

يادگيريون

سيٽ نائونمل هوٽچنڊ سي. ايس. آءِ.

مترجم

محمد حنيف صديقي

سندھي ادبي بورڊ

ڄامشورو، سنڌ

يادگريون

سيٺ نائونمل هوتچند

سي. ايس. آء.

مترجم:

محمد حنيف صديقي

سنڌي ادبي بورڊ

جامشورو، سنڌ

چاپو پهريون	سال ۱۹۶۸ع	تعداد هڪ هزار
چاپو ٻيو	سال ۱۹۷۸ع	تعداد ٻه هزار
چاپو ٽيون	سال ۱۹۹۶ع	تعداد ٻه هزار

[سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ حق واسطا قائم]

قيمت: [100-00]

ملڻ جو هنڌ:

سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال،
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد، سنڌ.

هيءُ ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄامشورو، سنڌ ۾، مئنيجر
سيد سڪندر علي شاھ ڇپيو ۽ مراد علي مرزا، سيڪريٽري سنڌي
ادبي بورڊ، ان کي ڇپائي پترو ڪيو.

ناشر طرفان ۾ اکر

سيٽ نائونمل جي ”يادگيرين“ جو هيءُ ڪتاب، سنڌي زبان ۾ پهريون دفعو ترجمو ٿي، شايع ٿي رهيو آهي. انگريزي زبان ۾ هي ڪتاب سن ۱۹۱۵ع ۾ شايع ٿيو هو. دراصل، سيٽ نائونمل پنهنجون يادگيريون پاڻ لکيون هيون، جنهن جو بعد ۾ سندس پوٽي راءِ بهادر عالم ٽيڪمڊاس پوڄواڻيءَ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو. سرايچ. ايوان. ايم. جيمس، ڪي. سي. آءِ. اي. سي. ايس. آءِ. (ڪمشنر سنڌ — ۱۸۹۱ کان ۱۸۹۹ع) انهيءَ انگريزي ترجمي کي ترتيب ڏيئي مقدمو لکيو. بعد ۾ ڪتاب ”هندستان جي تاريخ جو هڪ وساريل ورق“ يعني ”يادگيريون ڪراچيءَ جي سيٽ نائونمل هوتچند سي. ايس. آءِ. جون، (۱۸۰۴ع کان ۱۸۷۸ع)“ نالي سان ڇپيو.

سيٽ نائونمل جي لاءِ اهو مشهور آهي ته هن پنهنجي وطن سان غداري ڪري، انگريزن جو چاڙتو ٿي، سنڌ کي غلام بنائڻ ۾ اهم حصو ورتو. سنڌي ادبي بورڊ، نائونمل جون ”يادگيريون“ شايع ڪري، قوم جي آڏو تاريخ جي هڪ اهم مسئلي کي پيش ڪيو آهي. پنهنجي تعريف ٻڌي ۽ پڙهي هر ڪو خوش ٿئي، اهو هڪ لازمي امر آهي، پر فقط تعريف تي قانع ٿي ويهي رهڻ، پاڻي ٻي پاڻ سان بي انصافي ڪرڻي آهي. جيسين تصوير جي ٻنهي رخن جو صحيح علم نه هوندو، تيسين حسن ۽ قبح جي سمجهڻ ۾ لغزش جو امڪان رهندو. ”نائونمل جون يادگيريون“ به تصوير جو ٻيو رخ آهي. جتي اسان پنهنجي ماضيءَ جا شاندار پهلو پڙهي مسرت محسوس ڪريون ٿا، اتي اچو ته انگريزن جي هڪ نمڪڻوار

فاشر طرفان ٻه اکر

ميٽ نائونمل جي ”يادگيرين“ جو هيءُ ڪتاب سنڌي زبان ۾ پهريون دفعو ترجمو ٿي، شايع ٿي رهيو آهي. انگريزي زبان ۾ هي ڪتاب سن ۱۹۱۵ع ۾ شايع ٿيو هو. دراصل، ميٽ نائونمل پنهنجون يادگيريون پاڻ لکيون هيون، جنهن جو بعد ۾ سندس پوٽي راه بهادر عالومل ليڪمداس پوڄواڻيءَ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو. سراپچ. ايوان. ايم. جيمس، ڪي. سي. آءِ. اي. سي. آءِ. (ڪمشنر سنڌ — ۱۸۹۱ کان ۱۸۹۹ع) انهيءَ انگريزي ترجمي کي ترتيب ڏيئي مقدمو لکيو. بعد ۾ ڪتاب ”هندستان جي تاريخ جو هڪ وساريل ورق“ يعني ”يادگيريون ڪراچيءَ جي ميٽ نائونمل هوتچند سي. ايس. آءِ. جون، (۱۸۰۴ع کان ۱۸۷۸ع)“ نالي سان ڇپيو.

ميٽ نائونمل جي لاءِ اهو مشهور آهي ته هن پنهنجي وطن سان غداري ڪري، انگريزن جو چاڙتو ٿي، سنڌ کي غلام بنائڻ ۾ اهم حصو ورتو. سنڌي ادبي بورڊ، نائونمل جون ”يادگيريون“ شايع ڪري، قوم جي آڏو تاريخ جي هڪ اهم مسئلي کي پيش ڪيو آهي. پنهنجي تعريف ٻڌي ۽ پڙهي هر ڪو خوش ٿئي، اهو هڪ لازمي امر آهي، پر فقط تعريف تي قانع ٿي ويهي رهن، پاڻيهي پاڻ سان بي انصافي ڪرڻي آهي. جيسين تصوير جي ٻنهي رخن جو صحيح علم نه هوندو، تيسين حسن ۽ قبح جي سمجهڻ ۾ لغزش جو امڪان رهندو. ”نائونمل جون يادگيريون“ ۾ تصوير جو ٻيو رخ آهي. جتي اسان پنهنجي ماضيءَ جا شاندار پهلو پڙهي مسرت محسوس ڪريون ٿا، اتي اچو ته انگريزن جي هڪ نمڪڻوار

جي ڪردار کي پڙهي، عبرت حاصل ڪريون ۽ ڏسون ته
قومن جي عروج ۽ زوال جا ڪهڙا اسباب ۽ علل آهن،
۽ ڪيئن هڪ ٽئونگر ماڻهو پنهنجي ذاتي ضد ۽ خانداني
عصبيت جي ڪري، پنهنجي سرزمين کي ڌارين جي حوالي
ڪرڻ لاءِ ڪوشش ٿو ڪري!

(ڊاڪٽر اسدالله شاهه حسيني)

حيدرآباد

اعزازي سيڪريٽري

۱۶-۱۲-۱۹۶۸ع

سنڌي ادبي بورڊ

فہرست

صفا

تعارف

(۵ کان ۲۴)

باب ۱۴۱ یون

سنڌ ارڙهينءَ صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ - آڳاٽا هندو حاڪم - ٽالپر - ٽالپرن جون ٽي حڪومتون - افغانن ۽ رنجيت سنگھ جون سنڌ ۾ حريص نگاهون - انگريزن جي مداخلت جا سبب - ڪابل جي مهم لاءِ سنڌونديءَ جي مائٽريءَ مان گذر - حيدرآباد سان معاهدو - اميرن جون اڙيون - ٽالپرن جا هندن سان ستم - ٽالپرن جي پيءُ سان ظالمانه ورتاءُ - ٽالپرن جا انگريزن سان اوائلي ناتا - سنه ۱۸۳۸ع ۾، ڀانئجڙ جو مدد لاءِ سوال - آئوٽرام جي آمد - اميرن جو اڙيون - ٽالپرن جي آئوٽرام ۽ ڀانئجڙ کي واهر - آئوٽرام جو سياسي سفير مقرر ٿيڻ - ڏيهي ماڻهن جون سازشون - ٽالپرن جي مير شير محمد سان ڪامياب چالبازي.

(۲۵ کان ۴۶)

باب پیدو

سر چارلس نيپيئر - ارھ زورائيءَ جا طريقا۔ اميرن جي ھار۔ سنڌ تي قبضو۔ سنڌين جي رضامندي۔ نائونمل جون اميدون برصواب۔ ھن جي جلاوطن ٿيڻ جو موٽڻ۔ نيپيئر جي زماني ۾

(ب)

نائونمل جون تڪليفون - ديوان چنديرام -
نائونمل جي رهائي - پانچر جي شاعدي -
سر بارٽل فريئر جي دوستي - جاگير ۽ وظيفي
جو ملڻ - سي . ايس . آء . جو خطاب - واپاري
ڪوٺي ۽ جو سميتجڻ - عالمول ٽيڪمداس جون
اعليٰ خدمتون .

پانگير يون، خود سين نائونمل جي لفظن ۾:

(۴۷ کان ۸۸)

باب ٽيون

نائونمل جو نسل - ڪاهري - نادر شاه جو
حملو - سيوهڻ جي لٽ - مٿا جي قيدين
جي سهائتا - پوڄومل - ڪرڪ بندر ڏانهن
لڏپلاڻ - ڪراچي ۽ جو بنياد پوڻ - قلعي جي
تعمير - ڪلهوڙا - راڻي ارڃن جو قتل - ڪراچي،
قلات جي حوالي - ڪلهوڙن جو ٽالپرن هٿان
خاتمو - ٽالپرن جو ڪراچي ۽ تي گهيرو -
ڪراچي ۽ تي حملي وقت دريائيمل جي ٽالپرن
کي واهر - دريائيمل سان رعايتون - مير ڪرم علي ۽
سان هن جي دوستي - واگهڙيجن جا بحري
ڌاڙا - نائونمل جي وڏن جي دولت - هنگلاج -
شديد ڏڪار - عظيم خان جو حملو - پوڄومل
جي ملڪيت جي ورڇ - پوريل خزانو - لعلمداس
خاندان ۾ اختلاف - مير ڪرم علي ۽ جي مداخلت -
نائونمل جو پوربندر ڏانهن سفر - راڻي لاءِ ،
بلوچن جو حفاظتي جتو - لعلمداس جو مرتبو .

(۴۹ کان ۵۵)

باب چوٿون

مسلمانن جو هنگامو - هندن تي جلهه - نائونمل
جي پيءُ، سين هوتچند کي حيدرآباد کان

(ج)

سڏ - پرسرام جو فرار ٿي وڃڻ - هونچند سان
وحشيانه ورتاءُ - ڪڇ ۾ پناهه وٺڻ - مير
مراد عليءَ کي ليلائڻ - شاهه شجاع هٿان اميرن
جي هار - ڪلڪتي واري ڪوٺيءَ جو بند
ڪرڻ - سر اليگزينڊر برنس - ميرن جي مخالفت -
ڪئپٽن ڪارليس جو وارد ٿيڻ - نائونمل جو
کيس نواب جي چنبي مان بچائڻ - بندرگاهه جي
جاچ پڙتال - نائونمل کي، ڪرنل پاٽنجر جي،
سنڌو نديءَ جي چوڙ وٽ، فوج لاءِ، آڻڻ ۽
بهي سامان جي مهيا ڪري ڏيڻ لاءِ فرمائش -
جو کين جو جام - گهاري ۾ نائونمل سان
آٿوڙام جي ملاقات - نائونمل طرفان وهڻ
۽ ٻيو سامان مهيا ڪري ڏيڻ - نائونمل
گهوڙا باريءَ وٽ انگريزن جي چانوڻيءَ ۾ -
پاٽنجر، ايسٽوڪ ۽ سر جان کين سان ملاقات -
بامنيڪوٽ ۾ .

(۱۱۶ کان ۱۳۵)

باب پنجنون

فوج جو نئي طرف وڌڻ - نائونمل جو ضربخاني
سنڀالڻ کان انڪار - هڪ بلوچ جو آبي کان
نڪري وڃڻ - ٽن انگريز عملدارن جو اتفاقي
موت - مير شاهه محمد جو انگريزن جي گدام
کي جلائڻ - مير نور محمد جو نائونمل کي
لڪ ڇپ ۾ عذر موڪلڻ - آغا اسماعيل شاهه -
سڪرامداس جو فوج سان اتر طرف وڃڻ -
پاٽنجر جي امير البحر کي، نائونمل جي گهر
جي حفاظت لاءِ استدعا - ڪراچيءَ جي بمباري -
فوج جي لاهڻ ۾ مدد - نائونمل جي گهر جي
حفاظت - سڪرامداس جي شڪارپور ۾، فوج

(د)

کان موڪلائي۔ نائونمل جي حيدرآباد ۾،
اميرن سان ملاقات۔ پانڌر سان گڏجي ڪراچيءَ
۾ وڃڻ۔ نائونمل جي مدد سان ڪميٽن هٿين
جي ڦاٿن جو گرفتار ٿيڻ۔ پانڌر جو نائونمل
کي پڇ ۾ گهرائڻ۔ وڌيڪ گهوڙيسوارن
لاءِ پشما مهيا ڪري ڏيڻ۔ آئوٿرام جو ڦٽل
کان سون مياڻيءَ تائين خطرناڪ سفر۔ موت
کان وار وار بچڻ۔

(۱۳۶ کان ۱۵۶) باب ڇهون

پانڌر جي ڪڇ کان روانگي۔ نائونمل کي
دوستيءَ جي آڇ۔ حڪومت اعليٰ ڏانهن خط۔
نائونمل جي آئوٿرام سان ملاقات۔ رسالي جو
حساب ڪتاب بند ڪرڻ۔ نائونمل جي مير
شيرمحمد ڏانهن خفيه سفارت، ۽ هن جو انهيءَ
مير جي حد ۾ داخل ٿيندڙ فوج لاءِ سامان
مهيا ڪري ڏيڻ۔ نائونمل جي حرقت۔
مير صوبدار جي منشيءَ جو پهچڻ۔ نائونمل
جي مير شاهه محمد سان ملاقات ۽ مير جو
کيس آئوٿرام جو جعلي خط ڏيڻ۔ نائونمل
جو آئوٿرام کي خط حوالي ڪرڻ۔ جعلسازي
ڪرڻ واري مجرم کي سزا۔ مير شيرمحمد
جو صوبدار ڏانهن خط ۽ آئوٿرام جي مدد
حاصل ڪرڻ لاءِ رشوت جي آڇ۔ آپريٽمل
جي مڪاري۔ حيدرآباد ۽ ميرپور جي اميرن
جي وچ ۾ ڇڪتاڻ۔ نائونمل جي امانت۔
مير صوبدار ڏانهن شيرمحمد جي لکيل خط
جو هٿ اچڻ ۽ وري ان جو چوري ٿي
وڃڻ۔ ليفٽيننٽ ليڪيءَ کي بروقت خط حوالي

(ھ)

نه ڪرڻ ۾ ناٿونمل جي غلطي.

(۱۵۷ کان ۱۸۳)

باب ستون

شاديءَ جو جشن۔ معزز مهمان۔ ڪراچيءَ
واپسي۔ ناٿونمل کي ايسٽوڪ جي معرفت
گورنر جنرل جي طرفان خلعت ملهه۔ صدر بزار
۾ جڳههون ٺهرائڻ۔ ميرن جا دڙڪا۔
سر چارلس نيپئر جي آمد۔ مير علي مراد جي
نيپئر کان پنهنجي ڀاءُ رستم خان خلاف مدد جي
گهر۔ رستم جي پاڇ۔ حيدرآباد جي سفارتخاني
تي حملو۔ مياڻيءَ ۽ حيدرآباد جون لڙايون۔
نوءِ ڏين، قزمطين ۽ جوکين جي سردارن جو
ڪراچيءَ تي حملو ڪري، فوج کي قتل
ڪرڻ جو منصوبو ستن۔ ناٿونمل جي گهر ۾
هراس۔ شهر ۾ ڦڙڦوٽ۔ ڪراچيءَ جي دفاع
لاءِ عملدارن سان مشورو۔ ٽالپرن جي جهنڊي
جو ڪيرائڻ ۽ ناٿونمل جو سر چارلس نيپئر
ڏانهن، لڪل خطن سان قاصدن کي موڪلڻ۔
ناٿونمل جي، صاحب خان چٽي کان مدد جي
گهر۔ بلوچ لٽيرن جو پيڇو۔ هوتچند جي
فاتحاني انداز ۾ واپسي۔ انگريزن جي هڪ
فوجي دستي جو، بلوچن جي هٿان قتل۔
ناٿونمل جو، سوهان وٺي ڏاڪڙين ٽڪرين ۾
فوجي دستي پٺيان وڃڻ۔ پستول جو ٺڪاءُ۔
نڳيءَ جو شڪ۔ بلوچن جي چانوئين تي
قبضو۔ ٽن سردارن جو ڪپڙن ۾ پريديءَ وٽ
پيش پوڻ۔ ناٿونمل جو ڊپٽي ڪليڪٽر مقرر ٿيڻ۔

(۱۸۳ کان ۲۰۴)

باب اٺون

۱۸۴۳ع ۾، ملڪه معظمه جي سالگرهه جي

(و)

موقعي تي، سر چارلس نيپئر جي درٻار۔ پوليس جو انتظام۔ سردارن ۽ وڏن زميندارن کي ڪوٺ۔ نيپئر جو نائونمل سان ائسهيائيندڙ برتاءُ۔ ڊپٽي ڪليڪٽري ۽ جي عهدي تان استعفا۔ لٽ مار۔ هڪ پارسي ۽ جو قتل۔ سڪرامداس جو قاتلن کي گرفتار ڪرڻ۔ نائونمل جي سفارش تي ديواني عملدارن جو تقرر۔ ديوان چنديرام تي فوجداري مقدمو۔ نائونمل ۽ هن جي عزيزن کي دڙڪا۔ صدر بزار وارين جڳهين جو ڪيرائڻ۔ عالومل جي پيدائش (۱۸۴۶ع)۔ نائونمل ۾ شڪ۔ خزاني موڪلڻ وقت گهوڙن جو الزام۔ باعزت رهائڻي۔ خانگي بڻي ۽ جو بند ڪرائڻ۔ بيماري۔ سر چارلس نيپئر جي روانگي.

(۲۰۵ کان ۲۲۶)

باب ڏاڏون

مسٽر پرنگل۔ سر جارج ڪلارڪ سان ملاقات۔ ۱۸۵۱ع ۾ سر ٻارٽل فرير جي آمد۔ هن جي نيڪ دلي ۽ مقبوليت۔ نائونمل جو، پگهارن جي بقايا قبول ڪرڻ۔ عمر ڀر لاءِ جاگير وٺڻ کان انڪار۔ هوتچند جو ديهانت۔ فرير جو عملو؛ بئرو، ايلس، گبس ۽ گولڊسمڊ۔ سنڌي الف۔ بي جي ايجاد (نوٽ)۔ فرير جي مداح۔ فرير سان ملاقات۔ فرير جو ڪراچي ۽ ٻين شهرن ۾، ميونسپالٽيون قائم ڪرڻ۔ ڏين جو مڙهڻ۔ هڪڙي ڏيھي عرضدار جو فرير کي گهوڙي تان ڪيرائڻ ۽ فرير جو صبر۔ بلوي جي زماني ۾ فرير جي روش۔ عرب فوج ڀرتي ڪري ڏيڻ لاءِ نائونمل جو مشورو۔

(ز)

ڪراچيءَ ۾ غدارن کي ڦاسي.

(۲۲۷ کان ۲۴۲)

باب ٽهون

فريئر جي سنڌ کان موڪلائي - هند - سرڪار
جو نائونمل لاءِ، دائمي جاگير ۽ ٽن پيڙهي
لاءِ پينشن جي سفارتم قبول ڪرڻ - نائونمل
جو ڪليڪٽر جي پسند ڪيل زمين قبول ڪرڻ -
عالومل جي شادي - فريئر جو، بمبئيءَ جو
گورنر مقرر ٿيڻ - نائونمل کي ڪوٽ - گورنمينٽ
هاٿوس ۾ تقريب - پورگهات ريلوي جو افتتاح -
دڪن جي تيرٿن جي ياترا - نائونمل کي
سي. ايس. آءِ جو خطاب ملڻ - نائونمل جي
اعزاز ۾ ڪمشنر جي درٻار - فريئر جي
ڪراچيءَ ۾ درٻار ۽ نائونمل کي پنهنجن
هٿن سان سي. ايس. آءِ جي تمغي سان نوازڻ -
عالومل کي فريئر جي هٿان بي. اي. جي سنڌ
ملڻ - نائونمل جي معلومات جا ذريعو - پوين
کي نصيحت - خاتمو.

ضمیمن جي فهرست

(۲۴۳ کان ۲۴۹)

ضمیمو ۱-

- (۱) ۱۴- جنوري ۱۸۴۸ع جي لکيل، ڪراچي ۽
ي ڪليڪٽر جي يادداشت، جنهن ۾ سيٺ
نائونمل جي خدمتن جو احوال ڏنل آهي.
- (۲) ضلعي جي سردارن ۽ مکيه ماڻهن جي
اري ۾ ڪراچي ۽ جي ڪليڪٽر جي يادداشت
ان حوالا.

(۲۴۹ کان ۲۵۰)

ضمیمو ۲-

- (سيٺ نائونمل ۽ ڪرنل پاٽنجر [جو پوءِ
سرهنري پاٽنجر ٿيو] جي وچ ۾ لکپڙهه.)
- (۱) سيٺ نائونمل ڏانهن ڪرنل پاٽنجر جي،
مالي امداد لاءِ، فارسي ۽ ۾ لکيل چئي ۽ جو نقل.
- (۲) سيٺ نائونمل ڏانهن، ڪرنل پاٽنجر جو
۲۲- آڪٽوبر ۱۸۳۸ع وارو خط، جنهن ۾
کيس هندين موڪلڻ بابت اطلاع ڪيل آهي.

(۲۵۰ کان ۲۵۴)

ضمیمو ۳-

- (ڪرنل پاٽنجر جي رپورٽ) ته ميرن پهريائين
آئن ۽ سيڙي سامان مهيا ڪري ڏيڻ جو وعدو
ڪيو هو، پر پوءِ هو رنڊ ڪون وجهڻ لڳا.
سيٺ نائونمل جي خدمتن جو اعتراف)
- (۱) ڪرنل پاٽنجر جو حڪومت کي تاريخ
۲۵- آڪٽوبر ۱۸۳۸ع جو ڏنل اطلاع ته نائونمل
سان پروانن ڏيڻ جو وعدو ڪيو ويو آهي.

(۲) ڪرنل پائنجر جي رپورٽ، ۱۳- ڊسمبر ۱۸۳۸ع جي، ميرن جي گجھي مخالفت، سبٽ نائونمل جو سون مياڻيءَ، قلات ۽ ٻين هنڌن تي آٽ هٽ ڪرڻ ۽ ميرن جي نائونمل کي ٻڌي، سزا ڏيڻ جي ارادن جي باري ۾.

ضميمو -۴ (۲۵۴ کان ۲۵۵)

ڪرنل پائنجر جو، بحري ڪمانڊر ان چيف ريئر ايڊمرل سر فريڊرڪ مئثلنڊ ڏانهن ۲۸- جنوري ۱۸۳۹ع جو لکيل خط، جنهن ۾ سينٽ نائونمل جي ڪٽنب جي حفاظت لاءِ خاص استدعا ڪيل آهي.

ضميمو -۵ (۲۵۵ کان ۲۵۷)

(۱) ۴- فيبروري ۱۸۳۹ع واري سنڌ جي مقامي سفير جي گورنر جي پرائيوٽ سيڪريٽريءَ ڏانهن لکيل چٽي، جنهن ۾ کيس ڪراچيءَ تي قبضي ڪرڻ جو اطلاع ڏنل آهي. (۲) سنڌ جي هنگامي دستي جي، سالار برگيڊيئر جنرل وئلٽن جي ڪراچيءَ ۾ فوج لاهڻ ۽ قلعي ۽ شهر جي حالتن جي باري ۾ رپورٽ. (۳) ڪراچي تان دستبردار ٿيڻ جو عهدنامو.

ضميمو -۶ (۲۵۷ کان ۲۵۹)

۱۸- فيبروري ۱۹۳۹ع تي، ڪرنل پائنجر جي گورنر جنرل جي سيڪريٽريءَ ڏانهن رپورٽ ته هڪ بلوچ جي خوناخونيءَ ۽ ميرن جي ظاهر ظهور وڙهڻ جي ارادي جي باري ۾.

ضميمو -۷ (۲۵۹ کان ۲۶۱)

(۱) ۸- ڊسمبر ۱۸۴۰ع، ڪرنل آئوٽرام جي سرڪار ڏانهن (نائونمل کي) مير شير محمد

(ي)

ڏانهن، جنهن جي علاقي مان فوج لنگهڻي هئي، سفارت لاءِ موڪلڻ جي باري ۾ رپورٽ. (۲) ڪرنل آڏوٿرام جون، ليفٽيننٽ واٽس لاک کي هدايتون، ته سينٽ نائونمل سائس گڏجي مير شيرمحمد جي علاقي ۾ (معلومات حاصل ڪرڻ ۾ واهر ڪرڻ لاءِ) وڃي.

(۲۶۱ کان ۲۶۴)

ضميمو ۸-

(۱) ليفٽيننٽ ليڪي جي، ۱۱- جون ۱۸۴۱ع واري رپورٽ جو حوالو، جنهن ۾ مڪار منشين جي تيار ڪيل قبوليت جو نقل پڻ ڏنل آهي. انهيءَ قبوليت ۾ لکيل آهي ته جيڪڏهن نائونمل، ميجر آڏوٿرام کان مير شيرمحمد تي مڙهيل معاون فوج جو خرچ گهٽ ڪرائي ڏيندو ته کيس مٺائيءَ جو حصو ملندو. (۲) ميجر آڏوٿرام جي نالي، مير شيرمحمد ڏانهن لکيل جڙتو خط جو نقل، جنهن ۾ سائس خيرخواهيءَ جو وعدو ڪيل آهي. (۳) ميجر آڏوٿرام جو مير شيرمحمد ڏانهن لکيل خط، تاريخ ۱۱- جون ۱۸۴۱ع جو، ڪمپٽن ليڪي جي رپورٽ سميت.

(۲۶۴ کان ۲۶۶)

ضميمو ۹-

(۱) نائب سياسي سفير جو، سنڌ جي سياسي سفير ڏانهن، سينٽ نائونمل کي دڙڪن ملڻ جي باري ۾ خط. (۲) نائب سياسي سفير جي مير نصيرخان ڏانهن لکيل خط جو خلاصو، تاريخ ۱- آڪٽوبر ۱۸۴۲ع، جنهن ۾ نائونمل سان ڪيل ورتاءُ جي باري ۾ شڪايت ڪيل آهي. (۳) ميرن جي نائونمل کي ڪوٺ.

(۵)

ضمیمو - ۱۰ (۲۶۶ کان ۲۶۷)

هند سرڪار جو ميجر آئوٽرام ڏانهن خط،
۲۷ - اپريل ۱۸۴۲ع جو، جنهن ۾ ڪراچيءَ
۾ هڪ ڏيهي گماشتي جي رڪن جي باري
۾ اطلاع ڏنل آهي.

ضمیمو - ۱۱ (۲۶۷ کان ۲۶۹)

[سيٽ نائونمل جي خلاف مڙهيل تهمت ۽ سندس
مڪمل رهائيءَ متعلق لکپڙهه جي باري ۾.]
(۱) تاريخ ۲۴ - آگسٽ ۱۸۴۸ع، سنڌ جي
جج ايڊووڪيٽ جو، سيٽ نائونمل ڏانهن خط.
(۲) گهوڙاڀاريءَ جي ڊپٽي ڪليڪٽر جو
خط، سيٽ نائونمل ڏانهن، تاريخ ۱۴ - نومبر
۱۸۴۸ع. (۳) سرڪار جي عارضي سيڪريٽريءَ
جو سنڌ جي ڪمشنر ڏانهن خط. (۴) مانوارن
ڊائريڪٽرن جي ڪورٽ ۾، تاريخ ۴ - اپريل
۱۸۴۹ع واري خط مان حوالو.

ضمیمو - ۱۲ (۲۶۹ کان ۲۷۲)

[سر ايڇ. بي. اي. فريئر سان خانگي لکپڙهه]
(۱) سر ايڇ. بي. اي. فريئر جو سيٽ نائونمل
ڏانهن تاريخ ۷ - جنوري ۱۸۶۹ع جو خط.
(۲) سيٽ نائونمل جو جواب، اپريل ۱۸۶۹ع
جو. (۳) سر ايڇ. بي. اي. فريئر جو، ۴ -
نمبروري ۱۸۷۴ع وارو خط.

ضمیمو - ۱۳ (۲۷۳ کان ۲۷۸)

[سيٽ نائونمل کي سي. ايس. آءِ. جي اعزاز
ملع جي موقعي تي درٻار ۾ ڪيل تقريرن
جو حوالو]
(۱) سنڌ جي ڪمشنر جي تقرير. (۲) سر بارٽل فريئر

(ل)

جي تقريره (۳) ملڪه جي مندر سان سنڌ
حو نقل.

(۳۷۸)

ضميمو -۱۴

وائسراءِ ۽ گورنرجنرل جو، راءِ صاحب عالم
ٽيڪمڊاس پوچواڻي بي . اي کي ”راءِ بهادر“
جو خطاب، ذاتي اعزاز طور ڏيڻ.

(۲۷۸ کان ۲۷۹)

ضميمو -۱۵

سن ۱۸۸۸ع ۾، سيٽ ٽائونمل جي ديھانت
کان ڏھ ورھيه پوءِ، سر فريڊرڪ گولڊسميڊ
جو خراج تحسين.

(۳۸۰)

ضميمو -۱۶

سنڌ جي اڄوڪي خوشحاليءَ جا مثال.

ضميمو -۱۷

سيٽ ٽائونمل جي خاندان جو شجرو.

مواڳا

پهريائين منهنجو خيال هو ته هيءَ مختصر تصنيف، عوام جي آڏو پيش ڪريان، پر پوءِ، ڪيترن سبن ڪري، مون مناسب سمجهيو ته ان جي اشاعت مخصوص رکجي ته بهتر ٿيندو. - اول ته، هيءُ سمورو قصو هڪ ڪهني تاريخ آهي، ۽ ٻيو ته جن واقعن جو ان ۾ ذڪر ڪيل آهي، سي سنڌ جهڙي هڪ دور دراز صوبي جي تسخير سان تعلق رکن ٿا، جنهنڪري اهي عوام لاءِ دلچسپيءَ جو باعث ڪين ٿيندا؛ خصوصاً هن وقت، جڏهن سلطنت هڪ مها ڪشمڪش ۾ مبتلا آهي ۽ جنهن جو پوت سڳنهن جي دٻين ۽ دماغن تي سوار آهي. تنهن کان سواءِ، هن قصي جا ڪي واقعا ڪنهن اختلافن جون يادگيريون تازيون ڪن ٿا، جن کي هينئر وِسارڻ مناسب آهي. - مرحوم سر رچرڊ برٽن، سنڌ کي ”ذڪر ڪي ماڻهيءَ“ جو لقب ڏنو هو. لاشڪر ان جو پهريون سبب سنڌ جي گرمي هوندي، ۽ ٻيو ته جڏهن انگريزن سنڌ فتح ڪئي ته ان وقت ملڪ جو گهڻو حصو غير آباد هو. مگر هن وقت ته سنڌ، ساري سلطنت هند-پاڪ جي سڀني صوبن کان وڌيڪ زرخير شمار ڪئي وڃي ٿي. جيڪو به ماڻهو سنڌ ۾ هڪ دفعو رهيو هوندو يا نوڪري ڪئي هوندا آهن، سو سنڌ کي هميشه ياد ڪندو. اهو هڪ نيڪ فال آهي ته هر طبقي جا ماڻهو، وڏا مسلم زميندار خواهه پڙهيل هندو، وفادار آهن ۽ پنهنجي ملڪ سڌارڻ جو ڏاڍو اونو اٿن. هرڪو ماڻهو جنهن کي به سنڌ جي سرزمين جو ڪجهه اونو آهي، سو سٺ ناڏونمل جي هن خودنوشت احوال کي دلچسپيءَ

سان پڙهندو، جنهن انگريز سرڪار جي، هڪ نازڪ وقت ۾، نمايان مدد ڪئي هئي. سيٺ نائونمل جي انهن ڪوششن پنهنجي ماتريوميءَ کي آرام، انصاف ۽ سٺي انتظام وٺي ڏيڻ سان گڏوگڏ هر ڪنهن ظلم ۽ زبردستيءَ کي هميشه لاءِ پنهنجي ڏيڻ ۾ مدد ڪئي، جنهن ۾ خود سندس پيءُ به شڪار ٿيو هو. ”يادگيريون“ ان ڪري به خاص دلچسپيءَ جو باعث ٿينديون جو ان ۾ سنڌ جي تسخير وقت ملڪ جي جيڪا حالت هئي، تنهن جي هڪ چٽي تصوير پيش ڪيل آهي. تنهن کان سواءِ ان ۾ سيٺ نائونمل جي گوناگون مشاهدن ۽ واقعن جو ذڪر پڻ آهي؛ جن جي هن جي حياتيءَ ۾ ڪمي ڪانه هئي.

جن صاحبن ان وقت جي تاريخ جو مطالعو ڪيو آهي، تن کي بخوبي معلوم آهي ته سنڌ جي تسخير لاءِ جيڪي طريقا اختيار ڪيا ويا هئا، تن جي جائز يا ناجائز هئڻ جي باري ۾ وڏا اختلاف آهن. هن وقت اهو پراڻو داستان، عام ماڻهن اڳيان دهرائڻ مناسب نه ٿيندو. تنهنڪري مان اهو بهتر سمجهان ٿو ته هن ڪتاب جي اشاعت، سيٺ نائونمل جي اولاد، رشتيدارن ۽ سنڌ سان تعلق رکندڙ عملدارن ۽ ذاتي دوستن تائين محدود رکجي.

”يادگيريون“ جي تاليف ۾، جيتريقدر ٿي سگهيو آهي، اوتريقدر، مون سياست کان ڪنارو ڪيو آهي، تنهنڪري ان ۾ جيڪي اشارا ڏنل آهن، تن کي واضح ڪرڻ لاءِ فقط مختصر حاشيي تي اڪثراً ڪئي اٿم؛ جنهن کان سواءِ اهي اشارا موجوده نسل جي ماڻهن کي سمجهه ۾ نه اچن ها. ان کان سواءِ مون ”تعارف“ جي ٻن بابن ۾، نائونمل جي اسرڻ وقت سنڌ جي جيڪا حالت هئي، ان تي مختصر روشني وڌي آهي. مون پنهنجا تاثرات، سيٺ نائونمل جي ناسيارن همعصر عملدارن، ۽ آشنائين جي لکيل دستاويزن سان پيئي ڏنا آهن. مون کي خاطري آهي ته گهڻا انگريز - پاڻهجر ۽ آڻوڌراع يا فريئر ۽ ايلس جهڙن

ناميارن، انگريز هستين، جن سنڌ جي ڀليءَ ڀت خدمت ڪئي هئي، تن جي ڪارنامن کان واقف ٿي خوش ٿيندا. جيڪڏهن هن ڪتاب جي اشاعت کان پوءِ هنن کي فريئر ۽ آئوٿرام جي جيون چرتر پڙهڻ جو شوق پيدا ٿيو ته آءُ ائين سمجهندس ته مون واقعي سندن خدمت ڪئي آهي.

ڪتاب جون حاشيون سڀ منهنجون لکيل آهن، جيتوڻيڪ مصنف طرفان ان ڳالهه جو اعتراف ڪئي به ڪيل نه آهي. سين ٽائونمل - خاص ڪري پنهنجي ڪن گهرو ۽ ذاتي ڳالهين جو ذڪر ڪيو آهي، جن جو عوام سان ڪو واسطو ڪونه آهي، پر مان انهن ڳالهين کي حذف ڪرڻ مناسب نٿو سمجهان. افسوس آهي ته مون کي اهڙي جنتري دستياب نه ٿي سگهي، جنهن جي مدد سان وڪرمجيت جي نسبت جي ستن لاءِ عيسوي سالن جون صحيح تاريخون ۽ مهينا ڏئي سگهان هان. ڪي نقاد شايد ان ڳالهه تي ٽيڪا ٽپي ڪن ته مون هندوستانی تاريخن ۽ مهينن لکڻ ۾ دلچسپي ڪانه ڏيکاري آهي. پر جنهن وقت هنن ”يادگيرين“ ۽ ”غميمين“ ۾ بيان ڪيل واقعا رونما ٿيا هئا، ان وقت هڪ زبان جي لفظن کي ٻيءَ زبان ۾ منتقل ڪرڻ جو ڪو باثريٽيب طريقو رائج ڪونه هو. مون خيال ڪيو ته هر هڪ لفظ جي پراڻي استعمال کي بحال رکڻ هڪ قسم جي نمائش ٿيندي؛ حالانڪ ”يادگيرين“ ۾، خود مترجم به ڪن لفظن جي جديد صورت ڦاٽڻ رکي آهي. تنهنڪري مون به گهڻن لفظن جي، ڪتاب ۾ پيش ٿيل صورت کي ڦاٽڻ رکيو آهي. اميد ته انگريز پڌان هندستانين کي پڙهڻ ۾ ڪابه دقت ڪانه ٿيندي، ڇاڪاڻ ته پراڻي صورت دستاويزن ۽ انهن جي حوالن کي هڪ ڪهنو رنگ ڏيندي.

ڪن مشڪل اشارن جي سمجهائڻ ۾ مون کي سين ٽائونمل جي نامور ڀوتي، راءِ - بهادر عالم ٽيڪمڊاس پي - اي، نوازش ڪري منهنجي جيڪا مدد ڪئي آهي، ان لاءِ آءُ

سندس ٿورائتو آهيان. عالومل ۽ مون کان پوءِ، نبيئر، فريئر ۽ سينٽ نائونمل جي وقت واري سنڌ ۽ جديد سنڌ جي وچ ۾ جيڪي آخري ڪڙيون بچيون آهن، سي ختم ٿي وينديون. مان ۱۸۷۰ع ۾ سنڌ ۾ آيو هوس، جڏهين اڃا ڪيترا نبيئر ۽ فريئر جا همعصر عملدار، سرڪاري نوڪرين ۾ هئا، ۽ مون انهن جي واٽان پراڻي زماني جا ڪيترا قصا ۽ ڪهاڻيون ٻڌيون هيون. ان ڪري مان سمجهان ٿو ته ”يادگيرين“ جي اشاعت لاءِ منهنجو انتخاب غيرموزون نه آهي.

ايڇ. اي. ايم. جي

۱- جون، ۱۹۱۵ع

تعارف

(مؤلف جو لکيل)

باب پهريون

سنڌ ارڙهين ۽ صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ - آڳاٽا حاڪم ٽالپر هئا - ٽالپرن جون ٽي حڪومتون - افغانن ۽ رنجيت سنگھ جون سنڌ ۾ حريص نگاهون - انگريزن جي مداخلت جا سبب - ڪابل جي مهڙ لاءِ سنڌو نديءَ جي واديءَ مان گذر - حيدرآباد سان معاهدو - اميرن جون اڙيون - ناٿونمل جي پيدائش ۽ نسل - ٽالپرن جا هندن سان ظلم - ناٿونمل جي پيءُ سان ظالمانه ورتاءُ - ناٿونمل جا انگريزن سان اوائلي ناتا - ۱۸۳۸ع ۾ پاٽنجر جو مدد لاءِ سوال - آئوٽرام جي سنڌ ۾ آمد - ميرن جون اڙيون - ناٿونمل جي آئوٽرام ۽ پاٽنجر کي واهر - آئوٽرام جو سنڌ ۾ سياسي سفير ٿيڻ - ڏيهي ماڻهن جون سازشون - ناٿونمل جي مير شيرمحمد سان ڪامياب چالبازي -

هڪ معزز هندوستانیءَ، جيڪو هونئن ته ساري ڄمار برطانيا سرڪار سان وفادار رهيو ۽ ان جون خدمتون ڪيائين، پر جنهن جي وفاداري ۽ خدمتون اڄ کان به ڪئين پڙهيون اڳ يعني ۱۸۳۸-۱۸۴۳ع واريءَ پهرينءَ افغان لڙائيءَ جي وقت نمايان هيون، تنهن جو ۱۹۱۵ع ۾ جيون چرتر شائع ڪرڻ شايد بيوقتائو نظر اچي پر هڪ اهڙو ماڻهو، جنهن غدر جي نازڪ زماني ۾ سرهينري پاٽنجر، سر جيمس آئوٽرام ۽ سر بارٽل فرير

جهڙين هستين جو مڪمل اعتماد حاصل ڪيو، سو وسارڻ جي لائق نه آهي. انهن ناميارن عملدارن، سندس اتساهه ۽ همت جي بيحد واکاڻ ڪئي آهي. هن، افغانستان واريءَ لڙائيءَ وقت پنهنجي جان جو ڪي ۾ وجهي، انگريزن جي قوج لاءِ وٽ ۽ سيدو سامان مهيا ڪري، هڪ بيش بها خدمت سرانجام ڪئي هئي. انهيءَ خدمت جي عوض آئوٽرام کيس ”برطانيا سرڪار جو هڪ فدائي“ ڪري سڏيو آهي، ۽ ٻيو هڪ انگريز عملدار پڻ چوي ٿو ته ’ان وقت اسان جر ڪراچيءَ کان وٺي قندار تائين، نائونمل کان سواءِ، ڪو به دوست ڪونه هو. غدر جي زماني ۾، سنڌ جي ڪمشنر سر بارٽل فريئر کي سنڌ جي عوام جي جذبات ۽ پاڙيوارن ماڻهن جي سازشين جي باري ۾ جيڪي خبرون سيٽ نائونمل پهچائيندو هو، تن کي هو گهڻي اهميت ڏيندو هو. سيٽ نائونمل ڪافي عمر جو هو، جڏهن سر بارٽل فريئر کيس پنهنجي جيون چرتر لکڻ جو مشورو ڏنو ۽ سندس پوٽي راءِ بهادر عالمڄند (ٽيڪم داس پٽ ان باري ۾ مٿس زور ڀريو. تنهنڪري هن پنهنجو جيون چرتر پنهنجي ڏيهي زبان ۾ لکيو، جيڪو هو پاڻ پنهنجي پوٽي کي ڏاڍيان پڙهي ٻڌائيندو هو ۽ هو ان جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪندو ويندو هو. نائونمل انهيءَ ترجمي جو نقل سر بارٽل فريئر ڏي موڪليو. سر بارٽل فريئر جي هڪ خط مان (جيڪو اڃا موجود آهي) سندس اهو ارادو ظاهر آهي ته هيءُ ڪتاب ڇپائڻ گهرجي، پر هو صاحب ان وقت انڊين ڪائونسل جو ميمبر هو ۽ هن کي ايترا ته گوناگون ۽ مشڪل فرائض انجام ڏيڻا هئا جو ان ڳالهه لاءِ هن کي فرصت نه ملي سگهي. سر فريڊرڪ گولڊ سمنڊ، سي. بي. ڪي. سي. ايس. آءِ، جنهن سر جيمس آئوٽرام جي سوانح عمري لکي هئي، تنهن جو به اهڙو ئي ارادو هو. پر هو صاحب به صحت نه هڪ نه هئڻ سبب، پنهنجي ارادي کسي عملي جامو پهرائي نه سگهيو. بعد ۾ جڏهن سولس سنڌ جو ڪمشنر

هو، تڏهين راءِ بهادر عالم مل ٿيڪمداس، ”يادگيرين“ جو هڪ قلمي نسخو سندس حوالي ڪيو، جنهن جي هو هيٺڙو ويهن ورهين جي افسوسناڪ دير کان پوءِ اشاعت ڪري رهيو آهي، سندس رايو آهي ته ڪم از ڪم، انهن ماڻهن لاءِ جن جو سنڌ سان لاڳاپو رهيو آهي، سيٺ ناڏونمل جي دلچسپ ڪهاڻي ۽ هن جو اعليٰ ڪردار، جيڪو ”يادگيرين“ مان ظاهر ٿئي ٿو، سو گمناميءَ جي تاريخيءَ کان محفوظ رکجي.

اول اول، مان مختصر لفظن ۾ ٻڌائين ٿو ته جي انهيءَ دؤر (۱۸۳۰ کان ۱۸۴۵ع) ۾، جنهن سان ”يادگيرين“ جي هڪ اهم حصي جو تعلق آهي، تنهن ۾ ڏيکاريل آهي ته انگريز سرڪار جو سنڌ ۽ پاڙي وارن ماڻهن جي باري ۾ ڪهڙو نظريو هو. سنڌ ان وقت به هاڻي وانگر، سنڌو نديءَ جي هيٺئين حصي تي مشتمل هئي. صوبي جي ڊيگهه ۳۱۰ ميل ۽ ويڪر ۱۴۰ کان ۱۶۰ ميلن تائين هئي اتر ۾ بهاولپور جي مختصر هندستانى مسلم رياست ۽ ان جي پريان پنجاب جي سڪ فوج، رنجيت سنگهه جو وڏو علائقو هو. اولهه طرف ان کي جبلن ۽ ماڻرين، ڪابل ۽ قندار (افغانستان) جي پٺاڻ حاڪمن ۽ قلات (بلوچستان) جي بروهي سردار جي علائقن کان جدا ٿي ڪيو. ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ ۽ اوڀر ۾ ريگستان، جنهن جي پريان جيسلمير ۽ جوڌپور جون ڏيهي رياستون هيون. ڪڇ جي رياست (بمبئي ڪاٿو)، جنهن کي ڪلارائين ڏيڻين ۽ ڪارين سنڌ کان ڌار ٿي ڪيو، سا سنڌ سان ڏکڻ-اوڀر واريءَ ڪنڊ تي اچي ٿي ملي. سنڌ جا اهل رهاڪو هندو هئا. سنه ۱۲۷۲ع ۾، عربن جي فتح کان پوءِ، به هندو گهراڻن، ساري ملڪ تي، وقت بوقت حڪومت پئي ڪئي. ٽالپرن کان اڳ، ڪلهوڙن جي دؤر تائين، به لاڙ ۾ هندو حاڪم هئا، پر اهي مقامي هندو حاڪم، آهستي آهستي غائب ٿيندا ويا. هندن جو تعداد نه فقط گهٽو گهٽ ٿي ويو، پر تعصبي مسلمان کين حقارت جي

نظر سان ڏسندا هئا، پر هو پنهنجي هوشياريءَ، اعليٰ چترائيءَ
۽ تعليم جي ڪري وڻج واپار ۾ آڳا رهيا ۽ مسلمان حاڪمن
جي هٿ هيٺ سرڪاري ڏين جا مقاطعيدار پڻ هوندا هئا.

سن ۱۷۳۹ع ۾، نادرشاه هندوستان تي حملو ڪري،
دهليءَ کي تان تاراج ڪري ڇڏيو. ان کان اڳ سنڌ ڪيترن
مڪاني قومن ۽ گهراڻن جي حڪومت هيٺ، دهليءَ جي مغل
شهنشاهت جو هڪ صوبو ٿي چڪي هئي، پر نادرشاه جي
فتح کان پوءِ، هوءَ ڪابل جي ماتحت ۽ خراج گذار بنجي ويئي،
اڪثر ڪري سنڌي حاڪمن طرفان وقت تي خراج ڪونه پهچايو
ويندو هو ۽ بعضي بعضي خراج جي وصوليءَ لاءِ ٻاهرين حڪمرانن
کي حملو ڪرڻو پوندو هو، جيئن عيسوي ۱۱-۱۸۱۰ ۾ ڪيو
ويو. حقيقت ۾ سنڌ، اتر-اولهه واري حصي ۽ شڪارپور جي
مشهور شهر ۽ واپاري منڊيءَ کان سواءِ، ڪابل جو هڪ
دور دراز ۽ غير اهم صوبو هئي. شڪارپور جو شهر وچ ايشيا
۽ هندوستان جي شاهراهه، يعني بولان جي دڙي جي ويجهي
هند آهي. ڪابل جا حاڪم ان جي حق ملڪيت کي خاص
اهميت ڏيندا هئا. ان کان سواءِ، سنڌ جو اندروني ڪاروبار،
جيڪا به مڪاني حڪومت برسر اقتدار هوندي هئي، سا هلائيندي
هئي. ارڙهين صدي ۾، هڪ مسلم درويش جي خاندان، جن جو
رشتو بهاولپور رياست جي دائودپوٽن حڪمرانن سان هو، تن
قبضو ڪيو. ڪلهوڙا هڪ ظالم قوم هئي ۽ ۱۷۸۸ع ۾ کين
ٽالپر بلوچن، جن جي سردارن کي هنن وحشاني طريقي سان
قتل ڪيو هو، تن کين ملڪ مان هڪالي ڪڍيو. ٽالپر ۱۸۴۳ع
تائين برسر اقتدار رهيا، جڏهن انگريزن مٿن سوڀ پاتي، تڏهن
ٽالپرن جا ٽي پاڙا هئا، ۽ انهيءَ ڪري سنڌ کي به ٽن حڪومتن
۾ ورهايائون — لاڙ جي حڪومت جا ٽنهي حڪومتن ۾ وڏي ۽
زياده اهم هئي، سا قوم جي سردار مير فتح علي، جنهن جي
ڪوششن سان سنڌ فتح ٿي هئي، پنهنجي هٿ ۾ رکي، ۽

ڪلهوڙن جي گاديءَ، حيدرآباد تي قبضو ڪيو، جتي هنن هڪ قلعو اڏايو هو. سڀني ميرن سهراب کي مليو، جنهن جي گادي خيرپور ۾ هئي. هن پڻ بکر جي مضبوط قلعي تي قبضو ڪيو، جيڪو شڪارپور جي ويجهو، سکر ۽ روهڙيءَ جي وچ ۾، سنڌوندي جي هڪ ٻيٽ تي آهي. ڏکڻ-اوڀر جي رياست جيڪا سڀ کان ننڍي هئي، سا مير ناري خان جي حصي ۾ آئي. حيدرآباد ۾ مير فتح علي پنهنجن ٽن ڀائرن: ڪرم علي، غلام علي، ۽ مراد علي کي پاڻ سان حڪومت ۾ شريڪ ڪيو. هي واقعو مشرق جي تاريخ ۾ هڪ بيمثال ڪرشمو هو. چار ڀائر، هميشه پاڻ ۾ قرب سان رهندا هئا. انهن مان جيڪڏهن ڪو گذاري ٿي ويو، ته ان جو پٽ پنهنجي پيءُ جي حق جو وارث بڻبو ٿي. خود فتح علي کي ”رئيس“ ڪري سڏبو هو ۽ سنڌ جي رواج مطابق ڀڳ جو حقدار به اهڙو هو. ۱۸۳۲ع ۾، چئن ڀائرن مان فقط مير مراد علي جيئرو هو. هو ان وقت ”رئيس“ ٿيو ۽ هوئي متحد حڪومت، جنهن ۾ ٻين ٽن ڀائرن جي پٽن جا حصا هئا، تن جو وڏو هو.

ڊاڪٽر جيمس برنس، ڪڇ جي گاديءَ مان انگريزن جي سفارتخاني جو جراح ٿي آيو. هيءُ پهريون يورپي ماڻهو هو، جنهن کي سنڌ جي درٻار ۾ ڳچ وقت تائين رهڻ جو موقعو مليو. هن کي ۱۸۳۰ع ۾ مير علي مراد جي ڪنهن معمولي عارضي جي علاج لاءِ گهرايو ويو هو. هن پوءِ ملڪ ۽ حڪومت جي باري ۾، پنهنجا تاثرات هڪ ڪتاب جي صورت ۾ پيش ڪيا. هو انهيءَ ڪتاب ۾ لکي ٿو ته ”ڪي مير خوش خلق ۽ نيڪ هئا پر مير مراد عليءَ جي باري ۾ هن جو خيال هو ته هو هڪ خود غرض، اداس طبع، لالچي ۽ خود سر حاڪم هو. سري ۾، مير سهراب کان پوءِ هن جو پٽ مير رستم گاديءَ تي ويٺو. هو هڪ نهايت شريف طبع حاڪم هو ۽ انگريزن لاءِ هڏ ڪرڪندو هوس. مير ناري خان جي گاديءَ تي ميرپور وارو مير

شیر محمد ویلو، جو انگریز نجو خیر خواہ ڪونه هو، ”یاد گیرین“ جي شروع ٿيڻ وقت، لاڙ ۾ میر مراد عليءَ جا پٽ میر نور محمد ۽ نصیر خان، ۽ میر فتح عليءَ جو پٽ صوبدار خان ۽ میر غلام عليءَ جو پٽ میر محمد خان ٻين میرن کان وڌيڪ اڳرا ۽ طاقت وارا امیر هئا. پوین ۾ (میر صوبدار خان ۽ میر محمد خان) میر نور محمد خان ۽ نصیر خان ٻنهي ڀائرن کان عمر جي لحاظ کان وڏا هئا، مگر حڪومت جي ڪاروبار ۾ ايترو دخل ڪونه هوندو هون.

انگریز سرڪار کي ڪيتري وقت تائين سنڌ جي متعلق محدود معلومات رهندي هئي؛ ڇاڪاڻ ته هنن سنڌ جي حڪمرانن سان ڪنهن لاڳاپي قائم ڪرڻ جي ڪا ڪوشش ئي ڪانه ڪئي هئي. سنڌ پنهنجي جدا گانه حیثیت جي ڪري، ٻاهرينءَ مداخلت کان پاڪ صاف رهي هئي. ارڙهينءَ صديءَ ۾، ایست انڊیا ڪمپنيءَ، لاڙ جي ڪڪ مشهور شهر يعني ٺٽي ۾ ڪوٺيون وڌيون هیون، پر اهي قبل از وقت بند ڪیون ویون. انگریزن جا سفیر جڏهن ٽالپر میرن جي ويجهو پوڻ جي ڪوشش ڪندا هئا ته هو پریشان ۽ بدظن نظر ايندا هئا. مثلاً ۱۸۰۹ع ۾، جڏهن بهریون دفعو هندستان تي فرينچن جي حملي جو خطرو هو ۽ کين، ٻين ڏيهي رياستن وانگر چيو ويو هو ته هو فرينچن کي پنهنجي ملڪ ۾ داخل ٿيڻ نه ڏين. پر هنن هميشه لاءِ، پاڻ کي، باقي دنيا کان منقطع رکڻ جو فيصلو ڪيو. آخر، ۱۸۳۰ع ۾، اهو وقت آيو، جڏهن انگریز سرڪار هنن جي ملڪ ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪئي. ان وقت رنجیت سنگھ، جيڪو انگریزن جو هميشه پڪو دوست ٿي رهيو هو، ۽ پاڙيوارن سان اڳرائيءَ ڪرڻ ۾ نه ٿرندو هو، سو پنجاب ۾ هڪ پائدار حڪومت قائم ڪرڻ ۾ ڪامیاب ٿيو. هن ڪشمير، ديرو اسماعیل خان ۽ ملتان جا پرڳڻا، جيڪي ان وقت تائين هميشه ڪابل جي ماتحت رهندا آيا، سي پنهنجيءَ حڪومت سان

ملائي ڇڏيا هئا. هن سنڌ جي پاڙي واري رياست، بهاولپور تي حملو ڪري، خراج وصول ڪيو. اهڙي طرح، رنجيت سنگهه سنڌو نديءَ جي سموريءَ ماڻھيءَ لاءِ خطري جو باعث بڻيو. اها ڳالهه عالم آشڪار هئي ته سنڌ وٺڻ لاءِ هن کي طمع هئي، ۽ انهيءَ خيال سان ۱۸۳۶ع ۾ سنڌ تي حملو به ڪيو هئائين. ساڳئي وقت، هند سرڪار، ايران ۽ افغانستان سان سازباز ڪري، روس جو هندستان تي فرضي حملي ڪرڻ جو منصوبو معطل ڪرڻ تي چاهيو. ان ڪري لازماً هنن جي نگاهه سنڌو نديءَ تي پئي، جا عربي سمنڊ کان، اتر هندستان ۽ ڪابل جي وچ ۾ قدرتي شاهراهه آهي. سنه ۱۸۳۱ع ۾، حيدرآباد جي اميرن، گهڻي جهنگهت کان پوءِ، سر اليگزينڊر برنس کي سنڌو نديءَ مان گهوڙن کڻي وڃڻ جي اجازت ڏني. رنجيت سنگهه کي گهوڙن جو ڏاڍو شوق هوندو هو، ان ڪري انگلنڊ جي بادشاهه اهي گهوڙا کيس تحفي طور موڪليا هئا. ساڳئي وقت اهو موقعو درياءَ جي ملاحظي ڪرڻ لاءِ پڻ غنيمت سمجهيو ويو.

۱۸۳۲ع ۾، ميرن هڪ اهڙي عهدنامي تي دستخط ڪيا، جنهن موجب انگريزن کي واپار لاءِ، سواءِ فوجي اسباب ۽ هٿياربند جهازن جي، سنڌو نديءَ جي استعمال جي اجازت ڏني وئي. ان کان پوءِ، ۱۸۳۶ع ۾ هنن مجبوراً درياءَ تي هلندڙ آگهوٽن لاءِ پنهنجن پيلن مان هنن کي ڪاٺين ڪرڻ جي اجازت ڏني. ان کان سواءِ، هنن ڪپتان ڪارليس کي، ڪراچيءَ جي بندر ۽ سنڌو نديءَ جي دواڻي وارن بندرن جي پيمائش جي اجازت ڏني.

سنه ۱۸۳۶ع ۾ لارڊ آڪلنڊ، هندستان جو گورنر جنرل مقرر ٿيو. هن ترڪستان (جنهن تي روس پيشقدمي ڪري رهيو هو) ۽ هندستان جي وچ ۾ هڪ دوستانه ۽ مضبوط رياست قائم ڪرڻ جي ارادي سان معاهدو ڪيو، جنهن مطابق ڪابل جي تخت تي سابق سدوزئي حڪمران، شاه شجاع کي (جو ڪيترن سالن کان هندستان ۾ جلاوطن هو) وري باقي انجام ورتو ته

ڪابل مان انگريزن جي دشمنن کي ٽڙي ڪيڊ ۾ سندن مدد ڪري. لارڊ آڪلنڊ جو اهو فيصلو پوءِ نهايت پر حماقت ۽ نقصانڪار ثابت ٿيو؛ ڇاڪاڻ ته شاهه شجاع جي اها به دعوا هئي ته سروس سندس موروثي ملڪيت آهي. هو جنهن وقت برسر اقتدار آيو، تڏهين هن سنڌ جي حڪمرانن کان زوريءَ خراج وصول ڪيو. اها هڪ تعجب جي ڳالهه آهي ته مشرق ۾ جلاوطن حڪمران، تخت وڃائڻ کان پوءِ به پنهنجي حمايت ۾ فوج ڪڍي ڪري سگهندا آهن! اهڙيءَ طرح، شاهه شجاع به جلاوطنيءَ جي زماني ۾، ۱۸۳۸ع ۾ فوج وٺي، شڪارپور جي ويجهو، ٿالپر ميرن کي شڪست ڏيئي، کانئن پنجن لکن روپين (۱) سالياني خراج جو وعدو ورتو. سنڌ ان وقت ٻن گهڙين ۾ هئي: هڪ طرف افغانن جون اڪيون هيون ۽ ٻئي طرف سکن جون. انگريزن فيصلو ڪيو ته هو پهريون ته سنڌ کي ٻنهي ڌرين جي لاءِ جنگي آکاڙو نه بنجڻ ڏيندا ۽ ٻيو ته جنهن وقت ٿالپر کي پنهنجي ملڪ جي دفاع ڪرڻ جي طاقت ۾ پئتي ڏسندا ته هو انهن جهڳڙن جو خود تصفيو ڪندا ۽ جيڪڏهن سنڌ تي ڪو حملو ٿيو ته هو سنڌ کي پنهنجي سرحد سمجهي ان جو دفاع ڪندا. انهيءَ ڪري انگريز سرڪار، ميرن تي دٻاءُ آندو ته هو هڪ نئين معاهدي تي دستخط ڪن، جنهن جي بدولت هو شاهه شجاع جي وڌيڪ مداخلت کان آزاد رهندا. انهيءَ نئين عهدنامي مان ميرن کي هيءُ نقصان هو ته کين شاهه شجاع ۽ رنجيت سنگهه لاءِ پنجهڙين يا چوڏهن لکن روپين جي ڀاري رقم ادا ڪرڻي ٿي پئي. نالي ۾ ته هيءَ رقم خراج جي بڻايا هئي، پر دراصل اها شڪارپور لاءِ پئنگ جي رقم هئي. ان رقم مان ۱۵ لک رپيا رنجيت سنگهه کي، افغانستان تي چڙهائيءَ

(۱) لک معنيٰ سؤ هزار. ان وقت لک روپين جي قيمت ڏهه هزار پائونڊ هئي.

واري منصوبي ۾ شامل ٿيڻ ۽ مدد ڏيڻ جي عيوض ملڻا هئا. ان کان سواءِ، سنڌ جي دفاع ۾ معاون فوج جي خرچ لاءِ، ميرن کي ٽي لک رپيا ساليانو خرچ پڻ ڏيڻو هو. ميرن گهڻي ئي گوتڻائي ڪئي، پر عهدنامي تي صحيح ڪرڻ کان اڳ ۾ ئي متن عملي طور دٻاءُ وجهڻ لاءِ، شاهه شجاع جي امدادي فوج جو هڪ حصو سنڌو نديءَ جي چوڙ وٽ لاٿو ويو، ۽ انگريزن جي جنگي جهازن جي مدد سان ڪراچيءَ تي زوريءَ قبضو ڪيو ويو. حيدرآباد جي ميرن ته آخر ڪوڙو منهن ڪري، عهدنامو قبول ڪيو، پر هنن انگريزي فوج لاءِ وهڻ ۽ سيڙي سامان مهيا ڪري ڏيڻ ۾ رنڊ ڪون وجهڻ شروع ڪيون. انهيءَ وچ ۾ سر اليگزينڊر برنس، پنجاب جي طرف کان سيري ۾ داخل ٿيو ۽ سري جي ٽالپر حڪمران، مير رستم کان، جو انگريزن جو هميشه هڏو ڪي هوندو هو، رڀي رڀي، سکر ۽ روهڙيءَ جي وچ ۾ سنڌو نديءَ جي هڪ ٻيٽ تي بکر جو قلعو ورتائين. انهيءَ قلعي تي قبضي ڪرڻ سان درياءُ پار ڪرڻ آسان هو، ۽ شڪارپور اچڻ وڃڻ ۾ به وڏي سهوليت هئي.

هاڻي، سينٽ نائون مل جو ذڪر ڪبو ۽ ٻڌائبو ته هنن ڪيئن افغن مشڪلاتن ۾ انگريزن جو ساٿ ڏنو، جن جو انجام اهو نڪتو، جو انگريزن جو سنڌ تي تسلط قائم ٿي ويو. هيءُ سمورو احوال، جيڪو سندس خودنوشت بيان تي ٻڌل آهي، نهايت احتياط سان چڪاسيو ويو آهي ۽ ان ۾ ضرورت مطابق ۽ ان وقت جي چيپل دستاويزن جي روشنيءَ ۾، اضافو پڻ ڪيو ويو آهي.

سينٽ نائون مل پٽ هوتچند، لوهائي قوم جو هڪ هندو واپاري هو. هو ڪراچيءَ جو رهائڪو هو، جتي، هن ۱۸۰۴ع يا ۱۸۰۵ع ڌاري جنم ورتو هو. هن جا وڏا اصل وچولي ۾

خداآباد جي ويجهو ڪاهريءَ (۱) جي ڳوٺ ۾ رهندا هئا. خداآباد ڪلهوڙن جي شروعاتي حڪومت واري دؤر جو پهريون گاديءَ جو هنڌ هو. ارڙهين ۽ صديءَ جي اوائل ۾، سيٺ نائون مل جو پڙڏاڏو (پوڄومل) خانداني اختلافن ۽ لاشڪ ڪلهوڙن جو تخت گاهه، خداآباد کان حيدرآباد ڏانهن (جنهن جو پاڻو ۱۷۶۸ع ۾ ڪلهوڙن وڌو هو)، ڪڇي وڃڻ سبب، وچولي مان لڏي ويو. پوڄومل پنهنجيءَ رهائش لاءِ ڪڙڪ بندر انتخاب ڪيو، جتي ايراني نار يا اڃا به عمان جي نار (جاسٽ ڪسي قلات جي خان جي ملڪ کان جدا ڪري ٿي)، جي چوڙ وٽ هڪ ننڍڙو بندر آهي. ڪجهه وقت کان پوءِ، اهو بندر واريءَ سان لنڊي ويو، جنهنڪري هن پنهنجو گهر ۽ ڪاروبار ڪراچيءَ منتقل ڪيو. ڪراچي، ڪڙڪ بندر کان ٿورو پري ڏکڻ-اوڀر طرف، هڪ ننڍي مياڻي هئي. ان وقت ڪراچي قلات جي ماتحت هئي، پر پوءِ جيئن اڳتي هلي ظاهر ٿيندو ته قلات جو خان ان تان حيدرآباد جي ڏانهن ميرن جي فائدي ۾ دستبردار ٿيو هو. بندرن جو انتخاب نهايت دوراندوشيءَ سان ڪيو ويو هو، ڇاڪاڻ ته ڪراچي سٺو محفوظ بندر هو ۽ ڪراچي سنڌونديءَ جي چوڙ جي ويجهو هئي، جنهنڪري کيس پاڻيءَ رسڻي، اندرين ملڪن سان واپار ڪرڻ جي سهوليت هئي. بندر کان

(۱) مؤلف، ڪاهري ۽ خداآباد جا شهر. ۱۸۷۰ع ۾ ڏنا هئا. انهيءَ وقت به انهن جي زبون حالت هئي. يادگار طور، فقط خاندان جي پهرئين حاڪم، يارمحمد ڪلهوڙي جو شاندار مقبرو قائم هو. عمارت ۾ اندر ڪيترا ڏنڊا ٽنگيل هئا، جن انهيءَ ڳالهه جي تصديق ٿئي ڪئي ته سنڌ جو اهو حصو ڪلهوڙن، پهتورن جي قوم کان آسانيءَ سان ورتو هو. ڏنڊن رکڻ جي مراد هئي ته لڙائيءَ ۾ تلوارن جي استعمال جي بجاءِ لوڙهين ۽ ڏنڊن جو استعمال ڪيو ويو هو.

سراء، ڪراچي ڪا اهڙي دلفريب جڳهه ڪانه هئي — پاڻي ڪارو هو،
۽ گردو نواح، يعني اتر خواه اوڀر طرف، ۵۰ ميلن ۾ سنڌ
جي زرخيز دواڻي تائين، اُنن چارڻ جي لائق، هڪ ويران
پهاڙي علائقو هو.

سيٺ پوڄومل، جنهن جي نالي پٺيان هن جو اولاد اڄ
تائين پاڻ کي ”پوڄواڻي“ سڏائيندو آهي، هڪ جانباز شخص هو
۽ ڪافي دولت گڏ ڪئي هئائين. هنن جي ڪوٺيءَ جون،
وچ ايشيا ۽ هندستان ۾ گهڻيون ئي شاخون هيون. ممڪن
آهي ته سيٺ ٺاڻون مل پنهنجن وڏن جي تجارتي ڪاميابيءَ جي
باري ۾ وڌاءُ کان ڪم وٺندو هجي، مگر اڄ تائين شڪارپور
۽ حيدرآباد ۾ هنن جا اهڙا ڪارخانا آهن، جن جون شاخون
بخارا، سمرقند، ماسڪو، پيٿروگراد، بلڪ قاهره ۽ لنڊن جهڙن
دورانهن شهرن ۾ سندن رشتيدار سنڀاليندا آهن. سچ پچ ته هنن
جنهن جانبازيءَ ۽ جرئت سان حڪمرانن جي ظلم ۽
وحشي قومن جي جور ۽ ستم هوندي، وچ ايشيا جي غيرمذهب
قومن جي وچ ۾ وڻج واپار پئي ڪيو آهي، تنهن ڳالهه جي سمورن سياحن
هميشه واکاڻ ڪئي آهي. تنهنڪري سيٺ ٺاڻون مل، پنهنجي
خاندان جي دور دراز واپاري ناتن جو جيڪو ذڪر ڪيو آهي،
تنهن ۾ فري مائر به شڪ ڪرڻ نه ڪري. حقيقت هيءُ آهي ته
سنڌ ۾ واپار جا موجد هندو آهن، جي شروع کان وٺي حڪومت
جي مالي امداد ڪندا هئا ۽ سندن، پنهنجن مسلمان حاڪمن
تي به خاصو اثر هوندو هو؛ جيئن ته هو کين حقارت جي
نظر سان ڏسندا هئا.

سنڌ جي ٽالپر اميرن جي اسي ورهين جي حڪومت
جي دؤر ۾، هنن جي حالت نهايت ڏکڻاڻڪ هئي. مير، شيعا
فرقي جا مسلمان هئا. هو فطرتاً ئيڪ، باسروت ۽ خوش خلق
هئا، پر مشرڪن جي باري ۾ سختيءَ کان ڪم وٺندا هئا. لاڙ ۾
جيڪڏهن ڪنهن بد نصيب هندوءَ کان ڪا معمولي خطا ٿيندي

هئي، ته ان کي جهلي، ڪلمو پڙهاري، طهرائي ڇڏيندا هئا. بعضي بعضي ته هو اهڙو بيدرديءَ جو ڪم رڻوشي خاطر به ڪندا هئا— هت ڊاڪٽر برنس جيمس، جنهن جو ذڪر اڳتي ٿي چڪو آهي، تنهن جو هڪ حوالو ڏجي ٿو، جنهن ۾ هندن سان جيڪا همت ٿيندي هئي، ان باري ۾ سندس تاثرات ڏنل آهن. ڊاڪٽر برنس هڪ هندو رياست ۾ رهندو هو، تنهنڪري هن جي دل ۾ مسلمان حڪمرانن جي خلاف شايد ڪجهه تعصب هجي، پر هن جي بيان ۾ گهڻو وڌاءُ ڪونه ٿو ڏسجي. هو لکي ٿو ته ”ميرن جو ظلم ۽ ڏاڍسپ کان زياده سندن تبليغي سرگرمين مان ظاهر ٿئي ٿو. عقل ان ڳالهه سمجهڻ کان قاصر آهي ته هندو هن ملڪ ۾ ڇو رهيا پيا آهن؟ ان لاءِ فقط هڪ سبب ٿي سگهي ٿو، سو آهي پنهنجي جنم ڀوميءَ لاءِ محبت. ان باري ۾ انسان ۽ نباتات هڪجهڙا آهن. هندن سان نهايت صبر آزما عقوبتون ٿينديون هيون. هنن کي زوريءَ مسلمانڪو لباس اوڍڻو پوندو هو. ڪيتري وقت تائين ته هنن کي گهوڙي تي چڙهڻ جي اجازت به ڪانه هوندي هئي. جن ڪامورن کي گهوڙي تي سواري ڪرڻ جي اجازت مليل هئي، تن کي وري زين ڪم آڻڻ جو اعزاز ۽ آسائش حاصل ڪانه هئي. ڪيترا شاهوڪار ۽ معزز واپاري گڏهن ۽ خچرن تي سواري ڪندا نظر ايندا؛ حالانڪ اها جنس اهڙي ناپاڪ سمجهي ويندي آهي، جو ٻين ملڪن ۾ ان کي ڪو چهندو به نه آهي. جڏهن ڪو متڪبر مسلمان رستي سان لنگهندو آهي، تڏهن هندن کي انهن نيچ وهڻ تان به لهي پاسو وٺي بيهڻو پوندو آهي.“

مسلمانن کي ترغيب ڏني ويندي آهي ته سنڌ ۾ جيڪي به ڪفر جون نشانليون نظر اچن، تن جو خاتمو آڻين. پر هئا جي بدنصيب ۽ اڀاڳن پوئلڳن کي. مذهب جي آزادي به ڪانه آهي! گهندو جو آواز ورتي ٻڌڻ ۾ ايندو آهي؛ اجازت کان سواءِ گهندن وڃائڻ جي منع آهي. حيدرآباد ۾ بنا مورتن جي ڪي

سندر آهن، پر انهن جي ديوارين مان به گاني بجانِي جو پڙلاءُ ڪونه پوندو آهي. ڪٿي به به مومن جيڪڏهن شاهدي ڏين ته هڪ هندوءَ، قرآن جون ڪي آيتون يا ڪلمو پڙهيو آهي، ته اها شاهدي هن جي هڪدم سنت ڪرائڻ لاءِ ڪافي ڄاڻي ويندي آهي. هيءُ هڪ رواجي ڳالهه آهي، پر مظلوم هندو ان کي سڀ کان زياده ۽ وڏي اڍا ڪري سمجهندا آهن. مسلمانن کي ٿورڙو ئي ڪو بهانو ملندو آهي ته اها ڪاروائي اختيار ڪندا آهن. وڏي ڳالهه ته ظاهر ائين ڪبو ويندو آهي ته اها مظلوم جي پلائي لاءِ آهي ۽ ان ۾ هن جو محشر چڱو ٿيندو. اهڙيءَ طرح هن جي جسماني عذاب ۾ دماغي ڪاوش جو اضافو ڪيو ويندو آهي.“

ڊاڪٽر برنس جي پنهنجي شاهدي آهي ته هڪ موقعي تي هن پاڻ هڪ هندو واپاريءَ جي خلاف شڪايت ڪئي، ته وڏي مير هڪدم واعدو ڪيو ته ’مجرم کي سزا طور، زوريءَ سڄي دين ۾ داخل ڪيو ويندو‘. تنهنڪري اها ڪا غير طبعي ڳالهه ڪانه هئي ته هندو، جن جي ملڪ تي مسلمانن جي مختلف خاندانن صدين جون صديون حڪومت ڪئي هئي، ۽ جن لاءِ هنن جي دين ۾ ڪا محبت ڪانه هئي، سي حڪومت جي تبديليءَ جي خواهش رکن. خصوصاً جڏهن هنن ڏٺو پئي ته ڪڇ جي بائيسري حڪومت ۾، هندو هڪ هم-ڌرم حڪمران جي هٿ هيٺ سندن مقابلي ۾ وڌيڪ آرام جي زندگي بسر ڪري رهيا هئا. لاشڪ هنن هندوستان ۽ ڪڇ ۾ پنهنجن مقبرن گماشتن کان به انگريزن جي طاقت ۽ انصاف جون ڳالهيون ٻڌي فيصلو ڪيو هجي ته ڪو موقعو ملي ته انگريزن جي ساڀي ۾ رهجي.

۱۸۳۲ع ۾ هڪ ڪٽر مسلمان ڪراچي ۾ هندن جي خلاف احتجاج اٿاريو ۽ لاڙ جي ڪن وڏن شهرن ۾ جهاد جو پرچار ڪيو ۽ مشرڪن جي خلاف مومنن کي پڙڪايو. اهڙا

فساد مغرب ۾ هميشه حڪمرانن لاءِ مٿي جو سور هوندا آهن، خواهه انهن جو مذهب ڪهڙو به هجي. سينٽ نائونمل جو پيءُ، سينٽ هوتچند، ڪراچيءَ جو هڪ نهايت بااثر فرد ۽ سنڌ جي هندن جو اڳواڻ هو. ڪراچيءَ ۾ جي فساد شروع ٿيا هئا. تن جو هو خاص نشانو بڻايو ويو. چنانچ وڏي مير، مراد علي، هن کي حيدرآباد گهرايو ۽ پنهنجي مسلم رعايا خوش ڪرڻ لاءِ هن کي قربانيءَ جو ٻڪرو ڪري صدقي ڏيڻ جو فيصلو ڪيو. ۽ مير جي چشم پوشيءَ سان ڪي تعصبي ماڻهو هن کي زوريءَ اغوا ڪري دواپي ۾ ڪنهن مسلم درگاهه تي وٺي آيا. هن جو پٽ نائونمل، اها گالهه قبول نٿو ڪري ته ڪو پٽس کي طهر ڪرائي، ذليل ڪيو ويو هو. پر سنڌ جا ماڻهو هميشه ان گالهه جا قائل رهيا آهن ته سنت ادا ڪئي وئي هئي. بند ۾، سينٽ هوتچند، ڌرم مطابق ڪاڌو نه ملڻ ڪري گهري ڪندا ٿي ويو هو. آزاد ٿيڻ کان پوءِ، سينٽ هوتچند ميرن جي برتاءَ کان بيزار ٿي وڃي ڪڇ ۾ پناهه ورتي، جتي اتان جي راجا، جنهن کي ”راء“ چوندا آهن. هن جي همدرديءَ ۽ عزت سان آجيان ڪئي.

سينٽ نائونمل کي ميرن جي باري ۾، جن هن جي پيءُ سان ههڙيون عقوبتون ڪيون هيون، تلخيءَ پيدا ٿيڻ لاءِ ڪافي سبب هو. هن اهو فيصلو ڪيو هو ته پيءُ جي انتقام وٺڻ لاءِ ۽ عام هندن جي بهبوديءَ لاءِ ۽ کين غلاميءَ جي طوق مان آزاد ڪرائڻ جو موقعو ملي، ان کي غنيمت ڄاڻجي. غالباً، سينٽ نائونمل جي ڪڇ جي مقامي سفير ڪرنل پاٽنجر سان پهرين ملاقات ۱۸۳۲ع ۾ ٿي هئي، جڏهن هو سنڌو نديءَ ۾ تجارتي جهازن هلائڻ جي اجازت وٺڻ جي سلسلي ۾، معاعدي ڪرڻ لاءِ حيدرآباد آيو هو. ان کان پوءِ هو هنن سان دوستانه تعلقات وڌائڻ جي هميشه ڪوشش ڪندو رهيو. پوءِ سر اليگزينڊر برنس، مان به واقفيت ڪندي، ۽ ليفٽيننٽ جان ڪين کي،

جو بعد ۾ قلات جو سياسي عملدار مقرر ٿيو هو، تنهن کي پڻ مختلف قسمن جي مدد ڪئي هئي. ان کان سواءِ، ڪئپٽن ڪاريس ڪن ٻروچن جي ايراضيءَ ۾ بنا اجازت شڪار ڪرڻ ويو هو، جتي کيس قاتلانہ حملي کان سينٽ نائونمل بچايو هو. مطلب ته هن کي جڏهن به موقعو ملندو هو، تڏهن هو انگريزن جي خدمت ڪندو هو.

آخر ۱۸۳۸ع ۾، ڪڇ جي مقامي سفير، ڪرنل پاٽيجر، جنهن ان وقت ڪڇ ۾ وهت ٻئي گڏ ڪيا، سينٽ نائونمل کي لکيو ته هو جنرل ڪين جي فوج کي آڻڻ ۽ سيڏي سامان مهيا ڪري ڏيڻ ۾ مدد ڪري؛ ڇاڪاڻ ته هند سرڪار، سنڌ جي رستي، شڪارپور ڏانهن هڪ فوج موڪلڻ جو فيصلو ڪيو هو؛ جتي سر وليئم مئڪنائڻ ۽ شاھ شجاع به پنهنجن فوجن سان ان جو انتظار ڪري رهيا هئا. سينٽ نائونمل، ميرن جي مڪاني عملدارن جي مخالفت هوندي به پنهنجي جان جو کي ۾ وجهي، اهي تقاضائون پوريون ڪيون. فقط اهي ماڻهو، جي سينٽ کي چڱيءَ طرح سڃاڻڻ، محسوس ڪري سگهندا ته سينٽ نائونمل جو وحشي ٻروچن تي ڪيترو نه اثر هوندو هو. هن، ميرن جي ڪلم ڪلا مخالفت هوندي به، ايتري ٿوري وقت ۾ هڪ غير قوم جي ماڻهن کي گهريل آڻ ۽ ٻيو سامان مهيا ڪري ڏنو. ڪراچيءَ جي آسپاس جابلو ۽ ويران علائقو آهي؛ جتي زبردست قومون، جهڙوڪ جو ڪيا، نومڙيا، ڪرمٽي ۽ ڇٽا ۽ ٻيون ڪيتريون زبردست ۽ سرفروش قومون، بلوچ سردارن جي اڳواڻيءَ هيٺ رهنديون هيون، جن جي دولت جو ذريعو آڻ هوندا هئا. ٿي سگهي ٿو ته سينٽ انهن کان پنهنجي تجارتي ڪاروبار لاءِ اڳيئي اڻ پاڙي ڪندو هجي، ۽ انهيءَ ڪري انهن سان چڱي آشنائي هجيس. ممڪن آهي ته هو، هڪ دولتمند جي حيثيت ۾، انهن جي مالي مدد به ڪندو هجي — هڪڙو هندو، ميرن جي عملدارن جي مخالفت هوندي، هڪ مختصر

عرصي ۾، ايترا اُت مهيا ڪري ڏئي سگهي! اها ڳالهه ڏيکاري ٿي ته هو ڪيڏي نه حوصلي وارو انسان هو.

سر جان ڪين، سنڌو نديءَ جي چوڙ وٽ پهتو، تنهن کان پوءِ جلدئي ميجر (پوءِ ”سر“) جيمس آئوٿرام، جو انهيءَ مهم ۾ ازخود شامل ٿيو هو، سو پيڙيءَ رستي ڪراچيءَ ۾ انهيءَ حقيقت معلوم ڪرڻ لاءِ آيو ته سيٺ نائون مل، جنهن کي هو هڪ ”غريب واڻيو“ ڪري ڏسيندو هو، سو اُنن هٿ ڪرڻ ۾ ڪيتريقدر ڪامياب ٿيو آهي. ڪراچي ان وقت هڪ گمنام مڇي مياڻي هئي، جتي هڪ-ٻه شاهوڪار واپاري رهندا هئا. هو ڪراچيءَ ۾ سيٺ نائونمل جي گهر ۾ رهيو. ان کان پوءِ هو تمام سخت تڪليفن وارو سفر ڪري، ريگستان لتاڙي وڪڙ ٻيهتو، جتي سر جان ڪين جي فوج منزل انداز ٿي هئي. هن جي سيٺ نائونمل سان اڌ رستي ۾ گهاري وٽ پهرين ملاقات ٿي، جتي سيٺ اُنن خريد ڪرڻ لاءِ ترسيل هو. نائونمل سان ملي، هو اڪيلو ۹۵ ميلن جو سفر ڪري موٽي اچي جهازن تي پهتو. اڳتي هلي سيٺ پاڻ ٻڌائيندو ته هن ڪيئن انگريزي فوج کي سنڌ مان لنگهڻ وقت، مختلف طريقن سان سوارين ۽ ٻئي سامان مهيا ڪري ڏيڻ ۾ مدد ڪئي.

ياد رهي ته سنڌ جا مير تمام بهانه ساز ۽ رڪاوٽون پيدا ڪندڙ هئا. سر جان ڪين جي اچڻ کان اڳ هُنن اُنن ۽ سيڏي گڏ ڪرڻ لاءِ اجازتنامي ڏيڻ جو واعدو ڪيو هو، پر جڏهين اهو وقت آيو ته هو کيس اٽلو ڌمڪائڻ لڳا. پائنجر مجبور ٿي کين سندن واعدو ورجايا. هڪڙي مير ته دواڻي ۾، فوج جي نقل و حرڪت وقت، حيدرآباد جي ويجهو، حملو ڪري نائونمل، جو گڏ ڪيل ذخيره پسيا ڪري ڇڏيو ۽ حيدرآباد ۾ ٻروچن جو ايڏو ته لشڪر اچي ڪٺو ٿيو جو پائنجر سمجهيو ته انگريزن جي فوج تي اجهو ٿو حملو ٿئي؛ ڇاڪاڻ ته عين ان وقت پائنجر، بحسب حڪم، ميرن وٽ هڪ عهدنامي جو

مسودو بيش ڪيو هو. جو هر لحاظ کان انهن لاءِ ناگوار هو. جڏهن صورتحال نارڪ ٿيڻ لڳي، تڏهن اطلاع آيو ته انگريزن جو بحري بيمزو ڪراچيءَ پهتو هو، جتي سڀن جي مقامي عملدارن حماقت کان ڪير وٺي مٿس بسندو قبضي ڪئي هئي، ۽ موت ۾ آڙماڙ شهر تي قبضو ڪيو هو. اتي ميرن جا ڏير ڍرا ٿيا ۽ پاتنجر جي حڪمت عمليءَ سان فوج کي بنا روڪ ٽوڪ جي لنگهڻ جي اجازت ملي ۽ عهدنامو منظور ٿيو. سيٺ نائونمل پنهنجي جانفشاني ڪندو رهيو، ۽ پنهنجي ڀاءُ ۽ نوڪرن کي، اتر ڏانهن يعني شڪارپور تائين فوج سان همراڪاب ڪري موڪليائين. پاتنجر لکي ٿو ته: ”۱۸۳۹ع ۾ نائونمل ۽ سندس خاندان جي مدد کان سواءِ بمبئيءَ جو فوجي دستو بنگال جي فوج سان اتصال ڪري نه سگهي ها. ڪرنل پريڊي، جو پڻ ان موقعي تي حاضر هو، سو چوي ٿو ته ’جنهن صورت ۾ اسان جي ڪاميابيءَ جو سارو دارومدار تيز رفتاريءَ تي هو، تنهن صورت ۾ تسليم ڪرڻو پوندو ته نائونمل حڪومت جي خاصي خدمت ڪئي آهي.“

مارچ ۱۸۳۹ع ڌاري، بمبئيءَ جو فوجي دستو شڪارپور کان قنڌار ۽ ڪابل ڏانهن روانو ٿي چڪو هو ۽ آئوٽرام پڻ انهن سان گڏ هو. سيٺ نائونمل، ڪرنل پاتنجر سان گڏجي ڪڇ ويو ۽ هن جي، ڪڇ خواهه سنڌ ۾، مختلف نمونن سان مدد ڪيائين، جن جو تفصيلوار ذڪر ”يادگيرين“ ۾ ڪيل آهي. پاتنجر پوءِ موڪل تي ويو ۽ هن جي جاءِ تي، جنوري ۱۸۴۰ع ۾، آئوٽرام جنهن اڳيئي نمايان فوجي خدمتون سرانجام ڪيون هيون، لاڙ جو سياسي سفير مقرر ٿيو ۽ سري جون گرانبار سياسي ذميداريون به هن تي مڙهيون ويون. آئوٽرام جڏهن پنهنجو نئون عهدو سنڀاليو ته سيٺ نائونمل به اچي هن سان شامل ٿيو ۽ ان وقت کان وٺي هو، غالباً هن جي عملي جو هڪ فرد ٿي ڪم ڪندو رهيو. سرڪاري دفتر ۾

ڪيترا واقعا بيان ٿيل آهن جي ان ڳالهه جي تصديق ڪن ٿا ته ان وقت ميرن ۽ هنن جي عملي ۾ وڏا فتنا پئي هليا، اهڙي موقعي تي سيٺ ٺاٽونمل جي وفاداري خاص اهميت رکي ٿي. سفارتخاني جي عملي جو وڏو منشي، چينانند نالي، هڪ هندو هو، جو ۱۸۳۸ع کان اڳ، ڪيترا سال، حيدرآباد ۾، پاٽنجر جو گماشتو ٿي رهيو هو. هيءُ ماڻهو مڪار ۽ راشي ثابت ٿيو ۽ ٺاٽونمل هن جون بدعنوانيون ظاهر ڪري ڏيکاريون. هن گهڻيون خطائون ڪيون هيون. هن جو هڪ جرم اهو هو، جو سندس قبضي ۾ مير نصير خان جو هڪ رقعو هو، جنهن ۾ سرحد پار جي سردارن کي انگريزن تي حملي ڪرڻ جي هٿي ڏنل هئي. منشيءَ، ميرن کي پنهنجي قبضي ۾ آڻڻ لاءِ، اهو خط هٿ ڪري پاڻ وٽ رکي ڇڏيو هو. ٻيو، آئوٽرام جي جڙتو صحيح ۽ مهر سان، هڪ جعلي رقعو تيار ڪري ان جي مدد سان هڪ غير مستحق مير لاءِ ڪجهه زمين ۽ لوازمات منظور ڪرايا هئائين. ان وقت، ميرپور جي واليءَ مير شير محمد سان، مڪاني فوج جي خرچ لاءِ کانئس حصي وٺڻ متعلق ڳالهائون ٻوليون هلي رهيون هيون، جنهن جي باري ۾ حيدرآباد جي ميرن سان اڳيئي معاهدو ٿيل هو. مير شير محمد جي مرضي هئي ته کانئس جيترو ٿئي سگهي اوتري گهٽ رقم ورتي وڃي. هو منشين جي صلاح سان ويهه هزار رپيا رشوت ڏيڻ لاءِ تيار ٿيو. منشيءَ تي انهيءَ جرم ثابت ڪرڻ لاءِ سيٺ ٺاٽونمل، آئوٽرام جي چوڻ تي، منصوبي ۾ شامل ٿيو. ٿوري وقت ۾، هن منشين کان کليل قبوليت حاصل ڪري پيش ڪئي (ڏسو ضمیمو ۸).

بعد ۾، سيٺ ٺاٽونمل هڪ مجرمانه خط هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، جيڪو مير شير محمد، مير صوبدار کي لکيو هو. آئوٽرام جو خاص زور هو ته اهو خط هٿ ڪجي. سيٺ ٺاٽونمل خط هٿ ڪيو، پر هن جي ترميم سان چوري

ٺي ويو، جنهن تي آئوٽرام کي ڏاڍي مٺيان لڳي ۽ سخت ناراض ٿيو، پر نائونمل جي ديانتداري مسلم ٿي، نه ته چوريءَ جي ڏندڪٿا تي ڪوبه ماڻهو اعتبار نه ڪري ها ۽ هن جي نيڪناميءَ کي عمرپر ٽڪو لڳي ها. ان وقت سين نائونمل هڪ خاص خدمت سرانجام ڪئي، جنهن جو ”يادگيرين“ ۾ تفصيلوار ذڪر ڪيل آهي. هي ۱۸۴۰ع جي آخر جو ذڪر آهي، جڏهن گجرات کان ڪڇ جي رستي، پيلاري (۱) تائين، جو مير شيرمحمد جي علائقي جي سرحد تي هڪ ڳوٺ آهي، ڪهڪچي رهي مٺي ۽ آئوٽرام کي خاطري نه پئي ٿي ته مير شيرمحمد ڪا مخالفت ڪانه ڪندو (جيئن ٻه سال اڳ حيدرآباد جي ميرن ۽ رندڪن وجهڻ جي ڪوشش ڪئي هئي). تنهنڪري هن پهرئين دستي کي ترسائي، سين نائونمل کي مير شيرمحمد جي گاديءَ ڏانهن موڪليو. هن کي وڏي خبرداريءَ سان سياسي هدايتون ڏنيون ويون هيون ته مير سان ڪابه ڳالهه بوليه نه ڪري. آئوٽرام جي اها دوراندوشي (غميهون ۷) ڏيکاري ٿي ته نائونمل انهيءَ فرمائش کي ڪهڙيءَ نه خوش اسلوبيءَ سان نباهيو هو. فوج، سواءِ ڪنهن جهڙپ جي، خير سان لنگهي وئي. مير معاهدو قبول ڪيو ۽ انگريز سرڪار کي اڌ لک رپيا ساليانو خرچ جي حصي ۾ ڏيڻا ڪيائين. انگريز سرڪار هن جي علائقي تي، ٻاهرين حملن کان حفاظت ڪرڻ جي ذميواري پاڻ تي هموار ڪئي. مير شيرمحمد واري معاهدي جي تصديق ۱۶ - آگسٽ

(۱) پيلاري يا پيلياري ڪڇ جي رڻ جي اتر واري ڇاڙ تي، سنڌ جي طرف، ڪڇ جي ويجهي ۾ ويجهي ڳوٺ، ڍرو بانا کان ۳۰ ميل پري آهي. فوج جو هڪ حصو ڀڄ کان وٺ مان هڪ مشهور رستي وٺي ٿي آيو. غالباً پيلاري، مير شيرمحمد جي علائقي ۾ پهرين منزل هجي.

۱۸۴۱ع ۾ ڪئي وڃي. انهيءَ معاهدي جا ٻه انگڙا ٿي شرط هئا،
جهڙا حيدرآباد جي ميرن ۱۱- مارچ ۱۸۳۹ع واري معاهدي ۾
قبول ڪيا هئا. ٻنهي معاهدن مطابق سنڌو نديءَ تي محصول
معاف ڪيا ويا هئا، فقط رواجي ڪسٽم جا لوازم ڏيڻا هئا.

— — —

باب ٻيو

سر چارلس نيپئر - ارهه زورائيءَ جا طريقا - ميرن جي هار -
سنڌ تي قبضو - سنڌين جي رضامندي - نائونمل جون اميدون
برصواب - هن جي جلاوطن پتا جو موٽڻ - نيپئر جي زماني ۾
نائونمل جون تڪليفون - ديوان چنديرام - نائونمل جي
رهائيءَ لاءِ پائڻچر جي شاهدي - سر بارٽل فريئر جي دوستي -
جاگير ۽ وظيفي جو ملڻ - سي. ايس. آءِ جو خطاب - واپاري
ڪوٽيءَ جو سميتڻ ۽ عالومل ٽيڪمڊاس جون اعليٰ خدمتون .
هينئر سنڌ جي جداگانہ علائقي حيثيت جلد ختم ٿيڻ
واري هئي. ۱۸۴۲ع ۾. نئين گورنر جنرل، لارڊ ايلنبرو، جنهن
جي دل ۾ اهو اثر گهر ڪري ويو هو تہ ۱۸۴۱ع واريءَ
ڪابل جيءَ شڪست جو باعث فوجي ۽ سياسي عملدارن جا
اختلاف هئا، تنهن آئوٿرام کي ريتي، سر چارلس نيپئر (جنهن
هسپانيه اڀيٽ واري لڙائي ۾ بهرو ورتو هو) کي مقرر ڪيو.
تہ هو سنڌ جي معاملن جون واڳون سنڀالي ۽ مختلف سياسي
مسئلا سلجھائي. نيپئر آڪٽوبر ۱۸۴۲ع ۾، سنڌ جي سري ۾
پهتو. هن جي فرمائش تي، آئوٿرام (جيڪو انگلستان لاءِ روانو
ٿي چڪو هو) ساڻس سياسي مسئلن ۾ تعاون ڪرڻ لاءِ، موٽي
آيو. بدقسمتيءَ سان، سر چارلس نيپئر سري خواهه لاڙ جي ميرن
سان تشدد جا طريقا اختيار ڪيا، جن جي منظوري دراصل
لارڊ ايلنبرو پاڻ ڏني هئي. آئوٿرام انهن طريقن جو عادي نہ
هو، ۽ نڪي هن جي مشورن کي ڪو وزن ئي ڏنو ويو هو.
انهيءَ اختلاف مان جيڪي گل ٽڙيا، سي تاريخ جو هڪ اهم

ورق آهن. اتر سنڌ ۾، خيرپور جي پوڙهي مير رستم کي (جو هميشه انگريزن جو خيرخواه هوندو هو) سندس ننڍي ڀاءُ، مير علي مراد پنهنجي چالبازين جو نشانو بنايو هو. مير علي مراد کي جو ابائي ورثي جو حصو مليو هو، تنهن تي هو راضي نه هو ۽ هن جي مرضي هئي ته کيس وڌيڪ ملڪيت جو حصو ملي. انهيءَ نيت سان هن هڪ سازش ڪري، پنهنجي پوڙهي ڀاءُ تي الزام لڳايو ته هو سرچارلس نيپئر جي مخفي طرح مخالفت ڪرڻ وارو آهي. نيپئر مير رستم کي اهڙو ته ڊيچارڊو جو هو علي مراد جي فائدي ۾ ڊگ تان دستبردار ٿي، حيدرآباد ڇڏي ويو. نيپئر جي ڊيچار کان ٿورو وقت اڳ، مير شهداد ۽ ٻين ٻروچن، جن کي مير رستم جي ڳالهه ٿي سرچارلس نيپئر جي اشتعال انگيز حرڪتن (جن کي هنن چڙهائي ٿي سمجهيو) تي سخت غصو هو، ٽن رات جو انگريزن جي حيدرآباد واري مقامي سفارتخاني تي حملو ڪيو. آئوٽرام هڪ سؤ سپاهين جي مختصر دستي سان انهن جو دليرانه مقابلو ڪيو، ۽ آخر هو هڪ آگبوت تي پناهه وٺي وڃي سرچارلس نيپئر سان شامل ٿيو. اهڙيءَ طرح ميرن جي اڳرائيءَ ڪري، مٿاهيءَ ۽ حيدرآباد جون لڙايون ٿيون، جن جو انجام اهو ٿيو جو مير پيش پيا. ميرن جا گهرو زيورات فوج لاءِ مال بيمو طور ضبط ڪيا ويا ۽ ساري سنڌ (۱) (سواءِ خيرپور جي)، برطانيه سلطنت ۾ شامل

(۱) ان وقت سنڌ ۾ نيپئر جون ڪارروايون هڪ وڏي بحث جو موضوع هيون. ولايت ۾ سر رابرٽ ٻيل جي حڪومت آخري فيصلو ڪيو ته هاڻي جيڪي ٿيو، سو ٿيو. تنهن ورهين کان پوءِ، سسٽر ڊبليو. اي. گلڊسٽن، ان ڳالهه تي تبصرو ڪندي چيو ته سرڪاري حڪومت لاءِ دور دراز عملدارن تي ضابطو رکڻ ڪهڙي مشڪل ڳالهه آهي، (ڏسو حاشيه صفحي ۲۷ تي)

ڪئي وئي ۽ سڀ مير سواءِ مير علي مراد جي، ڏهن سالن لاءِ جلاوطن ڪيا ويا. ٿورن سالن کان پوءِ، خود علي مراد، نهايت ٻرامائي انداز ۾، پنهنجي اعمالن جي جزا لوڙي، ٿيو هيئن جو جڏهن انگريزن، خيرپور جي علائقن جي حدبندي ڪئي، تڏهن علما ٿيو ته مير علي مراد نهايت چالاڪي سان، جلسا سازي ڪري، ڪيترا ضلعا، جن تي هن جو ڪو حق ئي ڪونه هو، پنهنجي قبضي ۾ آندا آهن. انهيءَ تي لارڊ ڊلهائوسيءَ هن جي سموري ميراث ضبط ڪئي (سواءِ سندس ننڍي پٽ جي حصي جي). هيئن خيرپور جي ننڍڙي رياست، مير علي مراد جي ڀوڻي هڙهائينس مير امام بخش خان، جي. سي. آءِ. اي، جي سرپرستيءَ ۾، انگريز سرڪار جي مقرر ڪيل وزيرن جي مدد سان ڪافي ترقي ڪري رهي آهي.

ياد رهي ته حڪومت جي تبديليءَ وقت رعايا جي طرفان ڪنهن به قسم جي بغاوت يا هنگامون ڪونه ٿيو. البت، ڪجهه

(آندل حاشيه صفحي ۲۶ تان)

جنرل چرنائيف جنهن سينٽ پيٽر سبرگ مان جاري ٿيل حڪمن خلاف تاشقند فتح ڪيو هو، تنهن جو مقابلو سنڌ ۾ سر چارلس نيپئر پنهنجي ارهم زورائيءَ سان ڪيو هو. مسٽر گلڊسٽن لکي ٿو ته ”۱۸۴۳ع ۾ هڪ ناقابل فراموش واقعو ٿيو، جڏهن نيپئر، لارڊ ايلنبرو جي سرپرستيءَ ۾ سنڌ فتح ڪئي. انهيءَ حملي لاءِ، جيتريقدر مون کي ياد آهي، چاڪاڻ ته مان پاڻ انهيءَ وزارت ۾ شامل ٿيو هوس، سر رابرٽ پيل جي ڪابينه اتفاق راءِ سان نفرت جو اظهار ڪيو هو. پر وزارت بيوس مٽي. ملڪ کي ڇڏي ڏيڻ کان ملڪ کي هٿ ۾ رکڻ ۾ گهٽ خسارو هو. سنڌ جي فتح هاڻي هڪ حقيقت ٿي چڪي آهي.“ (ماخوذ ڪيل گولڊسٽن جي ڪتاب ”آئوٿرام جي سوانح عمري مان).

بدامني ضرور ٿي هئي. مشرق ۾ اهڙن موقعن تي هميشه بدامني ٿيڻ جو امڪان هوندو آهي. مير، مياڻيءَ ۾ لڙائيءَ وقت، ٻروچن جو هڪ غير منظم هجڻ (ميرن جي فوج واقعي هڪ غير منظم هجڻ هو) وٺي آيا هئا. دراصل عوام جي همدردِي خيرپور جي ٻڏي مير، رستم سان هئي، جيڪو پنهنجي ڀاءُ مير علي مراد جي سازشن سببان ڀڄي ويو هو. مير ڪڏهن به عوام ۾ مقبول ڪونه ٿيا هئا، ۽ نه وري ڪو هنن ڪڏهن زور يا طاقت جو مظاهرو ڪري، پنهنجو ڌاڪو ڄمايو هو. سرچارلس نيپئر جلد ئي ملڪ وڪٽوريا جي سالگرهه جي موقعي جو فائدو وٺي، ۲۴- مئي ۱۸۴۳ع جي، حيدرآباد ۾ هڪ درٻار ڪوٺائي. هن سڀني وڏن زميندارن ۽ جاگيردارن کان، نئين حڪومت جي عيوضيءَ جي حيثيت ۾، سلامي ورتي. سڀ زميندار ۽ جاگيردار، سواءِ ڪنهن اعتراض جي، وڏي تعداد ۾ اچي شامل ٿيا ۽ وفاداري جو قسم کيائون. ان وقت کان وٺي هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ ڪنهن به قسم جي ڪشيدگي ڪانه ٿي آهي. غدر جي زماني ۾ يا ٻين لڙاين وقت، ڪنهن به سنڌيءَ (مسلمن هجي يا هندو) جي وفاداريءَ ۾ لوڏو نه آيو آهي. صوبي جي ترقي، ريلون، آبپاشيءَ جو شاندار طريقو ۽ عاليشان بندرگاهه انهيءَ ڳالهه جي تصديق ڪن ٿا ته سرچارلس نيپئر جي اوجھي ۽ بنااجازت چڙهائيءَ (جنهن جو ڪارڻ سفارتخاني تي بزدلانه حملو هو)، ملڪ لاءِ نعمت ثابت ٿي آهي.

ميرن جو گهراڻو فقط ۶۰ سالن تائين هليو ۽ انگلند جا حڪمران اڄ (۱۹۱۴) تائين ۷۲ ورهيه حڪومت ڪري چڪا آهن. ٿورڙن سالن کان پوءِ، سر بارٽل فرير، جلاوطن ميرن کي

(۱) ضميمه ۱۶ ۾ ڪي انگ اکر ڏنل آهن جي ڪراچيءَ جي سنڌ جي واپار جي اڄوڪي حالت ۽ سنڌ جي مالياتي آمدني ڏيکارين ٿا.

سنڌ ۾ واپس اچڻ جي اجازت ڏني. هو انگريز سرڪار جي وفادار ۽ برامن پيشن بردارن جي حيثيت ۾ اڄ تائين مناسب گهرن ۾ رهن ٿا، جيڪي کين ٺهرائي ڏنا ويا هئا. هن وقت انهن ميرن مان ڪوبه زندهه نه آهي جن جي هوندي سنڌ ختم ٿي هئي.

اهڙيءَ طرح، سيٺ نائونمل جي دلي مراد پوري ٿي ۽ ميرن جي صاحبيءَ جو خاتمو ٿيو ۽ سيٺ نائونمل، پنهنجي پيءُ، سيٺ هوتچند جو، ميرن کان انتقام ورتو. سن ۱۸۳۹ع جي بهار ۾، جڏهن انگريزن جي فوج سيٺ نائونمل جي مدد سان، ميرن جي گجهيءَ مخالفت هوندي، سنڌ مان لنگهي اڳتي وڌي وئي هئي، تڏهن سيٺ نائونمل جي ملاقات مير مرادعلي خان جي پٽن، مير نورمحمد ۽ مير نصير خان سان ٿي هئي. ان ملاقات جو احوال سيٺ نائونمل ”يادگيرين“ ۾ فخر سان ڪيو آهي. هو چوي ٿو ته متڪبر ميرن پنهنجي اڻسي آجيان ڪئي، هٿ هٿ ۾ ڏٺائون ۽ ويهاري، پڇاڻيون ته ”پيءُ جو انتقام دل کولي ورتي؟“ آءُ ان وقت خاموش رهيس، پر مون کي اهو يقين هو ته بابي جي قلب کي ضرور آرام رسيو هوندو. چئن سالن کان پوءِ، جڏهن ڪراچيءَ ۾ ميرن جي هار ۽ انگريزن جي فتح جو اعلان ڪيو ويو، تڏهن ان وقت هن جو ڪراڙو پيءُ، سيٺ هوتچند، بندر کان ڀرپور (انتظار ۾) ڪجهڙ ۾ لڪو ويٺو هو، پنهنجي جلاوطني پوري ڪري، هيٺ لٿو ۽ هن کي وڏي شان مان سان گهر پهچايو ويو. ان وقت هن جي مسرتن جو پيمانو ضرور لبريز ٿي چڪو هوندو.

هن وقت تائين جي خدمتون سيٺ نائونمل سرانجام ڪيون هيون، سي بناڪنهن اجرت جي هيون. هن انگريزن جي مدد غيرت وچان ڪئي، ۽ هن جي پيءُ سان جي زيادتيون ٿيون هيون، هيءُ تن جو بدلو هو. هن ڪيترن موقعن تي جوکو کڻي، وڏيون رقمون پيشگي طور هٿان ڏنيون هيون.

بهر حال، هن جون اهي خدمتون نظر انداز ڪين ڪيون ويون هيون. پاڻهه جو وڃڻ کان اڳ، هن کي روڪڻ معاوضي ۽ سندس چوڻ موجب بمبئيءَ جي ليجسليٽو اسيمبليءَ (قانون ساز مجلس) (۱) ۾ هڪ نشست وٺي ڏيڻ جي آڇ ڪئي، جا هن عقل کان ڪم وٺي نڪرائي ڇڏي. ۱۸۴۰ع ۾، آئوٽرام هن جي لاءِ سؤ رپيا ماهيانو معاوضو قبول ڪرايو، جو سينٽ نائونمل جهڙي دولتمند ماڻهوءَ لاءِ اعزازي حيثيت جو نه هو. هن کان پوءِ گورنر جنرل هن کي هڪ خلعت عطا ڪرڻ فرمائي ۽ هن کي ڪراچيءَ ۾ ۲۰۰ رپيا ماهياني وظيفي تي سنڌ جي فتح ٽائين انگريزن جو گماشتو ڪري تسليم ڪيو ويو. اهي اعزاز هن جي نظر ۾ ڪافي گرانقدر هئا.

سينٽ نائونمل، انگريز سرڪار کي سخت ضرورت جي وقت مدد ڪئي هئي. پر جڏهن خليق ۽ حليم سياسي عملدارن جي حڪومت ختم ٿي، ۽ سر چارلس نيپئر جي فوجي سربراهن جو راج شروع ٿيو، تڏهن سينٽ نائونمل کي اها تبديلي پانءِ ڪانه پئي. ان وقت ميرن سان جا روش نيپئر اختيار ڪئي هئي، ان جي باري ۾ نيپئر ۽ آئوٽرام جي وچ ۾ هڪ زهريلو

(۱) هت ڪجهه غلط فهمي معلوم ٿئي ٿي. ليجسليٽو ڪائونسل جنهن تي ٿورا ڏيهي ماڻهو ۽ غير سرڪاري ميمبر ٽافيل هئا، سا بمبئيءَ ۾ ۱۸۶۲ع تائين وجود ۾ ڪانه آئي هئي. ان تي سر بارٽل فريئر، هڪ سابق مير کي هڪ نشست ڏني هئي. سينٽ نائونمل کي شايد اها ڳالهه دل ۾ هئي ته ممڪن آهي ته هن رقيقي جي محرر کي چيو هجي ته جنهن صورت ۾ هو انگريزي نه ڄاڻندو آهي، تنهن صورت ۾ هن جو ميمبر ٿيڻ بيڪار آهي. مان نٿو پايان ته هن اکين چيو هوندس ته پاڻهه هن کي اهڙي آڇ ڪئي آهي. (مؤلف)

بحث چڙهي چڪو هو. ظاهر آهي ته جنهن جو مرڻي آئوڻ ۾ هجي، تنهن لاءِ نيشن جو هڏ ڪيئن ڪرندو؟ هندستان ۾ اهو هڪ رواج آهي ته جو ڏيهي ملازم ڪنهن انگريز عملدار جو دلدادو هوندو آهي، سو، جڏهن تبديل ٿي ويندو آهي، تڏهن هن جي جانشين جي نظر ۾ اهو ماڻهو ڪري پوندو آهي. هن جو جانشين کيس بار بار ياد ڏيارڻ جي ڪوشش ڪندو آهي ته سندس حقيقي مرتبو ڪهڙو آهي. سر چارلس نيشن جيڪي به ماڻهو وڏن انتظامي عهدن لاءِ نامزد ڪيا، سي فوجي ماڻهو هئا. سيٺ نائونمل جا ڀاڳ چڱا هئا، جو ڪيپٽن پريڊي، جو ڪجهه وقت ڪراچيءَ ۾ فوجي رسد جي محڪمي جو اعليٰ عملدار ٿي رهيو هو ۽ اڳتي هلي ڪراچي ضلعي جو ڪليڪٽر مقرر ٿيو هو، تنهن جا سيٺ نائونمل سان گهاٽا دفترتي تعلقات هئا، جنهن ڪري هن مٿس هٿ رکيو ۽ ڊپٽي ڪليڪٽريءَ لاءِ سفارش ڪيائينس. سيٺ نائونمل، ڊپٽي ڪليڪٽر مقرر ٿيو، پر پگهار ايتري ته ٿوري هيس جو جلد ئي استعيفا ڏيئي ڇڏيائين. نائونمل جا هڪ ٻئي انگريز عملدار جنهن کي ڪراچيءَ جو انتظام حوالي ڪيو ويو هو، ساڻس اهڙا خوشگوار تعلقات نه هئا. اهو عملدار، ليفٽيننٽ مارٽن هو. هو دلير جوان هو ۽ مياڻي جي جنگ ۾ جڏهن ٽن، ٽن ٻروچن گڏجي سر چارلس نيشن تي هلائڻ ڪئي هئي، تڏهن هن اڪيلي سر، انهن مان ٻن کي ماري جنرل جي حياتي بچائي هئي. هن جو مزاج ڪيپٽن پريڊي کان مختلف هو. هن سيٺ نائونمل تي الزام لڳايو ته هو هن جي پوليس سان دست اندازي ڪري رهيو آهي. نيشن کي پنهنجي پوليس تي خاص فخر هوندو هو، پر ان الزام جو نولو سيٺ نائونمل کان وڌيڪ سندس دوستن تي پيو. ڪپتان پريڊيءَ، سيٺ نائونمل جي مشوري سان ديوان چنديرام نالي ٺاهي جي هڪ شريف هندو کي مختيارڪار مقرر ڪيو هو، هن ٽي سيوهڻ سب ڊويزن، جو سنڌ جو هڪ اهم علائقو هو، ان ڏي ورتو ۽

محصول وصول ڪرڻ ۽ سنڀالڻ جو ڪم رکيل هو. ٿورن مهينن گذرڻ بعد، ديوان چنديرام کي ڪي معمولي غبن جا الزام لڳايا ويا. انهن جي ڇاڇ ليڌينٽ مارستن ۽ سر چارلس نيپئر جي سيڪريٽري، ڪپتان ٻراڻون، شروع ڪري ڏني. هن جو مقدمو فوجي عدالت ۾، انهن عملدارن اڳيان هلايو ويو جي شاهديءَ جي قانون کان غير واقف ۽ سنڌ جي حالت کان غير مانوس هئا. آخر ديوان کي ٻه سال قيد جي سزا آئي ۽ هن کي هڪ مجرم جي حيثيت ۾ رستن تي ڪم ڪرڻو پيو. انجهاني سر وليمر ميريوڊر کي سي. ايس. آءِ. جو ۱۸۶۸ع کان ۱۸۷۷ع تائين سنڌ جو ڪمشنر هو ۽ سڀني حقيقتن کان واقف هو، سو جڏهن ديوان جي ڳالهه نڪرندي هئي، تڏهن غصي ۾ اچي ويندو هو. هو هميشه ديوان جي وڏي عزت ڪندو هو. جڏهن هن ”تعارف“ جو راقم الحروف، سيوهڻ جي ڊپٽي ڪليڪٽر جي حيثيت ۾ سر وليمر سان ۱۸۷۰-۱۸۷۱ع ۾ گشت ڪري رهيو هو، تڏهن سر وليمر خاص تڪليف وٺي ساڻس ديوان چنديرام جو تعارف ڪرايو. دفترتي ملاقات کان پوءِ، سر وليمر ميريوڊر، هن کي هٿ هٿ ۾ ڏئي، نهايت دوستانه نموني ۾ پنهنجي خانگي تنبوءَ ۾ وٺي ويو. ڪمشنر اهڙيءَ طرح ورلي ڪنهن خانگي ماڻهوءَ کي اعزاز بخشيندا آهن. ڇاڪاڻ ته غير معمولي دوستيءَ جي نشاني عام ماڻهن ۾ غلط فهميءَ جو باعث ٿي سگهي ٿي، ۽ ان مان بيجا فائدا به وٺي سگهجن ٿا.

نيپئر، لاشڪ فطري طور ضابطي جو وڌيڪ پابند هو. ۽ دائمي انتظام قائم ڪرڻ لاءِ هن کي لاچار موجود مواد کان ڪم وٺڻو پيو. سر ٻارٽل فريئر، جنهن کي سر چارلس نيپئر جي انتظامي لياقتن جي باري ۾ راءِ فائس ڪرڻ لاءِ ڪافي ذريعا هئا، تنهن جو خيال هو ته هو لاشڪ هندستان جي وڏن مدبرن مان هو. پر ساڳئي وقت هو مزاج خواهه عمل ۾ عجالت پسند هو. هن پهرينءَ درٻار ۾، سيٺ نائونمل سان جيڪو برتلاءُ،

ڪيو ۽ جنهن جو ذڪر ”يادگيرين“ ۾ ڪيل آهي، سو دلسوز ۽ غير واجبي هو. سيٺ نائونمل جو چوڻ آهي ته ”هڪ دفعي سر چارلس هن کي قيد جو ڊڙڪو ٻڌ ڏنو هو.“ تعجب آهي ته اها ڏمڪي عمل ۾ ڇو نه آئي؟ مٽڪالي جو چوڻ آهي ته ”هڪ هندستاني گورنر کي فقط اشاري ڪرڻ جي دير آهي ته فلاڻو ماڻهو تباهه ٿيڻ ڪپي. بس چووهين ڪلاڪن اندر ان جي خلاف شديد الزام، اهڙين تفصيلوار ۽ واقعاتي شهادتن سان تيار ٿي ويندا آهن جو ڪوبه ماڻهو جيستائين هن کي اها خبر نه هجي ته ايشيا ۾ دروغگوئي کان ڪيترو ڪم ورتو ويندو آهي، سو ائين سمجهندو ته هن تي جرم سورهن آنا ثابت آهي.“

سيٺ نائونمل جي ديانت مسلم هئي. هن وڏيون خدمتون ڪيون، پر تنهن هوندي به اها ڳالهه ظاهر هئي ته هو سر چارلس نيپئر جي حڪومت جو داندو نه هو. انهيءَ ڪري هن، عقل کان ڪم وٺي، اڇ-وڇ جو سلسلو گهٽ ڪري ڇڏيو. هڪڙي دفعي ته هن جي ليکي جون وهيون کڻي وڃي چڪاسي ڏنائون، جو گمان هو ته هن سرڪاري خزاني جي موڪلڻ ۾ بدديانتي ڪئي آهي. اهو الزام هن لاءِ زهر قاتل جي مثال هو، مگر هو ان کان باعزت بري ڪيو ويو (۱). الزام ان ڪري به نامنصفانه هو جو هن، سنڌ جي فتح کان اڳ خواهه پوءِ، هنگامي حالتن هيٺ معمولي اجوري تي، پنهنجي ڪوئي ۽ ٻين صراف دوستن جي معرفت، نقد رقمون هيڏانهن هوڏانهن منتقل ڪرڻ ۾ حڪومت جي وڏي خدمت ڪئي هئي. حقيقت ۾، ۱۸۴۷ع ۾، جڏهن سر چارلس نيپئر سنڌ مان آخري طور روانو ٿي ويو تنهن کان اڳ، سيٺ نائونمل ۽ ٽن دفتر جي منشين کي سرڪاري نوڪريءَ مان ڇهن مهينن لاءِ معطل ڪري، بچاءِ وٺڻ کان سواءِ، موقوف ڪيو ويو هو. (ڏسو ضميمون ۱) جنهن

مرڪراچيءَ جي ڪليڪٽر ۽ ڪپتان پرڊيٽي جي، سيٽ نائونسل جي خدمتن جي باري ۾، هڪ دلچسپ يادداشت ڏنل آهي. آخر اهي ڪاغذ بمبئي سرڪار وٽ پيش ڪيا ويا، جو سنڌ ان وقت تائين بمبئي کاتي سان شامل ڪئي ويئي هئي ۽ گورنر پنهنجي ڪائونسل جي مشوري سان فيصلو ڪيو، ته سيٽ نائونسل خلاف، غبن جو الزام ثابت ڪرڻ لاءِ، ڪافي ثابتي ڪانه هئي ۽ اهو به ڄاڻايو ويو ته نائونسل جي برطرفيءَ ڪري سندس ديانتداريءَ تي ٽڪو نه لڳڻ ڪپي. انهيءَ موقعي تي، سر هينري پاٽنجر، جو مدراس جو گورنر ٿي ويو هو، شايد سيٽ نائونسل جي استدعا تي، ۱۷- جنوري ۱۸۴۹ع تي، مدراس جي گورنمينٽ هائوس مان لکي موڪليو ته:

”پنهنجي زماني ۾ جڏهين سنڌ جو ڪاروبار پنهنجي تحويل ۾ هو، تڏهن سيٽ نائونسل جنهن سرجوشيءَ، قابليت ۽ ديانتداريءَ سان پنهنجا فرض ادا ڪيا هئا، تنهن کان گهڻو متاثر ٿيو هوس ۽ اڃا پڻ آهيان. انهيءَ ڪري مان سيٽ نائونسل جي، حڪومت اعليٰ کي سفارش ڪئي هئي ۽ پنهنجي جانشين ڪرنل آئوٽرام کي به ڀارت ڪمي هير ته هن تي هٿ رکي ۽ مهر جي نظر ڪري. مون کي ان ڳالهه تي نهايت خوشي ٿي آهي ته سيٽ جي ديانتداريءَ تي جو نيواجي ٽڪو لڳايو ويو هو، سو هاڻي ڏوڍي معاف ٿي ويو آهي — جيئن هن درخواست سان شامل ٿيل ڪاغذ ڏيکارين ٿا. ساڳئي وقت مان هن معاملي ۾ ڪابه دست اندازي نٿو ڪري سگهان. اٽل اعڙي شاهدي خوشيءَ سان ڏيڻ لاءِ تيار آهيان ته عو انگريز سرڪار ۽ ان جي عملدارن جو هميشه خير خواه ٿي رهيو آهي.“

مرڪراچيءَ جي صدر بازار ۾، سيٽ نائونسل جون ٺهرايل چار هائون سسٽر ڪمون ويون جيئن ”يادگيرين“ ۾ ڏيکاريل آهي. اهو واقعو ڏيکاري ٿو ته هن حا دشمن مشي هروڙ کان حملا ڪري رهيا هئا هندستان ۾، ڪراچيءَ کان سواءِ، ٻين

ڇانوڻين ۾ به، اڄ تائين، گهرن جي ٻلاڻن جي باري ۾، خانگي ۽ سرڪاري حقن جي تصادم ڪري، شديد قانوني اختلاف ۽ تڪليف ده واقعا ٿيندا آهن. سيٽ نائونمل اهي جڳههون ڪلر ڪلا فوجي اختياريءَ وارن جي ڇاڻ سان ۽ عام سهولت لاءِ ٺهرايون هيون. هن کي ضرور اهو خيال هوندو، ته اڳتي هلي اهي جايون وڏي قيمت ڪنديون. پر جنهن صورت ۾ اهي جايون ڏيهي حڪومت جي ڏينهن ۾ ٺهرايون ويون هيون، ۽ سيٽ نائونمل، جي دليل ڏنا آهن انهن مان به ائين ٿو معلوم ٿي ته پوءِ اهڙيءَ حالت ۾ هن سان سخت ارهه زورائي ڪئي وئي هئي. خير، سر چارلس نيپئر جي حڪومت جو دؤر آخر پٿورو ٿيو ۽ پوءِ جيئن ”يادگيريون“ ڏيکارين ٿيون ته هن جو وري وڏن ماڻهن وٽ آڌرڀاءُ ٿيڻ لڳو. بمبئيءَ جو لائق ۽ نامور گورنر، سر جارج ڪلارڪ، ۽ سنڌ جو ڪمشنر سر بارٽل فريئر، پنهنجي حڪومت جي طويل عرصي ۾، سيٽ نائونمل جي خاص عزت ڪندا هئا. بارٽل فريئر سوانح ممريءَ ۾، جا مرحوم مسٽر جان مارٽينيو تصنيف ڪئي هئي، تنهن ۾ هيٺيان حوالا ڏنا آهن: ”ڪراچيءَ جي معزز ماڻهن مان فريئر جو سڀ کان زياده اڄ-وڃ جو رستو سيٽ نائونمل نالي هڪ هندو واپاريءَ سان هوندو هو. نائونمل اهو ماڻهو هو جنهن شروع کان ئي سمجهيو هو ته انگريزن جو هڪ ڏينهن پلؤ ڀاري ٿيندو ۽ هن سمورو وقت افغانستان واريءَ لڙائيءَ، خواهم سنڌ جي فتح وقت، انگريزن جي نهايت مستقل مزاجيءَ سان طرفداري ڪئي. ۱۸۳۸ع ۾ جڏهن جان ڪين جي فوج، افغانستان ويندي، ڪراچيءَ جي بندر تي اتي، ۽ ان کان پوءِ وري ان نازڪ دؤر ۾ جڏهن يانچر، اٽوٽرام ۽ جيڪب فوج جي آمدورفت لاءِ رستن جي حفاظت ڪري رهيا هئا، تڏهن نهايت اهم خدمتون انجام ڏنيون، جنهن لاءِ کيس گهڻائي انعام ۽ عزتون مليون. ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته سر چارلس نيپئر کي هن لاءِ ڪانه محبت ڪانه هئي.

نائونمل کي اها ڳالهه نه آڙي تنهنڪري هو لکي ٿو ته ”نيئر جيتوڻيڪ ظالم ۽ ستمگر آهي، پر سادو لوح، صاف دل ۽ نرم آتما شخص آهي. نيئر جي خيال ۾، ۽ شايد ٻيا انگريز به ائين سمجهندا هجن ته نائونمل خود پسند ۽ گهڻ ڳالهائو هو، مگر فريئر جي نگاهه هڪدم هن جي خوين ڏانهن ڇڪجي ويئي، ۽ سمجهيائين ته هو واقعي ڪم وارو ماڻهو آهي. انهيءَ ڪري هو هن کي لطف ۽ ڪرم جي نگاهه سان ڏسندو هو. نائونمل کي اتر هندستان، افغانستان ۽ ايران ۾ گماشتا يا خابرو هوندا هئا، جي هن کي مقامي ماڻهن جي جذبات جي باري ۾ خبرون موڪليندا هئا. جي هو پوءِ فريئر کي پهچائيندو هو. هو فريئر کي ايرانين ۽ افغانن جي منصوبن ۽ مقامي ماڻهن جي ڪارگزارين ۽ جذبن جي باري ۾ صحيح ۽ قيمتي معلومات پهچائيندو هو. هن کي نائونمل جو ايترو ته قدر هو، جو غدر واري زماني ۾ پنهنجي ماڻهن کي، هدايتون ڏئي ڇڏيون هئائين ته هو جنهن وقت اچي، خواهه ڏينهن هجي يا رات، ته هن کي هڪدم اندر اچڻ جي اجازت ڏني وڃي.

سر بارٽل فريئر ۱۸۵۹ع ۾ سنڌ ڇڏڻ کان ٻه-چار هفتا اڳ، بمبئي سرڪار کي لکيو ته ’سيٺ نائونمل کي ۱۲۰۰ ايڪڙن جي دائمي جاگير ۽ ٽن پمڙهين لاءِ سؤ رپيا سهينو ڏنو وڃي‘. هند سرڪار اهي ٻئي سفارشون قبول ڪيون. ان کان اڳ سيٺ عمر لاءِ جاگير ۽ وظيفي وٺڻ کان انڪار ڪيو هو، جيتوڻيڪ هن ۲۰۰ رپين ماهوار پگهار جي بقايدا، جا نيئر ضبط ڪئي هئي، وٺڻ قبول ڪئي هئي.

جڏهن سر بارٽل فريئر بمبئيءَ جو گورنر هو، تڏهن هن سيٺ نائونمل کي دعوت ڏيئي پاڻ وٽ گهرايو هو. فريئر سيٺ سان عمر پر وقتاً فوقتاً خط وڪتابت ڪندو رهيو. سر بارٽل فريئر هڪ خط جي ذريعي (جيڪو هن انڊيا آفيس مان ۷- جنوري ۱۸۶۹ع جي لکيو هو) سيٺ نائونمل کي پنهنجن ”يادگيرين“

لکڻ جو مشورو ڏنو هو. جيئن اڳي جائيل آهي ته سيٺ پنهنجي پوٽي، راءِ بهادر، عالمول ڏيڪمڊاس پي. اي کان هنن ”يادگيرين“ جي عمارت لکرائي. سيٺ نائونمل انهن پهرين ماڻهن مان هو جن، سر بارٽل فرير جي سنڌ ۾ انگريزي تعليم شروع ڪرڻ جي تجويز جي پٺڀرائي ڪئي هئي ۽ راءِ بهادر عالمول پٽريون سنڌي جوان هو، جنهن بمبئي يونيورسٽي ۾ وڃي، اتان جي سنڌ حاصل ڪئي هئي. ۴۰- فيبروري ۱۸۷۴ع جي، سر بارٽل فرير سيٺ نائونمل ڏي ڪڪ چئي لکي، جنهن ۾ ”يادگيرين“ جي پهچ جو اقرار ڪيل آهي. ساڳئي وقت اهو به واعدو ڪيل آهي ته فرير صاحب، انگلنڊ ۾ انهن جي ڇپائڻ جو انتظام ڪندو، ته جيئن انگلنڊ جا ماڻهو هن جي خدمتن جي نوعيت کان واقف ٿين.

سيٺ نائونمل کي آخري اعزاز، سر بارٽل فرير، طرفان ڪراچي ۽ جي فرير هال ۾ ڪوٺايل ڪڪ دربار ۾، ڏنو ويو هو. فرير هال ڪڪ خوبصورت عمارت آهي، جا سر بارٽل فرير جي خدمتن جي يادگيريءَ ۾ سنڌ جي عوام ٺهرائي هئي. انهيءَ دربار ۾ سر بارٽل فرير، بمبئي کاتي جي گورنر جي حيثيت ۾، سيٺ نائونمل کي هندستان جي اعليٰ اعزاز سي. ايس. آءِ (ڪمپنشن آف دي اسٽار آف انڊيا) جي تمغي سان آراسته ڪيو. هن جو نالو، خاص اعزاز طور، ملڪ وڪٽوريا جي تيار ڪيل صلاحڪارن (Companous) جي پهرين فهرست ۾، اعزاز جي ٽين درجي تي قائم ٿيڻ جو اعلان ۱۲- جون ۱۸۶۶ع تي هندستان جي گزيٽ ۾ ڪيو ويو هو. ان موقعي تي سر بارٽل فرير جي ڪيل تقرير، لفظ بلفظ، ضميمي ۾ ڏنل آهي.

يادگيرين جي اندروني شهادت جي بناء تي ڪوبه ڄاڻو ماڻهو خاطريءَ سان چئي سگهندو ته مصنف ڪڪ سنئون سڌو ۽ ديانندار ماڻهو آهي. انهن حالتن ۾ به، جتي هو مصلحت جي خلاف هليو هو يا غلط فهميءَ لاءِ ڪو پاڻ سبب ڏنو هئائين،

هو حقيقتن بيان ڪرڻ کان نٿو هٻڪائي، پوءِ ڀل ته انهن مان هن جي ديانتداريءَ تي چنڊن پوڻ جو امڪان ٿي چوندو هجي. مثلاً، هو پنهنجي ڪتاب ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو ته ڪيئن اهم سرڪاري ڪاغذن جي هڪ صندوق سندس قبضي مان چوري ٿي وئي، جنهن تي سر جيمس آئوٿرام مٿس اچي ڌمريو ڇاڪاڻ ته هن سندس حڪم مطابق، صندوق، هنن جي نائب، ڪپتان ليڪي جي حوالي نه ڪئي هئي. ان واقعي بيان ڪرڻ جي ڪا ضرورت ڪانه هئي، بلڪه هو ان کي آسانيءَ سان درگذر ڪري سگهيو ٿي ۽ اها خبر ڪنهن کي به ڪانه پئي هاءِ بشي موقعي تي، هو ڪن بلوچ سردارن، جن ڪراچيءَ تي حملو ڪري انگريزن جي فوج کي قتل ڪرڻ جو منصوبو سٽيو هو، تن جي جهلائڻ ۾ مدد ڪري رهيو هو ته هن جي نوڪر اتفاق سان پستول چوڙي دشمن کي سجاڳ ڪيو ۽ انگريز عملدارن فطرتاً ائين سمجهيو ته اها باغبانه حرڪت سيٺ ٽائونمل جي چرچ تي ڪئي ويئي آهي. سيٺ ٽائونمل انهيءَ واقعي جي اهميت گهٽائڻ نه نٿو گهري، پر جنهن آزاد نموني ان واقعي جو ذڪر ڪيو آهي، سو ڏيکاري ٿو ته هو بلڪل بيباڪ هو ۽ هن جو ضمير پاڪ هو. جيتريقدر ان وقت جي دستاويزن مان معلوم ٿي سگهيو آهي، ڏسجي ٿو ته سيٺ ٽائونمل جا تاريخي حوالا بلڪل صحيح آهن. ائين آهي ته هو پنهنجن خدمتن کي بار بار ذڪر ٿي ٿو. پر هن جون خدمتون لاشڪر نهايت قيمتي هيون ۽ بحال ۾ قلمبند ڪرڻ جي لائق آهن. هن پنهنجي هٿ سان انگريز سرڪار جي پاران وڏيون رقمون بيشڪميءَ طور ڏني، انگريز عملدارن ۾ پنهنجو اعتماد ڏيکاريو هو، جو واقعي ثابت ڪري ٿو ته بلڪل بجا هو. دنيا جي ڪنهن به حصي ۾ اهڙا معارف سسٽم ٺهندا جي انهيءَ طرح سان کولي سگهجي هون ان سسٽم ٺاهڻ لاءِ خاص ڪري واقعي ۽ اضطراب جي زماني ۾. جڏهن سڌ جي سسٽم جو اها فيصلو به نه

ٿيو هجي ۽ جڏهن هن کي اها به خاطري ڪانه هجي ته سرڪار انهن عملدارن جو ساٿ ڏيندي، جن کي هن پنسا مهيا ڪري ڏنا هئا.

رافٽر الحروف، ۱۸۷۰ع جي بهار ۾، سنڌ ۾ نائب ڪليڪٽر ٿي سنڌ ۾ ويو، جڏهن اڃا هو ننڍي عمر جو هو. جلد ئي هن سينٽ نائونمل وٽ وڃي ملاقات ڪري، سندس تعارف حاصل ڪيو. مصنف جو خيال آهي ته ۱۸۷۲ع جي سياري ۾ جڏهن وائسراءِ ارل آف نارٿ بروڪ، پنهنجي پهرئين گشت تي سنڌ سان لنگهيو هو، تڏهن هن جي درٻار ۾ وائسراءِ جي عملي ڪان سواءِ سينٽ نائونمل، واحد شخص هو جو سي. ايس. آءِ جي تمام شانائتي تمغي سان آراسته هو. هن جي شاندار شڪل وائسراءِ کي جهڪي سلام ڪرڻ وقت، مصنف کي اڃا به ياد آهي. ماڻهن ۾ ان ڳالهه تي البت مايوسي ٿي ته وائسراءِ کي هن سان هٿ ملائڻ جو مشورو نه ڏنو ويو هو، پر هندستانين ۾ اهو امتياز رکڻ هڪ ڪمن ڪم آهي. انهيءَ ساڳيءَ درٻار ۾ هڪڙي ٻي دلچسپ شخصيت به حاضر هئي. اهو ڏکڻ-اوڀر سنڌ جو سابق فرمانروا، هز هائينس مير شير محمد خان ٽالپر هو، جنهن مياڻيءَ ۾ ميرن جي شڪست کان پوءِ، سر چارلس نيپئر جو سرجوشيءَ سان ڀرپور مقابلو ڪيو هو. لارڊ نارٿ بروڪ خاص طرح فرمائش ڪئي ته مير صاحب کي ٻڌايو وڃي ته آءٌ ساڻس ملاقات ڪري خوش ٿيو آهيان.

سينٽ نائونمل جي پوٽي، مؤلف کي دستاويزن جو هڪ وڏو ذخيره ڏنو آهي، جن مان گهڻا اڳ پرڻي سرڪاري ڪتابن ۾ ڇپيا آهن. اهي ڏيکارين ٿا ته هن جي ڏاڏي ڪهڙا اهم ڪم پنهنجي زماني ۾ ڪيا هئا ۽ وڏا برزڻ عملدار، سر هينري پائيجر کان وٺي سر بارٽل فرنيئر تائين هن جو ڪيترو قدر ڪندا هئا. عيسوي ۾ انهن جو انتخاب ۽ ڪن ٻين سرڪاري ڪاغذن مان حوالا ڏنل آهن، جي ”يادگيري“ ۾ ڏنل ڪن واقعن تي

روشنی وجهن ٿا ۽ انهن جي تائيد ڪرڻ ٿا. سڀ نائونمل وچولي قد جو هئو، هو سادي پيوشاڪ پهريندو هو ۽ اکيون تيز ۽ چمڪندڙ هئس. هندو ٿي ڪري به هو نهايت همت وارو هو. هن کي گهڙڙن سان انس هوندو هو ۽ شام جو روز سواري ڪندو هو. هو ٻانهون لوڏي هلندو هو ۽ رفتار شاهائي هوندي هئس ۽ سر هميشه اونچو رکندو هو. پنهنجي ڌرم لاءِ وڏو اتساع هوس. ۱۸۷۰ع ۾، جڏهن مؤلف پهريون دفعو هن سان گڏجائي ڪرڻ ويو هو، تڏهن سنجها جي وقت هن جي گهر اڳيان ڏيا ٻاريا ويا ته هن ان وقت هٿ ٻڌي مختصر پرارٿا ڪئي، ۽ ان کان پوءِ وري پنهنجي خوش گفتار شروع ڪيائين. هن جي تصوير جا عڪس سندس شڪل جو پورو اندازو ڏنا ڏين. سڀ نائونمل ۱۶- سيپٽمبر ۱۸۷۸ع جي ۷۳ ورهين جي پختيءَ ۽ عزت پريءَ عمر ۾ لاڏاڻو ڪيو. هن پنهنجي ديهانت کان گهڻو وقت اڳ، پنهنجي واپاري ڪوٺيءَ ۽ ڌنڌي کان پاڻ کي آجو ڪيو هو. هن کي سنڌ بلڪ هندستان جي سلطنت ۾ گهڻي وقت تائين ياد ڪيو ويندو؛ ڇاڪاڻ ته هن انگريز سرڪار جي تمام ڏکين وقتن تي سهائتا ڪئي هئي. جڏهن هڪ ڏيهي ماڻهوءَ لاءِ انگريزن جي وفاداريءَ جو اظهار ڪرڻ ۽ انگريزن جي حڪومت جي فائدن جو عملي اعتراف ڪرڻ هڪ آسان ڳالهه نه هئي.

هيءُ تعارف سڀ نائونمل جي پوڙن ۽ ڌنڌي جي احوال کان سواءِ اڌورو رهجي ويندو، تنهنڪري ان جو مختصر ذڪر ڪرڻ ضروري آهي ۱۸۴۸ع ۾ سڀ هونجند جي وفات کان پوءِ، سڀ هونجند جا ست پٽ پنهنجو گڏيل ڪارخانو بند ڪري، جدا جدا ڪم ڪرڻ لڳا. جڏهن سڀ نائونمل انگريز سرڪار جي نوڪريءَ ۾ ٻه سال آئوٿرام جي زبردستي ۾ هو ۽ وري ڪراچيءَ ۾ اسسٽنٽ ڪليڪٽر جي عهدي تي رهيو، تڏهن کان ئي، هن پنهنجي ڌنڌي ۾ عملي دلچسپي وٺڻ

چڏي ڏسي هئي، جنهنڪري هن جو ڪارخاني ۾ گهڻو حصو گهٽجي ويو هو. سيٺ نائونمل وارن جو وهنوار، گهڻي ڀاڱي، صرفڪو ۽ ناڻي جي مٽاستا جو هوندو هو. هن پنهنجي ڌنڌي جو رهيو ڪهيو حصو، پنهنجي وڏي پٽ، سيٺ ٽيڪمداس جي حوالي ڪيو، جنهن جا ڪيترن شهرن ۾ گمашتا هوندا هئا. پر هن پوءِ ۱۸۶۰ع ڌاري پيءُ جي صلاح سان سڀ ڪوٺيون بند ڪري، سارو ڌيان ڪيتي ڏانهن ڏنو جنهن ۾ ان وقت وڌيڪ فائدو هو. ڇاڪاڻ ته ساري خاندان کي اٽڪل ۲۵ هزار ايڪڙ زمين هئي، جنهن ۾ ڏهه ميروٺي ڳوٺ اچي ٿي ويا. بعد ۾ هن پنهنجو حصو پنهنجي سوٽ، سيٺ آتمارام کي وڪڻي ڏنو. خاندان جا باقي ٻيا فرد اصلوڪي ڌنڌي ۾ مشغول رهيا. سيٺ نائونمل جي ننڍي ڀاءُ جو پٽ، سيٺ گدومل ليڪراج کي اڃا تائين مالابار جي ڪناري تي ڪوٺيون آهن. هو آن جو واپار ڪندو آهي ۽ تنهن کان سواءِ ڪنڊ جو به وڏو واپاري آهي. سيٺ گدومل، ڪراچيءَ جي معزز ماڻهن ۾ شمار ڪيو ويندو آهي ۽ ڪراچي ڪارپوريشن جو رڪن پڻ آهي. سيٺ نائونمل جي ٻئي ڀاءُ، سيٺ پريتمداس جو پٽ، سيٺ آتمارام، ڪجهه وقت ان جو واپار ڪندو هو ۽ هن جا پوٽا هاڻي ان ۽ لوهه جو ڌنڌو ڪندا آهن. خاندان جون وسيع زمينون ڪتب جا ٻيا فرد سنڀاليندا آهن. سيٺ نائونمل جو ننڍو پٽ، سيٺ ٿانورداس سنڌ ۾ رهندو هو ۽ پنهنجي ڀاءُ ۽ عالمول جي پيءُ، ٽيڪمداس سان گڏ جاگير سنڀاليندو هو، جا هند سرڪار سيٺ نائونمل کي هميشه لاءِ ڏني هئي. مؤلف هن تعارف ڏيڻ کان اڳ سيٺ عالمول (۱) ٽيڪمداس جي باري ۾ ڪجهه وڌيڪ عرض

---

(۱) حقيقت ۾ سيٺ عالمول جو نالو عالمچند آهي، جنهن جو تصنيف عالمو آهي، پر سر فريڊرڪ گولڊسميٽ ان ۾ مل جو اضافو (ڏسو حاشيه صفحي ۴۲ تي)

ڪرڻ ضروري سمجهي ٿو۔ هڪ ته انهيءَ ڪري جو جيڪڏهن هو جوانيءَ ۾ تازو مئٽرڪ پاس ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي عمر سبب پتا جي واٽان ٻڌل امر ڪهائي نه لکي ها، ته اڄ هيءَ مختصر تصنيف ڇپائيءَ جي مرحلي تي نه پهچي ها. ٻيو ته هو گذريل پنجيتاليهه ورهيه، مؤلف جو بهترين ذاتي دوست ٿي رهيو آهي. پر سڀ کان وڏو سبب هيءَ آهي ته هو هميشه تعليم جي ڪم ۾ دلچسپي وٺندو رهيو آهي. هو پهريون سنڌي هو، جنهن بمبئيءَ جي يونيورسٽيءَ مان بي. اي جي سند ورتي هئي. هن ۲۱- مارچ ۱۸۶۸ع ۾ سرڪار جي تعليمي کاتي ۾ نوڪري ڪئي ۽ ڪيترا دفعا ساري صوبي جي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر جي عهدي جا فرائض انجام ڏئي، آخر سيپٽمبر ۱۸۰۳ع ۾ هو پينشن وٺي، نوڪريءَ کان مستعفي ٿيو.

هيٺ ڏنل انگ اکر ڏيکارين ٿا ته مسٽر عالمول جي نوڪريءَ جي دؤر ۾ (اڄ تائين) آرٽس ڪاليج کان سواءِ، تعليم جي ڪم ۾ ٻي ڪهڙي ترقي ٿي:

سرڪاري ادارا	۱۸۶۷-۶۸	۱۹۱۳-۱۴	۱۹۱۴-۱۵
ماء اسڪول	۲	۳	۳
ٽانوي اسڪول	۱۱	۱۱	۱۳
مئٽرن ڪلاس جا اسڪول	۴۱	۶۶۷	۸۸۹
(ابتدائي ۽ مقامي)			
عام اسڪول	۲	۲	۲
خاص اسڪول	۱	۳	۳

(آندل حاشيه صفحي ۴۱ تان)

ڪيو ته جيئن نالو وڌيڪ معتبر ڏسڻ ۾ اچي. تنهنڪري سرڪاري نوڪري ۾ اچڻ کان پوءِ هن کي عالمچند جي بدران عالمول ڪري سڏيندا آهن ۽ سر ٻارٽل فرڊر ٻه ڪيس انهيءَ نالي سان سڏيو آهي.

خانگي ادارا، جن ۾ فيون نتيجن مطابق ورتيون وينديون آهن:

۷	۵	۱	هء اسڪول
۲۱	۷	۱	ٿانوي اسڪول
۸۱۱	۷۳۸	۱	هينين ڪلاس وارا اسڪول
			ٿانوي اسڪول جن کي
۳	۳	۱	امداد ڪانه ملندي آهي

جملي ۶۲ ۱۴۳۹ ۱۷۵۲

ڪيترا سال سنڌ ۾ ڪو جدا تعليم جو ماهر انسپيڪٽر ڪونه هو. تعليم جي ڪم جي نظرداري اڪثر ڪري ڪمشنر جو ذاتي نائب ڪندو هو. تنهنڪري عالومل ٿي حقيقي طور تعليم جي محڪمي جو سربراهه هو. تنهنڪري مٿيان ڪارآمد نتيجا عالومل جي محنت جو ڦل سمجهڻ گهرجي. هن جو وڏي ۾ وڏو ڪارنامو اهو هو ته هن سنڌ ۾ ننڍڙن خانگي ملان اسڪولن جن ۾ قرآن شريف طوطي وانگر ياد ڪرايو ويندو هو، ڦيرائي ڪارآمد ڳوٺاڻا اسڪول بڻايو. هن ڏس ۾ پهريون قدم مسٽر ايڇ. پي. جيڪب، جو تعليم کاتي جو هڪ نهايت اورچ عملدار هو، کنيو هو. پر ان کي عملي جامي پهرائڻ جو ڪم مسٽر عالومل جي حوالي هو.

۱۸۸۹ع ۾، واٽسراءِ، عالومل کي ”راءِ بهادر“ جو خطاب عطا ڪيو، جنهن جو تمغو (۱) کيس هڪ دربار ۾ ڏنو ويو هو، جا ڪمشنر، مسٽر جان جينڪنس، ڪي. سي. ايس. آءِ (جو پوءِ ”سر“ ٿيو هو) جي صدارت هيٺ ڪوٺائي وئي هئي. صدر هن جو تعارف ڪرائيندي هيٺيان الفاظ ڪم آندا:

”مسٽر عالومل، سنڌ ۾ اڪيهه ورهيه جنهن ايمانداريءَ عقلمنديءَ ۽ سرجوشيءَ سان ڪم ڪيو آهي، تنهن جو هن صوبي ۾ مثال ملڻ مشڪل آهي. هن کي سنڌ جي ماڻهن جي جذبات

۽ گھڙجن جي صحيح خبر هئي، جنهنڪري هو تعليم کاتي لاءِ چئڻ ته هڪ ٽڪيو هو. ڪوهستان جي خانہ بدوش جڪرين ۾ تعليم جو پڪڙجڻ ۽ هن ضلعي جي ابتدائي اسڪولن ۾ ضروري سامان، سکيا ۽ انتظامي سڌارو، خصوصاً ننڍن ٻچن جي نگراني ۽ سنڀال ۽ فين جي وههوليءَ جو ڪامياب حل (اهو مسئلو اهڙو ڏکيو هو، جو سنڌ جي ڪيترن حصن ۾ اختياريءَ وارن ان جي حل ٿيڻ جي اميد بلڪل لاهي ڇڏي هئي) ۽ اسڪولي راندين لاءِ هر طرح جي سرجوشي، مطلب ته اهي سڀ ترقيءَ جون نشانيون، عالومل جي جفاڪشيءَ، محنت ۽ دورانديشيءَ جو نتيجو آهن. مسٽر عالومل پنهنجن زبردستن خواه عام ماڻهن جن جي اصلاح ۽ سڌاري لاءِ هن پاڻ کي وقت ڪيو آهي، تن سان نهايت خوش اخلاقيءَ سان پيش ايندو آهي.

ڇا، هي ڪارگزارين جي فهرست قابل فخر ڪم نه آهي. هن جي ڪم جو اندازو اهي لڳائي سگهندا جي هن جي مشڪلاتن کان واقف هوندا. هن کي تعصب، غفلت ۽ اڪثر مقامي مشڪلاتن سان مقابلو ڪرڻو هو. هو انهن سڀني مشڪلاتن تي، پنهنجي عقل، همت ۽ بي انتها خوش خلقي سان، جا هميشه هڪ نيڪ ۽ غمخوار دل جي طاهري نشاني هوندي آهي، غالب ٿيو. هو نهايت هردلعزيز هو ۽ سڀڪو هن جي عزت ۽ آڌرڀاءُ ڪندو هو.

جڏهن مسٽر عالومل ملازمت کان سبڪدوش ٿي پيشن تي ويو تڏهن بمبئي سرڪار، ۴- سپٽمبر ۱۹۳۰ع جي چيف سيڪريٽريءَ جي صحيح سان، هيٺيون ٺهراءَ منظور ڪيو:

”راءُ بهادر عالومل ٽيڪمڊاس پوڄواڻي، سنڌ جو عارضي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر، ۳۵ ورهين جي نوڪريءَ کان پوءِ، هن مهيني جي ۵- تاريخ، نوڪريءَ کان سبڪدوش ٿي رهيو آهي. اهو ڊگهو عرصو راءُ بهادر، سنڌ جي صوبي ۾ هڪ نهايت ذميدار ۽ ڏکيو عهدو سنڀاليو آهي هن جي نوڪري

قابليت، دانشمندی، بلند اخلاق ۽ انتظام ۾ منصف مزاجي ۽ لاءِ نمايان هئي، جنهنڪري ننڍي وڏي کي من لاءِ عزت هوندي هئي. جناب، گورنر صاحب ۽ هن جي ڪائونسل کي راءِ بهادر عالومل جي گوناگون، دياندار ۽ بيش بها خدمتن جو احساس آهي.

مسٽر عالومل کي ٽي پٽ ڄاوا هئا. هن جو وڏو پٽ، هڪ قابل اهلڪار ۽ بئرسٽر (وڪيل) هو، جو پوءِ هڪ سب ڊويزن جو ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو، مگر هو بدقسمتيءَ سان ۱۹۰۶ع ۾ گذاري ويو. ڪمشنر ڀنگ هسبنڊ لکي ٿو ته ”هن جي قبل ازوقت قضيي ڪري جو انتظاميه کي نقصان ٿيو هو، تنهن جو مون کي پورو احساس آهي.“ هن جو ٻيو پٽ، ٿرپارڪر ضلعي جي ريگستاني ۾ اهم علائقي جو ڊپٽي ڪليڪٽر آهي؛ ۽ هن جو ٽيون پٽ، سيٺ ڪندنمل بي. اي. ايل. ايل. بي. بئرسٽر، بمبئيءَ جي هاءِ ڪورٽ ۾ وڪالت ڪندو آهي. تنهن کان سواءِ، هن کي ڪيترين صنعتن، جهڙوڪ ڌاتن تي پاڻي چاڙهڻ، ۽ شيشي ٺاهڻ ۾ پڻ مهارت آهي. هن اهو علم انگلنڊ ۾، بمبئي يونيورسٽيءَ جي وظيفي تي پرايو هو، جڏهن هو بئرسٽري بڻهڻ ويو هو.

مسٽر عالومل اڃا ٽين پيڙهيءَ جي سؤ رپيا ماهيانو پيشن ڪندو آهي، جا هن جي ڏاڏي کي ٽن نسلن لاءِ ملي هئي ۽ موروثي جاگير جي پيدائش به سموري کيس ملندي آهي. مسٽر عالومل جو چوڻ آهي ته جاگير مان هاڻي ڪافي پيداوار آهي، جيتوڻيڪ شروع ۾ جهنگ صاف ڪرڻ، پرائڻ واهن جي سڌاري ۽ نوڻ ڪڍڻ جي ڪوٺائڻ تي ڪافي خرچ ڪيو ويو هو. ان جي ڪل ايراضي ۵,۴۵۷ ايڪڙ آهي. هند ڪي رواج مطابق، سيٺ عالومل جي چاچي سيٺ ٿانورداس، جو سيٺ نائونمل جو ٻيو پٽ هو، جاگير ۾ اڌ حصي جي دعويٰ ڪئي هئي، حالانڪ سندن موجب فقط پهريون ٽن اولاد حقدار ٿي سگهيو ٿي. ان

گالھ تان تڪرار هليو، پر آخر ٿرين جو رضانا مو ٿيو. مسٽر عالمول جو هڪڙو سؤٽ، مسٽر ليلا رام گدومل، بي. اي. ۵۰ رپيا مهيني جي پگهار تي، ڪراچيءَ جو ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر آهي. هن جو ٻيو سؤٽ مسٽر بڙيداس لوڪومل، ڪليڪٽر جي خزاني آفيس ۾ ملازم آهي. هن ڏاڏي جي پگ مسٽر عالمول کي ورثي ۾ ملي آهي ۽ هن جو وڏي ۾ وڏن حلقن، (خانگي خواهه سرڪاري) ۾ سمنان ڪيو ويندو آهي. ان گالھ جو ذڪر اڳي ئي ٿي چڪو آهي ته پوڄوئيءَ جو خطاب مسٽر عالمول اختيار ڪيو آهي، سو هن جي وڏي سيٺ پوڄومل جي نالي جي پٺيان آهي، جنهن جو اتهاس ”يادگيرين“ جي شروع واري حصي ۾ ڏنل آهي. اڳي رواج هوندو هو ته ماڻهو کي سندن ذاتي نالي ۽ پيءُ جي نالي سان پڪاريو ويندو هو. ڪجهه عرصي کان وٺي هندستان جي ديواني عدالتن ۽ يونيورسٽين ۾ اهو مخصوص ڪيو ويو هو ته نالن وٽ جو هي پراڻو طريقو ناموافق آهي؛ تنهنڪري هاڻي سڀني اقتدار وارن خاندانن کي اها ترغيب ڏني وڃي ٿي ته هو پنهنجي نالي بدران ڪا ذات يا لقب استعمال ڪن. بنگال ۽ دکن ۾ هميشه پراڻين ذاتين جي ڪم آڻڻ جو رواج رهيو آهي.

— — —

”يادگيريون“

خون سينت ناٿونمل جي لفظن ۾

سينت ناٿونمل جي خاندان ۽ هن جي پروعات زندگيءَ جو احوال (۱۸۷۱ع تائين)، خود سندس زباني ٻڌايل ڪهاڻيءَ تان انگريزيءَ (۱) ۾ ترجمو ڪيل.

باب ٽيون

ناٿونمل جو نسل - ڪاهري - نادرشاه جو حملو - سيوهڻ جي لت - مٿرا جي قيدين جي سهائتا - پوڄومل - ڪرڪ بندر ڏانهن لڏپلاڻ - ڪراچيءَ جو بنياد وجهڻ - قلعي جي تعمير - ڪلهوڙا - راڻي ارڃن جو قتل - ڪراچيءَ جو فلات جي حوالي ڪرڻ - ڪلهوڙن جو ٽالپرن هٿان خاتمو - ٽالپرن جو ڪراچيءَ کي محاصرو - ڪراچيءَ تي حملي وقت دريائينمل جي ٽالپرن کي واهر - دريائينمل سان رعيتون - هن جي دوستي مير ڪرم عليءَ سان - واڳهرن جا بحري ڊاڪا - ناٿونمل جي وڏن جي دولت - مڱگلاج - شديد ڏڪار - عظيم خان جو حملو - پوڄومل جي ملاڪيت جي ورڇ - پوريل خزانو - لسٿداس - خاندان ۾ اختلاف - مير ڪرم عليءَ جي مداخلت -

(۱) جنهن جو هاڻي وري انگريزيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪجي
ٿو. - اداره

نائونمل جو پور بندر ڏانهن سفر - راڻي لاءِ بلوچن جو حفاظتي جتو - للمداس جو مرتبو.

منهنجا وڏا اصل ڪاهريءَ (۱) جا ويڙل هئا. ڪاهري، ڀانن (۲) جي شهر ۽ [الهندي] ناري درياءَ جي وچ تي، پنج ميل ڀانن کان ۽ هڪ ميل ناري کان پري آهي. اهو شهر ڪنهن وقت نهايت آباد ۽ ترقي وار هوندو هو. منهنجي هڪڙي وڏي کي، جو سڄمئل سڏبو هو، ڪاهريءَ جي ويجهو وڏي (۳)

(۱) ڪاهري اڄڪلهه هڪ ننڍڙو ڳوٺڙو آهي. هن وقت ڪلهوڙن جي ڳوٺ جو ڪو نالو نشان ڪونه آهي، سواءِ خدا آباد جي، جو اتان ويجهو آهي.

(۲) ڀان هڪ ننڍو شهر آهي، جنهن ۾ هن وقت ۱۴۲۶ ماڻهو رهن ٿا. اهو شهر الهندي ناري جي ويجهو، هڪ واه تي آهي، جو سنڌو نديءَ مان نڪري، سيوهڻ تعلقي ۾، منڇر ڍنڍ ۾ پوي ٿو. سيوهڻ تعلقو اڳي ڪراچي ضلعي ۾ هو، مگر هاڻي لاڙڪاڻي جي نئين ضلعي ۾ آهي. اڳي گسٽي عملدار، حيدرآباد کان سکر ويندي، سيوهڻ وٽ سنڌو ندي ڇڏي اڙل درياءَ وٺندا هئا، جنهن مان منڇر جو پاڻي سنڌو نديءَ ۾ نيڪال ٿيندو آهي. اتان وري الهندي ناري رستي مٿي وڃي، سيوهڻ جي پريان سنڌو نديءَ ۾ پوندا هئا. اهڙيءَ طرح هو درياءَ جي تڪي ۽ ڏکيءَ سِير کان پاسو ڪندا هئا. الهندي ناري تي سنڌ ۾ عمدي ۾ عمري سارين جي پوک ٿيندي آهي.

(۳) سنڌ ۾ زمين جي مالڪن کي ”زميندار“ چوندا آهن. گهڻا زميندار وڏين ايراضين جا مالڪ آهن. هو زمين جي ڍل سڌو حڪومت کي ادا ڪندا آهن ۽ پنهنجون بنيون آباديءَ لاءِ پنهنجن ملازمن يا قوم جي ماڻهن کي، اڪثر پيدائش جي مقرر حصي تي، ڏيندا آهن.

ر مينداري هئي. تنهن کان سواءِ هو وڏو واپاري ۽ صراف هو. هن چڱو نالو کڍيو ۽ شهر واسي کيس وڏي عزت ڏيندا هئا. هن جي پٽ نانڪ، پنهنجي وهنوار کي زور وٺايو ۽ زمين پڻ وڌايائين. هو وڏي ناڪ سان رهندو هو. هن جا گهڻا شاهه بندر (۱)، ٺٽي (۲)، سون مياڻي (۳)، ٻيلي (۴)، شڪارپور (۵) ۽

(۱) شاهه بندر، جنهن جي لفظي معنيٰ آهي بادشاهه جو گهات، سنڌو نديءَ جي حجامڙي ڦٽ تي هڪ قديم ۽ مشهور بندرگاهه هو. درياءَ جي رخ بدلائڻ ڪري، هاڻي خشڪي تي، درياءَ کان ڇهه ميل پري آهي ۽ ان جي آبادي فقط ۶۷۸ ماڻهن تي وڃي رهي آهي.

(۲) ٺٽو، جنهن جي آبادي هن وقت ۵۹۶۹ ماڻهن جي آهي، لاڙ ۾ دواڻي جي منهن وٽ، لاڙ جو سڀ کان مشهور شهر آهي. گهڻن محققن جو خيال آهي ته اهو ديبل جو قديم شهر آهي جو اٺين ۽ صديءَ ۾ عربن فتح ڪيو هو. تنهن کان پوءِ اهو دهليءَ جي شهنشاهه جي نوابن جو صدر مقام هوندو هو. دهليءَ جي هڪ بادشاهه جي پٽ، جو پوءِ شاهجهان جي نالي سان شهنشاهه ٿيو، هڪ عاليشان مسجد منجهس ٺهرائي، جا اڃا تائين چڱي حالت ۾ آهي. ٺٽو هندستان ۾ موٽين جي واپار جو وڏو ۽ مرڪز هوندو هو. اتي موٽي عرب، ايراني نار مان کڻي ايندا هئا. تنهن کان سواءِ اتي قيمتي ريشمي ڪپڙي جا ڪارخانا هوندا هئا، مگر هن وقت اها صنعت تقريباً ختم ٿي چڪي آهي. (۳) سون مياڻي، ڪراچيءَ کان اٽڪل پنجاهه ميلن جي فاصلي تي قلات جي خان جي علاقي ۾، عمان جي نار ۾ هڪ بندر آهي.

(۴) ٻيلو، لسٻلي جو مکيه شهر آهي، ڪراچي کان پنجاهه ميل (ڏسو حاشيه صفحي ۵۰ تي)

۽ چانڊڪي (۱) ۾ هوندا هئا. ان وقت ڪراچي ۽ جو نالو نشان به ڪونه هو. نانڪداس شادي ڪئي، جنهن مان پوڄومل پيدا ٿيو. جڏهن پوڄومل ڏهن - ٻارهن سالن جو ٿيو، تڏهن هن جي ماءُ گذاري ويئي ۽ نانڪداس بي شادي ڪئي، جنهن مان هن کي ٽي پٽ ڪيولرام، هيمراج ۽ ڀاڳچند ڄاوا.

ان وقت پنهورن ۽ چنن (۲) قومن جا ماڻهو سنڌ جي انهيءَ ڀاڱي تي حڪومت ڪندا هئا ۽ ڪاهري، سامتاڻي پرڳڻي جو صدر مقام هو. وڪرماجيت جي سنبت ۱۷۲۵ (مطابق ۱۷۷۵ع) ۾، جڏهن پوڄومل سورهن سالن جو هو، تڏهن پنهنجي مائيلي ماءُ سان اثبٽ ڪري ڪاهري ڇڏي، سيوهڻ ويو، جتان وري هڪ قافلو تيار ڪري ڪنهن ٻئي هنڌ قسمت آزمائي ڪرڻ لاءِ روانو ٿي ويو.

(آندل حاشيه صفحي ۴۹ تان)

اثر - اولهه طرف هڪ ننڍڙي مقامي رياست آهي. رياست جي سردار کي ڄام چوندا آهن. هو قلات جي خان جو خراج بردار آهي.

(۵) شڪارپور، سري جو پراڻو تختگاهه آهي، جتان قافلا، بولان جي دڙي کان قنڌار ۽ وچ - ايشيا ڏانهن ويندا هئا. ۱۸۳۹ع ۾، جڏهن انگريزن ڪابل تي چڙهائي ڪئي هئي، تڏهن شڪارپور انگريزن ۽ شاهه شجاع جي فوجن جو مرڪز هو.

(۱) چانڊڪو، اثر سنڌ جي، شڪارپور ضلعي ۾ هڪ تعلقو آهي.

(۲) چنا ۽ پنهور قومون - چنن جي قوم هاڻي گهڻي اڪثريت تي رکي. انهن کي ڪاهريءَ واريءَ ايراضيءَ ۾ زمينون آهن. پنهورن جي قوم سڄيءَ سنڌ ۾ پکڙيل آهي. اوائلي راوي لکن ٿا ته: پنهورن جو سردار هڪ طاقتور شخص هوندو هو.

پوڄومل جي وڃڻ کان پوءِ، سيٺ نازڪداس جي سيمو هن واري ڪوٺي، هن جو وڏو پٽ (ٻيءَ زال مان) سيٺ ڪيولرام، سنڀاليندو هو ۽ هن به پنهنجو ڌنڌو چڱو وڌايو.

سنبت ۱۷۷۹ مطابق ۱۷۲۳ع ۾، نادرشاهه، هندستان تي حملي ڪرڻ لاءِ، ڪابل مان روانو ٿيو. قلات جو خان، نصير خان اعظم، جو هن جي ماتحت هو، سو به هڪ وڏو ڪٽڪ وٺي ساڻس شامل ٿيو. دهليءَ جو شهنشاهه، محمد شاهه، مٿس مٿ ۾ پيش پيو. ٿورو وقت دهليءَ ۾ رهڻ کان پوءِ، نادرشاهه مٿرا (۱) طرف ڪاهي ويو، جتي هن جي لشڪر اندازن ۾ ملڪ کي تلف تاراج ڪيو. هو مذهبي جنون ۾ اڳتي وڌندا ويا ۽ گهڻا غلام، مرد خواهه زالون هٿ ڪيائون. نصير خان جي ماڻهن، مٿرا جي رهواسين جي وٽ - پڪڙ ۾ وڏو بهرو ورتو. موت ۾ نادرشاهه، لاهور کان ٿيندو، ڪابل ويو. نصير خان، لاهور ۾ نادر خان کان موڪلائي، ملتان ۽ شڪارپور جي رستي، پنهنجي ملڪ ڏانهن موٽي آيو. جڏهن نصير خان جي لشڪر، مٿرا جا ماڻهو قيد ڪري پاڻ سان آندا، تڏهن اها خبر ساري هندستان ۾ پکڙجي ويئي. اها خبر منهنجي تڙڙڙيءَ، شريمني تخت ٻائي، پوڄومل جي ننڍي ڀاءُ، سيٺ ڪيولرام جي زال جي ڪنن تائين به وڃي پهتي. سيٺ ڪيولرام کي شڪارپور ۽ ڪڇيءَ (۲) جي ڪيترن شهرن ۽ سنڌ جي گهڻن علاقن ۾

-
- (۱) مٿرا يا مترا، گڏيل علائقن ۾، ۳۵ ميل آگري کان اتر-اولهه طرف آهي. مٿرا اها جاءِ آهي، جتي ڪرشن ڀڳوان پاڻ کي وندرائيندو هو ۽ هندستان ۾ عهدن جو سڀ کان وڌيڪ پوتر تيرت آهي. هاڻي اتي انگريزن جي چانوي آهي ۽ مٿرا، مٿرا ضلعي جو صدر شهر پڻ آهي.
- (۲) ڪڇي، اتر-اوڀر سنڌ ۽ قلات جي جبلن جي وچ ۾ هڪ ٻيٽ آهي.

ڪوٺيون هيون. شريمتي تخت ٻاڻيءَ جي چوڻ تي، شڪارپور ۽ ڪڇيءَ جي گماشتن کي لکيو ويو ته هو ڪارخاني مان پئسا ڏيئي ٻانڀڻن کي آزاد ڪرائين. اهڙيءَ طرح، انهن بدنصيب ماڻهن جي آزادي، ڪيولرام جي گماشتن خريد ڪئي. هنن کي ٻي ماڻهوءَ لاءِ ۱۰۰ کان ۲۵۰ رپين تائين رقم ڏيئي پيئي ۽ شريمتي تخت ٻاڻيءَ جي مرضيءَ مطابق، هنن کي رستي جو خرچ خوراڪ ڏيئي پنهنجن گهرن ڏانهن واپس موڪليو ويو.

ان وقت ڪراچيءَ جو هاڻوڪو شهر خير ڪي هو. البت حب ندي (۱) جي هن طرف ڪڙڪ بندر نالي هڪ شهر هو، جو واپار لاءِ مشهور هوندو هو. ڀرچومل اتي وڃي واس ڪيو. هن پنهنجا گماشتا گوادار (۲)، پيلي ۽ مسقط (۳) ۾ موڪليا. مسقط واري گماشتي وري ٻيو شهر، شيراز ۽ بحرین [۴] ۾ ڪوٺيون کوليون. آهستي آهستي شاه بندر ۽ لاهوري

(۱) حب ندي، جا سنڌ کي قلات جي خان جي علائقي کان جدا ڪري ٿي، سا ڪراچيءَ کان ۱۶ ميل اولهه طرف وڃي سمنڊ ۾ پوي ٿي.

(۲) گوادار، عمان جي نار ۾، بلوچستان ۽ ايران جي سرحد تي هڪ مشهور بندر آهي.

[۳] مسقط، عمان جي نار جي اولهائين ڪناري تي، گوادار جي سامهون هڪ مشهور عرب بندرگاهه آهي. اهو ڪنهن زماني ۾ ترڪن جي قبضي ۾ هو ۽ پورچوگيزن به اتي هڪ قلعو تعمير ڪرايو هو، جنهن جون توپون قلعي جي ڪنگرن تي اڃا نظر اينديون آهن.

[۴] ٻو شهر ۽ شيراز مشهور ايراني شهر آهن ۽ بحرین ڪيترن ننڍن ٻيٽن جو هڪ ميڙ آهي. بحرین، جتان جا موتي مشهور آهن.

[لاھري] بندر (۱)، جي ان وقت سنڌ جا مشهور بندر گاهه هئا، اتي شاخون ڪوليون ويون ۽ سورت، پور بندر ۽ ملبار سان وڻج واپار شروع ڪيو ويو. ڪڙڪ بندر حب نديءَ جي چوڙ وٽ هوندو هو. گهڻي وقت کان پوءِ بندر جو منهن سمنڊ جي طرف کان ريتيءَ سان لڏجي ويو ۽ جهازن جو داخلو بند ٿي ويو. ان وقت سمورا جهاز، بانس جي لڪڙن مان ٺاهيندا هئا. انهن کي لوهه جي ڪوڪن بدران، ڪاٺ جي نوڙين سان ٻڌي جوڙيندا هئا.

بندر جي منهن پورجي وڃڻ جي ڪري واپارين کي گهڻي تڪليف ٿيڻ لڳي. سيٺ پيچومل اتان جي ٻين معزز ماڻهن جي صلاح سان، رهن لاءِ ڪا بهي نزديڪ جاءِ ڳولڻ لڳو، جتي کين واپار جي سهولت ٿئي، ڳولهندي ڳولهيندي، هنن جي نظر ڪراچيءَ جي ڪاريءَ تي پئي. اتي واريءَ جي بند جي منهن وٽ، ويجه-پنجويهه ميربحرن جون جهوپڙيون هونديون هيون. انهيءَ جاءِ کي ان وقت ”درپو“ چوندا هئا. درپي جي ويجهو، هڪ پاڻيءَ جو چشمو هو جنهن کي ”ڪلاچيءَ جو ڪن“ سڏيندا هئا. ڪن جي معنيٰ آهي هڪ اونهي پاڻيءَ واري

[۱] لاهوري [لاھري] بندر ۽ شاهه بندر ڪنهن زماني ۾ سنڌ جا مشهور بندر گاهه هئا. لاهوري بندر سمنڊ کان سورهن ميل اندر، سنڌو نديءَ جي چوڙ جي ڪارين جي وچ ۾ هو ۽ گهاري ڦاٽ جي رستي ڪراچيءَ سان ڳنڍيل هوندو هو. لاشڪه اهو به شاهه بندر وانگر ڪارين جي لڏجي وڃڻ ڪري ويران ٿي ويو. لاهوري بندر ڪيترين صدين تائين سنڌ جو هڪ اهم بندر گاهه هوندو هو. اهو چوڏهين صديءَ جي اوائل ۾ مشهور سياح ”ابن بطوطه“ پڻ ڏٺو هو ۽ تحقيق ان وقت جي اهم بندرن ۾ شمار ڪيو ويندو هو. ان جو زوال ارڙهين صديءَ جي شروع ۾ ٿيو.

ڪڏ ۽ ڪلاچي ۽ ميربحر جو نالو پڻ هو. ڪڏ جي چوڌاري
 تمر جا وڻ هئا. آخر جاءِ پسند ڪري، اتي گهر ٺهرایا ويا ۽
 ڪڙڪ بندر مان سڀ متحرڪ سامان منتقل ڪيو ويو. پوءِ
 سڀ ڪلاچي ۽ جي ڳوٺ، جو ان وقت ”ڪراچي“ سڏبو هو،
 اتي اچي ويٺائين. ان وقت منهوڙي [۱] جي ٻار [نار] ڪانه
 هوندي هئي. ”بابا ٻٽ“ [۲] جي مٿان ۽ ٻي ٻار يا نار هوندي
 هئي، جنهن کي هاڻي نئين نار چئبو آهي. آسودگرفت لاءِ اها
 استعمال ٿيندي هئي. منهوڙي جي منهن وٽ ۽ ڪرڻ جي
 جي قطار هوندي هئي. سنبت ۱۷۸۵ [مطابق ۱۷۲۹ع] ڌاري
 ڪڙڪ بندر جا ماڻهو لڏي اچي ڪراچي ۽ ۾ ويٺا. پوڄومل
 جي مشوري سان، آسودگي نالي ۽ ڪنهن شخص، بيبي مرادان سان.
 صلاح ڪئي ته ڪراچي ۽ ۾ حفاظت لاءِ ڪو قلعو اڏائجي.

[۱] منهوڙو، ڪراچي ۽ بندر جي منهن وٽ، اولهه ۾، هڪ
 راس جي صورت ۾ آهي، جتي هاڻي هڪ مضبوط قلعو
 ٺهرايو ويو آهي. انگريزن جي فتح وقت بندر جي منهن
 وٽ هڪ واريءَ جي ٻار هوندي هئي، جنهنڪري جهازن
 کي خطرو هوندو هو. بعد ۾ سيلاب جي روڪ ٿام لاءِ،
 منهوڙي جي ڪنڌ تي، هڪ مصنوعي بند ٺهرائي، ٻار صاف
 ڪئي وئي.

[۲] بابا ٻٽ، ڪراچي ۽ جي مک گهات اندر ۽ ڪياماڙي
 ٻيٽ جي سامهون هڪ ننڍو ٻيٽ آهي. ڪياماڙي ۽ ۾
 جهازن جي بيهڻ لاءِ وڏا گهات آهن. گهاتن جو شهر سان
 واسطو هڪ ڊگهيءَ پل جي رستي قائم ڪيو ويو آهي،
 جا سرچارلس نيپئر شروع ڪئي هئي. سيٺ ٽائونسل جو
 مطلب آهي ته بندرگاهه جو هاڻوڪو ٺهڻ ٻهريائين ڪر
 نه آندو ويندو هو. جهاز بندرگاهه ۾ ڪنهن ننڍيءَ ڪاريءَ
 جي رستي ايندا هئا. اها ڪاري هن رستي بند آهي.

اها صلاح سڀني کي پسند آئي. ماڻهن ٿمر جو جهنگ صاف ڪري، ڪاٺين ۽ مٽيءَ جو قلعو ڏانهن شروع ڪيو. شهر واسين جي مدد لاءِ ٻاهريان مزور به گهرايا ويا. انهن کي مزوريءَ ۾ بحرين ۽ مسقط جا سڪا ۽ تازي ڪجور ڏني ويندي هئي. ٿوري وقت ۾ هڪ چڱو خاصو قلعو ٺهي راس ٿيو. مسقط کان توبون گهراڻي قلعي جي ديوارن تي رکيون ويون. قلعي جي ديوار اندر اٽڪل سٺ-ستر جريبن (۱) جي ايراضي هئي. قلعي کي ٻه دروازا هئا. اولهه واري دروازي کي ”ڪارو دروازو“ (۲) يعني ڪاري پاڻيءَ ڏانهن ويندڙ دروازو چوندا هئا ۽ ٻيو دروازو، جيڪو اتر-اوڀر طرف ڏانهن هو، تنهن کي ”مٺو دروازو“ (۳) مٺي پاڻيءَ ڏانهن ويندڙ دروازو چوندا هئا. ماڻهو سڀ قلعي ۾ رهندا هئا، جنهن جي چوڌاري ٿمر ۽ ٿوهر [۳] جو جهنگ هو. شاهه بندر جي بندرگاهه جو منهن سنڌو نديءَ جي لٽ سان بند ٿي ويو، جنهنڪري گهڻا ماڻهو اتان لڏي ڪراچيءَ آيا. انهيءَ وقت ڪلهوڙن [۴] مان مڻ ۾، سواءِ ڪنهن مخالفت جي، ڪراچيءَ تي قبضو ڪيو هو.

ننڍو ڪلهوڙن جي ماتحت هو ۽ اتي هڪ نواب حڪومت ڪندو هو. نواب کي بجر جو ڪي [۵] نالي هڪ ملازم هوندو

[۱] عام طرح جريب، اڌ ايڪڙ جي برابر سمجهيو ويندو آهي.
 [۲] ڪارو معنيٰ لوڻائو ۽ مٺو معنيٰ شرين. هڪ در جو منهن ڏکڻ طرف سمنڊ ڏانهن هو، ۽ ٻئي جو اتر طرف لياري نديءَ ڏانهن هو.

[۳] ٿوهر، هڪ جهنگلي ڪنڊن وارو وڻ آهي.
 [۴] ڪلهوڙن لاءِ ڏسو مقدمو.
 [۵] جو ڪيا، هڪ قديم بلوچ [سمات] قوم آهي. هو ڪراچيءَ ۽ دوايي جي وچ ۾ جيڪو ويران پٽ آهن، تنهن جا مالڪ (ڏسو حاشيه صفحي ۵۶ تي)

هو. نٿو هڪ قديمي شهر آهي ۽ چوڻ ٿا ته ان جو پايو ۴۰۰ ورهيه اڳ ڪنڊي سڻهي [۱] وڌو هو. نئي جي آسپاس جيڪي شاندار ويرانا [مقبرا] آهن، سي ان جي ماضيءَ جي شهادت ڏين ٿا. لاهوري بندر ۽ سنڪري ڌاري جي [۲] ۾ راڻي ارجن نالي، هڪ هندو ڪنور راج ڪندو هو. فطرتاً ڪلهوڙن کي اها ڳالهه نه آڻي. نٿي ۾ پنهنجي نواب کي لکي موڪليائون ته هن کي مارائي ملڪ تي قبضو ڪري. نواب، بچر جو کي سان صلاح مصلحت ڪئي، ۽ بچر راڻي کي ختم ڪرڻ جو ڪم باڻ تي ڪيو. ڪيو. بچر جو ڪيو، سيٺ پوڄومل جو واقف هو. هن ڇا ڪيو جو سيٺ کان پئسا اڌارا وٺي، ملير [۳] جا اسي جوکيا ساڻ ڪري، ڪراچيءَ جي ڏکڻ ۾ ڪلفٽن جي راس وٽان

(آندل حاشيد صفحي ۵۵ تان)

آهن. هنن کي اٺن جا وڏا گلا هوندا هئا. اڳتي هلي معلوم ٿيندو ته سيٺ نائونمل، انگريزن جي فوج لاءِ وڏي هٿ ڪان هٿ ڪيا هئا.

[۱] سمان هڪ راجپوت قوم آهي، سن ۱۳۵۱ع کان ۱۵۲۱ع تائين سنڌ ۾ حڪومت ڪئي هئي. ممڪن آهي ته نٿو، واقع تي قديم ديول جو شهر آهي ۽ گهڻين صدين کان هلندو بڻي آيو آهي.

[۲] دواڻي جي اتر-اولهه جا شهر.

[۳] ملير جي نهي، ڪراچيءَ کان ۱۲ ميل اتر-اوڀر طرف آهي. نهي جي ٻيٽ ۾ گوهر آهن، جتان ڪراچيءَ کي منو پاڻي ملندو آهي. ملير جي ڳوٺ ۾ جوکين جو جام رهندو آهي. اتي گهڻا ناريل ۽ ڀاڄين جا باغ آهن، جن کي ڪوئن جي وسيلي پاڻي ملندو آهي. مطلب ته ملير، ريگستان ۾ هڪ نخلستان آهي.

لاهور جي بندر ڏانهن هاڪاري هليو. راڻو ارجن ان وقت رڻي جي گهوٽ ۾، جو هڪ پيٽ تي هو، شڪار لاءِ منزل انداز هو. رات وهائيءَ، جڏهن راڻو ارجن پنهنجي تنبوءَ ۾ ڏٺو باري نند جي گود ۾ آرامي ٿيو، تڏهن بجر ۽ هن جا جوان سيلهين تي تري، تراريون واٽن ۾ جهلي، وڃي مٿس ڪڙڪيا ۽ هن کي گهات ڪيائون. راڻي ارجن کي اولاد ڪونه هو، تنهنڪري بجر آسانيءَ سان هن جي ملڪ تي قبضو ڪري وڌو. اهو ڪم پورو ڪري، نئي جي نواب کي اطلاع ڪيائين، جنهن کيس هڪ خلعت به ڏني ۽ ”ڄام“ (۱) جي خطاب سان جوکين جو سردار پڻ مقرر ڪيو.

ڦلات جي خان جو ڀاءُ جاڙڪ خان، ڪلهوڙن سان لڙندي مارجي ويو ۽ ڪلهوڙن ان جي عيوض، خون بها طور، ڪراچي ڦلات جي خان جي حوالي ڪئي. تنهن کان پوءِ، ڦلات جي

(۱) ”ڄام“ هڪ هندو خطاب آهي، جنهن جي اصليت جي باري ۾ اختلاف آهن. سنڌ ۽ ان جي ڀر واري ملڪن ۾ ڪيترا سردار پاڻ کي ”ڄام“ سڏائيندا آهن ۽ اهو خطاب اڪثر ڪنهن قوم جي سردار يا رياست جي حاڪم تائين محدود هوندو آهي. ڪراچيءَ جي ويجهو، لسٻيلي جو حاڪم، جو ڦلات جي ماتحت آهي، سو به ”ڄام“ سڏبو آهي. سنڌ جي اتر ۾ بهاولپور جي سرحد تي، روھڙي ضلعي ۾، اباوڙي جي وڏي زميندار کسي به ڄام ڪوٺيندا آهن. اولھ ڪاٺياواڙ ۾، نوانگر جو مهاراجا ۽ مشهور ڪرڪيٽ جو ڪيڏاري، شهبازو رنجيت سنگههجي، جنهن کي اڄڪلهه هرڪو انگريز سڃاڻي، ڄام جي لقب سان خطاب ٿيندو آهي ۽ هن جي رياست ۽ ان جي گادي به ڄامنگر جي نالي سان مشهور آهن، جيتوڻيڪ انهن جو صحيح نالو نوانگر آهي.

فوج جو هڪ دستو اتي رهندو هو.

سيٺ پوڄومل کي چار پٽ هئا: سيٺ دريانومل، لعلمڻداس، ٺاڪرداس ۽ بلرامداس. جي سڀ هٿاڪتا ۽ جانڌا جوان هوندا هئا. پوڄومل سنبت ۱۸۳۸، مطابق ۸۳-۱۷۸۲ع ۾ گذاري ويو. چارئي پٽن کي ڏاڍي پريم سان رهندا هئا ۽ پنهنجو واپاري ڪاروبار به چڱو وڌايائون. گدومل گماشتي کي سنبت ۱۸۰۵ مطابق ۱۷۴۹ع ۾، بمبئي ۽ موڪليو ويو، جتان هو پنهنجي ڪوٺيءَ جي ذريعي بنگال ۽ چين سان واپار ڪندو هو. مسقط واري گماشتي، هندراجمل، ايران، بصري ۽ بحرين سان چڱو چوڪو وهنوار قائم ڪيو. انهن جون شاخون ڪابل، قندار، هرات، قلات ۽ ڪشمير ۾ به هونديون هيون، سيٺ دريانومل وڏي شان ۽ شوڪت سان رهندو هو ۽ سيٺ لعلمڻداس (۱) واپاري ڪاروبار سنڀاليندو هو.

سنبت ۱۸۴۰، مطابق ۸۳ع ۾، ٽالپرن، مير بجر (۲) جي سرداريءَ ۾ سنڌ ڪلهوڙن کان ڪسي پنهنجي قبضي ۾

- (۱) سيٺ لعلمڻداس جي زماني کان وٺي سيٺ ٺاڻومل جي زماني تائين، ڪوٺي لعلمڻداس جي نالي سڏبي هئي.
- (۲) ”مير“ ۽ ”امير“ ٻئي خطاب آهن، جن جي معنيٰ آهي سردار. ”امير“ حاڪم کي چوندا آهن. پر جتي جتي ”سنڌ جا امير“ اصطلاح ڪم آيو آهي، اتي اشارو سنڌ جي گڏيل حاڪمن ڏانهن آهي. رواجي طرح، عام گفتگو ۾، هڪ امير کي فقط ’مير‘ سڏيو ويندو هو. اهڙيءَ طرح، هن جي عزيزن ويجهن خواهه ڏورانهن، کسي ساڳئي نالي سان ياد ڪيو ويندو هو، پوءِ پل اهي حڪمران هجن يا نه. مير جو لفظ ڪنهن اهم عهدي جي لاءِ به ڪم ايندو آهي، جيئن ته ميرمنشي، جو هڪ انگريز عملدار جي ڏيهي عملي جو مکيه ڏيهي ڪارڪن هوندو آهي.

ڪمي، ڪلهوڙن ۽ ميرن جي آخري لڙائي، هالاڻي ۽ پيلاڻي ۽ وٽ ٿي، جتي ڪلهوڙن هارايو. مير بجر کي جوڌپور جي ملازمن هٿان ماريو ويو هو. هن جا وارث مير فتح علي خان (۱)، غلام علي، ڪرم علي ۽ مراد علي هئا، جي گڏجي حڪومت ڪندا هئا. ٽالپر سنڌ جا والي ٿيا، تنهن کان اڳي مير ڪرم علي ۽ سيٺ دريانيمل جا دوستانا تعلقات هوندا هئا، ڪلهوڙا شڪست کائي قنڌار پڄي ويا ۽ اتان جي حاڪم کان مدد وٺي قنڌار جي فوج سان، مدد خان جي حڪم هيٺ، سنڌ تي حملو ڪيائون. ٽالپرن وڃي عمرڪوٽ ۾ پناهه ورتي. سنڌ ۾ پهريون شهر جو قنڌارين ناس ڪيو، سو سيوهڻ هو. سيٺ ڪيولرام جو ان وقت سيوهڻ ۾ هو. هن جو ٻچ گهر لٽيو ويو اتان گهڻو مال هٿ آين. هڪڙي پڏاڻ ڪسي شڪ پيو ته ڇت جو شهتير پورو آهي، سو وٺي جو ان کي پنهنجو ڊگهو گرڙ هنبائين ته پندرهن سؤ سونين اشرفيون چڻ-چڻ ڪري اچي پٽ تي پيون. پوءِ ته زمين به ڪوٽي هيٺ مٽي ڪيائون ۽ جيڪي هٿ آين سو کڻي ويا. مدد خان ملڪ ڦري ناس ڪري موٽي ويو. هن ڪلهوڙن کي ٻيهر سنڌ فتح ڪرڻ ۾ ڪابه مدد ڪانه ڪئي.

سيٺ ڪيولرام، سيوهڻ مان جبلن ڏانهن پڄي ويو، پر ڏينهن گرم هئا، ڇت [اپريل] مهيني جي پڇاڙي هئي. سيٺ ڪيولرام کي ڏينهن لڳو ۽ هو اتي گهاري ويو. ڪيولرام جي مرڻ کان پوءِ هن جو ننڍو ڀاءُ هيمراجمل ڪاروبار سنڀالڻ لڳو. سيٺ ڪيولرام کي، مختلف جڳهن تي، اٽڪل چار سؤ گهاشتا هئا. سيوهڻ ۾ سيٺ ڪيولرام جي جيڪا به موڙي هئي، سا لٽي ويا هئا. ڪيولرام جي جيڪا بچت گهاشتن وٽ هئي، سا وٺي، سيٺ هيمراجمل وري وڏي بهماني تي واپار شروع

(۱) مير فتح علي ڏسو مقدمو

ڪيمو. سينٽ هيٺراجمل ڪسي چار پٽ هئا: جهاراء، ناروسل،
ٽيڪچند ۽ خوشحال داس.

سنت ۱۸۴۸، مطابق ۱۷۹۲-۹۳ع ڌاري، مير فتح عليءَ
ڪراچيءَ وٽ لاءِ پندرهن هزار ٻروچ چاڙهي موڪليا. هو توڻ
۽ گولن سان مسلح هئا ۽ هنن پنهنجي چانوئي لياريءَ (۱) جي
هنن ڀر، شهر جي اتر-اوڀر طرف باغيچن ۾ لڳائي. ڪراچي
ان وقت قلات جي خان جي ماتحت هئي، پر حفاظت جو انتظام
خيرڪي هو. شهر واسي سڀ قلعي ۾ رهندا هئا، جنهن جي
چوڌاري تڏه ۽ ٿوهر جو جهنگ هو. ميرن جي حملا آور فوج
جا اڳواڻ ميان فقير ۽ پليو هئا، قلعي تي توپون سڌيون
ڪيون ويون. هوڏانهن ديوارين جي حفاظت رعبت طرفان پنج
سئ ميربحرن ۽ منهنجي وڏن جي جهازن جي خلاصين، اسان
جي وڏي سينٽ بلرامداس جي نگرانيءَ هيٺ ٿي ڪئي. شهر
جي دفاع لاءِ جيڪي گولا باروت سينٽ ڪيولرام ڪم آندا
هئا، سي اسان جي گدامن (۲) مان گهرايا ويا هئا، جتي هميشه
اسان جي واپاري جهازن لاءِ جنگي اسباب موجود رهندو هو.
حملا آور فوج اڏائي مهينا، شهر کي گهيرو ڪري ويئي
هئي؛ شهر واسي سڀ قلعي جي اندر هئا. اندر ڪافي سامان جمع
ٿيل هو. تنهن کان سواءِ سمنڊ جي پاسي وارو رستو کليل هو،
تنهنڪري هنن کي کاڌي پيئي جي ڪابه تڪليف ڪانه هئي.
پر ان وقت ماڻهو، رڌڻ پڇاڻڻ ۽ پيئڻ لاءِ پاڻي لياريءَ جي

-
- (۱) لياري ندي، ڪراچيءَ جي بندرگاهه ۾ چوڙ ڪري ٿي.
اها اڪثر سڪل رهندي آهي، سواءِ برسات جي وقت
جڏهن سيلاب ايندو آهي. مگر ٿري ۾ ڪو به ڪوٽيا آهن ته
مٿو پاڻي نڪرندو آهي.
- (۲) گدامن، سامان رکڻ جي جاءِ کي چوندا آهن. غالباً هي
لفظ ’ملائي‘ زبان مان آيل آهي.

بيٽ مان آڻي ٿئي سگهيا. تنهنڪري انهن کي لاچار قلعي اندر جي ڪوهه هئا، تن جي ڪاري پائيءَ تي قناعت ڪرڻي ٿي پئي. اڏائڻ مهينن کان پوءِ، پروچن جي فوج ٽڪجي بيزار ٿي، گهيرو ختم ڪري، حيدرآباد موٽي ويئي.

وري سنبت ۱۸۴۹ مطابق ۹۳-۱۷۹۲ع ۾ مير فتح هلي خان، ڪراچيءَ جي فتح لاءِ ٻي فوج موڪلي، جنهن به لياريءَ جي ڪناري سان ۽ باغيچي واري محلي ۾ چانوئي لڳائي، قلعي تي توپزني شروع ڪئي. وري به سيٺ بلرامداس رعيت ۽ پنهنجن جهازن جي خلاصين جي مدد سان قلعي جي حفاظت ڪئي ۽ دشمن جي توپزنيءَ جو جواب پنهنجي جهازن جي حفاظت لاءِ رکيل بارود سان ڏنو. هن دفعي گهيرو ٿي مهينا هليو، جنهن کان پوءِ وري سنبت ۱۸۵۱، مطابق ۹۵-۱۷۹۴ع جي سانوڻ مهيني ۾، مير فتح علي خان ڪراچيءَ وٺڻ لاءِ ويهن هزارن فوجين جو هڪ لشڪر ڇاڙهي موڪليو.

مير ڪرم علي ۽ سيٺ دريائيمل جا هڪجهڙي سان دوستانا تعلقات هوندا هئا، جيئن مٿي ڄاڻايل آهي. تنهنڪري هن مير فتح علي خان ڏي لکيو ته ”اسان کي خاطريءَ سان معلوم ٿيو آهي ته ڪراچيءَ ۾ قلات جي خان جي ڪابه حفاظتي فوج ڪانه آهي. هن ۾ لڙائيءَ جو دم نه آهي. اسان کي ٻڌي ڏک ٿيو آهي ته تو اسان جي ماڻهن جي مخالفت ڪئي آهي ۽ پنهنجن

(۱) حيدرآباد، سنڌ ۾، ڪراچيءَ کان پوءِ ٻيو مکيه شهر آهي. اهو شهر پهريائين ڪلهوڙن ۽ پوءِ ميرن جو تختگاهه هو. سنڌ ۾ حيدرآباد ٿي هڪ اهڙي جڳهه آهي، جتي چوٽي جو پٿر زمين جي مٿاڇري کي ڦاڙي ٻاهر نڪري آيل آهي. انهيءَ چوٽي جي ٻهڙ تي هڪ مضبوط قلعو ٺهرايو ويو هو، جنهن کي ميرن جي نيڪاليءَ کان پوءِ انگريز، اصلحخاني طور ڪم آڻيندا هئا.

جهازن جو گولا بارود اسان جي فوج جي خلاف استعمال ڪري هنن کي ٻه دفعا شڪست ڏيڻي، نراس ڪري هٽائي ڪڍيو. اسان جي گهڻي وقت کان دوستي آهي ۽ هم وطني آهيون. تنهنڪري توکي اسان جي مخالفت نٿي جهڳاڻي. ”اهڙيءَ طرح انهيءَ خط ۾ گهڻو ڪجهه لکيل هو.

خط کان پوءِ، سيٺ دريائينمل، قلات جي خان کي ٻن ٽن قاصدن جي هٿان چواڻي موڪليو ته: ميرن، ڪراچيءَ تي حملي ڪرڻ لاءِ ٻه دفعا فوج ڇاڙهي موڪلي آهي پر اسان ٻئي دفعا، سخت محنت ۽ ڪشالا ڪري، هنن کي شڪست ڏئي هٽائي، ڪراچيءَ کي بچايو آهي. هاڻي ميرن شهر وٺڻ لاءِ ٽين فوج موڪلي آهي ۽ رعايا ۾ گهڻو وقت مقابلي ڪرڻ جي طاقت نه آهي شهر توهان جي ماتحت آهي، تنهنڪري مزيد فوج موڪلي ڪا تدبير ڪيو. ”خان جواب ۾ لکيو ته ”مون ۾ لڙائيءَ جي طاقت ڪانه آهي ۽ نڪي لشڪر منهنجي اختيار ۾ آهي. جي تون شهر جو دفاع ڪري سگهين ته ڀلو، نه ته توڙي ڪابه ميار ڪانه آهي.“

انهيءَ تي سيٺ دريائينمل، پنهنجي خاص ملازم فقيري هٿان، جو بهرامي [۱] بلوچن جو چڱو مڙس هو، خط موڪليو. خط جو مفهوم هن طرح هو:

”تحقيق، اسان جي گهڻي وقت کان دوستي آهي، توهان جو حڪم برچشم آهي، پر منهنجو عرض آهي ته جڏهن ڪراچي توهان جي حوالي ڪئي وڃي ته ٻروچ سپاهين کي، جي هڪ سرڪش ۽ ٻي لغام طبقو آهن، شهر ۾ داخلا نه ڏني وڃي. ٻيو

[۱] بهرامي - هي بلوچ جتن جو قبيلو آهي، جي اٺ پاليندا آهن، هو برهماڻي به سڏبا آهن. هو ڪراچيءَ جي اتر ۾ تمرين جي علائقي ۾، تماچ ۽ ٿاڻي عارب خان جي وچ تي رهندا آهن.

تہ جيڪو نواب توهان مقرر ڪرڻ فرمايو، سو اسان جي صلاح سان ڪاروبار هلائيندو ۽ رعيت تي ظلم نه ڪندو.“
مير ڪرم علي جواب ۾ لکيو ته ’سيٽ دريائيمل جا شرط قبول آهن ۽ واعدو آهي ته ڪراچيءَ ۾ ميرن جي پاران جيڪو نواب مقرر ڪيو ويندو، تنهن کي هدايت ڪئي ويندي ته هو سپڪنهن ڳالهه ۾ ساڻس مشورو ڪري ۽ کيس حقيقي مالڪ سمجهي‘.

سنبت ۱۸۵۰ء مطابق ۱۷۹۳-۹۴ع ۾ ڪراچيءَ ۾ قلات جي خان پاران، ملان شفيع علي خان، نواب هو. هو هڪ ڪر مسلمان هو ۽ هڪ دفعي ”دريا ٿان“ نالي هنڌن جي هڪ مندر تي حملو ڪري، مندر ۽ اسان جي گهرن جي وچ تي هڪ مسجد اڏائي هٽائين، جنهن تان هنڌن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ رڳڙو ٿيو.

منهنجو نانو سيٺ لعلمڻداس، هڪ هٿو ڪٽو ۽ دلير آدمي هوندو هو. جڏهن مسلمانن هنڌن جي مندر تي حملو ڪيو ته هو سڌو مندر ۾ وڃي مورتيون کڻي، بچائي ٻاهر آيو. هن واقعي کان پوءِ سيٺ دريائيمل، قلات جي خان کي شفيع علي خان جي ظلمن جي باري ۾ لکيل پڪار ڪئي، جنهن تي خان، شفيع علي خان کي برطرف ڪري، هن جي جاءِ تي حاجي سعدو مقرر ڪيو. هو سنبت ۱۸۵۱ء مطابق ۱۷۹۴-۹۵ع تائين نوڪريءَ ۾ هو. جڏهن اميرن ٿيون دفعو ڪراچيءَ جي وٺڻ لاءِ چڙهائي ڪئي، تڏهن سيٺ دريائيمل، سعدوءَ کي قلات جي خان جي جواب کان واقف ڪيو ۽ سمجهائينس ته وڌيڪ لڙائي جاري رکڻ ڪري منهنجي واپار کي نقصان ٿو رسي، پر جيڪڏهن تون چاهين ته ڀلي حملو آور فوج جو مقابلو ڪر. حاجي سعدوءَ به پنهنجي ڪمزوريءَ جو اعتراف ڪيو. هن کي فڪر فقط اهو هو، ته ڪيئن جان بچائي قلات پهچان. سيٺ دريائيمل هن کي محافظ ساڻ ڏيئي روانو ڪيو.

اهو سمورو وقت ميرن جو لشڪر شهر تي گوليماري ڪندو رهيو. هنن گولن ڪجهه نقصان ڪيو، پر جلدئي ميان فقيري ۽ پليبي سالارن کي مير فتح علي خان ۽ ڪرم علي خان وٽان جنگ بند ڪري، دريائيمل سان مشوري ڪرڻ جي هدايت ملي؛ ڇاڪاڻ ته ڌرين جي وچ ۾ ٺاهه ٿي ويو هو.

تنهن کان پوءِ، سنبت ۱۸۵۱، مطابق ۹۵-۱۷۹۷ع جي بڊي مهيني (۱۲ ٻارس) جي يارهينءَ تاريخ، سينت دريائيمل قلعي جي دروازن جون ڪنجيون وڃي ميرن جي لشڪر جي سالارن جي حوالي ڪيون. سينت دريائيمل پنهنجي ملازم فقيري خان (دو بهرامي قوم جو چڱو مڙس هو) جي معرفت فقيري ۽ پليبي کي پنهنجي اچڻ جو اطلاع ڪيو. هنن ٻاهر نڪري، نهايت عزت سان سندس استقبال ڪيو. سينت دريائيمل مٺي ۽ ڪاري درن جون ڇاٻيون ميان فقيري ۽ ميان پليبي جي حوالي ڪيون ۽ هنن وعدو ڪيو ته حڪم مطابق ڪنهن به سپاهيءَ کي شهر ۾ اندر اچڻ جي اجازت نه ڏني ويندي. ميان فقير ۽ پليبو، سينت دريائيمل سان گڏ شهر ۾ داخل ٿيا ۽ سرڪاري سپاهين لاءِ جيڪي چبوترا ٺاهيا ويا هئا، تن جو معائنو ڪري، دريائيمل جي اوطاق تي آيا. جتي شربت پاڻي پيي، گلاب جي پاڻيءَ سان تازا توانا ٿي، پنهنجي ڇانوڻيءَ ڏانهن موٽي ويا. نواب پنهنجو عهدو سنڀاليو ۽ شهر جي حفاظت لاءِ هڪ سؤ ڪيرمٽي [۲] قوم جا بلوچ مقرر ڪيا. تنهن کان پوءِ فوج حيدرآباد موٽي ويئي. مير فتح علي خان ۽ ڪرم علي ڪراچيءَ جي تسخير جي خبر ٻڌي ڏاڍا سرها ٿيا. مير فتح عليءَ، مير ڪرم عليءَ کي

-
- [۱] اوطاق يعني واپاريءَ جي خانگي رهڻ جي جاءِ، ۽ نه سراءِ.
 [۲] ڪيرمٽي بلوچن جو قبيلو آهي. هي بلوچن جو مشهور قبيلو ميرپور ساڪري ۾ رهندو آهي جو ڪراچيءَ جي ويجهو دواڻي جو هڪ آباد حصو آهي.

مشورو ڏنو ته سيٺ دريانيمل کي، اعزاز طور، ڪراچيءَ جي آمدنيءَ مان مقرر حصو ڏنو وڃي يا هن جي ٻاهران آيل واپاري مال تي محصول جي معافي ڏني وڃي. مير ڪرم علي خان اهڙو اطلاع دريانيمل کي موڪليو، پر هن آمدنيءَ جو حصو وٺڻ قبول نه ڪيو، جو چيائين ته مٿان عام ماڻهو يا قلات جو خان سمجهن ته مون پنهنجي ذاتي مفاد لاءِ سائن ڏوڪو ڪيو آهي. پر مير فتح عليءَ حڪم جاري ڪيو ته سيٺ جي واپار تي آپڪاري محصول جي ٽئين حصي جي، ۽ باغات تي سموريءَ ڍل جي معافي ڏني وڃي. تنهن کان سواءِ هن کي پنهنجي ٻنيءَ ۾ ذاتي استعمال لاءِ شراب ٺاهڻ جي اجازت به ڏني ويئي. ياد رهي ته اها رعايت هن جي خاندان کي ڪلهوڙن جي زماني کان ۽ قلات جي خان جي دور ۾ به مليل هئي. هاڻي ڏينهن ڏينهن سنڌ جي ميرن ۽ سيٺ جا تعلقات وڌيڪ مضبوط ٿيندا ويا. ڪجهه وقت کان پوءِ، ميرن، سيٺ کي حيدرآباد اچڻ جي ڪوٺ ڏني. هن جي وڏي شان سان آجيان ڪئي ويئي ۽ ڪپڙي کي قيمتي تحفا ڏنائون ورتائون. سيٺ حيدرآباد ۾ مهينو رهي، ڪراچيءَ موٽي آيو.

سنبت ۱۸۵۱-۱۸۵۰ع کان وٺي گومتي (۱) ۽ ٻيٽ جي

(۱) گومتي يا دوارڪا ۽ ٻيٽ، ڪاٺياواڙ اڀيٽ جي اتر-اولهه واريءَ ڪنڊ ۾ هندن جون ياتراڻون آهن. واڳهر، هڪ شاندار ۽ بهادر قوم آهي. هو اڳئين زماني جي ٺڳن وانگر نير مسلم ۽ نير هندو آهن ۽ ڪيترا سال سمنڊ جي ساحل تي ڌاڙا هڻندا ۽ ڪاٺياواڙ ۽ ڪڇ جي شهرن ۾ لت مار ڪندا رهندا هئا. ۱۸۰۷ ۽ ۱۸۷۳ع جي وچ ڌاري، انگريز سرڪار هنن جي گوشماليءَ لاءِ تعزيري مهم شروع ڪئي. ڪجهه وقت کان وٺي انهن جي ٺاپر آهي. اوڪا منڊل جو (ڏسو حاشيه صفحي ۶۶ تي)

واڳهرن سمنڊ ۾ آزار مچائي ڏنو. جيڪو جهاز هٿ ٿي آين، سو ڦريائون ٿي. اسان جي خاندان کي، ڪراچيءَ واريءَ وڏيءَ ڪوٺيءَ جي ڪاروبار لاءِ ۵۰ يا ۶۰ هر قسم ۽ هر مقدار جون ديسي ڪشتيون هونديون هيون، جي هندستان جي مغربي ساحل جي بندرگاهن تي ڪرايو ڪنڊيون هيون ۽ عربستان، ايران ۽ بلوچستان جي ڪنارن تي اڄ-وڃ ڪنڊيون هيون. تنهن کان سواءِ هنن وٽ يورپي نموني جا خواهه بيا جهاز به هئا، جن جو تعاقب مستط ۽ ڪلڪتي جي ڪوٺين سان هوندو هو. واڳهرن جي ڊپ کان، هر هڪ جهاز توپن، بارود ۽ ٻئي جنگي اسباب سان مسلح هوندو هو. ننڍن جهازن تي ٽي-ٽي ۽ وڏن تي ۱۲ کان ۱۵ توپون هونديون هيون، جن جي ڊيگهه اٽڪل ۶ فوٽ هئي. اسان جو ”لکمي پرساد“ جهاز، ملبار کان موٽندي جڏهن پور بندر جي ويجهو آيو ته واڳهرن جي جهازن ڄامه ڪيس. لکمپرساد تي ڪيترا جوکيا سپاهي هئا. لڙائيءَ ۾ واڳهرن هاريو ۽ هنن جا گهڻا ماڻهو مارجي ويا. هنن جا ٽي جهاز ڪيترن ماڻهن سميت پڪڙي ڪراچي آندا ويا، جتي لکمپرساد جي فاتحانه آمد جو اسان خوشيءَ سان استقبال ڪيو ۽ شڪرانا ٻجا آندا. جڏهن گومتيءَ جي واڳهر سردار کي انهيءَ واقعي جي خبر پيئي ته هن منهنجي ڏاڏي کي لکيو ته سندس ماڻهن کي

(آندل حاشيه صفحي ۶۵ تان)

ننڍڙو علائقو، جتي هو رهندا آهن، هميشه گائڻڪواڙ کي خراج ڏيندو رهيو آهي. ۱۸۵۷ع ۾ غدر جي وقت، جڏهن واڳهرن بغاوت ڪئي هئي، تڏهن انگريزن لاچار ان تي قبضو ڪيو هو، ڇاڪاڻ ته گائڻڪواڙ انتظام نه رکي سگهيو هو ۽ ان وقت کان وٺي، بڙودي جي مقامي سفير جو هڪ نائب، بمبئيءَ جي ڏيهي فوج جي هڪ دستي ۽ اوڪامنڊل جي هڪ خاص فوج سان اتي مستقل طور رهندو آهي.

آزاد ڪيو وڃي. انهن بحري ڌاڙيلن جو دستور هوندو هو ته هو هندي وڏي سمنڊ جي اولهائين ڪناري تي سفر ڪندڙ جهازن کان هڪ قسم جو باج يا خراج وصول ڪندا هئا. جنهنجي عيوض هو خراج گذار جهازن کي هر قسم جون راهداريون يا پروانا ڏيندا هئا ۽ ان آڌار تي هو سمنڊ ۾ آزاديءَ سان، واڳهرن جي مداخلت کان سواءِ، آمدرفت ڪري سگهندا هئا. واڳهر جو سردار هاڻي خراج تان دستردار ٿيو ۽ واعدو ڪيائين ته جن جهازن کي توهان جو پروانو هوندو تن کان خراج وصول نه ڪيو ويندو ۽ نه راهداريءَ جي طلب ڪئي ويندي. هن جا شرط قبول ڪيا ويا ۽ هن اهڙي معاهدي تي دستخط ڪئي، ان بعد واڳهرن جي قيدن ۽ جهازن کي آزاد ڪري گهر اماڻيو ويو.

سبت ۱۸۶۱ مطابق ۵-۱۸۰۴ع ۾، آخر انگريز سرڪار، واڳهرن جي وڌندڙ سرگرمين کان متاثر ٿي، گومتِيءَ ۽ ٻيٽ جي قلعي تي قبضو ڪيو. پر گومتِيءَ ۽ ٻيٽ، هنن جون ڀوتري ياترائون هيون، تنهنڪري اهي گائڪواڙ جي استدعا تي احمدآباد (۱) جي عيوض، هن جي حوالي ڪيون ويون. اهڙيءَ

(۱) احمدآباد - اها ڳالهه صحيح نه آهي ته ڪو گائڪواڙ، احمدآباد، انگريزن کي اوڪامندل جي ياتراڻن جي بدلي ڏنو هو. دهليءَ جي مغل حڪومت جي پستيءَ وقت، گجرات جي صوبي تي، جنهن جي گاديءَ جو هنڌ احمدآباد هوندو هو، هاڻوڪي گائڪواڙ جي پرڏاڏي دماجي گائڪواڙ جي اڳواڻيءَ ۾، مرهٽا لڏين زوريءَ قبضو ڪيو هو. ٻوني جي پيشوا، مرهٽن جي گڏيل رياستن جي اڳواڻ جي حيثيت ۾، سڀني فتح ڪيل ملڪن جي اڌ حصي جي گهر ڪئي ۽ هن کي احمدآباد ۽ ٻين علائقن جو حصو مليو، (ڏسو حاشيه صفحي ۶۸ تي)

طرح احمدآباد جو مشهور شهر انگريزن جي هٿ آيو.
 سنبت ١٨٦١، مطابق ٥-١٨٠٤ع ۾ مير فتح علي خان
 انتقال ڪيو ۽ ڀڳ مير غلام علي خان کي ملي ۽ هو ٽالپرن
 جي خاندان جو حڪمران ٿيو. هن دانائيءَ سان حڪومت
 ڪئي.

سنبت ١٨٦٨ مطابق ١٢-١٨١١ع ۾ مير غلام علي رحلت
 ڪري ويو ۽ مير ڪرم علي ۽ مراد علي، ڪراچيءَ ۽ سنڌ جا
 والي ٿيا. مير ڪرم علي ۽ سيٺ دريائومل گهرا دوست هئا،
 ۽ هڪٻئي کي سوکڙيون پاڪڙيون ڏيندا وٺندا هئا، جا ڳالهه
 مير مراد عليءَ کي پسند نه هئي.

سيٺ ڀوڄومل کي چار پٽ هئا. انهن مان سيٺ ٽاڪرداس
 سنبت ١٨٥٦ مطابق ١٨٠٠-١٨٩٩ع مري ويو. هن چار پٽ
 ڇڏيا. ويرومل، همڻنگهه، نيٽومل ۽ نيڪومل. سيٺ دريائومل
 کي ٻه پٽ هئا: سيٺ موتيرام ۽ اڏنمل. سيٺ للمڻداس کي
 فقط هڪ پٽ، هوتچند هو. سيٺ بلرامداس کي ٻه ٻچيرام نالي
 هڪ پٽ هو.

اسان جي ڪتب جي سڀني ڀاڱن جو پاڻ ۾ مڪمل

(آڏل حاشيه صفحي ٦٤ تان)

پر هن پنهنجو احمدآباد جو حصو، گائڪوار کي ١٨٠٤ کان
 ١٨١٤ع تائين پتي تي ڏنو. تنهن کان پوءِ ١٨١٤ع ۾، هن
 شهر جو اهو حصو ڏئي، پيشوا جي ڪنهن ٻئي علاقي
 سان، جو ٻڙودي جي لڳ هو، مناسبا ڪئي. اهڙيءَ طرح،
 پيشوا جو قبضو سڄي شهر تي ٿيو. سن ١٨١٤ جي نومبر
 مهيني جي ١٥ تاريخ، پيشوا انگريزن تي حملو ڪيو ۽
 ڪرڪيءَ جي لڙائيءَ ۾ شڪست کاڌي، جنهن کان پوءِ
 ١٨١٨ع ۾ احمدآباد ۽ هن جي ٻين علاقن تي انگريزن
 جو قبضو ٿيو.

اتحاد هوندو هو، جنهنڪري هنن پنهنجي لاءِ ڪافي عزت
اثر پيدا ڪيو هو. هنن جو ڪاروبار ائين هلندو هو، ڇڻ هڪ
ننڍي پيماني تي حڪومت آهي. هنن کي ڪاڏي پيتي جي سامان،
تنهن ۽ ٻئي سازو سامان رکڻ لاءِ گڏيل گدام هوندو هو. هڪ
وڏي تبديلي ۾ چاليهه بهترين نسل جا گهوڙا ۽ گهوڙيون بيٺل
هونديون هيون. هڪ ٻئي اڱر ۾ پاليل هرڻ، سها، مور، ديئون
ڪپوتر ۽ ڪپريون رکيل هيون. ڪراچي ۽ واري گهر جو
خاڻگي خرچ، گماشتن جي پگهارن سميت، ۴۰,۰۰۰ رپيا سال
۾ هوندو هو.

سنبت ۱۸۶۲ مطابق ۶-۱۸۰۵ع ۾، منهنجا ڪي وڏا
تيرت ڪرڻ لاءِ ٻارين بچين هنگلاج (۱) ويٺا. شهر جا اٽڪل
۲۰۰۰ ماڻهو به هنن سان گڏ هئا. اتي هنن دان پچ ۾ ۽ ٻانڀڻ
فتيرن ڪرائڻ تي وڏيون رقمون خرچ ڪيون. هو ڪراچيءَ
کان اٽڪل اڍائي مهينا غير حاضر هئا ۽ سخاوت ۾ ايڏو نالو
ڪڍيائون جو پٽ ۽ برهمڻ هنن جي دان جي تعريف جا گانا
گائڻ لڳا.

سيٺ هوتچند جو وڏو پٽ پريتمداس سنبت ۱۸۶۲،
مطابق ۶-۱۸۰۵ع کان اڳ پيدا ٿيو هو ۽ مان (مصنف) هن
کان پوءِ ڄاڻو هوس. سنبت ۱۸۶۴، مطابق ۸-۱۸۰۷ع ۾
اسان کي ٽيون ڀاءُ پرسرام ۽ ۱۸۶۷، مطابق ۱۱-۱۸۱۰ع ۾

(۱) هنگلاج، مڪران ۾، عربي سمنڊ کان ۱۲ ميل ۽ ڪراچيءَ
کان ۶۰ ميل پري، هندن جو پوتر تيرت آهي. ڏاڍو ڏکيو
پنڌ آهي. اهو تيرت، هندستان کان اولهه طرف سڀ کان
ڏورانهين جڳهه آهي، جتي هندن کي وڃڻ جي اجازت
آهي. جيڪو ان کان پري ويندو آهي، تنهن کي ذات مان
ڪڍي ڇڏيندا آهن. هنگلاج ۾ ڪاليءَ جو هڪ ننڍو
سندر آهي.

سيٺ هوتچند کي چوٿون پٽ تلسيداس ڄائو. سنبت ۱۸۶۸، مطابق ۱۲-۱۸۱۱ع ۾ سيٺ بلرامداس گذاري ويو. سنبت ۱۸۶۸ مطابق ۱۲-۱۸۱۱ع جي آخر کان سنبت ۱۸۶۹ مطابق ۱۳-۱۸۱۲ع تائين هالار، ڪڇ، مارواڙ ۽ آسپاس وارن ملڪن ۾ سخت ڏڪار پيو ۽ اناج جي سخت اٿاڻ ٿي. ان وقت تائين منهنجن وڏن جو وهنوار ايترو ته وڌي ويو هو جو اٽڪل پنج سؤ شهرن ۾ ڪوٺيون هونديون هيون. ڏڪار جي زماني ۾ هالار (۱)، ڪڇ، مارواڙ ۽ گجرات جي ماڻهن جا هٿام سنڌ ۾ هر هنڌ اچي گڏ ٿيا. ان وقت جي مون کي چڱيءَ طرح سائپر آهي ته ان جي ايتري اٿاڻ هئي جو دنيا دار ماڻهو، جن کي سون ۽ چاندي جون ٿيلهيون هيون، سي به بڪ جو شڪار ٿي پيا. سنڌ ۾ جوئر، نانگلي (۲) ۽ جون جهڙن سادن اناجن جا ٿي. چار سير به هڪ رپئي ۾ ٿئي مليا. بي انداز ماڻهو مري ويا. منهنجن وڏن سيٺ دريائيمل ۽ سيٺ للمڻداس وٽ ان جون ڪوٺيون ڀريل هيون ۽ هنن خيال ڪيو ته دان ڪرڻ جو، هن کان بهتر موقعو پيو ڪونه ملندو. تنهنڪري هنن ان مفت تقسيم ڪرڻ شروع ڪيو ۽ سواءِ ذات پات جي تميز جي، هندو هجي يا مسلمان يا ڪو ٻيو. مطلب ته جنهن کي ان جي ضرورت هئي، تنهن کي ڏني ماڻهو، روزانو سير باجهريءَ يا چانورن جي حساب سان ماڻهو هو. دان جو ڪم ڪوئيءَ جي پنهنجي در وٽ هلندو هو ۽ تقسيم جو ڪم صبح کان وٺي رات جو دير تائين هلندو هو. گهڻا آسودا ماڻهو مجبوريءَ سبب، منهن ڏيکي وڃي خيراتي آن وٺندا هئا. سڀني کي خبر پئي ته گهڻن معزز

-
- (۱) هالار، ڪاٺياواڙ ايمپٽ جي الهندي ڪناري کي چوندا آهن.
 (۲) نانگلي، هڪ قسم جو سادو آن آهي، جو هندستان ۾ جدا جدا نالن سان سڏبو آهي. اهو هڪڙيءَ زمينن ۾ پوکيو آهي، جتي ٻي ڪابه جنس نه ٿي سگهندي آهي.

خاندانن کي پيسي تي به ان ڪونه ٿو ملي ۽ منهن کي ڏينهن ڏئي جو، بلڪ رات جو به، سينن جي دان جي فائدي وٺڻ کان شرم ٿو اچي؛ ڇاڪاڻ ته هو ٻجن ٿا ته ڪوئيءَ جي ڏينهن جي روشنائيءَ تي ڪو کين سڃاڻي نه وٺي. تنهنڪري هنن حڪم ڏنو ته آئنده گدام ۾ رات جو ڏيا گل ڪري ڇڏيو ۽ ڪوبه مرد يا عورت هٿ ڊگهيري نه ان کي سیر ان جو ڏيو.

تنهن کان پوءِ، ڪيترن آسودن خاندانن، جن کي دنيا سان به ان نه پئي مليو، سيٺ جي سخاوت جو فائدو ورتو. وري جڏهن منهنجن وڏن کي خبر پئي ته گهڻن گهرن ۾ اهڙيون وڏوائون ۽ اڀاڇ رهن ٿا، جن کي ٻاهو نڪرڻ جي طاقت نه آهي، تڏهن انهن جي گهرن ڏانهن اڳواٽ مهيني جي سيڙي سامان موڪلڻ جو انتظار ڪيائون.

سنڌ جي سري ۾، ڪڇ ۽ هالار جي ڪيترن غريبن پنهنجا پٽ ۽ ڌيئرون وڪڻي ان خريد ڪيو. منهنجي وڏن جي گمانتن به ان ڏهه ماڻهو خريد ڪري ڪراچيءَ موڪليا. ڪراچيءَ ۾ انهن جي خاطر خواه پرورش ڪئي وئي. جڏهن عمر سامان ۽ ڪمائيءَ جهڙا ٿيا، تڏهن هنن کي آزاد ڪيو ويو. وڃي ست اٺ مهينا شدت سان هليو. تنهن کان پوءِ ڏنيءَ جي ديا ٿي ۽ وري سڪار ٿيو.

سنبت ۱۸۶۸ (۱۲-۱۸۱۱ع) ۾ مير غلام علي سنڌ جو والي، رحلت ڪري ويو. هن جي وفات کان اڳ سنبت ۱۸۶۸ [۱۲-۱۸۱۱ع] اسان دريائيمل جي پٽ سيٺ موٽيرام جي شاديءَ تي حيدرآباد وياسين. ڪراچيءَ سان اسان اٽڪل ۵۰۰ ماڻهو هليا هئا. حيدرآباد ۾ سيٺ دريائونمل ۽ سيٺ للمڻداس، مير غلام عليءَ وٽ ملاقات لاءِ ويا. مان انهن سان گڏ هوس. مون کي اڄ تائين هنن جي گفتگو چٽائيءَ سان ياد آهي. مير غلام عليءَ کان پوءِ مير ڪرم علي ۽ مير مراد علي

گڏجي سنڌ تي حڪومت ڪرڻ لڳا. مير غلام عليءَ هڪ پٽ نورمحمد (۱) نالي ڇڏيو، جنهن کي ڀڳ ملي، پر هو صغير هو، انهيءَ ڪري هن جي نالي ۾، هن جا چاچا، ناظم جي حيثيت ۾ حڪومت جو ڪاروبار هلائيندا هئا.

سنڌ، ڪابل ۽ قندار، يعني افغانستان جي ماتحت هوندي هئي ۽ سال ۾ ۹۰۰,۰۰۰ رپيا خراج ڀريندي هئي. ميرن جا ايلچي، ڪابل جي دربار ۾ رهندا هئا ۽ شاهه سجاوڻ سنڌوڙئي (۲) جي زماني تائين رهندا آيا. ڪجهه وقت کان پوءِ شاهه سجاوڻ ۽ هن جي وزيرن فتح خان (۳) ۽ عظيم خان بارڪڙئي جي وچ

(۱) مير نورمحمد، جو ۱۸۴۰ع ۾ گذاري ويو، سو مير مراد عليءَ جو پٽ هو. هو حيدرآباد ۽ لاڙ جو مکيه حاڪم هو، جنهن سان ۱۸۳۹ع ۾ سر هينري پائنچر ۽ سر جيمس آئوٿرام، انگريزن جي فوج کي سنڌ مان رستي ڏيڻ جي باري ۾ ڳالهائين ٻولهيو ۽ هلايون هيون. مير غلام عليءَ جي پٽ کي خيرمحمد خان چوندا هئا.

(۲) انگريزن وٽ هو شاهه شجاع جي نالي سان مشهور آهي. (۱) مٿ ڏاڏو نمل، پنهنجي لهجي ۾، شاهه شجاع کي شاهه سجاوڻ، صدوڙئي کي صدوجئي ۽ بارڪڙئي کي بارڪڙئي ٿو سڏي. - مؤلف).

(۳) فتح خان وزير کي، ۱۸۱۸ ۾، ڪابل جي بادشاهه محمدشاهه اکيون ڪياريائي ماريو هو. محمدشاهه، شاهه شجاع جو ڀاءُ هو، جو ڪجهه سال اڳ ڪشمير ڏانهن ۽ پوءِ لڌياني پڄي ويو هو، جتي هن کي انگريزن کان وڙهيو ملندو هو. شاهه شجاع هڪ ضعيف سابق حڪمران هو، جنهن کي ۱۸۳۹-۱۸۴۰ ۾، لارڊ آڪلنڊ، ڪابل جي تخت تي ٿاڦڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، پر جڏهن انگريزن تي اچي (۱) سو حاشيه منجهي ۷۳ تي)

۾ اختلاف پيدا ٿيا. شاهه فتح خان جون اڪيون ڪڍرايون، ان تان سخت تڪرار ٿيو، جنهن جو انجام اهو نڪتو جو شاهه سجاوئل شڪست کائي لڏيائي ۾ وڃي پناهه ورتي. فتح خان ۽ عظيم خان، پابندي خان وزير جا پٽ ۱۰۰ هنن پنهنجي حڪومت هرات کان ڪشمير تائين، بلڪ پنجاب جي پسگردائيءَ تائين وڌائي هئي.

سنبت ۱۸۷۱، مطابق ۱۵-۱۸۱۴ع ۾، سينت هوتچند کي پيو پٽ، سڪرامداس ڄائو. سنبت ۱۸۷۳ مطابق ۱۷-۱۸۱۶ع ۾ منهنجي وڏي پيءُ ڀرتمداس ۽ منهنجي شادي ٿي ۽ سينيون سائن سڳين لاءِ سيوهڻ ويا. اسان سان ۲۰۰ آٺ ۽ ۸۰ گهوڙا هئا ۽ ٽن مهينن کان پوءِ ڪراچيءَ موٽياسين. انهن شادين تي اسان جي وڏن کي ڳاڙهي ڀڳو خرچ ڪرڻو پيو هو.

سنبت ۱۸۷۵، مطابق ۱۹-۱۸۱۸ع ۾، سينت هوتچند کي پيو پٽ، گوپالداڻس پيدا ٿيو. سنبت ۱۸۷۷، مطابق ۱۱-۱۸۱۰ع ۾ قنڌار جو وزير اعظم خان، هڪ وڏي فوج وٺي سنڌ تي ڪاهي آيو. هن جو لاڙڪاڻي تائين ڪنهن به مقابلو ڪونه ڪيو. لاڙڪاڻي ۾ هن سان اميرن ملاقات ڪئي ۽ هو نو لک رپيا خراج وٺي خوش ٿي واپس ويو. تنهن کان پوءِ جلالئي خراسان (۱)

(آندل حاشيه صفحي ۷۲ تان)

مصيبتون ڪڙڪيون ته هن کي به قتل ڪري ڇڏيائون. شاهه شجاع جي پهرين جلاوطنيءَ ۾ ميرن خراج ادا ڪرڻ کان گسگسءَ ڪيو جو کانئن ڪابل جي بادشاهه جي زماني کان وصول ڪندا هئا، پر شاهه شجاع ۱۸۳۳ ۾ انهن کان ۳ لک رپيا يا ۳۰ هزار پاڻونڊ ورتا هئا.

(۱) خراسان دراصل افغانستان ۽ ڪشميرن سمند جي وچ تي ايران جو مشرقي حصو آهي، مگر اهو لفظ سنڌ ۾ هاڻوڪي (ڏسو حاشيه صفحي ۷۴ تي)

۾ حالتون خراب ٿيون ۽ رنجيت سنگھ جي اڳواڻيءَ ۾ سکن زور ورتو. رنجيت سنگھ، اتر ۾ ڪشمير فتح ڪيو ۽ ڏکڻ ۾ ملتان تائين قبضو ڪيائين. ان کان پوءِ سنڌ جي ميرن خراسان يا سکن کي خراج ڪونه ڏنو.

سنبت ۱۸۷۲ (۱۶-۱۸۱۵ع) ۾، سيٺ ڀوجومل جي زال شريمني پاربي ٻائيءَ جو ديهانت ٿيو ۽ سنبت ۱۸۷۳ (۱۷-۱۸۱۶ع) ۾ چار ڀائر (سيٺ ڀوجومل جا پٽ) پنهنجي ملڪيت هڪجيترن حصن ۾ ورهائي هڪٻئي کان جدا ٿيا. متحرڪ ملڪيت، جابلون گهر، جهاز، ڪوٺيون، سڀ هڪجيترن حصن ۾ ورهائائون ۽ هڪ هڪ ڀاءُ کي هڪ حصو آيو. هن ڪلن پوءِ هر هڪ جدا پنهنجي ليکي وهنوار ڪندو هو. فقط مسقط واري ڪوٺي، جنهن جو ايراني نار، بصري ۽ بوشائر ۾ سيٺ ڀوجومل جي نالي سان وڏو واپار هلندو هو، هڪ يورپي جهاز، جيڪو ڪارخاني جي ملڪيت هو، اهو گڏجي استعمال لاءِ رکيائون. سنبت ۱۸۷۷ (۲۱-۱۸۲۰ع) ۾، سيٺ درياڻومل گذاري ويو. ساڳئي سال ۱۸۷۷ (۲۱-۱۸۲۰ع) جي پڇاڙيءَ ۾، سيٺ هوتچند کي ستون پٽ ليکراڄمل ڄائو. جڏهن سڀني، يعني سيٺ ڀوجومل جي پتن ڀاڻ ۾ ملڪيت تقسيم ڪئي هئي، تڏهن سيٺ ڀوجومل جو مدفن خزانو زمين مان ڪوٺي ڪڍيو هئائون. اٽڪل پنج-ڇهه ٺڪر جا مٽ، جن مان هر هڪ ۾ ٽي مڻ گڙ يا مستيءَ جا ٻڙجي وڃن، سونين سهرن، سيتارامن (۱) ۽ پرائن

(آندل حاشيه صفحي ۷۳ تان)

افغانستان ۽ بلوچستان لاءِ استعمال ٿيندو آهي. سيٺ ناٿونمل خراسان لفظ انهيءَ معنيٰ سان ڪم آندو آهي، يعني اهو ملڪ جنهن جو صدر مقام قنڌار هو.

(۱) سيتارامي، جيڪو ڀوني ۽ مغربي هندستان ۾ پتلي سڏبو

(ڏسو حاشيه صفحي ۷۵ تي)

چانديءَ جي سڪن سان ڀريل، اسان جي گهر جي ڀرسان هڪ جاءِ ۾ پوريل هئا، جنهن کي سينت خوبچند جو گدام چوندا هئا. خزاني جي مٿان پنج سو مڻ گگر جا (۱) پاڻيءَ ۾ گهوئي لنبيا ويا هئا. زمين اهڙي ته سخت ٿي ويئي هئي، جو مٿن کوٽي ڪڍڻ ۾ ويهن ماڻهن کي مهينو لڳو.

انهيءَ وچ ۾، سينت پوڄومل جي چئن پٽن مان ٽي پٽ دريانومل، ٺاڪرداس ۽ ڀلرامداس گذاري ويا. باقي منهنجو ڏاڏو لعلمڻداس وڃي بچيو. هو واپار جي ڪم ۾ ڏاڏو پڙ هوندو هو ۽ سنڌ ۾ سڀڪو سڃاڻندو هوس. هن جو سڄو خيال پنهنجي ڌنڌي ۾ هوندو هو. هن پنهنجو ڪاروبار گهڻو وڌايو، جنهن مان اڪيس ججهو فائدو ٿيو.

سينت دريانومل به پٽ ڇڏيا؛ سينت موتيرام ۽ اڏيرنومل. سينت لعلمڻداس کي فقط هڪ پٽ، سينت هوتچند هو، جنهن کي

(آندل حاشيه صفحي ۷۴ تان)

آهي، سو وينس شهر جو سونو سيڪو آهي ۽ جو مڪران ۾ مروج آهي. پر دڪن ۾ زالن جي هارن ۾ زيور طور ڪم ايندو آهي. هاڻي هندو سونارا به سيتاراميون ٺاهيندا آهن. اهو لفظ مختلف قسمن جي ننڍن سونن سيڪن لاءِ به ڪم ايندو آهي. رام هندن جو مشهور ديوتا هو ۽ سيتا هن جي پتي هئي. هندن جي خيال ۾ وينس جي سيڪن تي جي شڪليون آهن، سي انهن ديوتائن جون آهن.

(۱) گگر، سنڌ گريٽيئر مطابق، مشرقي هندستان جي واپار جو ڌوپ آهي. اهو ڌوپ هڪ وڻ مان نڪرندو آهي جو سنڌ جي ڪوهستان جي علاقي ۾ عام ٿيندو آهي. هن موقعي تي ڏسجي ٿو ته گگر گهڻي انداز ۾ ڪم آندو ويو هو. گگر اوباري چوٽي سان ملائجي ته سيمنت جهڙو سخت ٿي پوندو آهي.

ست پٽ هئا. جيئن مٿي ڄاڻايو ويو آهي ته سيٺ ٺاڪرداس کي چار پٽ هئا؛ ويرومل، همت سنگهه، نيٽومل ۽ ٽيڪومل. سيٺ ٻارامداس کي فقط هڪ پٽ، سيٺ لچيرام هو، جنهن کي ڪوبه پٽ ڪونه ڄاڻو هو. هو مري ويو ته هڪ ڌيءَ ڇڏيائين. سيٺ لعلمداس جي پوئين به واپار شروع ڪيو. ٻين جو اولاد عيش عشرت ۾ ڪاهجي پيو ۽ پنهنجو ڪاروبار منيبن جي حوالي ڪيائون. انهيءَ حماقت ڪري انهن کي وڏا نقصان سهڻا پيا. تنهنڪري هنن جي بمبئيءَ واريءَ ڪوٺيءَ جي منبب گڊومل وٽ جيڪا موڙي هئي، سا سموري ڪڍائي ورتائون، سواءِ ۵۰,۰۰۰ رپيا جي، جي هنن سيٺ پوڄومل جي نالي ڇڏيا. گڊومل پوءِ جلدِي گذاري ويو ۽ هن جي ٻن پٽن گلابراءِ ۽ وسرامداس سڀني جي نوڪري ڇڏي، پنهنجي ليکي ڏنڌو شروع ڪيو. هنن ڪشمير، بنگال ۽ چين تائين ڪوٺيون کوليون. هنن ٽي سال چڱو واپار ڪيو. پر پوءِ هنن جو ڏنڌو ٻيهجي ويو. هنن جي پيءُ وٽ ۵۰,۰۰۰ رپيا جي سيٺ پوڄومل جي نالي امانت رکيا ويا هئا، سي رهجي ويا.

سنبت ۱۸۷۴ (۱۸-۱۸۱۷ع) ۾، سيٺ لعلمداس نظر کان ويهجي ويو ۽ مان (ٺاڻومل) هميشه هن جي حاضريءَ ۾ رهندو هوس. جڏهن مان يارهن ورهين جو هوس ته روزنامي لکڻ جو ڪم ۽ ڪراچيءَ جي ڪوٺيءَ جي وهنوار جو ڪاروبار منهنجي حوالي ڪيو ويو. شام جو ڇهين بجي کان وٺي رات جو اٽڪل ڏهين بجي تائين روز گماشتن ڏانهن واپار جي باري ۾ چئڻون لکندو هوس. لکپڙع هندو-سنڌي، پنجابي ۽ گجراتي اکرن ۾ ٿيندي هئي. بعضي بعضي ته وقت تي ويهه-ويهه سجا پنا به لکڻا پوندا هئا.

ڪجهه وقت کان پوءِ، سيٺ لعلمداس جو ڏنڌو چڱو وڌي ويو. ٻين ٽن ڀائرن جو اولاد عيش عشرت ۾ وقت گذارڻ لڳو ۽ پنهنجو ڪاروبار گماشتن جي حوالي ڪري ڇڏيائون.

جيئن مٿي ڄاڻايو ويو آهي، جنهنڪري هنن کي وڏو نقصان پيو. تنهنڪري هنن کي حسد ٿيو ۽ سيٺ موٽيرام، ويرومل ۽ لچيرام، سيٺ لعلمڻداس سان وڙهڻ لڳا.

مسقط واريءَ ڪوٺيءَ جي گماشتي جو نالو پريمراءِ هو. اها ڪوٺي، جيئن اڳي چيو ويو آهي ته سيٺ ڀوج-ومل جي نالي ۾ هلندي هئي ۽ ان ۾ سڀني ڀائرن جو گڏيل حصو هو. گماشتن موقعو وٺي سيٺ موٽيرام، ويرومل ۽ لچيرام کي جهيڙي ڪرڻ لاءِ پڙڪايو. هنن سيٺ لعلمڻداس تي الزام لڳايو ته هو ساڳيءَ جاءِ، جتان اڳ ۵-۶ مت ڏڪتا هئا، جي بيءَ ڪوٺيءَ مان ٽي مت ٻيا سون ۽ چانديءَ جا ڪوٺائي هضم ڪري ويو هو. هنن جو چوڻ هو ته سيٺ دريائيمل سکيا ڏينهن گذاريا هئا. ٺاڪرداس سنبت ۱۸۵۶ (۱۸۰۰-۱۷۹۹ع) ۾ گذاري ويو هو، ۽ سيٺ بلرامداس کي جو بهادريءَ لاءِ مشهور هو پر لکپڙهه مان گهڻو نه ڄاڻندو هو، خانداني وهنوار سان گهڻي دلچسپي ڪانه هوندي هئي، تنهنڪري سيٺ لعلمڻداس ئي سمورو خانداني ڪاروبار هلائيندو هو. وڌيڪ چيائون ته اسان کي وڏن جي ملڪيت جي باري ۾ ڪابه خبر ڪانه آهي. اهو به بتر نه آهي ته وراست ڪيئن ڪئي وئي هئي. تنهنڪري هنن گهر ڪئي ته حساب-ڪتاب نئين سر ڪيو وڃي. سيٺ موٽيرام مير ڪرمعليءَ کي شڪايت لکي موڪلي ته لعلمڻداس، جو گڏيل ڪارخانو سنڀاليندو آهي، سو اسان کي حساب-ڪتاب تقو ڏئي. مير کي پنهنجي سرگواسي دوست سيٺ دريائيمل لاءِ عزت هوندي هئي، تنهنڪري هن ٿئي جي عملدار، حافظ، کي لکيو ته ڪراچيءَ وڃي هنن جو فيصلو ڪر. هن جي اچڻ تي سيٺ موٽيرام، ويرومل ۽ لچيرام پنهنجي بيدي چاچي خلاف نهايت اڻ سهائيندڙ الزام لڳايا، جن جي ٻڌائڻ لاءِ هڪ سارو داستان ڪڍي. آخر فيصلو خود ميرن جي ذمي ڪيو ويو. اسان بندين جا (سنبت ۱۸۲۰ [۶۶-۱۹۶۵ع] کان وٺي) ڇهه آڻ پري،

حيدرآباد لاءِ روانا ٿياسين. منهنجو پيءُ سين هونچند ۽ مان به
 اذهن سان سوال - جواب لاءِ وياسين. اسان مير ڪرم عليءَ سان
 ملاقات ڪئي. هن بهنهي، سين موٽيرام ۽ سين هونچند کي،
 پاڻ سان گڏ ساڳيءَ ڪٽ (۱) تي ويهاريو ۽ بهنهي جي ڳچيءَ ۾
 ٻاڙهن وجهي چيائين ته: ”مون دريائينمل جي مٿي تي سوني پڳ
 رکي هئي، هاڻي منهنجي مرضي آهي ته توهان کي هيرن جي
 پڳ پهرايان. پاڻ ۾ نه وڙهو، جيڪڏهن توهان مان ڪنهن کي
 پئسن جي لالچ آهي ته منهنجي خزاني ۾ توهان کي ڏيڻ لاءِ
 ڪافي دنيا آهي، جيڪي ڪميو سو ڪڍو، پر پاڻ ۾ نه وڙهو.“
 اتي موٽيرام ڪجهه شرمسار ٿيو ۽ عرض ڪيائين ته پنڇاٽ (۲)
 نواب ولي محمد (۳) جي اڳيان اسان جي ڪاغذن جي جاچ
 ڪري.

آخر ۾ جڳهه مقرر ڪئي وئي ۽ پنڇاٽ سڄا سارا
 ڇهه مهينا ويهي دفتر جي چڪاس ڪئي. ان کان پوءِ پنڇاٽ
 سين موٽيرام، ويرومل ۽ لچيرام جي فائدي ۾ فيصلو ڪيو ۽
 حڪم ڪيائون ته مسقط واريءَ ڪوٺيءَ جو ڪاروبار بند
 ڪري، خانگي طرح فيصلو ڪيو وڃي.

پوءِ اسان ڪراچيءَ آياسين، پر موٽيرام ۽ هن جا سؤ
 قبضي تي راضي نه ٿيا ۽ سنبت ۱۸۸۲ (۲۶-۱۸۸۳ع) ۾ اسان
 وري حيدرآباد وياسين، جتي اسان جو پوڙهو ڏاڏو به گڏجي

- (۱) هيءَ شفقت جي حد هئي.
- (۲) امينن جي اجلاس ٿي پنڇاٽ ڪوٺيو هو، پر شمر جي
 هندن جي پنڇڙ جي سيا کي به پنڇاٽ چوندا آهن.
- (۳) نواب ولي محمد لغاري، انگريزن جي فتح وقت، اٺويھين
 صديءَ جي شروع ۾ ميرن جو مکيه وزير هو. هو ۾ڪ
 نهايت لائق شخص هو، جنهن جي انگريز خواھ سنڌي سڀني
 عزت ڪندا هئا.

هليو. مير ڪرم عليءَ کي هن جي معذوريءَ تي ڏاڍو ترس آيو ۽ موٽيرام کي ڏاڍي چنڊ ڪڍيائين ته هو خاندان جو نالو ٻوڙيو آهي. موٽيرام هن جو چيو نه ڪيو ۽ التڙ مير مراد عليءَ کي رومي بندوقون ۽ ٻيا قيمتي تحفا ڏئي، ٺاهڻ جي ڪوشش ڪيائين. پر جهيڙي جو نيمرو ڪونه ٿيو ۽ اسان ڇهن مهينن کان پوءِ ڪراچيءَ موٽي آياسين، جتي اسان کي ڪيترن ٽڪرارن جا فيصلا ڪرڻا پيا. وري سنه ۱۸۸۴ [۲۸-۱۸۲۷ع] ۾ منهنجي پيءُ سيٺ هوتچند ۽ مون کي مير مراد عليءَ جي سڏ تي حيدرآباد وڃڻو پيو، جتي سيٺ موٽيرام هن وقت ڪا شڪايت ڪئي هئي. اتي گهڻو ڪجهه وهيو واپريو. مختصر لفظن ۾، آخر منهنجن ٻن سالن ديوان [۱] هيرانند ۽ هاسارام ۽ سيٺ موٽيرام جي ٻن نياڻن، ديوان کان سنگهه ۽ ديوان انوراءِ خيرپور وارو، جو به ان وقت حيدرآباد ۾ هو، تن کي خيال آيو ته ڌرين جو ڪيترو اجايو خرچ آيو آهي، سو ويهي پاڻ ۾ صلاح ڪيائون ته وچ ۾ ٻئي سڀني اختلافن جو دوستانو فيصلو ڪرڻ کپي. انهن جي چوڻ تي اسان مير ڪرم عليءَ ۽ مير مراد عليءَ کان موڪلائي، پار ڪوٺڙيءَ (۲) وياسين، جتي چيائون ته اسان صلاح ڪري توهان کي پنهنجو فيصلو ٻڌائينداسين. آخر رات جو دير سان، سنڌونديءَ جي ڪناري تي گهڙي ۽ ردبدل کان

---

(۱) ديوان هڪ اعزازي لقب آهي، جو سنڌ ۾ عام طرح معزز هندن جي نالن سان استعمال ٿيندو آهي. گهٽ درجي وارن عملدارن کي منشي چئبو آهي.

[۲] ڪوٺڙي، حيدرآباد کان چار-پنج ميل سنڌونديءَ جي ساڄي ڪپ تي آهي. اڳي اتي ڪراچيءَ سان سمن موڪلڻ لاءِ گهات هوندو هو ۽ جيستائين ريل پنجاڻ سان نه ڳنڍي وئي هئي، تيستائين ڪوٺڙي انڊس اسٽيم فلوٽيلا جو صدر مقام هئي.

پوءِ، منهنجي پيءُ کي چيائون ته تون ماڻهي جو ننگ سڃاڻي، پنهنجن سؤڻن جو ستمبر حال ڏسي، کيس ۴۲,۵۰۰ رپيا ڏي. منهنجي پيءُ صاف انڪار ڪيو ۽ چيائين ته هڪ پائڻي به غيرواجبي طور نه ڏيندس. پوءِ مون ڏي منهن ڪري ٻاڏائي چيائون ته تون وڃ ۾ پئي اسان جي مدد ڪر. مان ڏاڍو ششدر ٿيس ۽ لاچار پيءُ جي مرضيءَ خلاف ۽ هن جي ڪاوڙ ۽ غصي هوندي، هنن کي پنهنجي نالي، مذڪور رقم جي هندي لسڪي ڏني، جا قسطن ۾ ادا ڪرڻي هئي. تنهن کان پوءِ اسان وري کيرڪنڊ ٿي وياسن ۽ رستي ۾ گڏ کائيندا پيئندا، ڪراچيءَ واپس آياسين.

سنت ۱۸۷۷، [۲۱-۱۸۲۰ع] ۾ مون کي پٽ ڄائو، پر هو گهڻو وقت نه رهيو. سنت ۱۸۷۸ [۲۲-۱۸۲۱ع] ۾ سينت پريتمداس کي پٽ ڄائو، جنهن جو نالو سيرومل رکيائون. هن کي ٻه ڌيون ڄايون، هڪ سنت ۱۸۸۲ [۲۶-۱۸۲۵ع] ۾، جنهن کي آچل ٻائي چوندا هئا ۽ ٻي سنت ۱۸۸۲ [۲۶-۱۸۲۵ع] ۾ جا پيوند ٻائي ڪري سڏبي هئي. سنت ۱۸۷۹ [۲۳-۱۸۲۲ع] ۾ منهنجي ڌيءُ بيگي ٻائي ڄائي ۽ ۱۸۸۱ [۲۵-۱۸۲۴ع] ۾، منهنجي ٻي ڌيءُ اتم ٻائي پيدا ٿي. سنت ۱۸۸۴ [۲۸-۱۸۲۷ع] ۾، فيصلي کان پوءِ، ڪراچيءَ موٽندي، اسان کي ڪوٽڙي ۾ اها خوشخبري ملي ته منهنجي وڏي ڀاءُ سينت پريتمداس کي پيو پٽ، جنهن جو نالو آتمارام رکيو ويو هو، ڄائو هو. اسان جڏهن ڪراچيءَ جي ويجهو ملير ۾ پهتلين ته اتي ٻي واڏائي ملي ته منهنجو پٽ ته ڪمداس پيدا ٿيو هو.

سنت ۱۸۸۵ [۲۹-۱۸۲۸ع] ۾، منهنجي ڀاءُ پريتمداس جو وڏو پٽ سيرومل ماتا ۾ گذاري ويو. هندڪي رواج موجب، منهنجي ڏاڏي لعلمداس جي مرضي هئي ته اسان مان ڪو سيرومل جي ڪرنا ڪرڻ لاءِ ديارڪا جي مشهور قبر تي وڃي. وڃڻ لاءِ گهڻائي تيار هئا پر منهنجي ڏاڏي انهن، ڪرنا لاءِ سون کي

پسند ڪيو. چيائين ته مان پاڻ دوارڪا، ياترا لاءِ سنبت ۱۸۴۲
 [۱۷۸۶ع] ۾ ويو هوس ۽ ان کان پوءِ وري وڃي نه سگهيو
 آهيان. ائين برابر آهي ته توکي گهر ۾ گهڻو ڪم آهي، پر
 چڱو ٿيندو ته ٿورو وقت وڃي دروارڪا جي پوتر پائي ۽ ۾
 سنان ڪري اچ. اسان لاءِ ”مارونگر“ نالي هڪ ڪٿيا يعني
 بن عرش واري پيڙي جا اسان جي پور بندر واري ڪوٺي
 جي ملڪيت هئي، تيار ڪئي ويئي ۽ مان دوارڪا لاءِ روانو
 ٿيس. دوارڪا کان مان گومتِيءَ رستي، ”بيت“ ڏانهن ويس،
 جا به هڪ پوتر جڳهه آهي جو اتي هڪ هنڌ جو مندر آهي.
 مان بيت ۾ هوس ته منهنجي ڏاڏي، هڪ خاص قاصد
 جي هٿان، مڇوي ۾، نياڻو موڪليو ته مون کي بحرين جي
 گماشتن وٽان اطلاع مليو آهي ته عربي سمنڊ ۾ عطوفي (۱) ڏاڙيل
 نڪري پيا آهن، تنهنڪري تون احتياط کان ڪم وٺجان ۽
 اسان جي اجازت کان سواءِ ڪراچيءَ موٽڻ جي نه ڪجانءِ.
 پر جيڪڏهن تنهنجي مرضي هجي ته پل خشڪيءَ رستي
 مانڊوي (۲) [مدائي] کان اچ يا تون وڃي پور بندر (۳) ۾ اسان
 جي ڪوٺيءَ تي مهينو آڌ ره، جيستائين بحرين کان ڪا وڌيڪ
 خبر اچي. مان اهو خط پڙهي ڏاڍو خوش ٿيس، ڇاڪاڻ ته
 ڳالهه منهنجي دل وٽان هئي. مان ساڳئي ڏينهن پور بندر روانو

(۱) عطوفي، جنهن کي عطوبي به لکندا آهن، هڪ عرب قوم
 جو نالو آهي، جنهن ۱۷۷۹ يا ۱۷۸۴ع ۾ بحرين جا بيت
 ۽ موتين جون ڪاريون فتح ڪيون هيون. هو مسقط ۽ ايران
 جا خراج بردار هئا. ۱۸۶۷ ۾ ايرانين بحرين تي قبضي
 ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ۱۸۷۵ع ۾ ترڪن. پر انگريزن
 جي مداخلت ڪري بحرين هاڻي آزاد آهي.

(۲) مانڊوي، ڪڇ جي ڏکڻ ۾ هڪ اهم بندرگاهه آهي.

[۳] پور بندر ڪاٺياواڙ جي ڏکڻ ۾ مشهور بندر ۽ رياست آهي.

ٿي وٺس. پور بندر ۾ پيهٽس ته منهنجي دل و جان سان آجيان ڪئي ويئي ۽ ماڻهو مون کي وڏي شان سان جانوس ۾ وٺي ويا. اسان جي هڪ صديءَ جي به وڌيڪ عرصي کان پور بندر ۾ ڪوئي هوندي هئي. پور بندر جو محصول، سال ۾ ٽن لکن راناشاهي ”ڪوڙين“ [۱] ۾ نيلام ٿيندو هو. فقط اسان جي ڪوئي پنهنجي مال تي سال ۾ چاليهه هزار ڪوڙيون محصول پوندي هئي. ان مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته اسان جي پور بندر واري ڪوئي جو ڪيڏو وهنوار هلندو هو.

پور بندر جي راڻي جو نالو پرتيراج هو. هو ان وقت پنهنجي تختگاهه ۾ نه پر راناشاهه ۾ هڪ قلعي ۾ رهندو هو.

[۱] ”ڪوڙي“ ڪاٺياواڙ ۽ ڪڇ جي رياستن جو نديڙو رپيو آهي. ان جي قيمت مختلف هوندي آهي، پر عموماً انگريزن جي رپي جي پاڻي جي لڳ ڀڳ سمجهي ويندي آهي. ان وقت رپي جي قيمت ٻن شلنگن کان ٿوري مٿي هئي، پر هن وقت هڪ شلنگ ۽ چار پينس آهي. ۱۸۸۶ع ۾ جڏهن بمبئيءَ جو گزيٽيئر مرتب ڪيو ويو هو، تڏهن ڪڇ ۾ ۳۷۹ ۽ پور بندر ۾ ۳۰۰ ڪوڙيون، ۱۰۰ شاهي رپين جي برابر هيون. پر پور بندر جو راڻو پنهنجي آمدنيءَ وڌائڻ لاءِ چالاڪي ڪري ڍلون ڪوڙين ۾ وٺندو هو. ۽ وري ڪافي تعداد ۾ سڪن ٺهرائڻ کان صاف انڪار ڪري ڇڏيو هئائين. نتيجو اهو نڪتو جو غريب رعايا کي ڪوڙيون خزاني مان وري وري خريد ڪرڻيون پونديون هيون. ڪوڙيون، حيدرآباد ۾ مطبع ٿينديون هيون ۽ اهي غالباً ڪڇ جي سرڪي جهڙيون هونديون هيون. انگريزن جي رپي جي مقابلي ۾ ان جي قيمت جو دارومدار ان جي بناوٽ ۽ صفائي تي هوندو هو.

جو پور بندر کان فقط چئن ڪوهن [۱] جي مفاصلي تي هو. راڻي کي جنهن وقت منهنجي اچڻ جي خبر پئي ته مون ڏي ماڻهو موڪليائين ۽ مان وٽس ملاقات لاءِ ويس. هن منهنجي نهايت شفقت سان آجيان ڪئي ۽ منهنجي اچڻ تي خوشيءَ جو اظهار ڪيائين. مان راڻا واه ۾ هن وٽ ئي ڏينهن رهيس. تنهن کان پوءِ مون کي رخصت ڏنائين. چيائين ته هن وقت منهنجو علاج ٿي رهيو آهي. مان بندرهن ڏينهن کان پوءِ پور بندر ايندس. تون اتي مون سان گڏين ته مان نهايت خوش ٿيندس. بندرهن ڏينهن کان پوءِ راڻو پور بندر آيو، ۽ اچي پنهنجي محل ۾ رهيو. شام جو پنجين کان ساڍي ستين بجي تائين دربار ٿيندي هئي، جتي مان سندس فرمائش مطابق روز ويندو هوس. راڻو پنهنجي تخت جي وچ تي ويهندو هو، هن جي سڄي پاسي هن جو ڀاءُ راڻو رام سنگهه ۽ ڪٻي پاسي گوندل جي راجا جو ڀاءُ موتي ڀائي، جو پنهنجي ڀاءُ سان ڪاوڙجي اچي راڻي پريتراج وٽ رهيو هو. ويهندا هئا. مون کي راڻي جي ڀاءُ، رام سنگهه [۲] جي پُرسان ويهاريو ويندو هو. دربار ۾ اڪل ستر-اسي ماڻهو ايندا هئا. هو سڀ قطارون ڪري ويهندا هئا. دربار ۾ هندستان جون ٻه ڇريون ناچ (۳) ڪنديون هيون. دربارين کي آفيم (۴) جو چمچو پيش ڪيو ويو، جو هڪ

(۱) ڪوهه = ٻه ميل.

(۲) ميٽ نائونمل سان جو پرتڪلف برتاءُ پور بندر ۽ ڪڇ ۾ ڪيو ويو، سو صاف ڏيکاري ٿو ته هن جي خاندان لاءِ ڪيتري عزت ۽ تعظيم هئي.

(۳) ناچ، هندستاني رقاصائن جو مظاهرو.

(۴) ممڪن آهي ته هي ڀنگ جو چمچو هجي. ڀنگ زياده پيئڻي ته نشو ڪندي، پر ٿوري وڀي ته نشو ڪانه ڪندي

(ڏسو حاشيه صفحي ۸۴ تي)

رڪابيءَ ۾ رکيل هو. مون کي به شريڪ ٿيڻ لاءِ مجبور ڪيو ويو، پر مون انڪار ڪيو، جنهن تي راڻي پاڻ پنهنجي هٿ سان پيڻ جي هڪ ڏوڏيءَ جيترو سڪل آفيم ڏنو، جنهن جي وٺڻ کان مان انڪار نه ڪري سگهيس. مون کي آفيم روز ڏيندا هئا، جو آءٌ راڻي ۽ دربارين کي خوش ڪرڻ لاءِ، وٺي وات ۾ بلسي کان رکي ڇڏيندو هوس ۽ مجلس برخواست ٿيڻ کان پوءِ ٽوڪاري ڦٽي ڪندو هوس. پر ان جو ست نه ضرور اندر جذب ٿي ويندو هو، ۽ باقي ڦوڳ ٻاهر اڇليندو هوس.

هڪڙي ڏينهن راڻي مون کي خانگي طرح گهرائي چيو ته 'پوربندر ۾ منهنجو منيب اتمچند گانڌيءَ نالي هڪ هندو آهي. هن کي سال ۾ ٽيهه هزار ڪوڙيون [يعني ۱۱۰۰۰ سرڪاري رپيا] وظيفو ملندو آهي. مون کي تنهنجي لاءِ عزت آهي، تنهنڪري منهنجي مرضي آهي ته اها جاءِ توکي ڏيان.' وڌيڪ چيائين ته 'مون کي پنجويهه اعتبار جهڙا جوکيا (۱) پنهنجي ذاتي حفاظت لاءِ کپن.' مون پنهنجي ڏاڏي کي لکيو، جنهن پنجويهه جوکيا پنهنجن ملازمن مان چونڊي موڪليا. منهنجي ڏاڏي جي مرضي نه هئي ته مان پوربندر جي منيب جو عهدو

(۱) آندل حاشيه صفحي ۸۳ تان)

ڀنگ لاءِ چون ٿا ته سردتر آهي. ڪاٺياواڙ ۾ ڀنگ اڪثر ڪري مجلسن ۾ ورتائيندا آهن.

(۱) جوکيا- ڏسو نوٽ اڳين صفحن تي. اولهه هندستان ۾ حيدرآباد دکن تائين ڏيهي حاڪم جو کين کي پاڻ وٽ نوڪر ڪري رکندا هئا. جيئن شاهه لوئي-۱۱، اسڪاٽلنڊ جا ماڻهو پاڻ وٽ ملازم رکيا هئا، جي بعضي بعضي ڏاڍو زور وٺي ويندا هئا. انگريز عملدار انهن کي مڪراني يعني مڪران جا رهاڪو، ڪري سڏيندا هئا، مڪران، عمان جي نار جي بلوچستان واري حصي کي چوندا آهن.

قبول ڪيان، ڇاڪاڻ ته مان ڪانڊس پري ٿي پوان ها، تنهنڪري هن هڪدم بمبئيءَ واري منير (۱)، جو ان وقت ڪراچيءَ ۾ موڪل تي آيل هو، ۽ منهنجي ڀاءُ پرسرام کي موڪليائين ته مون کي واپس وٺي اچن.

راڻي کي جيڪي جو ڪيا جان جي حفاظت لاءِ موڪليا هئائين، تن کي هن پنهنجي نوڪريءَ ۾ رکيو ۽ هو رات ڏينهن هن جي خوابگاهه تي پهرو ڏيندا هئا. راڻي جي وڏي زال هن کان بدظن ٿي چڪي هئي. هن کي فقط هڪ ڀڻ هو ۽ سندس مرضي هئي ته راڻو انهيءَ جي حق ۾ دستبردار ٿئي. راڻي اها ڳالهه نه پئي مڃي ۽ چيائينس ته ڪجهه وقت ترس انهيءَ تي هن جي پاڻ ۾ اثبت ٿي پئي. راڻي کي هن مان هروقت حياتيءَ جو خوف رهندو هو. تنهنڪري هن کي پنهنجي لاءِ خطريءَ جهڙا نوڪر ڪپندا هئا.

پرسرام ۽ نارومل کي هدايتون مليل هيون ته مون کي هڪدم واپس وٺي اچن. مان هنن جي اچڻ تي راڻي وٽ وڃڻ ۽ جيو مانس ته ڏاڏي جو حڪم آهي تنهنڪري مون کي هن وٽ وڃڻو پوندو. منهنجي ڏاڏي جي مرضي آهي ته توهان جي آڇ قبول ڪريان، پر ڪجهه وقت لاءِ مون کي ضرور ڪراچيءَ وڃڻو پوندو. ڪراچيءَ ۾ مان ڏاڏي سان صلاح ڪندس ۽ هن جي اجازت وٺڻ جي ڪوشش ڪندس. پر جي اوهين به ان باري ۾ کيس لکندؤ ته مان خوشيءَ سان موٽي ايندس. پوءِ راڻي کان موڪلائي، پرسرام، نارومل ۽ مان پاڻيءَ رستي، ڪراچيءَ روانا ٿياسين، جتي اسان چيٽي چند (۲) جي ڏينهن پهتاسين. آءُ پور بندر ۾ ساڍا چار مهينا رهيس. موٽڻ وقت، بندر تي اٽڪل

(۱) منير، يعني منشي.

(۲) چيٽي چند يعني چند جي پهرين تاريخ يعني ڦڳڻ مهيني کان پوءِ جڏهن هندن جو نئون سال شروع ٿيندو آهي.

هزار ماڻهن دهلان د مامن سان، مون سان موڪلائي ڪرڻ آيا. راڻي موڪلائڻ وقت مون کي سون جا ڪنگڙ، سون جا هار ۽ ريشمي ۽ اولي شالون ۽ منهنجي پاءُ پيرسرام کي سونا ڪنگڙ ۽ ريشمي شال ڏني. پور بندر ۾ مان جيترو وقت هوس، اهو ڏاڍو خوش گذريو هوم.

جڏهن مان اڃا پور بندر ۾ ئي هوس ته مون کي ڪراچيءَ مان خبر آئي، ته سنبت ۱۸۸۵ [۲۹-۱۸۲۸ع] جي مانگهه مهيني ۾ مير ڪرم علي خان رحلت ڪري ويو هو. مان ڪراچيءَ ۾ پهچڻ سان، ڏاڏي کي پيرين پئي، پور بندر جي ڪوٺيءَ جي حالت کان واقف ڪيو. جيتريقدر مون کي بندين مان خبر پئجي سگهي هئي. هو ڏاڍو خوش ٿيو. سنبت ۱۸۸۶ [۳۰-۱۸۲۹ع] جي پوهه [۱] مهيني ۾، منهنجي گهرواري ۽ ٻار، ڪتب جي ٻين ڀاتين سان گڏجي منهنجن ڀائرن پيرسرام، تلسيداس ۽ سڪرامداس جي شادين لاءِ سيوهڻ ويا. مان ڪراچيءَ ۾ پنهنجي ڏاڏي سان رهيس. ويساک جي مهيني ۾، ڏاڏي نٺ سان شاديون ملهائي موٽي آيا. سنبت ۱۸۸۶ [۳۰-۱۸۲۹ع] جي جيٺ مهيني ۾، سيٺ دريانيمل جو ٻيو پٽ، سيٺ اڏيرنومل گذاري ويو. ان کان مهينو پوءِ، دريانيمل جي وڏي پٽ، سيٺ موتيرام دم ڏنو. سنبت ۱۸۸۷ [۳۱-۱۸۳۰ع] جي فگڻ مهيني جي ويده [پنچم] منهنجي ڏاڏي لعلمڻداس، نهايت عجيب ۽ پراسرار حالت ۾ پيران تياگيا. هن کي هڪ اک ۾ خارش هئي ويده پنجم فگڻ [۲] جي صبح جو هن چلم پئي چڪي ۽ اسان ڏٺو ته ٻڏو ٻڏو.

- [۱] پوهه يا پوس، هندو سال جو ڏهون مهينو آهي جو اڪثر جنوريءَ ۾ ايندو آهي.
- [۲] فگڻ مهيني ۾ چنڊ جي اونداهين جو پنجون ڏينهن، جو هندن جي سال جو ٻيون مهينو آهي ۽ اهو اڪثر مارچ ڌاري شروع ٿيندو آهي.

ٿي ويو ۽ ڇٽي جي ڦوڪ سان ٿڌو به اندر رات ۾ ٿي ويس۔
 اسان پڇيس ته سنان ڪنڊا؟ جواب ڏنائين ته جيڪا توهان جي
 آڱيا تههڪري هندو رواج مطابق هن کي سنان ڪرائي
 ڪٽ (۱) تي لٽايو ويو۔ پوءِ رين، سون ۽ سيتارامين جي
 مٿ ڀري دان ڪرڻ لاءِ ڏنيمانس۔ سڪا مٿ ۾ وٺي، انهن
 جو وزن معلوم ڪري مون کي ڇيائين ته هاڻي ورههءَ۔ هن کي
 سوين ماڻهو ڏسڻ آيا ۽ سڀني جي سوالن جا جواب صاف ۽
 چٽي آواز ۾ ٻڌي ڏنائين، تنهن کان پوءِ همت سنگهه ۽ بهارمل
 ۽ مون کان سواءِ، ٻين سڀني کي ڪمري مان ٻاهر وڃڻ لاءِ
 اشارو ڪيائين۔ ان وقت ڪراچيءَ ۾ ميرن جو مکيه عملدار،
 جمعدار الهرڪيو نياز ڪرڻ ۽ طبيعت ڀڄڻ آيو هو۔ الهرڪيو
 ڪوئيءَ جي ٻاهران کليل اڱڻ ۾ بيٺو هو، ۽ منهنجي ڏاڏي
 صاف ۽ بلند آواز ۾ چيس ته ”مهربان سائين، ڀڳوان جي ديا
 ڪئي۔“ اڃا جمعدار الهرڪيو ويو ته هن جي ڏکيل اک ڦڙ
 لڳي ۽ تاري جو رنگ ڳاڙهو لعل ٿي ويو ۽ اکچنپ ۾ ڌڻيءَ
 کي ياد ڪندي، هن جو آتما پروان ڪري ويو، ڇٽ ته هوئي
 ڪونه۔

هن جي چڪيا وغيره تي گهڻو خرچ آيو۔ ٻه مهينا ساندھ
 سڀڪنهن طبقي جي ماڻهن هندن خواهه مسلمانن، مردن زالن،
 کي ڪارايو ويو۔ هندو اسان وٽ اچي کائيندا هئا ۽ مسلمانن
 کي گهرن ۾ کائڻو موڪليو ويندو هو۔ ڪئين ماڻهو جدا جدا
 هنڌان پرڇاڻي ڪرڻ لاءِ آيا، انهن سڀني کي روٽي پائي ڏنو
 ويندو هو۔ ڪراچيءَ جي نزديڪ رهندڙ ماڻهن کي حب،

---

(۱) شايد غاليجي بدران غلطيءَ وچان ڪٽ لکجي وئي آهي،
 ڇاڪاڻ ته هندن کي مرڻ وقت هميشه زمين تي لٽايو
 ويندو آهي۔

مگر پير (۱) ۽ ملير تائين، سيدو سامان موڪليو ويو.

---

(۱) مگر پير، ڪراچي ۽ کان ۱۲ ميل اتر طرف مشهور پاڻيءَ جو تلاءُ آهي، جنهن ۾ گرم چشمن مان پاڻي ايندو آهي. عام مشهور آهي ته انهن چشمن جو پاڻي صحت بخش آهي. ان جي ڀرسان هڪ قديم مسلمان وليءَ جو مقبرو آهي، جتي گهڻا ماڻهو زيارت لاءِ ايندا آهن. انهيءَ تلاءُ ۾ وڏا واڳو يا مگر مچ آهن. تنهنڪري انگريزن ان جو نالو منگهي پير مان ڦيرائي مگر پير رکيو آهي. (ڏسو سر رچرڊ برٽن جو ڪتاب ”سنڌ جو ٻيو سفر.“)

باب چوٿون

مسلمانن جو هنگامو - هندن تي جلهم - نائونمل جي پيءُ سيٺ هوتچند کي حيدرآباد کان سڏ - پرسرام جو فرار ٿي وڃي - هوتچند سان وحشيانه برتاءُ - ڪڇ ۾ پنهم وٺڻ - مير مراد عليءَ کي ليلائڻ - شاع شجاع هٿان ميرن جي هار - ڪلاڪتي واريءَ ڪوٺيءَ جو بند ڪرڻ - سر اليگزينڊر برنس - ميرن جي مخالفت - ڪمپٽن ڪارليس جو وارد ٿيڻ - نائونمل جو کيس نواب جي چنبی مان بچائڻ - بندر جي جاچ پڙتال - نائونمل کي ڪرنل پائنجز جي، سنڌو نديءَ جي چوڙ وٽ، فوج لاءِ، اُنن ۽ سيڙي سامان مهيا ڪري ڏيڻ لاءِ فرمائش - جوکين جو ڄام - گهاري ۾ نائونمل سان آڏوٿرام جي ملاقات - نائونمل جو وهڻ ۽ سامان مهيا ڪري ڏيڻ - گهوڙا ٻاريءَ وٽ انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾ پائنجز، اسيتوڪ ۽ سر جان ڪين سان ملاقات - بامنيڪوٽ ۾.

سنت ۱۸۸۸ [۱۸۳۱-۳۲ع] ۾، هڪڙي ڏينهن، نصرپور جي هڪ هندو مزور جي پٽ ڪُنڊي سان، سندس واجهي (استاد)، جنهن وٽ پڻ ڪيس پڙهڻ لاءِ ويهاريو هو، سختي ڪئي. چوڪر بيمار ٿي وڃي هڪ مسجد جي در جي ڀرسان بيهي رهيو. اها مسجد ان محلي ۾ هئي، جتي هاڻي ڌوڀي رهندا آهن. ڪن مسلمانن جي هن تي نظر پئي ۽ ريهي ريبي اندر وٺي وڃي ويهاريائون. ان تي ڪاوڙجي هندو دڪاندارن

پنهجا دڪان (۱) مسلمانن لاءِ بندر ڪري ڇڏيا، ۽ هنن کي سودي سودي ڏيڻ کان انڪار ڪيائون. مسلمانن انتقام وٺڻ لاءِ لياري جي ڀيٽ ۾ جي ڪوھ هئا ۽ جتان هندو پيئڻ لاءِ پاڻي ڀريندا هئا، تن کي ڀليٽ ڪري ڇڏيو. ٻئي ڏينهن، نورل شاهه نالي هڪ سيد، اسان جي محلي مان بدشدد ڪالهاڻيندو ۽ فاحش الفاظ چوندو لنگهي ويو. منهنجو ننڍو ڀاءُ پرسرام جو ان وقت محلي جي ٻاهرين در وٽ بيٺو هو، تنهن سيد کي نرميءَ سان ورڃايو ته هي گستاخانہ بدسلوڪي ۽ بيمروتي تنهنجي منهن تي ٿئي پئي. ان تي تون ڇا تون ڇا ٿي ۽ نور شاهه مذهبي جوش ۾ اچي چيو ته ”پرسرام منهنجي ۽ اسان جي رسول جي شان ۾ گستاخانہ الفاظ ڪم آندا آهن.“ مسلمانن جا هشام اچي ڪڍا ٿيا. جوش ۽ انتقام هنن جي اکين مان پئي ٽپڪيو. هندو به گڏ

(۱) دڪان بند ڪرڻ هندن جو رواجي طريقو آهي، جنهن جي ذريعي هو ڪنهن اڻپسند ڪم لاءِ نفرت جو اظهار ڪندا آهن. ڇاڪاڻ ته ڪاڏي پيٽي جي باري ۾ خلق جو سارو دارومدار هنن تي هوندو آهي. مؤلف، جو احمدآباد جو ضلعي ميجسٽريٽ هو، هن کي ياد آهي ته ديولڪا جي شهر ۾ به هندن، مسلمانن جي قربانيءَ جي عيد جي موقعي تي، هڪ ٻڪريءَ جي قربانيءَ جي خلاف احتجاج ڪرڻ لاءِ، دڪان بند ڪري هنن کي عيد جي سامان ۽ سيڌي وٺڻ کان محروم ڪيو هو. جڏهن هندن ست-ستاءُ تي به ڪو ڌيان نه ڏنو، تڏهن مسلمانن هڪ گانءَ قربان ڪئي، جا هندن لاءِ وڏي هٿيا هئي. سورت ۾ هندن ڪم از ڪم به دفعا دڪان بند ڪيا؛ هڪ دفعي حڪومت جي خلاف، لوڻ تي محصول ۾ ڪنهن ناپسند ڦيرقار سبب، ۽ ٻئي دفعي آمدنيءَ تي ڍل وجهڻ سبب، جنهنڪري وڏا فساد ٿيا هئا. — مؤلف

ٿيا ۽ رٿون رٿيائون ته هاڻي ڇا ڪجي. سيد نورل شاهه ٿئي، شاهه بندر، مٽيارين، حيدرآباد ۽ هالا ۾ وڃي، قرآن مصحف وجهي، مومنن کي پڙڪايو ته بيلي هاڻي اٿي ڪا واهر ڪريو. اها خبر سڄي سنڌ ۾ پکڙجي وئي ۽ سڄي صوبي کي مذهبي جوش جي باهه وڪوڙي ويئي. مسلمان سڀ يڪمشت ٿي ويا. هندو به گڏ ٿيڻ لڳا. انهيءَ وچ ۾ منهنجو ڀاءُ پرسرام ڪنهن نموني ڪسڪي سنڌ مان جيسلمير (۱) هليو ويو. مسلمان، وڏي تعداد ۾ اچي حيدرآباد ۾ گڏ ٿيا ۽ ڏاڍو شور ڪيائون، مير مرادعليءَ تي زور ڀريائون ته سين هونچند کي فرمان (۲) موڪلي ته پنهنجي پٽ پرسرام کي حيدرآباد روانو ڪري، پرسرام ڪراچيءَ ۾ ڪونه هو. مير مرادعليءَ ٻيو فرمان موڪليو ته پٽ جي بدران تون اچي حاضر ٿيءُ. تنهنڪري سين هونچند اٽڪل ٻه هزار هندو ساڻ وٺي پاڻ حيدرآباد روانو ٿيو. فرمان سان گڏ سين جي حفاظت لاءِ هڪ فوجي دستو به آيو هو. هن سين کي جان جي سلامتيءَ جي خاطري ڏني ۽ چيائونس ته اسان سان گڏجي هل. مسلمان ارهه زورائي ۽ سرڪشيءَ کان ڪم وٺڻ لڳا، پر مير مرادعليءَ هنن کي منع ڪئي ۽ سين هونچند جي خلاف هٿ ڪڻڻ کان روڪيو. پوءِ مسلمانن وڃي مير مرادعليءَ جي ڏيءَ وٽ پهتا، جا پڳ (۳) جي وارث مير محمد جي زال هئي. هن کي ميڙون منٿون ڪري پنهنجي طرف ڪيائون. پوءِ هن کي قرآن ڏئي پڻس ڏي سڙ ڪري موڪليائون. هو کيس جواب ته نه ڏئي سگهيو، پر چيائينس ته سيدن کي سمجهاءُ ته حيدرآباد ۾ ڪا زيادتي نه ڪن ۽ وڌيڪ

---

(۱) جيسلمير، سنڌ جي اولهائين حد تي، راجپوتانا جي هڪ مشهور رياست جو صدر مقام آهي.

(۲) فرمان معنيٰ شاهي حڪم.

(۳) مير غلامعليءَ جو پٽ، جو چئن ٻارن مان ٻيو عدد هو.

ارشاد فرمائين، نه مان هنن کي نصرپور (۱) جي پير ڏي موڪليان ٿو، پوءِ اتي جيڪي وڻين سو ڪن. پوءِ سڀ نصرپور ويا. مير مراد علي ۽ پاران، سيد ذوالفقار ۽ علي شاهه نه ساڻن گڏجي ويا. پير مير جا عيوضي تعصبي مسلمان هئا ۽ اندروني طرح بين مسلمانن سان مليل هئا. نصرپور ۾ غاضي ۽ مسلمانن کي ٻڌڻ کان انڪار ڪيو ۽ پاڻ وٽ بحث ڪرڻ جي اجازت نه ڏنائين؛ ڇاڪاڻ ته هن ڏٺو ته مسلمان ظلم تي سندرو ٻڌي بيٺا آهن. پر مسلمان گهڻا هئا ۽ ڏاڍو شور هون. هو هندن تي اوچتو حملو ڪري، سيٺ هوتچند کي وڇان اغوا ڪري ويا. اتان هو سڌو حيدرآباد آيا، جتي به ٿي ڪلاڪ ترسي، پيڙي ڀڙي ڪري ٺٽي ۽ شاهيندر تعلقي (۲) ۾ باگاڙي ۽ ڏانهن روانا ٿي ويا. باگاڙي ۾ هو نورل شاهه جي هڪ عزيز، سلوشاهه جي گهر ۾ وڃي رهيا، جو هڪ مشهور ڪٽر سيد هو. اتي ڏهه - يارهن ڏينهن گذري ويا، پر سيٺ هوتچند هڪڙي ڏينهن به کاڌو نه کاڌو. هو فقط ڦلن جي مٺ ۽ ڀڳڙن (۳) تي گذران ڪندو هو، جو پوءِ نالي اسان جو هڪ وفادار ملازم

- (۱) نصرپور حيدرآباد کان اٽڪل سورهن ميل اتر - اوڀر طرف آهي. ان جي آبادي اٽڪل ۴۵۰۰ ٿيندي. مشهور ۽ بااثر لغاري نوابن جي ڳوٺ جي ويجهو آهي. شهر قديم آهي؛ چون ٿا ته ۹۸۹ع ڌاري نصير مهائڻي ٺهرايو هو. شهر ۾ ٽي مشهور مقبرا آهن، مقبرا نهايت مضبوط ٺهيل آهن. بنياد پٿر جو اٿن ۽ مٿان ڪاشي ۽ جي سرن جو ڪم ٿيل اٿن. اهي ۱۵۰ سال اڳ، محمدشاهه نالي ڪنهن شخص جي يادگيريءَ ۾ ٺهرايا ويا هئا. اتي هر سال ميلو لڳندو آهي، جتي هزارين مسلمان ايندا آهن. شهر ۾ ٽي مشهور پير رهندا آهن.
- (۲) دواڻي جي ڏکڻ ۾.
- (۳) ڀڳل ڇٽا.

نيس ڏيندو هو. اهو ٻرو ويس ۽ نالو بدلائي، سيٺ سان گڏ ويو هو ۽ سمورو وقت ساڻ هوس. آفرين آهي پنهنجي پيءُ کي، جو هو ڪڏهن به نه ملول ٿيو ۽ نڪي دل لائين، هن سڄا ڏع ڏينهن، يڪ ۽ اڃ، نهايت تحمل ۽ صبر سان برداشت ڪئي. انهن ڏينهن ۾ هو فقط چئن ۽ درياءَ جي پاڻيءَ تي گذران ڪندو هو. هن کي اها ڄاڻ هئي ته مسلمان کيس ڀڄي وڃن نه ڏيندا، تنهنڪري هو جتي به کيس وٺي ٿي ويا، اتي ساڻن بيدپو ٿي ويو. باگاڙيءَ ۾ مسلمانن خيال ڪيو ته هن کي زوريءَ مسلمان ڪجي. پر ايڏيءَ وڏيءَ عمر واري ماڻهوءَ [هو پنجاهه ورهين کان وڌيڪ عمر جو هو] جو طهر (۱) ڪرڻ قرآن جي خلاف هو. تنهن کان سواءِ، هو ٻنا به پئي ته ان ڳالهه جو سڀان ڪهڙو حشر ٿيندو. تنهنڪري هو ترسيا ته من ڪو رستو نڪري اچي. انهيءَ وچ ۾ مير مرادعليءَ کي هنن جي ارادن کان آگاهه ڪيو ويو. هن خيال ڪيو ته خبر نه آهي ان ڳالهه جو انجام ڪهڙو ٿيندو. ڇاڪاڻ ته هنن، سنڌ جي عڪ ڪنڊ کان ٻيءَ ڪنڊ تائين انهن ڪاررواين جي خلاف احتجاج بلند ڪيو، ڪڇ ۽ جيسلمير جي راجائن به سنڌ ۾ حڪمي ٿي گذريو هو، ان تي پنهنجي ڏک جو اظهار ڪيو هو. مير مرادعليءَ پنهنجي ڪبي تي ڀڄتاڻو ۽ ٺٽي جي نواب، غلامحيدر چانگائيءَ کي واضح حڪم موڪليائين ته سيٺ هوتچند کي مسلمانن جي چنبي مان آزاد ڪرائي، ڪدم پاڻ سان حيدرآباد وٺي اچي.

چنانچ غلامحيدر سڌو باگاڙيءَ وڃي، سيٺ هوتچند کي

(۱) عام طرح سمجهيو ويندو آهي ته طهر مسلمانن لاءِ لازمي آهي پر قرآن ۾ ائين لکيل نه آهي ته وڏو هجي يا ننڍو هر حالت ۾ طهر ضروري آهي. سنڌ ۾ عام خيال هو ته سيٺ جو طهر ڪرايو ويو هو.

آزاد ڪراڻي، حيدرآباد وٺي آيو. اهڙيءَ طرح سيٺ نصيرپور مان اغوا ٿيڻ بعد ڏهه - يارهن ڏينهن ساندھ، پنهنجي ڌرم جي بچائڻ خاطر، سخت بڪون ڪاڻي ۽ مسلمانن جي عٿان طرحين طرحين جون سختيون سهي، وري اچي حيدرآباد پهتو. مسلمانن جي مرضي هئي ته سيٺ کي بڪون ڏيئي، مجبور ڪري، پنهنجي ٿانئون ۾ کاڌو ڪارايون. آخر حيدرآباد اچڻ سان سيٺ هڪ هندو رسويو رکيو، جنهن روڻي تيار ڪئي، جا هن ڪيترن ڏينهن کان پوءِ پهريون دفعو کاڌي.

مير مرادعليءَ کي جڏهن سيٺ هوتچند جي اچڻ جي خبر ملي، تڏهن هڪدم کيس پاڻ وٽ گهرائي، پڇيائين ته ”هاڻي تنهنجو ڪهڙو ارادو آهي؟“ سيٺ جواب ڏنس ته مون کي هاڻي وري هن دنيا ۾ دنيوي ماڻهو ٿي رهڻ جي مرضي نه آهي؛ مان پنهنجا ڏينهن صوفي فقير (۱) ٿي گذاريندس.“ مير مرادعليءَ انهيءَ جواب ٻڌندي پنهنجي طرفان ڌڪ جو اظهار ڪيو ۽ چيائينس ته ”جيڪا تنهنجي مرضي.“ پوءِ رخصت وٺي مير جي هڪ خاصخيليءَ (۲)، سڃاڻڻ جي خالي اوطاق ۾ وڃي رهيو. اسان جا حيدرآباد ۾ سوين رشتيدار هئا، هو سمورو وقت سيٺ هوتچند جي جاءِ جي ٻاهران پئي ڦريا. هنن مخفي طرح هاڻوڪي ٽنڊي غلامعليءَ جي مير خان محمد جي والد بزرگ، مير غلامعلي خان فيروز سان هن کي چوريءَ چيپيءَ ڪڍي وڃڻ جو انتظام ڪيو هو. مير غلامعلي، سيٺ هوتچند تي مهربان هو. هن جي وڏن جي سيٺ ڪبولرام سان دوستي هوندي هئي.

(۱) صوفي فقير، مسلمان تياگي آهن. هندستان ۾ عوام اڻسي ۾ لوڻ برادر هوندا ۽ پٽي پيل فرقو سمجهيا ويندا آهن. شايد سيٺ هوتچند جي مرضي هئي ته هو هندو تياگي يا يوگي ٿيندو.

(۲) خاصخيلي، موروثي نوڪر.

جنهن ڪري به هن جي سائس همدردي هئي. هن جي مرضي هئي ته سين هونجند جا دوست هن کي ڪنهن طرح ڦليليءَ (۱) جي ڪپ تائين پهچائين، ته هو پاڻي هي هن کي سنڌ جي مسلمانن جي چنبي کان ٻاهر ڪڍي وڃڻ جو بندوبست ڪندو.

چنانچ، سين کي مير مراد عليءَ اطلاع ڪيو ته تون آزاد آهين ۽ ساڳيءَ رات منهن اونداهيءَ ۾ هو دوستن جي مدد سان ويس بدلائي ڦليليءَ جي هن ڀر ويو. مير غلام علي اني پاڻ ترسيو ويٺو هو، ۽ هو کيس پرهه ڦٽيءَ کان گهڻو اڳ، مير محمود جي ڏنڊي جي ويجهو، راهن جي گوٺ ۾، خير سان پهچائي آيو. جتي وفادار محافظ کيس لڪيت (۲) پهچائڻ لاء تيار وينا هئا. لڪيت ۾ اسان جي ڪوئي هئي، جتي گهڻائي گماشتا رهندا هئا. اسان جو سرگماشتو، ڪرچند مولائي هو، جو ڪڇ جي راڻ (۳) کي سين هونجند جي باري ۾ سڀ خبرون پهچائيندو هو. جڏهن راڻ کي اطلاع مليو ته سين کي لڪيت ٿا وٺي اچن ته هن پنهنجي مکيه ڪمدار ڏي لکيو ته سنڌ واري طرف، ڪوريءَ جي ڪناري تي، هڪ پيڙي کاڌي پيتي جي سامان سان، پنجويهن سپاهين سميت تيار رکي، جي هن کي هڪدم

(۱) ڦليلي، سنڌو نديءَ جي هڪ ننڍي شاخ آهي. هن وقت ان کي آبپاشيءَ لاء ڪم آندو ويندو آهي. اهو واه، حيدرآباد کان لنگهي، ڪڇ جي رڻ تائين، هڪ وڏيءَ ايراضيءَ کي آباديءَ لاءِ پاڻي پهچائيندو آهي.

(۲) لڪيت، سنڌ جي دواپي جي ڀرسان، سنڌو نديءَ جي ڪوري ڦاٽ تي، ڪڇ جون اتريون بندر آهي.

(۳) راڻ، هڪ ڌرم آتما هندو هو. هن جي فطرتا هڪ هر مذهب ماڻهو سان، جو مسلمانن جي ظلم جو شڪار ٿيو هو، خاص ڪري سين هونجند جهڙو مشهور و معروف ماڻهو سان همدردي هوندي.

لکپت پهچائين. تنهنڪري سين جڏهن اتي ٻڌاريو ته هن جي
 پر جوش آجيان ڪئي ويئي. جڏهن مير مراد عليءَ ۽ سند جي
 مسلمانن کي سين جي لکپت پهچڻ ۽ استقبال جي خبر پئي، تڏهن
 هو ڏاڍا شرمسار ٿيا ۽ مير اهڙو ته سوگ ڪيو جو چڻ نه
 ڪا قيمتي شيءِ هن جي هٿن مان اوچتو نڪري وئي هئي.
 ڪراچيءَ مان اسان پنهنجي بمبئيءَ جي وڏي منيب، گدومل
 جي پٽ گلابراءَ ۽ ٻين کي سين هوٽل سان ملڻ لاءِ لکپت
 موڪليو. ڪجهه وقت کان پوءِ منهنجو ڀاءُ پرسرام، جيسلمير
 جي راجا کان آڻ ۽ ماڻهو وٺي لکپت ويو. لکپت کان سين
 هوٽل ٻاترا لاءِ نارائن سر [۱] ويو ۽ دان-پيچ، ٻانڀڻن ۽ اتان
 جي هندن کي ڪارائڻ تي گهڻو خرچ ڪيائين. نارائن سر مان
 ٿي هو لکپت موٽي آيو، جتي ڏهه ورهيه لکپت واريءَ ڪوٺيءَ
 جي ڪاروبار جي نظرداري ڪندو رهيو. اسان کي پراسچيٽ
 جي ڪري ڪرم تي لک رپيا خرچ ڪرڻا پيا.
 اسان جي گهڻي وقت کان ڪاڪتي ۾ ڪوئي هوندي
 هئي. ڪوئيءَ جو مکيه منير يا ڪارڪن، نيومل موٽومل هو.
 سنبت ۱۸۸۹ [۳۳-۱۸۳۲ع] ۾، هن ”آبگرس“ نالي

[۱] نارائن سر، ڪڇ جي اتر-اولهه ۾ هڪ وارياسي پٿر جي
 پهڙيءَ جي مٿان مشهور تيرت جي جاءِ آهي، ۽ اتي تمام
 شاندار مندر آهن. انهيءَ پهڙي کي سمند جون ڪاريون ڪڇ
 جي سرزمين کان جدا ڪن ٿيون. نارائن سر، پيچ کان ايڪاسي
 ميل اتر-اولهه ۽ ڪڇ جي رڻ جي ڪوريءَ جي منهن
 وٽ آهي. ٿورو پري ڪوشيشور جو تيرت آهي، جو به
 ساڳي نموني جي ٽڪر تي آهي. ان جو ذڪر چينائي
 سياح، شون شنگ، ۶۴۰ع ۾ ڪيو آهي. ٻنهي تيرتن تي
 سنڌ، ڪڇ ۽ ڀر وارن ملڪن جا هندو، پراسچيٽ لاءِ
 ويندا آهن.

هڪ يورپي جهاز خريد ڪيو، ۽ راچرس نالي هڪ انگريز کي، ان جو ڪئپٽن مقرر ڪيائين، جو چار سؤ رپيا ماهوار پگهار ڪندو هو. هن جهاز ۾ ٻيا به مختلف عهدن وارا عملدار هئا. ڪپتان جي هيٺان هڪ انگريز ناٿب هو، جنهن کي مهيني ۾ ٻه سؤ رپيا ملندا هئا. ڪپتان سان سندس زال، جا به هڪ انگريز هئي، گڏ هئي. اهو جهاز چين ۽ جاوا جي وچ تي ڀاڙو ڪندو هو ۽ بعضي بعضي بمبئي ۽ ملبار جي ڪناري تي جيڪي شهر آهن، تن لاءِ مال کڻي ويندو آهي.

مير مراد علي ۽ سبٽ ۱۸۹۰ [۲۴-۱۸۳۳ع] جي آسوءَ مهيني ۾ گذاري ويو. مرڻ کان اڳ، جڏهن اڃا هن جا حواس سالم هئا، تڏهن هن پنهنجي دل جا غبار لاهڻ هيٺين ۽ ريت ظاهر ڪيا:

”مون کي هاڻي بچڻ جي ڪابه اميد ڪانه آهي، پر مون کي ان ڳالهه جو سخت افسوس آهي ته مان شاهه سجاوڻ [۱] کي لڏيائي کان حيدرآباد اچڻ کان پوءِ، ڇو رهڻ جي اجازت ڏني ۽ هن جي رهائش جو انتظام ڇو ڪيو.“

۲- انگريز سرڪار سان معاهدو ڇو ڪيو. جيڪڏهن مان جيئرو هجان ها ته اهو ضرور پاڙيان ها، پر مون کي شڪ آهي ته منهنجا جانشين ان جي عزت يا پوئواري نه ڪندا.

۳- مان پنهنجن پٽن [۲] جي وچ ۾ ٺاهه ڪرائڻ ۾ ناڪامياب ٿيو آهيان.“

مير انهن احساسن جي اظهار ڪرڻ کان به ڏينهن پوءِ گذاري ويو. هن جي وفات کان پوءِ شاهه سجاوڻ، شڪارپور ۾ زور

[۱] شاهه سجاوڻ، شاهه شجاع جي نالي سان مشهور آهي.

[۲] مير نور محمد ۽ مير نصير خان هن جا پٽ هئا. هنن ٻيءَ جي مرڻ کان پوءِ حڪومت پاڻ ۾ تقسيم ڪئي ۽ ان کان پوءِ هڪٻئي سان برادرانه سلوڪ رکندا هئا.

ورتو ۽ پنهنجو اثر وڌايو. ان تي حيدرآباد جا گڏيل حڪمران مير نور محمد، نصير خان، مير محمد خان ۽ مير صوبدار خان، بناسوچ سمجھ جي، هڪ وڏو ڪٽڪ [ڏسڻ جو ڏيل] وٺي شاهه سجاوڻ تي ڪاهي ويا. هو روھڙيءَ جي ڀرسان سنڌو نديءَ جي ڪناري تي ڇانوڻي هنيو ويٺو هو. شاهه سجاوڻ [شجاع] جو وزير، سمندر خان، اٺ هزار روھيلن ۽ خراساني پٺاڻن جي فوج سان هنن جو مقابلو ڪيو. سنڌو نديءَ جي ھن ڀر، سکر طرف سخت لڙائي لڳي، جنھن ۾ ميرن جي پنجاھ هزار لشڪر، شڪست فاش ڪاڌي. هن واقعي، يعني سمندر خان جي فتح ۽ ٽالپرن جي شڪست جي سڳنھن کي خبر آهي، تنھنڪري ان کي تفصيلوار دھرائڻ جي ضرورت نہ آهي.

سنت ۱۸۹۲ [۳۶-۱۸۳۵ع] ۾ سيٺ ٺاڪرداس جو بت ويرومل گذاري ويو. سنت ۱۸۹۲ [۳۶-۱۸۳۵ع] ۾ منهنجي پائرن گوپالڊاس ۽ تلسيداس جون ڌام ڌوم سان شاديون ٿيون. تلسيداس جي اها ٻي شادي هئي، هن جي پهرين زال گذاري وئي هئي.

سنت ۱۸۹۲ [۳۶-۱۸۳۵ع] جي آخر ۾، ليفٽيننٽ ڪرنل [جو پوءِ سر هينري ٿيو هو] پائنجر [۱]، حيدرآباد آيو. منهنجي

[۱] سر هينري پائنجر [۱۸۵۶-۱۷۸۹]، انهن اوائلِي سياحن مان آهي جن، سنڌ ۽ سنڌ جي پار وارن ملڪن ۾ تحقيقات ڪئي هئي. هو ۱۸۲۵ع ۾، سنڌ جي همسائي ملڪ، ڪڇ ۾ مقامي سفير مقرر ٿيو. ان کان پوءِ هو سنڌ ۾ سياسي سفير هو، جتي هن ميرن سان معاهدي ڪرڻ لاءِ ڳالهائون ٻولهيون هلايون هيون ۽ هنن کان انگريزن جي فوج لاءِ سنڌ مان ڪابل طرف لنگهي وڃڻ جي اجازت ورتي هئي. انهن خدمتن لاءِ هن کي ”بٽرونيٽ“ ۽ جي. سي. پيءَ جا (ڏسو حاشيد صفحي ۹۹ تي)

سائس ان وقت کان ڏيٺ ٿي، جنهن مان اڳتي هلي اسان جي وچ ۾ لکچرهم جو رستو پيدا ٿيو. سنبت ۱۸۹۳ [۳۷-۱۸۳۶ع] جي آسوءَ مهيني ”سڌتيراس“ ڏينهن مون کي ٻيو ڀڻ، ٿانورداس ڄاڻو. سنبت ۱۸۹۳ (۳۷-۱۸۳۶ع) ۾ اسان جي بمبئيءَ واريءَ ڪوٺيءَ جي منير نارومل ڏٺو ته هونجند لکپت ۾ ويٺو آهي ۽ ٻيا جيڪي ڪراچيءَ ۾ آهن، سي ڀانندا آهن يا لاغرض يا ان آزمودگار آهن، سو اهو وجهه وٺي، بي ايماني ڪري، امانت ۾ خيانت ڪرڻ لڳو. اسان کي هن جي بدعنوانين جي خبر بمبئيءَ مان پيرومل ناڪرداس کان پهتي، جو اسان جو عزيز هو ۽ نارومل جي هٿ هيٺ بمبئيءَ ۾ ڪم ڪندو هو. انهيءَ خبر ملڻ تي اسان نارومل کي واپس گهراڻي، ڪوٺيءَ جو ڪم پيرومل جي حوالي ڪيو. خدا جو شڪر آهي جو اسان جي وڏي سيٺ ساجنمل جي زماني کان وٺي، اسان جي خاندان جو اصول هوندو هو ته امانتون (۱) پاڻ وٽ نه رکندا هئاسين ۽ واپار پنهنجي ٻچنديءَ آهر ڪندا هئاسين. اسان جي سڀني منيمن ۽ گماشتن کي اها هدايت ڪيل هئي ته انهيءَ اصول جي هرحالت ۾ پيروي ڪئي وڃي.

(آندل حاشيه صفحي ۹۸ تان)

خطاب مليا هئا، تنهن کان پوءِ ”آفيم واريءَ جنگ“ جي وقت، هن کي سفير ڪري چين ڏانهن موڪليو ويو هو ۽ هو هانگ ڪانگ جو پهريون گورنر مقرر ٿيو ۽ ۱۸۴۴ع ۾ پروي ڪائونسلر ٿيو. ۱۸۴۶ع ۾ هو چهن مهينن لاءِ ڪيپ جو گورنر ٿيو ۽ ۱۸۴۷ کان ۱۸۵۴ع تائين مدراس جو گورنر هو. مقدمي، ۳ ۽ ۴ ضمين ۾ ڏنل حوالن مان معلوم ٿيندو ته هن کي سيٺ نائونمل جي خدمتن جو وڏو احساس هو.

(۱) يعني اڌاريءَ موڙيءَ تي واپار نه ڪندا هئاسين.

اسان کي مخفي طور ڪلڪتي مان هڪڙي دوست کان خبر پئي ته اسان جي منير، نيپومل جو ڀائٽيو، جيتاند پريسانند، اسان جي پشي سان خوب عيش ۽ شرابخوري ڪري رهيو آهي ۽ هن جو چاچو ان باري ۾ هن کي ڪابه ملامت نٿو ڪري. چون ٿا ته هڪ ڏينهن نشي جي حالت ۾ هن هڪ طائفه کي هزار روپي جي ”رت“ (موٽر) ڏني هئي. انهيءَ تي اسان نيپومل کي لکيو ته ڪلڪتي جي ڪوئيءَ جو ڪاروبار هڪدم بند ڪري، ڪتاب کڻي، ڪراچيءَ هليو اچي. نارومل به اسان جي لکڻ تي حساب-ڪتاب ڪرڻ لاءِ بمبئيءَ کان موٽي آيو. هن ڏانهن اسان جا گهڻا پئسا نڪتا. منهنجي ڪنهن به ڀاءُ کي حساب-ڪتاب نه ايندو هو ۽ مان ان وقت انگريز عملدارن سان رابطو رکي چڪو هوس ۽ پنهنجو سمورو وقت هنن جي فرمائشن ۽ حڪمن جي تعميل ڪرڻ ۾ صرف ڪندو هوس. تنهنڪري مون کي نارومل جي حساب-ڪتاب ڏسڻ جو وقت ڪونه هو (۱). هن جو چوڻ هو ته مان غريب آهيان ۽ پورو ڪپڙو به انگ تي نه اٿس.

سبت ۱۸۹۲ [۳۶-۱۸۳۵ع] ۾، مسٽر (پوءِ سر) اليگزينڊر برنس، جو پڇ ۾ ميجر پائنجر جو نائب هو، مسٽر ليکيءَ سان گڏجي سنڌ ۾ آيو، جتان هن کي بمبئي سرڪار جي حڪم مطابق لاهور ۽ ڪابل وڃڻو پيو. ڪابل کان موٽڻ بعد، مسٽر اي. برنس کي لاهور ۾ رکيو ويو، جتان هن سبت ۱۸۹۴ [۱۸۳۷ع] ۾ هڪ خط لکيو ته جيڪڏهن تون سرڪار

(۱) ممڪن آهي ته انهن ٽيگين جي ڪري، ڪارخانو ڌڻڙجي ويو هجي. سيٺ نائونمل لاشڪ پنهنجو وقت، پنهنجي ڌنڌي کان وڌيڪ، انگريز سرڪار جي حڪمن جي تعميل ڪرڻ تي صرف ڪندو هو. ممڪن آهي ته انهيءَ سببان سندس ڪارخاني کي ڪافي نقصان رسيو هجي - مؤلف

جون خدمتون منهنجي معرفت ڪرڻ ها ته مان توکي اڄ ڪنهن وڏي عهدي تي رسايان ها. هوڏانهن مسٽر ليکي ۽ جو پٺيان قلات ۾ رهي پيو هو. تنهن مون کي لکيو ته اڏائي سو رڍون (۱) وٺي بمبئيءَ موڪل، جو انهن جي انگلند ۾ ضرورت آهي. اهي رڍون، دجا سوڍو، سون مياڻي ڪاهي آيو ۽ مون پنهنجي گماشتي کي لکيو ته بمبئيءَ ڏياري موڪلي.

سنت ۱۸۹۳ [۳۷-۱۸۳۶ع] ۾، ڪرنل پاتنجر مون کي لکيو ته مسٽر برنس جي ننڍي ڀاءُ، ڊاڪٽر برنس کي سنڌ جي رستي لاهور وڃڻو آهي. هو ڪراچيءَ ۾ لهندو، جتان حيدرآباد ڏسندو، اڳتي ويندو. تون وڃي هن سان مل ۽ سندس واهر ڪر. حيدرآباد جي ميرن کي به اطلاع ڪيو ويو ته ڊاڪٽر برنس ڪراچي ڏسڻ گهري ٿو. هنن پنهنجي نواب ڏي لکيو ته ڊاڪٽر برنس کي ڪراچيءَ ۾ لهڻ جي اجازت نه ڏني وڃي، بلڪ هن کي گزري (۲) تي لاهي وري ٻيءَ پيڙيءَ ۾ ڇاڙهي، ڪيئي بندر رستي حيدرآباد نيو وڃي. مير جا ماڻهو ڊاڪٽر برنس جي تاز ۾ ويٺا هئا. هو جيئن پهتو ته هن کي گزري ڏيئي، اتان پيڙيءَ ۾ ڇاڙهي حيدرآباد روانو ڪري ڇڏيائونس. منهنجا ماڻهو به هوشيار هئا، جيئن ئي موقعو ملين ٿين وڃي ڊاڪٽر برنس سان مليا ۽ کيس منهنجا سلام ڏنائونس ۽ منهنجي طرفان مڪڻ ۽ سڪو ميوو نذر رکيائونس. هن کي ڪرنل پاتنجر جي

-
- (۱) بلوچستان جي رڍن جي ننڍن وارن واري پشم نهايت مقبول آهي. اهي رڍون شايد انهيءَ مقصد سان انگلند موڪليون ويون هيون ته جيئن اتي اهڙو نسل پيدا ڪجي.
- (۲) گزري بندر، گزريءَ يا گهاري جي ڪاريءَ تي هڪ گهاٽ آهي، جو هاڻي گهڻو ڪم نه ايندو آهي. گهارو سنڌو نديءَ جو اولاهون ڦاٽ آهي، جو ڪراچيءَ جي هاڻوڪي بندر کان به ڏي ميل پري چوڙ ڪري ٿو.

خط جي خبر هئي ۽ منهنجو شڪريو ادا ڪيائين.

سنبت ۱۸۹۴ (۳۸-۱۸۳۷ع) ۾، ڪرنل پائيجر لکيو ته ڪپتان ڪارليس ٻارهن ٻين صاحب لوڪن سان ”پالينيورس“ جهاز ۾، ڪراچيءَ جي بندرگاهه جي منهن جون ماپون وٺڻ لاءِ، اچي ٿو. ڪپتان ڪارليس جي ڀارت هجڻ ۽ هن جي هر طرح واهر ڪندا. هن اهڙو اطلاع حيدرآباد جي ميرن ڏانهن به موڪليو هو ۽ کين عرض ڪيو هئائين ته هن جي مدد ڪن ۽ هن جي ڪم ۾ رند ڪون نه وجهن. انهيءَ تي ميرن، ڪراچيءَ جي نواب، حسن خان ڏي لکيو ته ڪپتان ڪارليس جو انتظار ڪري. هو صاحب ۵- مارچ سنبت ۱۸۹۴ [۱۸۳۷ع] آچر جي ڏينهن، ٻارهن صاحبن سان پهتو. مان هن سان گهات تي وڃي مليس ۽ کيس شهر ۾ وٺي آيس ۽ ٻڌايو مانس ته ميرن کيس مابن وٺڻ جي اجازت ڏني آهي. نواب سان ملي، ڪئپٽن ڪارليس ۽ هن جا ٻيا صاحب لوڪ ساڻي، منهنجي گهر آيا، پر هو گهڻو وقت نه ترسيا جو اهو آرتوار جو ڏينهن هو. موڪلائڻ وقت چٻاڻون ته سپاڻي اسان سان ملجانءِ. مان هنن کي ڪرنل پائيجر جو جنسي خط ڏيکاريو، جيڪو هن مون کي سندن باري ۾ لکيو هو. ٻئي ڏينهن، نيرن ڪري مان ڪپتان ڪارليس سان منهوڙي جي پريان جهاز تي ملڻ ويس. جهاز، منهوڙي کان ايترو پري بيٺو هو جيترو منهوڙو ڪراچيءَ کان پري آهي. هو جيترو وقت ڪراچيءَ ۾ هو، اوترو وقت آءٌ کيس سيدو سامان وٺي ڏيندو هوس. جيڪي يورپي صاحب هن سان گڏ هئا، انهن مان به ٽي رات جو ”پالينيورس“ جهاز تي رهيا ۽ ٻيا سڄ لٽي کان پوءِ مون وٽ اچي رهيا.

ڪراچيءَ جي مالگذاريءَ جو مقاطعو الهر کي لوهر کي مليل هو. هڪڙي ڏينهن هن جو ڀائٽيو احمد، ڪئپٽن ڪارليس وٽ وڃي کيس ٽڪرين ۾ شڪار جي دعوت ڏني آيو. مون سواريءَ لاءِ آڻ ۽ گهوڙا تيار ڪرائي، بندر تي بيهاري ڇڏيا.

ڪيپٽن ڪارليس ۽ آٽ پيا صاحب لوڪ احمد سان گڏجي
 بهاري طرف روانا ٿي ويا. مان گهر اچي سنان ڪري ناستي
 تي ويٺس ته ايتري ۾ هڪڙي نفر اچي ٻڌايو ته ڪراچي جو
 نواب حسن خان ان ڳالهه تي ڪاوڙيو آهي ته صاحب لوڪن
 کي اهڙي همت ٿي آهي جو هو بنان اجازت جي احمد سان
 گڏجي اسان جي ملڪ اندر هليا ويا آهن. وڌيڪ چيائين ته هو
 سؤ ماڻهو وٺي هنن جي تعاقب ڪرڻ لاءِ تيار ٿيو آهي ۽ چئي
 پيو ته مان هنن کي قتل ڪندس. مون کي جڏهن اها خبر
 پئي، تڏهن چار- پنج ماڻهو وٺي گهوڙن تي تڪڙو تڪڙو
 صاحب لوڪن جي پٺيان ويس ۽ جارا بڻيءَ جي ٽڪرين وٽ
 وڃي انهن کي پهتس ۽ چيو مان ته حسن خان، نواب، سخت
 ڏمريو آهي، چڱو ائين ٿيندو ته توهان موٽي اچو ته متان هو
 توهان جو پيڇو نه ڪري. احمد خان کي جڏهن خبر پئي ته
 حسن خان هنن کي مارائيندو ته هو هوا وانگي فرار ٿي ويو
 ۽ مان صاحب لوڪن کي واپس وٺي آيس. موت تي حسن خان
 کي ايندو ڏٺم. هو گهوڙي تي هو ۽ پٺيان ڪيترا هٿيار بند
 ماڻهو پيدل ٿي آيس. گهوڙو ڊوڙائي وڃي کيس پهتس ۽ صاحب لوڪن
 کي چير ته توهان اتي ترسو. مون حسن خان کان پڇو ته ڇا
 ماجرا آهي؟ چيائين ته مان صاحب لوڪن کي اصل نه ڇڏيندس.
 هنن جو حوصلو اهڙو وڌي ويو آهي، جو هو اجازت کان سواءِ
 منهنجي علائقي ۾ شڪار لاءِ گهوڙي آيا آهن. مون چيو مانس
 ته ان ۾ صاحب لوڪن جو ڪهڙو قصور؟ مقاطعيدار جو ڀائٽيو،
 چيڪو خود درٻار جو عملدار آهي، سو کين دعوت ڏئي شڪار
 لاءِ وٺي آيو آهي. غصي ۾ جواب ڏنائين ته مان احمد کي به
 جهلي سبق سيکاريندس. تنهن تي مون ٻڌايو مانس ته احمد ته
 پڇي ويو آهي، پر صاحب منهنجن ماڻهن سان بيٺا آهن. چيو مانس
 ڪم تون خوفناڪ هٿيارن سان ٿو ڪيڏين، ميرن کي اها روش
 نه وڻندي ۽ هو توکي ملامت ڪندا. ان تي هو ڪجهه ٿڌو

ٿيو ۽ چيائين ته ڀلا صاحبن کي ڇو ته هو شهر جي ٻاهران
 سڌو جهازن تي وڃن. مون هن سان وعدو ڪيو ته صاحب ائين
 ڪندا. جڏهين ڏٺائين ته صاحب بندر ڏانهن وڃن ٿا، تڏهين
 هو به پويان پير ڪري روانو ٿيو. اسان بندر تي پهتاسين، تنهن
 کان گهڻو اڳ وڃڻ لهي وئي هئي ۽ سمنڊ ڪناري کان گهڻو
 هتي ويو هو. مان سڀني صاحبجو ڪنن کي ڪنن تي ويهاري، مزورن
 کان ڪٿائي سندن ٻيڙيءَ تي پهچايو. ٻيڙي وڃڻ سان گڏ گهڻو
 پري هلي ويئي هئي ۽ مزورن کي گپ مان لنگهڻو پيو. ڪپتان
 ڪارليس مون کي چيو ته تون تيسرائين بندر تي ترس، جيستائين
 اسان جي ٻيڙي رواني ٿي وڃي ۽ اسان بندوڇ جو ٺڪاء ڪيون.
 مان اتي ايسٽائين پيو هوس، جيستائين انهن جي ٻيڙي ڪيانهي
 جي راس کان لنگهي، نظر کان غائب ٿي وڃي. مان سچ لٿي
 کان پوءِ گهر موٽي آيس. ٻي ڏينهن صبح جو جهاز تي ويس،
 حالانڪ ته ڏاڍي هٽي ۽ واڻ به لڳو. مون ڪپتان ڪارليس
 سان گذريل ڏينهن جي واقعات جي باري ۾ ڳالهائڻ ۽ صلاح
 ڏيئمانس ته جيڪي ٿي گذريو آهي، ان جو سمورو احوال
 حيدرآباد ۾ ميرن جي درٻار ۾ بمبئي سرڪار جي طرفان مقرر
 ڪيل سفير چيئانند جي معرفت، لکي ڏياري موڪل. آخر
 منشي بابلي، جو ڪرنل پاٽنجر جي چوڻ تي ڪپتان ڪارليس
 سان گڏ آيو هو، فارسيءَ ۾ هڪ خط لکيو، جو مون هڪ
 قاصد جي هٿان منشي چيئانند ڏي موڪليو. اڻٽاليهن ڪلاڪن
 کان پوءِ اهڙو خط منشي کي پهتو. هن حيدرآباد جي ميرن
 کي خط جي مطلب کان واقف ڪيو. مير نور محمد کي حسن خان
 جي روش تان مٿيان لڳي ۽ حڪم ڪيائينس ته صاحبجو ڪنن
 کان انهي هٿڪ جي هڪدم معافي وٺي. اهو حڪم نامو، پنجين
 ڏينهن هڪ چئيءَ سان مون کي مليو. حسن خان اچي ڏٺو،
 سو سڌو وٺ آيو ته تون وڃ ۾ پئي ڪپتان ڪارليس ۽
 ۽ هن جي دوستن کان معافي وٺي ڏي. منشي چيئانند جو خط

مون کي شام جو مليو ۽ مان اهو ڪپتان ڪارليس ڏي موڪليو ۽ اهو به چواڻي موڪليومانس ته حسن خان هاڻي پشيمان ٿيو آهي. ٻئي ڏينهن جڏهن مان ڪپتان ڪارليس ڏانهن ويس ته حسن خان ٻي ۽ ٻيڙي ۾ منهنجي ڪڍ آيو. هن ٻار ٻار معافي گهري ۽ پڇتاءُ ظاهر ڪيو. پوءِ ڪپتان ڪارليس، منشي جيئانند جي نالي هڪ خط لکايو ته حسن خان وڏي خطا ڪئي آهي، پر جنهن صورت ۾ هن پڇتايو آهي ۽ معافي ورتي اٿس، تنهن صورت صورت ۾ هن جو ڏوهه نظرانداز ڪجي ٿو.

ڪپتان ڪارليس ٽي مهينا ڪراچي ۾ هو. هن جا يوربي عملدار سڄو ڏينهن جهاز تي ماپن وٺڻ ۾ مشغول هوندا هئا ۽ رات جو هو موٽي منهنجي گهر ايندا هئا. تن مهينن جي گذرڻ کان پوءِ، ڪپتان ڪارليس، سون مياڻي ۽ روانو ٿي ويو. جتان پوءِ هو بصري ويو. مون هن کي ٻنهي شهرن ۾ پنهنجن گماشتن لاءِ تعارفي چنيون ڏنيون. مون کي خوشي آهي ته منهنجن گماشتن هن جي خاطر خواه خدمت ڪئي - هن اتان موڪلائڻ وقت اسان جي سڀني گماشتن کي سفارشي چنيون ڏنيون. ڪراچي ۾ ڪمپٽن ڪارليس جي مون سان دوستي هئي ۽ هو مون وٽ رهندو هو. ان ڪري سنڌ توڙي سنڌ جي پاڙيوارن ملڪن جي ماڻهن سمجهيو ته انگريز سرڪار سنڌ ۾ مون کي پنهنجو سفير مقرر ڪيو آهي.

سبت ۱۸۷۵ (۱۸۳۸ع) جي بڊي مهيني ۾ ڪرنل پائيجر، پنج کان حيدرآباد پهتو، جتان مون کي لکيائين ته انگريزن جي هڪ وڏي فوج سرجان ڪين جي قيادت هيٺ، بمبئي کان گهوڙا ٻاري ۽ (۱) رستي بامنيڪوٽ لاءِ رواني ٿي چڪي آهي.

(۱) گهوڙا ٻاري، سنڌ ۾ ڪراچي کان پوءِ، ٻين سڀني کان اهم بندرگاهه هو ۽ اڃا آهي، پر درياءُ جي ڦير ڦارين (ڏسو حاشيه صفحي ۱۰۶ تي)

جتان اها. سنڌونديءَ رستي شڪارپور ويندي. سموري سفر ۾ ان جي آسائش ۽ رسد جو انتظام ڪرڻو آهي. آءٌ توکان سواءِ، ڪنهن ٻئي کي اهڙو ڏکيو ۽ اهم ڪم حوالي نٿو ڪري سگهان؛ ڇاڪاڻ ته منهنجو تو ۾ پورو پورو اعتماد آهي. اميد ته تون هي ڪم عقل، قابليت ۽ پوريءَ جانفشانيءَ سان نباهيندين. هن انهيءَ خط سان گڏ هڪ ٻن لکن ڪوڙين (پنچ جو سِڪو) جي پڇ جي واپارين تي هندي (۱) ۽ ٻيون بمبئيءَ ۽ ڪلڪتي جون هنديون به موڪلي ڏنيون. انهن کي ضرورت مطابق مٽائي، رسد جي محڪمي لاءِ ڇانور، ڪڙڪ، جوءَ ۽ ٻاجهري خريد ڪرڻي هئي. اهو سامان وري آهستي آهستي، مختلف ٻيڙين جي رستي پڇ واري ماڌي ڏانهن، گهوڙا ٻاريءَ موڪلڻو هو.

(آندل حاشيه، صفحي ۱۰۵ تان)

ڪري، اهو شهر بار بار نئين سر تعمير ڪيو پئي ويو آهي ۽ هر نئون اڏايل شهر گهوڙا ٻاري سڏبو رهيو آهي. جنهن زماني جو قصو آهي ان وقت گهوڙا ٻاريءَ جو بندر، وڪر نالي ڳوٺ وٽ هو، جو هاڻي سمند کان ڪافي پري آهي ۽ درياءُ به ڇڏي ويو اٿس. هاڻي تيرهن ميلن جي فاصلي تي ڪيٽيءَ جي نئين بندر، جيڪو نئي کان ست ميل ڏکڻ-اولهه طرف آهي، ان جي جاءِ پري آهي. ڪيٽي بندر، جنهن کي ڪيٽي گهوڙا ٻاڙي چوندا آهن، تنهن کي به درياءُ ئي دفعا لوڙهي ويو آهي ۽ ان کي وري وري درياءُ جي ڪپ تي نئين سر تعمير ڪيو ويو آهي. ڪيٽيءَ ۾ ۲۵۲۷ ماڻهو رهن ٿا. بندر، عمارتي ڪاڌ ۽ ٻين گهرين شين جي واپار ۾ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ جي بندرن سان ساحلي تجارت لاءِ استعمال ٿيندو آهي.

(۱) هندي يعني ٺاڻي جي چٽي.

ماڻھو، انگریزن جو گماشتو هو هن کي هدايت ڪئي وئي هئي ته هو رسد جي محڪمي جي عملدارن سان گڏجي، مال سنڀالي لهرائي. ان کان سواءِ، مون کي چيو ويو ته ٻه هزار اُت ۽ اٺ سَو يا هزار ڊگهه، مهيني جي حساب سان پاڙي ڪري، اعتبار جهڙن ماڻهن سان گڏ موجود ڪري بيهاريان جو انهن جي ڪنهن به وقت ضرورت پئي ته ڪم اچي سگهن.

مون انهن هدايتن مطابق اناج خريد ڪري، گهوڙاڀاريءَ موڪل شروع ڪيو. انهيءَ خريداريءَ ڪري، ڪراچيءَ جي بازار ۾ اُنَ جون قيمتون وڌي ويون ۽ ميرن جي عملدارن رنڊڪون وجهڻ شروع ڪيون. هنن ڪراچيءَ جي غريب مسلمانن کي پڙڪايو ته هو منهنجي در تي ڌرنو ماري شور ڪن. چنانچ هڪڙي ڏينهن صبح جو هزار مسلمانن جو ميڙ اچي منهنجي در تي ڪٺو ٿيو، ۽ پڪارڻ لڳا ته توڙ ڏڪر پيدا ڪيو آهي ۽ غريبن کي بڪ ماريو آهي. ميرن جي عملدارن اهڙيءَ طرح اٽسڙيءَ طرح مخالفت شروع ڪئي، پر هو اسان جو ڪوبه نقصان ڪونه ڪري سگهيا. مون ڪنهن جي به پرواهه ڪانه ڪئي. منهنجا گهڻن هنڌين گماشتا هئا. سون مياڻي ۾، وڻيسيميل منهنجي ڪوٺي سنڀاليندو هو. هو اتان سستي اگهه تي اناج خريد ڪري ڪراچيءَ موڪليندو هو، حتان اهو ڏسي چڪاسي گهوڙاڀاريءَ روانو ڪيو ويندو هو. سيوهڻ ۾ به منهنجا گماشتا منهنجي حڪم پٽاندر، ان خريد ڪري؛ ايماندار نوڪرن جي هٿان، سنڌو نديءَ جي رستي گهوڙاڀاريءَ موڪليندا هئا ۽ اتي منشي ماڏي ۽ ٻين گماشتن جي حوالي ڪري، رسيدون وٺي باقاعدي مون ڏي ڪراچيءَ موڪلي ڏيندا هئا.

ان وچ ۾ سان اُنهن جو انتظام ڪندو رهيس. ٽالپرن حڪومت جا عملدار هروقت منهنجن ڪوششن کي ناڪام بنائڻ جو سعيو ڪندا رهيا. هو اونسزارن کي گجهه ڳروھ ۾ ڊيچاريندا هئا ۽ هنن جي دلين تي اهو اثر ويهاريوندا هئا ته ٽالپرن جي

علائقي مان لنگهي وڃڻ ڪا اڪ جي ماڪي لاءِ نه آهي. فرنگين جي فوج جو ضرور مقابلو ڪيو ويندو ۽ شايد لڙائي لڳي، جنهن ۾ اوهان غريب اٿن وارن کي اڃاڻو نقصان رسندو ۽ مفت مارجي ويندو. اوهان جي پلائي انهيءَ ۾ آهي ته پاڙي تي اٿن ڏيڻ کان انڪار ڪريو. اهي ڳالهيوڻ تفصيلوار منهنجي ڏيان تي آيون. مون برهمائي بلوچن کي، جي اسان جي وڏن کان ملازم هوندا هئا ۽ منهنجي اخلاقي اثر هيٺ هئا، گهرائي ڪانئن پنج سؤ اُت خريد ڪيا، جي هنن جي قبيلي جي ملاڪيت هئا. اهڙيءَ طرح مون ڪن ٻين ماڻهن کان، جن تي منهنجو اعتبار هو، اُت پاڙي ڪيا. پوءِ مون خيال ڪيو ته ڪراچيءَ کان ٽي ڪوهه پري، گهاري (۱) ۾، جتي اسان جي سؤ سالن کان ڪوئي هرندي هئي، اتي وڃي ڪجهه وقت رهجي ته جيئن زياده آسانيءَ سان اُت هٿ ڪري سگهجن. ڇاڪاڻ ته ڪراچيءَ ۾ امڪان هو ته اٿن جو گهربل تعداد نه به ملي سگهي. اهو فيصلو ڪري، پاڙي تي هٿ ڪيل اٿن جي مالڪن کي صلاح ڏنم ته اُت ڪاهي گهاري هلو، جو اتي چارو جام آڻو. پوءِ آءٌ به ماڻ مٿ ۾ گهاري هليو ويس. گهاري ۾ پنهنجي سرگماشتي

(۱) گهارو، دايجي اسٽيشن کان اُت ميل پري، ميرپور ساڪري تعلقي ۾ آهي. ان جي آبادي هاڻي اڳي کان اڌ جيتري آهي، يعني ۸۰۰ يا ۱۰۰۰ ماڻهو ٿيندي. گهاري جو اڃا به گزري ڦاٽ جي معرفت ڪراچيءَ سان رابطو آهي. پر ڪراچي-ڪوٽڙي ريلوي جي ڪري ان جي تجارتي اهميت گهٽ ٿي وئي آهي. گهارو، پنيپور جي قديم ڦٽل شهر کان گهڻو پري نه آهي. گهڻن ماڻهن جو خيال آهي ته پنيپور، ديبل جو پراڻو شهر آهي، جنهن تي ستينءَ صديءَ ۾ پهرئين عرب فاتح حملو ڪيو هو. ٻين محققن جو خيال آهي ته ديبل ۽ ٿٽو هڪ ئي شهر آهي.

نانڪرام کي چير ته آءُ جو کين کي چڱيءَ طرح سڃاڻان ۽ هو به مون کي چڱيءَ طرح سڃاڻن. نانڪرام منهنجن هدايتن مطابق ڪم ڪرڻ شروع ڪيو ۽ ٻن ڏينهن اندر منهنجيءَ جاءِ تي ملير جي ميمڻ (۱) ۽ جو کين جي قبيلن مومت، تير، بند، ستر ۽ هوٽيءَ جي چڱن مڙسن ۽ ٻين اٺن وارن کي اچي حاضر ڪيائين. مون هنن کان قبوليتون لکائي ورتيون، پوءِ وڌيڪَ خاطريءَ لاءِ ابتدائي انتظام ڪري، ماڻهن کي چير ته اُن گهاري ۾ ڪاهي اچو ته انهن جي داخلا ڪري، ڳوٺ جي آسپاس هن-تن ڪوهن جي اندر چاري لاءِ ڇڏيون، جيستائين انهن جي ضرورت پوي. ان کان پوءِ جلدئي جو کين جي سردار، جام مهرعليءَ کي انهيءَ سودي جي خبر ڪيم؛ ڇاڪاڻ ته مون هن جي قور وارن سان سودو ڪيو هو، تنهنڪري ٻڌائڻ ضروري ڄاتو. هن پنهنجن ماڻهن تي ڏاڍا چوه چنڊيا ته توهان چو منهنجي صلاح کان سواءِ اُن ڏيئا ڪيا آهن. ڄار جيڪي ستون ستون ٿيون، تن جي مون کي خبر پئجي ويئي، تنهنڪري مون پنهنجي گماشتي نانڪرام کي هن جي ڳوٺ ملير موڪليو ته وڃي

(۲) ميمڻ لفظ مومن يعني سچو مسلمان، جي بگڙيل صورت آهي. عام طرح اهو خطاب نومسلم ڪڇين لاءِ مخصوص آهي، جي هاڻي اڪثر جدا طبقو ٿي ويا آهن. کي اصل سنڌي نومسلم نه پاڻ کي ميمڻ يا سرها سڏائيندا آهن. ان ڳالهه جو پورو سراغ نه مليو آهي ته هو ڪهڙي زماني ۾ مسلمان ٿيا هئا. ميمڻ جو پيشو اڪثر واپار هوندو آهي، پر لاڙ ۾ گهڻا ميمڻ ڪيتي ۽ وياج جو ڪم ڪندا آهن ۽ بمبئيءَ ۾ گهڻا ميمڻ رهن ٿا جي اڪثر هرهائينس آغا خان جا مريد آهن. انهن مان گهڻا وڏا شاهوڪار آهن ۽ دڪان اٿن ۽ واپار ڪندا آهن. [نوٽ: هت مؤلف ميمڻ ۽ کوجن کي پاڻ ۾ منجهائي ڇڏيو آهي.]

ولي اچيس. هو ڄام کي ولي آيو. منهنجي ڄام سان ڊگهي ملاقات ٿي ۽ آخر هن کي باز آڻڻ ۾ ڪاسياب ٿيس. ڄام هڪ بکيو شينهن هو ۽ هن کي ڪجهه نه ڪجهه وات سائي ڪيندي هئي. چيائين ته مان گهرجائو آهيان، قرض ڪپڙ تنهن تي مون پنهنجي گماشتي، نانڪرام کي چيو ته هن کي ٻه هزار رپيا ڏي. مگر نانڪرام جو هن تي اڳيئي ٻئي ڪنهن حساب ۾ پنج هزار رپيا قرض هو. هو کانئس هميشه قرض کڻندو هو، جو پنهنجي جاگير جي پڌاڻش ۽ گهاري جي ماليه مان، جنهن جو هن کي مقاطعو مليل هو، ڏيندو هو. نانڪرام هن کي ٻه هزار رپيا وڌيڪ ڏنا. ڪجهه روڪ ۽ ڪجهه ان ٻه ڄام وعدو ڪيو ته مان هاڻي وفادار ٿي رهندس.

مون ساڪري ۾ پنج سؤ باربردار ڍڪا مهيني جي حساب سان پاڙي تي هٿ ڪيا ۽ انهن جي مالڪن کان قبوليتون ورتي ۽ سمورا اٺ گهاري ۾ گهرائي ورتي. ان کان پوءِ اناج ۽ ٻئي سيڙي سامان ڪڍي ڪرڻ ۽ اٺن ۽ باربردار ڍڪن جي هٿ ڪرڻ متعلق ڪرنل ٻانئجر کي احوال لکي موڪليو. هو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ منهنجي لياقت ۽ دانشمنديءَ جي تعريف ڪيائين. جلد ئي پوءِ ڪرنل ٻانئجر، حيدرآباد کان گهوڙا ٻاري ۽ اتان بانسيڪوٽ روانو ٿيو. هن کي ٻه نائب هئا: هڪڙو ليفٽيننٽ، ڊبليو. جي. ايسٽوڪ (۱) ۽ ٻيو ليڪي. انهيءَ وقت ڌاري،

(۱) ڪئپٽن ڊبليو. جي. ايسٽوڪ، ۱۸۰۸ع ۾ پيدا ٿيو هو. هو ۱۸۱۷ع ۾ بمبئيءَ ويو. ۱۸۳۸ع ۾ لارڊ ڪين جي فوج جو سياسي عملدار هو ۽ هن سان گڏجي سنڌ آيو هو. ۱۸۳۹ع ۾، حيدرآباد جي ميرن سان معاهدي ڪرڻ لاءِ ڳالهين ۾ بهرو ورتائين، جنهن جي ذريعي سنڌونديءَ ۾ بناڪنهن رنڊروڪ جي واپار جي اجازت ڏني وئي. اميرن جي برخلاف (ڏسو حاشيه صفحي ۱۱۱ تي)

سر جان کين هڪ شاهي فوج سان، بمبئيءَ کان گهوڙا باريءَ پهتو. ان کان اڳ سر جان کين جي نائب ڪميشن، آئوٽرام (۱)،

(آندل حاشيه صفحي ۱۱۰ تان)

ڪابل ۽ پنجاب جي حاڪمن جي جيڪا دعوا هئي، ان جي باري ۾ فيصلو ٿيو ته انگريز امانت ڪندا. ان کان سواءِ، اها ڳالهه به قبول ڪئي وئي ته سنڌ جي دفاع لاءِ هڪ مددگار فوج رکي ويندي. بولان جي دڙي جي هيٺانهين ۽ واري علاقي جو سياسي انتظام به ايسٽوڪ جي حوالي هو. اهو علائقو ان وقت افغانستان جي خلاف جيڪي فوجي ڪارروايون هلي رهيون هيون، تن جو مرڪز هو. بعد ۾ هو سنڌ ۾ عارضي مقامي سفير مقرر ڪيو ويو. ۱۸۴۷ع ۾ ڪمپٽن ايسٽوڪ، ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جو ڊائريڪٽر منتخب ٿيو ۽ ۱۸۵۸ع ۾ نائب صدر مقرر ٿيو. ان کان پوءِ هو هندستان جي سيڪريٽري آف اسٽيٽ جي ڪائونسل جو رڪن ٿيو.

(۱) هي ڪرنل جي درجي تان ترقي ڪري، سر جيمس آئوٽرام بئرونيٽ جي مرتبي کي رسيو. هيءُ اڻويهين صديءَ جي هڪ نهايت دلير هستي هئي. هت هن جي نامور هستيءَ جي ڪارنامن دهرائڻ جي ضرورت نه آهي. هر هڪ انگريز کي معلوم آهي ته هو ڪيشن سر هينري هيولاڪ سان گڏجي، لکنو جي پهرئين بچاءُ لاءِ ويو هو ۽ پوءِ سر هينري هيولاڪ کي دفاع جي شرف ڏيڻ لاءِ ظاهر ڪيائين ته مان لکنو ۾ آڏو جي چيف ڪمشنر جي حيثيت ۾ داخل ٿيندس. هو آخر ۾ گورنر جنرل جي ڪائونسل جو فوجي ميمبر هو. سر چارلس نيپئر، جنهن جا هن سان پوءِ اختلاف ٿيا هئا، تنهن هن کي ”مشرق جي لاجواب پهلوان“ جو لقب ڏنو هو.

کي بمبئيءَ جي گورنر، ڪراچيءَ ۽ موڪلي ڏٺو هو. هن کي هدايت ڪئي وئي هئي ته مون وٽ رهي معلوم ڪري ته ڪرنل پائنجر مون کي فوج جي رسد لاءِ اناج گڏ ڪرڻ ۽ انن ۽ بارنردار ڏيکڻ هٿ ڪرڻ لاءِ جيڪي فرمائشون ڪيون هيون، تن جي مون ڪميٽي قدر پوئواري ڪئي آهي. هو هڪ ننڍي ڏيسي پيڙيءَ ۾ سوار ٿي اچي پهتو. بئندر تي کيس منهنجا پائر پريتمداس ۽ سڪرامداس، وٺڻ ويا. سڪرامداس کيس پيڙيءَ کان ڪناري تائين وٺي آيو. ڪميٽي آئوٿرام سان لاشه ڪي نوڪر ساڻ هئا، پر هو سنڌين جي ڊپ کان ساڻس گڏجي ڪناري تي ڪونه لٿا. آئوٿرام ڪجهه بسڪوٽ ۽ ڊبل روٽيون رومال ۾ ٻڌي، هڪ لٽ هٿ ۾ کڻي، منهنجي پاءُ سڪرامداس سان گڏجي آيو. اچڻ سان منهنجي پڇا ڪيائين. چيائونس ته ٽالپرن جي حڪومت جي عملدارن، ڪراچيءَ ۾ انن ۽ ڏيکڻ هٿ ڪرڻ ۾ رنڊ ڪون پئي وڌيون، تنهنڪري هو پاڻ ڪوشش ڪرڻ لاءِ گهاري ويل آهي. ڪميٽي آئوٿرام به ڏينهن منهنجي ڪوٺيءَ، يعني واپار جي ڪاروبار واريءَ جاءِ تي ترسيل هو. هو ماني ٿوري کائيندو هو ۽ زياده گذر کير تي هوندو هوس. هو مون سان ملڻ لاءِ منتظر هو. تنهنڪري سڪرامداس کي چيائين ته مون سان گڏجي گهاري (۱) هل. هن جواب ڏنس ته مان ڪراچيءَ ۾ سٺ جي هدايتن تي عمل ڪري رهيو آهيان، آءٌ اعتبار جو ڳو ملازم تنهنجي خدمت ۾ ڏيڻ لاءِ تيار آهيان. پر ڪميٽي آئوٿرام زور پريس ته تون ڪيئن به مون سان ضرور گڏجي هل. لاچار به سواريءَ جا آڻ هڪدم پلاٽيا ويا، هڪ تي سينٽ سڪرامداس ۽ ڪميٽي آئوٿرام پيلهه سوار ٿيا ۽ ٻئي تي

(۱) آئوٿرام جي هن سفر جو احوال، سندس هڪ تصنيف، ”سنڌ ۽ افغانستان جي مهم تي سرسري نظر“ جي پهرئين باب ۾ ڏنل آهي.

ٻن نوڪرن کي ساڻ کنيو ويو. شام جو مان پنهنجي گهر جي
 آڱڻ ۾ ڪرسيءَ تي ويٺو هوس، ڇا ڏسان ته منهنجو ڀاءُ آڻ
 تي سوار آهي ۽ پٺيان هڪ فرنگي ويٺو اٿس. مان پورپيءَ کي
 باعزت وٺي اچي هڪ ڪٽ تي ويهاريو، جنهن تي گديلو پيو
 هو. دستوري خوش خيبر عافيت کان پوءِ، ڪئپٽن آئوٽرام مون
 کي پنهنجي اچڻ جي مقصد کان واقف ڪيو، ۽ چيائين ته بمبئيءَ
 جي گورنر مون کي موڪليو آهي ته سيٺ کان ڀڄي اچ ته تو
 ڪئپٽن پاڻنجر جي حڪمن جي ڪيتريقدر تعميل ڪئي آهي؟
 مون خاطري ڏنيمانس ته ڪرنل پاڻنجر جي حڪمن جي هر طرح
 پوئواري ڪئي ويئي آهي. اها خبر ٻڌي هو ڏاڍو خوش ٿيو ۽
 چيائين ته مون کي سڀاڻي باسنيڪوٽ وڃڻو آهي، سواريءَ جو
 انتظام ڪر ۽ مون کي پنجاهه سوار ۽ پنهنجو ڀاءُ سڪرامداس
 به ساڻ ڏي. ٻئي ڏينهن پرهه ڦٽيءَ جو ڪئپٽن آئوٽرام، گهاري
 کان باسنيڪوٽ روانو ٿي ويو. منهنجو ڀاءُ ۽ هو ٻيئي هڪ
 اٺ تي سوار ٿيا. وڃڻ وقت چيائين ته تون به جلدئي اسان
 جي پويان باسنيڪوٽ اچ. مون وعدو ڪيو مانس ته باربردار
 وهڻ موڪلي مان به ايندس، ته جيئن ڪي وقت پٺيان رهجي
 نه وڃن. ٻن ڏينهن کان پوءِ، مان باسنيڪوٽ وڃڻ لاءِ فارغ
 ٿيس. انگريزن جي چانوٿيءَ جو انتظام ۽ فوج جي تربيت ڏسي
 مان حيران ٿي ويس. ڀڄا ڪري وڃي ڪئپٽن آئوٽرام ۽ سڪرامداس
 سان مليس. منهنجو ڀاءُ هڪ بافتي جي اسٽر ڏنل دوچوبي
 تنبوءَ ۾ رهيل هو جو کيس ميجر آئوٽرام رهڻ لاءِ ڏنو هو.
 مان به وڃي هن سان رهيس. منشي علي اڪبر ايراني، منهنجي
 ڀاءُ جي خدمت لاءِ مقرر ڪيو ويو هو. هو، ادي تي ڏاڍو
 مهربان هو. مون سان ڪيترائي گمانتا ساڻ هئا. چانوٿي ڇڻڻ
 ميلن جي ايراضيءَ ۾ پکڙيل هئي ۽ هر ڪنهن ڳالهه جو اعليٰ
 بندوبست ۽ انتظام هو. مون اها رات ادي ساڻ گڏجي گذاري.
 ٻئي ڏينهن ڏهين بجي، مان ڪرنل پاڻنجر سان ملڻ ويس. آءٌ

هن جي حليمت، اخلاق ۽ دورانديشيءَ کان ڏاڍو متاثر ٿيس. مون کي يورپي ماڻهن جي صحبت جو شرف اڳي ڪڏهن به حاصل ڪونه ٿيو هو ۽ مان هنن جي رسمن، رواجن ۽ عاداتن کان پڻ غير واقف هوس. مان ڪرنل پاٽنجر جي پهرين نائب، ليفٽيننٽ ايسٽوڪ جو شڪرگذار آهيان، جنهن مون کي پنهنجن رسمن رواجن کان چڱيءَ طرح واقف ڪيو ۽ چيائين ته اسان سان لاڳاپي رکڻ مان توهان کي وڏا فائدا ٿيندا. ان کان پوءِ مان وڌيڪ سرجوشيءَ سان ڪم ڪرڻ لڳس. ليفٽيننٽ ايسٽوڪ، هڪ نهايت خوش مزاج، بي ٽڪلف، خوش گفتار، حليم طبع ۽ صاف گو ماڻهو هو. هن پنهنجي نيڪ عادتن سان هر ڪنهن جون دليون موهي ڇڏيون هيون. هو سنڌ ۾ پنهنجي خوش مزاجيءَ سببان مشهور هو.

آءٌ جڏهن ڪرنل پاٽنجر سان مليس، تڏهن هن مون کان وڙهن ۽ فوج جي رسد بابت پڇيو. مون هن کي مڪمل تفصيلوار احوال ڏنو. احوال ٻڌي نهايت خوش ٿيو ۽ چيائين ته جيڪي شيون ۽ سامان تو رسد جي محڪمي جي اعليٰ عملدار، ميجر ڊيوڊسن کي وٺي ڏنو آهي، تنهن جي مون کي تفصيلوار فهرست ٺاهي ڏي ۽ جيڪي اٺ ۽ ڊگها پاڙي ٿي ڪيا اٿي، سي پڻ هن جي حوالي ڪر. پوءِ هن مون کي فوج جي سالار سر جان ڪين، لاءِ هڪ تعارفِي خط ڏنو ۽ چيائين ته وڃي ساڻس مل. چنانچہ مان سر جان ڪين جي خيمي ڏانهن ويس ۽ ڪرنل پاٽنجر جو رُقعو اندر موڪليو. سپهر سالار مون کي نهايت شفقت سان پيش آيو. سر جان ڪين پاڻ هندستاني نه ڳالهائي سگهندو هو. هن جي هيٺان ٽي نائب هئا: ڪپٽن آئوٿرام، ڪپٽن پاويل ۽ ميجر ڪين. هنن مون کان سيڏي سامان جي باري ۾ سوال ڪيا. مون ٻڌايو مانس ته سڀ ڪجهه ٺيڪ آهي. تنهن تي حڪم ڪيائين ته سمورو سامان رسد جي ڪميسري جنرل (اعليٰ افسر)، ميجر ڊيوڊسن جي حوالي ڪر. مون حڪم جي تعميل ڪئي ۽

هيڪو سامان سرڪار جي گماشتي، ماڻو جي ڏانهن گهوڙا ٻاري ۽ موڪليو هوم، تنهن جو پڻ تفصيلوار احوال جنرل کي ڏنو. ان کان پوءِ جيڪي ڪجهه موڪليو هوم، سو به ٻڌايو مانس. هن ان ۽ ڊگبا ڏسي، گهڻي، پنهنجي حوالي ڪيا. ڪرنل پاڻنجر مون کي هدايت ڪئي ته ڪميسري جنرل جي حڪمن جي پوري پوري تعميل ڪجان ۽ رسد ۽ وهڻن وغيره لاءِ هو جيڪي فرمائشون ڪري تن جو ڌيان رکجان. وڌيڪ چيائين ته پنهنجي پاڻ ۽ سڪرامنداس کي چو ته اٿن ۽ ڊگن جي سنڀال ڪري ۽ جتن کي خوش رکي. مون اهو سمورو ڪاروبار، بنا ڪنهن اجوري جي ڪرڻ جو وعدو ڪيو. درحقيقت شروع ۾ مون انگريزن جي جيڪا به خدمت ڪئي هئي، سا سموري بنا ڪنهن اجوري جي هئي. مان سيڌي سامان جو مقاطيدار ڪونه هوس. مون سياسي خدمت مالي نفعي جي ارادي سان ڪانه ڪئي هئي. منهنجي جان ۽ مال هر وقت جو کي ۾ هوندو هو. هر ڪنهن کي معلوم هو ته ٽالپرن جي حڪومت، جنهن جو مان زبردست هوس، سنڌ مان انگريزن جي فوج کي رستي ڏيڻ جي خلاف هئي ۽ هنن جي نظر ۾ انگريزن جي مدد ڪرڻ سندن مفاد جي خلاف، بلڪه حڪومت جي توهين هئي. پر منهنجي خاندان سان، پوين ميرن جي مذهبي تعصب جي اثر هيٺ، جيڪي ظلم ڪيا ويا هئا، تن جي ڪري اسان کي سخت رنج هو. انگريز سرڪار لاءِ قربانيون، مون فقط پنهنجي خاندان جي مفاد ۽ پلائيءَ خاطر ڪيون. تنهنڪري جيڪي مون کي ڪرنل پاڻنجر چيو، تنهن جي مون خوشيءَ سان تعميل ڪئي ۽ خدا جو شڪر آهي ته مان پنهنجن خانگي نوڪرن، منشين ۽ سپاهين جي مدد سان، سڀ ڪم خاطر خواه نموني ۾ پورا ڪيا.

باب پنجنون

فوج جو نئي طرف وڃڻ - نائونمل جو ضربخاني سنڀالڻ
کان انڪار - هڪ بلوچ جو آڀي کان نڪري وڃڻ - ٽن انگريز
عملدارن جو اتفاقي موت - مير شاهه محمد جو انگريزن جي
گدام کي جلاڻ - مير نور محمد جو نائونمل کي لڪڇپ ۾
عذر موڪلڻ - آغا اسماعيل شاهه - سڪرامداس جو فوج سان اتر
طرف وڃڻ - پائنجر جي امير البجر کي، نائونمل جي گهر جي
حفاظت لاءِ استدعا - ڪراچيءَ تي بمباري - فوج جي لاهڻ ۾
مدد - نائونمل جي گهر جي حفاظت - سڪرامداس جي شڪارپور
۾ فوج کان موڪلائي - نائونمل جي مدد سان ڪئپٽن هئمنڊ
جي قاتلن جو گرفتار ٿيڻ - پائنجر جو نائونمل کي ڀڄڻ ۾ گهرائڻ -
وڌيڪ گهوڙيسوارن لاءِ پئسا مهيا ڪري ڏيڻ - آئوٽرام
جو قلات کان سون مياڻيءَ تائين، خطرناڪ سفر - موت کان
ٻار وار بچڻ .

بامنيڪوٽ ۾، منهنجي هوندي حيدرآباد جي ميرن جي
پاران نواب غلام شاهه لغاري، سيد زين العابدين ۽ آغا اسماعيل شاهه (۱)

---

(۱) آغا اسماعيل شاهه، اصل گيرجي نسل جو هو ۽ بيروني
معاملات ۾، ميرن جو خاص صلاحڪار هو. هن کي ۱۸۲۰ع
۾، ميرن جي پاران بمبئيءَ سفر ڪري موڪايو ويو هو.
جتي گورنر ماؤنٽ اسٽوئرت، هن جي پليءَ پٽ آجيان ڪئي
هئي. هن جي پوين مان ڪي سنڌ جي ڪمشنر جي دفتر
۾ چڱن عهدن تي رهيا آهن.

انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾ اچي پنهنجون خدمتون پيش ڪيون. پنجن - ڇهن ڏينهن کان پوءِ فوج ڇانوڻي ڇڏي، ٺٽي طرف ڪڍج ڪيو، جتي هو ٽن ڏينهن کان پوءِ پهتا ۽ شهر ۽ مڪليءَ [۱] جي وچ تي منزل انداز ٿيا، جتي هنن لاءِ ڏاڍو سهڻو انتظام ڪيو ويو هو.

ٺٽي ۾ مون کي ڪرنل پاٽنجر چيو ته مسٽر وائيٽ لاک، هن شهر ۾ 'انگريزن جي ماڙيءَ' نالي هڪ گهر ۾ رهندو آهي، ان وٽ وڃي ريال [۲] ۽ چاندي وٺي، پگهاري، ڪنهن ديانتدار ملازم جي نظرداريءَ هيٺ، ان مان "ڪوڙيون" ٺهراءَ. مون خيال ڪيو ته هي ڏندو نيڪناميءَ لاءِ خطرناڪ آهي، جيڪڏهن سيڪي جي تور يا ڪنهن ٻئي نموني تر جيترو به تفاوت ٿيو ته ناحق ملامت پائي پوندي. تنهنڪري، مون پنهنجن خيالن ۽ اعتراض جو ليفٽيننٽ ايسٽوڪ سان خانگي طرح اظهار ڪيو، ۽ چيو مانس ته اهڙي ڪم ۾ بدناميءَ جو انديشو آهي. ليفٽيننٽ ايسٽوڪ، اهو شخص هو جنهن جي دوستيءَ جو مون

[۱] مڪليءَ جون ٽڪريون، ٺٽي کان ٻه-ٽي ميل پري هڪ ڊگهي، چوٽي جي پٿرن جي پهاڙين جي قطار آهي، جتي گهڻي وقت کان مسلمان بزرگ، پير، ولي دفن ڪيا ويندا آهن. انهيءَ ڪري اها هڪ مقدس جڳهه سمجهي ويندي آهي. هن وقت ڄڻ ته هڪ وڏو مقام آهي جتي اڳوڻن بادشاهن، دهليءَ جي صوبيدارن وغيره جا ڪيترا عاليشان مقبرا آهن.

[۲] ريال، اٽڪل ٻن رپين جي قيمت جو ميريا ٿيريسيا ڊالر، مڪران جي ساحل تي مروج هو ۽ گهڻي انداز ۾ زنجبار کان چانديءَ لاءِ برآمد ڪيو ويندو هو. ۶۸-۱۹۶۷ع واري حيش جي لڙائيءَ ۾ انگريزي فوج سيڪي طور ڪم آڻيندي هئي.

وت وڏو قدر هو. مون کي هن جي نيڪ، شريف ۽ حقيقت پسند مزاج لاءِ گهڻي عزت هئي. هن کرنل پائنجر سان ڳالهايو، جنهن اهو ڪم مائڪجيءَ نالي هڪ پارسيءَ جي حوالي ڪيو، جيڪو ڇانوڻيءَ ۾ رهندو هو. مائڪجيءَ ٻه سال ساندھه ضربخانن ۾ هلايو، ڪافي پئسو ٺاهيائين ۽ آخر جيل جا دروازا ڏٺائين.

هڪڙي ڏينهن نئي ۾ هڪ نوحائي بروج، اگهاڙي ترار کڻي، کرنل پائنجر (۱) جي تنوع ۾ ڪاهي آيو ۽ چرين وانگر، مڪر ڪري، هوا ۾ ترار ڦيرائڻ لڳو. کرنل پائنجر جا سپاهي هن کي پڪڙڻ لاءِ هڪدم کڙا ٿي اٿيا، پر هو وٺي پڳو. هو سپاهين کان نڪو هو جنهنڪري کيس پڪڙي نه سگهيا. تنهن تي حڪم ڏنو ويو ته هن تي گولي هلايو، ۽ بندوق جي هڪ ئي گوليءَ هن جو ڪم تمام ڪري ڇڏيو.

فوج نئي ۾ چار ڏينهن قيام ڪيو. حيدرآباد جي ڀرسان گدوبندر وٽ سرڪاري گدام ۾ سامان جو وڏو ذخيرو ڪنو ڪيو ويو هو. کرنل پائنجر جو ٻيو نائب، مسٽر ليڪي، سنڌونديءَ جي ڪپ تي گدوبندر جي بلڪل ويجهو رهيل هو. هڪڙي ڏينهن اوچتو، ميرپورخاص جو مير شاعر محمد، پنهنجو لشڪر وٺي حيدرآباد تي ڪاهي آيو ۽ حيدرآباد جي ميرن جي صلاح ۽ هنن جي سپاهين جي مدد سان، گدوبندر ۾ انگريزن جي گدام تي حملو ڪري، ڦري، باهم ڏئي ڪيترو مال کڻي ويو. جڏهن مسٽر ليڪيءَ کي گدام تي حملي جي خبر پئي، ته هو ڊپ ۾ بيڙي تيار ڪرائي، نئي روانو ٿي ويو. هن جو اهو قدم نهايت عاقبت اندیش هو. جيڪڏهن هو بروج جي هٿ اچي وڃي ها، ته پورو ڪري ڇڏينس ها. مسٽر ليڪي جيئن ئي نئي پهتو، تيئن هڪدم فوج کي اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏنو ويو ۽ ان جي فورا تعميل ڪئي وئي. ۽ نئي کان

(۱) ڏسو. پائنجر جي رپورٽ، هن واقعي بابت.

جهرڪن (۱) تائين پتيهن ميلن جو مفاصلو هڪ ئي منزل ۾ طئي ڪيو ويو. ڏکڻ ۽ ميدان ۾ هڪ محفوظ جڳهه تي چانوڻي لڳائي ويئي. ان وقت مان به چانوڻيءَ ۾ هوس. ليفٽيننٽ ايسٽوڪ مون کي چيو ته جتن جو خيال رکجانءِ ته مٿان ڪنهن وقت ڌوڪو ڏئي فرار نه ٿي وڃن. پر ڏٺيءَ جو شڪر جو ڪنهن به ڌوڪياري يا ڪا ڏڳي وغيره نه ڪئي. مون سمورا اٺ ۽ ڊگه، جهرڪن ۾ ميرن جي شڪار گاهه (۲) ۾ بهاري ڇڏيا هئا. جهرڪن ۾ اچڻ کان ڪجهه وقت پوءِ هڪڙي ڏينهن صبح جو به (۳) ڏور ٻي ٻيلي ۾ سير ڪرڻ ويا. هنن انهيءَ خيال سان بندوقن سان ڪنهن هيون ته جيڪڏهن ڪو موقعو ملي وڃي ته شڪار ڪجي. هنن ڪسي ڪن پروج سپاهين، جي ٻيلي ۾ لڪا وينا هئا، حملو ڪري ماري ڇڏيو.

جهرڪن ۾ انگريزن جي فوج جي تربيت ۽ انتظام اهڙو ته سهڻو ۽ رعبدار هو، جو ماڻهو ڏسي حيران ٿي ويا. صاف تيل بندوقن ۽ نرڇين جا اڍا بيٺل گڏا رواتيءَ لڳل رڪ وانگر ٿي چمڪيا. ميرن معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ ڪيترا جاسوس

(۱) جهرڪ، سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪپ تي، ڏني ۽ ڪوٽڙيءَ

جي وچ ۾ حيدرآباد جي سامهون، چوني جي پٿر جي ڏکڻ تي هڪ شهر آهي. شهر ٻوڏ جي خطري کان ٻاهر آهي، تنهنڪري مڪاني ضلعي عملدار اتي رهندو آهي.

(۲) شڪار گاهه، لوڙهو ڏنل ۽ شڪار جي رک واري ايراضي.

(۳) به نه، پر ٿي، ڪئس رائيفلس جا عملدار شڪار ڪرڻ ويا هئا. جهنگ ۾ وڏي گاهه کي ڪنهن طرح باهه لڳي. وڻي ۽ هو اتي سڙي خاڪ ٿي ويا. آڏوٿرام، جو ان وقت سرزمين تي حاضر هو، تنهن جو رايو هو ته اهو حادثو اتفاق سان ٿيو هو ۽ هنن کي ڪنهن ڏيهي ماڻهوءَ قتل نه ڪيو هو.

جهرڪن موڪليا هئا. ٽي سگهي ٿو ته هنن کين انگريزن جي اعليٰ فوجي انتظار ۽ طاقت جون اهڙيون ڳالهيون ٻڌايون هجن، جو هنن جا ڏير ڍرا ۽ سموريون رٿيون درهر برهم ٿي ويون هجن. منهنجو ذاتي رايو آهي ته انهن خبرن ٽالپرن جهڙن غير مستقل مزاج ماڻهن جي دلين ۾ اهڙو هراس پيدا ڪيو هوندو جهڙو چانوڻيءَ جي نظاري ڏسڻ سان اسان جو حوصلو وڌي ٿي ويو.

جهرڪن ۾ فوج جي يورپي عملدارن جا خيما سڀ هڪ قطار ۾ لڳل هئا. منهنجو تنبو انهن جي سامهون وڃ تي هو. هڪڙي ڏينهن صبح جو ڏهين بجي، مان پنهنجي وڏي تنبو ۾ اٽڪل سؤ ماڻهن سان ويٺو هوس، ته ٻه ماڻهو فقيرائي ويس ۾ آيا ۽ سامهون بيهي صدا هنيائون ته اسان حج (۱) تي ٿا وڃون خيرات ڪڍي. مان هنن کي غور سان پڇي فهايو ته هنن اشارو ڪيو، جنهن تي مان اڻي پنهنجي خانگي تنبو ڏانهن وڃي، کين پاڻ وٽ گهرايو. هنن مون وٽ اچي هڪڙيءَ لت جو هٿيو کولي، ان مان هڪ خط ڪڍي منهنجي حوالي ڪيو. اهو خط خود مير نور محمد (۲) جو لکيل هو ۽ منهنجي نالي هو. ان ۾ لکيل هو ته: ”سيٺ نائونمل، هن وقت اسان جو دوست ۽ مربي ٿي. ڪرنل پاتنجر کي ٻڌاء ته گدوبندر ۽ مير خان جي تبدي (۳) ۾ انگريزن جا گدام ۽ سنڌو نديءَ ۾ مال

(۱) حج - مڪي جي زيارت.

(۲) مير نور محمد، ان وقت حيدرآباد جو مڪيه مير هو. هو مير مراد عليءَ جو پٽ ۽ ڀڳدار مير هو.

(۳) مير خان جو تنبو، گدوبندر جي ڀرسان، سنڌو نديءَ جي ڏائي ڪپ تي هڪ گهاٽ آهي، جتي حيدرآباد جا مسافر لهندا آهن.

جون پيڙيون ميرپور جي مير شير محمد، مير محمد ۽ صوبدار (۱) جي مدد سان ڦريون ۽ ساڙيون آهن. منهنجو ان ۾ ڪوبه هٿ نه آهي ۽ نڪي مون ان ۾ ڪو بهرو ورتو آهي. جوابدار هو آهن. مان بيڏوهي آهيان، منهنجو ڪوبه تصور نه آهي.

مون قاصدن کي ماني کائڻ جي صلاح ڪئي، پر هنن معافي گهري ۽ مون کي ٻه ٻيا خط به ڏيکاريا. انهن مان هڪ لکي جي ۽ ٻيو گهوڙا باريءَ جي نواب غلام شاهه ڏانهن، وڌيڪ چيائون ته انهن ٻنهي عملدارن کي هدايتون ڪيل آهن ته انگريزن جي مال جي خاص سنڀال ڪن ۽ فوج جي هر طرح مدد ڪن. آءٌ قاصدن کي زوريءَ ترسئي، سڌو ڪرنل پائنجر جي خيمي ۾ ويس ۽ کيس خط ڏنو. اهو خط فارسيءَ ۾ لکيل هو ۽ ليفٽيننٽ اسٽوڪ پڙهيو. مون هن کي خط جي باري ۾ سمورو احوال ٻڌايو ۽ پوءِ جيئن هن لکايو تيئن قاصدن هٿان خط جو جواب موڪليم.

ٻئي ڏينهن، حيدرآباد جي ٽالپرن جي پاران، آغا اسماعيل شاهه جهڙڪن ۽ انگريزن جي چانوئيءَ ۾ حاضر ٿيو. هو اها ڳالهه سمجهائڻ لاءِ آيو هو ته گدوءَ ۾ ڪهڙين حالتن هيٺ انگريزن جا مال ڳدام ڦريا ۽ جلایا ويا هئا. ان ڳالهه تي وڏو بحث هليو. ڪرنل پائنجر هن تي خوب چوهم ڇنڊيا ۽ آغا اسماعيل شاهه کي، سندس مالڪن جي پاران، مناسب لفظن ۾، ملامت ۽ تنبيهه ڪئي. ڏسڻ ۾ ائين پئي آيو ته ان ڳالهه جو فيصلو دوستانه نموني ۾ ٿيڻ جو امڪان ڪونه آهي. ائين ڪندي، آغا اسماعيل شاهه هٿ ٻڏي معافي گهري. آخر انگريزن نقصان

(۱) هي حيدرآباد جا ننڍا حڪمران مير هئا. صوبدار، رئيس مير فتح علي خان جو پٽ هو ۽ ٻين سڀني ميرن کان وڌيڪ انگريزن جو دوست سمجهيو ويندو هو.

لاءِ روڪ معاوضو وٺڻ قبول ڪيو ۽ آغا اسماعيل شاهه، ٽالپرن جي ڀاران ستاويھه لکن رپين جي قبوليت لکي ڏني. انن ڏينهن جي قيام کان پوءِ، ڇانوڻي ڪوٽڙيءَ طرف رواني ٿي، جتي هو جلدئي پهچي ويا. ٽالپرن انگريز سرڪار لاءِ پنهنجي دوستيءَ ۽ خبرخواهيءَ ڏيکارڻ جي ارادي سان، ڪيترا قاصد ڇانوڻيءَ ۾ موڪليا.

ڪوٽڙيءَ پهچڻ کان پوءِ جلدئي ڪرنل پاٽنجر مون کي چيو ته ليفٽيننٽ ليڪيءَ سان گڏجي، ميرن کان اسماعيل شاهه طرفان لکي ڏنل قبوليت وارا ستاويھه لک وصول ڪري اچ. مون ڪنڌ ڏوڻ ڪري پنهنجي حال کان کيس واقف ڪيو ۽ سمجهايو مانس ته پئسن لاءِ منهنجو وڃڻ ميرن کي چڱو نه لڳندو. هو ان ڳالهه تي راضي ٿيو ۽ ميرن جي درٻار ۾ پنهنجي وڪيل منشي چينانند کي چواڻي موڪليائين ته ليفٽيننٽ ليڪيءَ ۽ ٻين ماڻهن سان گڏجي رقم وصول ڪري موڪليو. ميرن ان وقت جو چالو سڪو ”ڪوٽڙيون“ ڏيڻ جو وعدو ڪيو هو، پر وٽن خزاني ۾ موجود ڪونه هيون، تنهنڪري هنن ڪنٺل رقم ”گوبندي“ (۲) يا ”مشهدي“ (۳) سڪن ۾ ڏني، جن جي پاڻ بزار ۾ وڌيڪ

(۱) اهو ممڪن نه آهي ته ايتريءَ رقم جو سامان زيان ٿيو هجي. اها رقم ڪابل جي حڪومت جي خراج جي بقايا هئي، جا ميرن هن موقعي تي ڏيڻي ڪئي. ان مان پندرهن لک رنجيت سنگهه کي، شڪارپور کي ٻنهي بلائن کان بچائڻ لاءِ ملڻا هئا. - مؤلف

(۲) ”گوبندي“ سڪا، رنجيت سنگهه قلب ڪرايا هئا. انهن تي سڪن جي گرو گوبند سنگهه جو نالو هوندو هو.
(۳) ”مشهدي“ سڪا، گول خواهه چورسا، ايران ۾ مشهد يا تبريز ۾ قلب ڪيا ويا هئا. اهي سنڌ ۾ شڪارپوري واپاري آڻيندا هئا.

قيمت هئي. ان کان پوءِ جلد ئي فوج، سيوهڻ جي رستي شڪارپور لاءِ ڪوچ ڪيو. ڪرنل پاٽنجر پٺيان مير خان جي ٽنڊي ۾ رهيو ۽ مان به هن سان گڏ رهيس. هن جو پهريون نائب، ليفٽيننٽ ايسٽوڪ، فوج سان گڏ روانو ٿي ويو.

گدوبندر ۾ ڪوبه سامان ڪونه ڇڏيو ويو. فوج لاءِ رستي ۾ ڪيترن هنڌ سڀڙو سامان گڏ ڪري رکڻ ضروري هو. تنهنڪري اهو فيصلو ڪيو ويو ته سيوهڻ ۽ لاڙڪاڻي ۾ رسد جا گدام کوليا وڃن. ان باري ۾ ڪرنل پاٽنجر مون کان مدد گهري ۽ چيائين ته پنهنجن ڀائرن، سڪرامداس ۽ گوپالڊاس کي اجازت ڏي ته فوج سان شڪارپور تائين گڏجي هلن ۽ سيڙي سامان وٺي ڏين ۽ ان جي حفاظت سان رکڻ جو انتظام ڪن. مون اها تجويز خوشيءَ سان قبول ڪئي ۽ سيوهڻ، لاڙڪاڻي ۽ ٻين هنڌ گماشتن کي هدايتون موڪلي ته سڪرامداس جي حڪمن جي تعميل ڪن ۽ هن کي گدامن وغيره قائم ڪرڻ ۾ مدد ڪن.

هڪڙي ڏينهن صبح جو مان نور خان جي ٽنڊي ۾ پنهنجي تنبوءَ ۾ ويٺو هوس ته مون کي ڪرنل پاٽنجر گهرائي، ڪرم فرمائي ٻڌايو ته عربي سمنڊ ۾ انگريزن جي فوج جو اعليٰ بحري سالار، ريئر ايڊمرل سر فريڊرڪ ميٽلنڊ، بحري آرماءُ سان ڪراچيءَ جي شهر تي قبضو ڪرڻ وارو آهي. هن مون کي تنهنجي گهر وارن جي ڀارت ڪئي آهي ۽ مون ڏي لکيو اٿس ته ”توهان کي، مهرباني ڪري، هڪڙي ڳالهه ڏانهن خاص ڌيان ۽ توجهه ڏيڻو آهي. سا هيءَ آهي ته ڪراچيءَ جي سينٽرل ٽائونمل جي گهر-ٻار ۽ ملڪيت جي هرحال ۾ حفاظت ڪرڻي آهي. هو هن وقت فوج سان گڏ آهي ۽ اسان جي نهايت سرجوشيءَ ۽ جانفشانيءَ سان مدد ڪئي اٿس. مون کي هن جي جان ۽ عزيزن جو بيهڪو فڪر آهي. انهن جي اهڙيءَ ريت حفاظت ڪئي وڃي، جهڙي هندستان جي گورنر جنرل جي جان ۽ عزيزن جي.“

مون کي هن تسلي ڏني ته تون ڪراچيءَ ۾ پنهنجن عزيزن جو ڪو به فڪر نه ڪر، جو ڪراچي جلدئي انگريزن جي قبضي ۾ اچڻ واري آهي. آءُ اها خبر ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيس ۽ ڏٺيءَ جا شڪرانا بجا آندم. جو سيني جو ڏاتار آهي. مون اها خبر هڪدم ڪراچيءَ ۾ پنهنجن عزيزن ڏي موڪلي ۽ چيو مان ته جيڪو به انگريز اچي ته ان جي مدد ڪن. ٻئي ڏينهن مون کي ڪراچيءَ مان چئي آئي ته انگريزن جا ڪيترا جنگي جهاز بندر تي آيا هئا ۽ منهوڙي جي قلعي تي اهڙي ته گوليباري ڪئي هئائون جو ٽن ڪلاڪن جي اندر قلعي جي اولاهين پٽ ڪيرائي ڇڏيائون ۽ توڻن جي دونهن، ڪاري ڪڪر وانگي، شهر جي مٿان وري، ڏينهن کي رات ڪري ڇڏيو هو. اهڙين حالتن ۾، ڪراچيءَ ۾ ميرن جا عملدار، جهڙوڪ پروچن جي نظاماڻي قبيلي جو نواب خير محمد، حاجي الهر رکيو ۽ ٻيا زبردست سي سڀ منهنجي وڏي ڀاءُ، پريتمداس وٽ آيا ۽ چيائونس ته ”دونهن مائهن جو ساھ گهٽي ڇڏيو آهي، اسان کي انگريزن سان مقابلي ڪرڻ جي طاقت ڪانه آهي، توڙي پسندي ڪرائڻ لاءِ ڪي ڀاءُ وٺڻ ڪپن.“ انهيءَ وچ ۾ به ٿي انگريز عملدار ڪناري تي آيا منهنجي ڀاءُ کي خبر پئي ته هو ساڻن بندر تي ملڻ ويو، جتي ميرن جا ماڻهو به جلدئي اچي حاضر ٿيا. انگريز عملدار، منهنجي ڀاءُ سان گڏجي هن جي جاءِ تي آيا ۽ اتان هن سان گهوڙيسوارن جي فوج جي چانوڻيءَ لاءِ ڪا جڳهه گولھڻ ويا. هنن شهر ۽ رام باغ (۱) جي وچ تي

---

(۱) رام باغ يعني رامچندر جو باغ، جيڪو هن وقت ڪراچي شهر جو هڪ محلو آهي. چون ٿا ته انهيءَ جاءِ تي، هندن جو مشهور سورمو رام، حضرت عيسيٰ جي زماني کان ڪيتريون صديون اڳ، سنڌ مان هنگلاج ويندي، هڪڙي رات پنهنجي (ڏسو حاشيه صفحي ۱۲۵ تي)

جيڪو ميدان هو، سو هنن پسند ڪيو ۽ ٻئي ڏينهن فوج کي لاهي اتي منزل انداز ڪيو ويو. منهنجن ماڻهن تي، سامان لاهي، حفاظت سان رکڻ جو ڪم سونپيو ويو. هو اهو سامان چئين تي، وقتاً فوقتاً ڏيندا هئا ۽ اهو ڪم ڪافي ذميداريءَ وارو هو. پر منهنجا عزيز، اها خدمت بنا ڪنهن اجوري جي خوشيءَ سان سرانجام ڪندا هئا، جو آءٌ ڪين وقت بوقت لکندو هوس ته انگريزن جي فوج جي هرحالت ۾ وڏيءَ جانفشانيءَ سان مدد ڪن، ۽ هنن جي هرڪا تقاضا پوري ڪن. ڏٺيءَ جالڪ شڪر آهن جو هرڪا گالهه اهڙيءَ خوش اسلوبيءَ سان نماهي ويئي جو ريشر ائڊمرل، بار بار ڪرنل پاٽنجر کي خطن ۾ منهنجي خدمتن ۽ نوڪريءَ جو داد ڏيندو رهيو، جنهن تي ڪرنل پاٽنجر هن جي پاران منهنجو شڪريو ادا ڪيو. منهنجي خدمتن جي اعتراف ۾ ۽ مون کي عزت ڏيڻ لاءِ، سرفريڊرڪ منٽلڊ، اسان جي خانداني جڳهه جي حفاظت لاءِ يورپي سپاهي مقرر ڪيا، فتح کان پوءِ به ڪيتري وقت تائين اهو ڪرم هلندو آيو ۽ البت يورپي چوڪي بدلائي ان جي جاءِ تي ديسي سپاهي رکيا ويا. فوج جي لهڻ کان پوءِ جلدئي مون ريشر ائڊمرل ۽ هن جي دوستن کي دعوت ڏيئي پاڻ وٽ گهرايو. هنن اها دعوت خوشيءَ سان قبول ڪئي. هو پاڻ سان سپاهين جو هڪ دستو، جهنڊن ۽ بئند سميت وٺي آيا.

منهنجي ننڍي ڀاءُ، سڪرامڊاس به، فوج جي شڪارپور تائين خاصي خدمت ڪئي، جنهن لاءِ به مان ڏٺيءَ جو شڪرگذار آهيان. شڪارپور ۾ منهنجي ڀاءُ تي زور ڀريو ويو ته هو فوج سان گڏ ڪابل تائين هلي ۽ رستي تي رسد جو انتظام ڪري.

(آندل حاشيه صفحي ۱۲۴ تان)

پتيءَ سان ترسيو هو، جنهنڪري انهيءَ جاءِ تي ”رام باغ“ نالو پيو آهي. (ڏسو هنگلاج تي حاشيه)

هن جواب ڏنن ته مان سينٽ جي حڪم جو بندو آهيان. مون کي فقط شڪارپور تائين هلڻ ۽ فوج کي رسد پهچائڻ جو ڪم سونپيو ويو آهي. تنهن هوندي به مان هن کان پڇي، اڳتي هلڻ جي اجازت وٺندس. مون کي اها ڳالهه پسند نه هئي ته منهنجو ڀاءُ ڪو فوج سان افغانستان وڃي. تنهن کان سواءِ مون اهڙو وعدو به ڪونه ڪيو هو ته مان فوج کي سيدو سامان ۽ وهت سنڌ جي حدن کان ٻاهر به پهچائيندس. تنهنڪري مون ڪرنل پاٽنجر کان پڇيو ته تنهنجي ڪهڙي صلاح آهي. چيائين ته توتي فقط سنڌ مان فوج کي سلامتيءَ سان رواني ڪرڻ جي ذميداري هئي. سنڌ کان ٻاهر فوج کي سامان مهيا ڪري ڏيڻ جو ڪم برنس (وڏو) پاڻ تي کنيو آهي. تنهنجي مرضي هجي ته تنهنجو ڀاءُ افغانستان وڃي سگهي ٿو. ان بعد مون سڪرامڊاس ڏي خط لکيو ته ڪابل نه وڃ ۽ اجازت وٺي موٽي اچ. چنانچ هن ائين ڪيو. هو سمورو حساب - ڪتاب صاف ڪري، سنبت ۱۸۹۵ [۱۸۳۹ع] جي چيٽ مهيني [مئي] ۾، ڪراچيءَ موٽي آيو. پٺيان چمنڊاس ماڏوداس، شڪارپوري، جو بمبئيءَ ۾ اسان جي ڪارخاني تي گماشتو هوندو هو، سو ان وقت پنهنجي ڳوٺ آيل هو. سڪرامڊاس، هن کي چيو ته منهنجي بدلي ۾ فوج سان گڏجي وڃي.

ساڳئي سال جي اپريل تائين مان ڪرنل پاٽنجر سان حيدرآباد ۾ هوس. مون کي جيڪي سياسي خبرون ملنديون هيون، سي مان کيس پهچائيندو هوس. مير نورمحمد ۽ نصير خان هن سان جدا جدا ملندا رهندا هئا. هڪڙي ڏينهن مير نورمحمد منهنجي رشتيدار، ديوان هيرانند کي، جو ان وقت مير جي هٿ هيٺ هڪ اهم ۽ بااثر عهدي تي مقرر هو، چيو ته سينٽ کي ڪنهن ڏينهن اسان وٽ وٺي اچ. مون انڪار ڪيو، پر هو مون کي پندرهن ڏينهن ساندهه ان باري ۾ چونڊو آيو - ”جي: توکي ميرن لاءِ محبت ڪانه هوندي، پر سنڌ اڃا هنن

جي تابع آهي. تنهنجا ڪيترا عزيز هنن جي نوڪريءَ ۾ آهن، جي تون ميرن وٽ نه هلندي ته اسان هڪ رات به سک سان سمهي نه سگهنداسين." تنهن تي مون ڪرنل پاتيجر سان مشورو ڪيو ۽ ڪائٽس صلاح گهري. هن مون کي صلاح ڏني ته چڱو ائين آهي ته ميرن جي ڪم ۾ دلچسپي نه وٺ. مون هن کي سمجهايو ته ان ڪري منهنجن عامل (۱) ماڻهن کي نقصان پهچندو. هن ويچار ڪري نيٺ مون کي هنن سان ملڻ جي اجازت ڏني. ڪوئي رات مان حيدرآباد وڃي پنهنجي ماڻهن، ديوان هيرانند وٽ رهيس. ٻئي ڏينهن انگريزن جي چانوئيءَ کان موٽندي، قلعي ۾ مير نورمحمد جي بنگلي ۾ لنگهي ويس. در تي جو پهريدار هو، تنهن وڃي اندر مير کي سڏ ڏني ۽ مون کي اندر گهرايو ويو. مان اندر داخل ٿيس ته مير نورمحمد مون سان ملڻ لاءِ اٿيو ۽ هٿ کان وٺي هڪ منجيءَ (۲) تي ويهاريائين. ان وقت مير نصير خان به حاضر هو، ۽ پنهنجي ڀاءُ سان ساڳيءَ ڪٽ تي ويٺو هو. دستوري خوش خيبر عافيت کان پوءِ نورمحمد مون ڏانهن مخاطب ٿي چيو ته "سيٽ ٺاڻونمل، پيءُ جو انتقام چڱيءَ طرح ورتئي! هاڻي ته خوش ٿئين؟" مون جواب ڏنس ته "سائين، ائين ڇو ٿا چؤ؟ اهڙا لفظ ڇو ٿا ڳالهايو؟" ائين چئي

(۱) عامل، جي لفظي معنيٰ آهي "علم وارو". سنڌ ۾ اهو لفظ هندو منشين لاءِ استعمال ٿيندو آهي. عامل هندن ۾ هڪ اونچو ۽ پڙهيل طبقو سمجهيو ويندو آهي.

(۲) منجي، ڪن ٿورن ماڻهن کي ڪنهن خاص امتياز طور ڏني ويندي هئي. عام ماڻهو ۽ عرضدار، درٻار ۾ يا ٻين موقعن تي، ميرن جي اڳيان هيٺ غاليچن تي ويهندا هئا، ڪن تي فقط مير پاڻ ويهندا هئا. سيٽ ٺاڻونمل جڏهن مير محمد خان سان ملڻ ويو هو، تڏهن هن کي جنڊيءَ جي رنگين پلنگ تي ويهاريو ويو هو ۽ ان ۾ واقعاً هن جي عزت افزائي هئي.

مون کٽي ماٺ ڪئي ۽ پوءِ جلدئي موڪلائي آيس. مون ڪرنل پائنجر سان سمورا احوال ڪيو. جواب ڏنائين ته ”ڇڳو ڪيئي، تون ڪوبه فڪر نه ڪر.“

پنجن ڏينهن کان پوءِ خبر ملي ته فوج شڪارپور کان ڪابل ڏانهن رواني ٿي ويئي. مان ڪرنل پائنجر سان ڪراچيءَ موٽي آيس. هي اپريل جو مهينو هو. ڪراچيءَ ۾ خبر پئي ته منهنجي ڀاءُ اتي انگريزن جي فوج جي چڱي خدمت ڪئي هئي. اها ڳالهه ٻڌي ڪرنل پائنجر ڏاڍو خوش ٿيو. ان کان پوءِ ڪرنل پائنجر، بمبئيءَ وڃڻ جي تياري ڪرڻ لڳو ۽ مون کي ساڻ هلڻ لاءِ صلاح ڪيائين. مون ٻڌايومانس ته جن ڏينهن ۾ بمبئي شيدين [۱] جي ماتحت هوندي هئي، ان وقت کان وٺي اسان جي بمبئيءَ ۾ ڪوئي آهي، پر اسان مان ڪوبه اتي ڪونه ويو آهي. پر جي توهان جي مرضي آهي ته مون کي هلڻ ۾ اعتراض ڪونهي. هن پوءِ مون کي معافي ڏني ۽ چيائين ته پئڇ وڃي توکي اتي گهرائيندس.

ڪراچيءَ ۾ رهيل فوج جو سالار، ڪرنل اسمبلر کي مقرر ڪيو ويو. هو شادي شده ماڻهو هو ۽ ٻار-ٻچا ساڻ هئس. مان روز صبح جو نائين بجي ڇانوڻيءَ ۾ ويندو هوس، ۽ ڏينهن

[۱] شيدي يعني آفريڪا جا ڪارا ماڻهو. بمبئي بندر جي ڏکڻ-اولهه ۾ هندستان جي ڪناري جي ڀرسان جنجيرا جو مشهور ٻيٽ ۽ قلعو آهي، جتي اڃا شيدين جي حڪومت آهي. روايت آهي ته شيدي گجرات جي بادشاهن ۽ هندستان جي شهنشاهن جي بحري پيڙن جا اسيرالبحر هوندا هئا. هنن ڪيترا دفعا بمبئيءَ جي ساري جزيري تي قبضو ڪيو هو. انگريزن، بمبئي ورتي، تنهن کان پوءِ به شيدين ٻه دفعا بمبئي جي ٻيٽ تي قبضو ڪيو هو. سواءِ رٿس ڪاسل [فلي] جي.

سڄو پنهنجي تنوءَ ۾ (جو کرنل اسپلر جي تنبوءَ جي ڀرسان هوندو هو) گذاري، شام جو ڇهين بجي گهر موٽي ايندو هوس. کرنل اسپلر هڪ نيڪ، صافدل ۽ شريف طبع وارو ماڻهون هو. هڪڙي ڏينهن شام جو پنجين بجي، ڪئپٽن هئمنڊ گهوڙي تي چڙهي، سواري لاءِ منگهي پير طرف ٽڪرين ۾ نڪري ويو، جتي ڪن شاهينگن هن کي قتل ڪري ڇڏيو.

ست وڃي ويا، پر هو ڇانوڻيءَ ۾ ڪونه موٽيو. کرنل اسپلر هن کي گولهي لاءِ ڪي سپاهي ٽڪرين ۾ موڪليا. هنن جلدئي موٽي اچي اطلاع ڏنو ته لاش هڪ ڪڏ ۾ پيو آهي. رات جو ڏهين بجي کرنل اسپلر مون کي گهرايو ۽ مان ڪن سپاهين سان، جي ان وقت موجود هئا، ڇانوڻيءَ ڏانهن ويس. کرنل اسپلر مون کي ڪئپٽن جي باري ۾ جيڪا ڪيس خبر هئي، تنهن کان واقف ڪيو. مون پنهنجن سپاهين کي حڪم ڪيو ته پنڳي وٺي هڪدم مگر پير وڃي قاتلن جو پتو لڳايو. مون چيو مان ته جيستائين توهان نه موٽندؤ، تيستائين آءٌ ڇانوڻيءَ کان ٻاهر نه نڪرندس. هو ٽن - چئن ڪلاڪن کان پوءِ موٽي

(۱) پڳي، پڳهه يعني پير مان نڪتل آهي. پڳي پيرو ڪندا آهن. سنڌي پڳين کي پيري ڪٽڻ ۽ سڃاڻڻ جي ڪا خداداد ڏات آهي. هو رستي تي هلندي چوري ٿيل اٺ يا روپوش چور جو پيرو، ڏوهه واري وقت کان ورهيه پوءِ به سڃاڻي، جوابدار کي ماڻهن جي ميڙ مان به هٿ ڪندا آهن. چوري ٿيل ڍور کي به ساڳيءَ طرح ڳولهي لهندا آهن. هو اڃا تائين سرڪاري پوليس جي مدد ڪندا آهن، ويهه ورهيه اڳ سٺا. جي ڪمشنر (مؤلف) هوشيار پڳين لاءِ خاص وظيفا مقرر ڪرايا هئا ۽ انهن کي همٿائڻ لاءِ کين ڳوٺن جي روينيو عملي ۾ رکايو هو.

آيا ۽ خبر ڪيائون ته اهو ڪائونٽن وارو ڪم، شاهه بلاول (۱) جي خليفي (۲)، ڇاڪر ڇڏي ۽ بديجا قومن جي پنجاهه ماڻهن جي مدد سان ڪيو آهي. انهيءَ خبر ملڻ تي، ڪرنل اسپلر سڌو ڪرنل پاٽنجر جي نائب ليفٽيننٽ ليڪي، (هو ان وقت حيدرآباد جي سفارتخاني جو ناظم هو) کي لکيو ته ميرن کان خليفي ڇاڪر کي ڪراچيءَ ۾ حاصل ڪرائي ڏيڻ جي گهر ڪري، مان شهر ۾ واپس اچي پڇا ڪرائي ته ڇڏي ۽ بديجا قومن جا ڪي ماڻهو آسپاس آهن يا نه ۽ آخر آڻ ماڻهو ڳولهي ڦولهي هٿ ڪري، مضبوط پهري هيٺ انگريزن جي چانوٺيءَ ڏانهن موڪليا ويا. هنن ڪرنل اسپلر وٽ زباني باس باسي ته برابر اسان شاهه بلاول واري خليفي ڇاڪر جا مريد آهيون ۽ هو اسان جو مرشد آهي ۽ اهو قتل هن ڪرايو آهي. اسان به ان وقت هن سان گڏ هئاسين. اسان اهو ڪم ڪيئن هٿ ڪيو ڪوٽ تي جيڪي ڇمڪندڙ تمغا لڳل هئا، تن جي لالچ ۾ ڪيو هو. هنن جون شاهديون لکيون ويون ۽ کين حوالا ۾ رکيو ويو. حيدرآباد ۾، ليفٽيننٽ ليڪي، مير نور محمد تي زور ڀريو ته خليفي ڇاڪر کي گهرائي. مير نيندي ڪجمنگار (خدمتگار) کي شاهه بلاول موڪليو ته خليفي ڇاڪر کي هٿ ڪري ڪراچيءَ ۾ انگريزن جي چانوٺيءَ ۾ حاضر ڪري، چانوٺيءَ ۾ هن تي فوجي عدالت ۾ مقدمو هلايو ويو. تهمت ثابت ٿي ۽ فيصلو ٿيو ته هن کي انهيءَ جاءِ تي قاسمي ڏسي وڃي، جتي ڪيئن هٿ ڪيو ويو هو. فوجي عدالت، ڪرنل

-
- (۱) شاهه بلاول ڪراچيءَ کان سن ميل اتر طرف قلات جي سرحد وٽ هڪ زيارت آهي، جتي گرم پاڻيءَ جا چشمه آهن. اها جڳهه چٽا قوم جي رهڻ جو هنڌ ۽ مرڪز آهي، ۽ اهي قلات جي خان جي رعيت آهن.
- (۲) خليفي، وڏي ملان جو اعزازي لقب آهي.

اسپلر، ميجر ڊونوواءَ ۽ مون (نائونمل) تي مشتمل هئي.
هن موقعي تي منهنجن خدمتن جو تفصيلوار احوال
ڪرنل اسپلر، ڪرنل پاٽنجر ڏانهن لکي موڪليو، جنهن مون
ڏي شڪراني جو خط لکيو.

سنبت ۱۸۹۶ جي سائون مهنبي، برابر آگسٽ [۱۸۴۱ع]
۾، ڪرنل پاٽنجر مون کي پڇ، اچڻ لاءِ لکيو، جتي هو موٽي
آيو هو. چنانچ مان ٻئي مهنبي ۾، پنهنجي وڏي پٽ ٽيڪمداس
سان گڏ، ڪڇ جي صدر مقام لاءِ روانو ٿي ويس. مان خشڪي
رستي، نتي ۽ سيرگندي (۱) کان ٿيندو، نارائڻ سر ويس. آخر
ذڪر ٿيل شهر ۾ هڪ ڏينهن رهي، اسڪپٽ ويس، جتي پتا
سان ملڻ جي خوشي حاصل ٿي. مون هن سان ٻه ڏينهن گذاريو
پوءِ لڪپٽ کان سڌو ڀڄ ويس، جتي ڪرنل پاٽنجر سان وري
ملاقات ڪري خوش ٿيس. ڪراچيءَ ڇڏڻ کان اڳ مان ڪرنل
پاٽنجر کي پنهنجي اچڻ جو اطلاع موڪليو هو، جنهن تي هن
ڪڇ جي راءِ کي لکيو هو ته منهنجي رهڻ جو انتظام ڪري
ڇڏي. ڀڄ ۾ پهچڻ سان مون کي پنهنجي قيامگاهه تي پهچايو
ويو. ٻئي ڏينهن مان ڪرنل پاٽنجر سان مليس ۽ اسان هڪٻئي
سان سنڌ ۽ قنڌار جون خبرون چارون ڏنيون ورتيون. تنهن کان
پوءِ هن صلاح ڏني ته ڪڇ جي حاڪم، راءِ ڏيسر سان ملي
اچ ۽ سفارتخاني جي منشيءَ، مسٽر پتاسر کي چيائين ته مون
کي شام جو پنجين بجي راءِ وٺ وٺي وڃي. راءِ کي اطلاع
ڪيائين ته سڀ شام جو توهان سان ملاقات ڪرڻ ايندو.

(۱) سيرگندي، سيرگاريءَ تي، سنڌو نديءَ جو هڪ اولاهون
چوڙ آهي. اها جڳهه هڪ پيانڪ ريگستان آهي، جا برف
جهڙي اچي، نچ لوڻ سان فوت فوت اونهي ڍڪيل
هوندي آهي.

راء (۱) صاحب منهنجي ڏاڍي مان ۽ شان سان آجيان ڪئي. مون کي پنهنجي تخت جي ڀرسان ويهاريائين ۽ گهڻو وقت مون سان ڳالهيون ٻولهيون ڪندو رهيو. درٻار برخواست ٿيڻ کان پوءِ، راء صاحب مون کي پنهنجن محفلن ۾ وٺي ويو، جنهن کي شيش محل (شيشن وارو) ۽ هيرا محل (هيران وارو) چوندا آهن. پڇ جي درٻار مون کي ڏاڍو پسند آئي. مان پڇ جي شهر جا تلاءَ، حوض ۽ مکيه جاين پڻ ڏٺيون ۽ ماڻهن کان متاثر ٿيس. مان پڇ ۾ ڇهه مهينا رهيس ۽ ان وقت جو روزنامو پڇ رکيو، جو سنڌ جي خاص لپيءَ، هندو-سنڌيءَ ۾ لکيل آهي. ان ۾ منهنجا ڪڇ جي باري ۾ تاثرات تفصيلوار ڏنل آهن.

پڇ جي انگريزي رسالي ۾ فقط ٻه سؤ گهوڙيسوار (۲) هئا ۽ اهو ڪرنل پاتيجر جي هڪ نائب، مسٽر وات جي ڪمان هيٺ هو. ليفٽيننٽ جان جيڪب هن جو زيردست هو. مان ڪئپٽن وات سان سندس فرمائش مطابق مليس ۽ هن مون کي ٻڌايو ته ”بمبئيءَ سرڪار پڇ جي رسالي (۳) ۾ ٽن سون سوارن جي اضافي ڪرڻ جي اجازت ڏني آهي، پر هو هن وقت، انهيءَ خرچ برداشت ڪرڻ جي قابل نه آهي. مون کي اجازت ڏني

(۱) هاڻي هن کي ”راء صاحب“ جي نالي سان سڏيو آهي ۽ نه ”راء صاحب“.

(۲) مشهور ”سنڌ اريگيولر هارس“ (غير مرتب سوار)، جنهن بعد ۾ برگيڊيئر جنرل جان جيڪب سي-پيءَ جي هٿ هيٺ سنڌ جي اتر-اولهه سرحد تي ۽ خان قلات جي علاقي ۾ ڌاڙيلن جو خاتمو ڪيو ۽ امن امان قائم ڪيو، سو پهريائين پونا هارس (پوني جي سوارن) جي هڪ دستي مان ٺاهيو ويو هو، جو ان وقت ڪڇ ۾ ڪارروائي ڪري رهيو هو.

(۳) رسالو، گهوڙيسوار، مقامي سفر جو محافظي دستو.

ويشي آهي ته ڪنهن صراف سان بندوبست ڪري، ۳۰۰ گهوڙا خريد ڪريان. ڪڇ جي راءِ مون سان گهوڙن وٺي ڏيڻ جو وعدو ڪيو هو، پر پڇ يا مانڊويءَ ۾ ڪو اهڙو شاهوڪار ڪونه هو جو مون کي پئسا اڌارا ڏي ته سودو ڪريان.“

وڌيڪ چيائين ته ”جي تون هن معاملي ۾ منهنجي مدد ڪندين ته مان مشڪور ٿيندس ۽ تنهنجو سرڪار تي پڻ احسان ٿيندو.“

مان چيو مانس ته ”مون کي پئسي جي لالچ نه آهي، پر جي ڪرنل پاڻنجر مون کي چوندو ته مان خوشيءَ سان مدد ڪندس.“

ڪئپٽن وات اها ڳالهه ڪرنل پاڻنجر کي لکي موڪلي ۽ ڪرنل پاڻنجر مون کي صلاح ڏني ته ڪئپٽن وات جي مدد ڪر، اها سرڪار جي خدمت ٿيندي. ان تي مان هڪدم ڪڇ جي راءِ ڏي پنهنجي هٿ سان گجراتيءَ ۾ چئي لکي ته مون کي ايڏائي لک ڪوڙيون (ڪڇ جو سڪو) اڌاريون ڏي، جي مان پندرهن ڏينهن جي اندر واپس ڪندس. راءِ هڪدم مهرباني ڪري گهريل رقم گاڏين تي رکائي موڪلي ڏني، جا مون بروقت ڪئپٽن وات ڏي رواني ڪئي. هن ٺاڻو وٺي رسيد لکي ڏني.

ڪئپٽن وات گهوڙا خريد ڪرڻ شروع ڪري ڏنا. سوار بمبئي سرڪار جي معرفت پوني کان گهرايائين ۽ پنج سؤ سوارن جو پڇ جو رسالو [جو پوءِ اريگيولر هارس ٿيو]، وجود ۾ آيو.

مون بمبئي، مسقط ۽ ڪراچيءَ جي پنهنجن ڪوٺين تي جي قرض جي رقم جون هنديون ڪڍيون، مانڊويءَ ۾ پنهنجن گماشتن جي معرفت، وصول ڪرايون. هڪ هفتي جي اندر، منهنجي گماشتي مانڊويءَ مان ساري رقم موڪلي ڏني جا مون ائين ڏينهن راءِ جي خزاني ۾ جمع ڪرائي.

شاهه سجاو ۽ انگريز سرڪار جي گڏيل فوج قنڌار، غزني، ڪابل ۽ جلال آباد تي هڪٻئي پٺيان آسانيءَ سان قبضو ڪندي وئي. شاهه سجاو وري ڪابل جي تخت تي براجمان ٿيو. امير دوست محمد ۽ هن جي ڀائرن جبل ٽپي وڃي بخاري

۾ پناه ورتي. فوج جو هڪ حصو ڪابل کان قلات بروهي (۱) موٽي آيو. محراب خان، جو ان وقت قلات جو حاڪم هو، تنهن انگريزن سان دوستانو سلوڪ نه ڪيو. انگريزن جو قنڌار ويندڙ سامان قلات مان لنگهندي ڦريو ويو. ان تي خان سان اختلاف ٿيا، جن آخر جنگ جي صورت اختيار ڪئي. محراب خان لڙائيءَ ۾ مارجي ويو ۽ هن جو صغير پٽ، نصير خان پنهنجي اهل و عيال سان ملڪ ڇڏي پڇي ويو. انگريزن معاهدو ڪري محراب خان جي سؤٽ، شاهنواز خان کي برسر اقتدار آندو. ڪرنل جيمس آئوٿرام ان وقت قلات ۾ انگريزي فوج سان هو. حڪومت جي ڦير ڦار کان پوءِ هو جلد ئي بمبئي سرڪار کي حال احوال ڏيڻ لاءِ روانو ٿي ويو. مينگلن (۲) جي سردار، رحيم خان کي جڏهن اها خبر پيئي ته هن پنج سو سوار ۽ پيادا وٺي، هن جو پيڇو ڪيائين. ڪرنل آئوٿرام اُت تي هو ۽ جت کان سواءِ ٻيو ڪوبه ساڻ ڪونه هوس. هن کي اها خبر پئي ته سندس تعاقب ٿي رهيو آهي سو تڪرو ٽڪرو وڃي سون مياڻيءَ پهتو. جتي پهچڻ سان منهنجن گماشتن، نوڪرن ۽ منشين جي پڇا ڪيائين. منهنجن ڪيترن ماڻهن هن کي پنهنجون خدمتون پيش ڪيون. انهن کي چيائين ته هڪ ٻيڙي پاڙي ڪري ڏيو جا سون کي راتورات ڪراچيءَ پهچائي. هو تيستائين اُت تان نه لٿو، جيستائين ٻيڙي پاڙي ڪري سامان سان ڀري نه آئي ڏنائونس. تنهن کان پوءِ هو هڪدم ڪراچيءَ روانو ٿي ويو. منهنجا گماشتا تيستائين ڪناري تي بيٺا هئا، جيستائين ٻيڙي رواني ٿي

(۱) بروهي، جن جي قلات جي آباديءَ ۾ وڏي اڪثريت آهي سي منگول نسل جا آهن. هنن جون شڪليون، زبان ۽ رسمون سنڌ ۽ خراسان جي قومن کان مختلف آهن. قلات جو خان بروهي آهي.

(۲) مينگل هڪ طاقتور بلوچ قوم آهي.

نظر کان غائب ٿي ويئي. تنهن کان پوءِ هو ڪوئيءَ تي موٽي آيا. سون مياڻيءَ مان ڪرنل آئوٿرام جي رواني ٿي وڃڻ کان به ٽي ڪلاڪ پوءِ، رحيم خان مينگل (۱)، شهر ۾ آيو ۽ پڇيائين ته ڪو يورپي ماڻهو اتي آيو هو؟ چيائونس ته ها، هڪڙو يورپي آيو هو، پر ان وقت هڪ ٻيڙي تيار بيٺي هئي، ان ۾ چڙهي سڌو ڪراچيءَ روانو ٿي ويو. ان تي هو نااميد ٿي موٽي ويو. منهنجن گماشتن اها خبر قاصد جي هٿان منهنجي ڀاءُ ڏانهن ڪراچيءَ موڪلي. اها چئي ڪرنل آئوٿرام کي پڙهي ٻڌائي ويئي. جنهن انهيءَ غيبي نجات لاءِ شڪرانو ادا ڪيو. مان ان وقت پڇ ۾ هوس، ۽ مون ڏي اها خبر خطن جي ذريعي موڪلي ويئي هئي. مان ڪرنل ٻائنجر کي اطلاع ڏنو ۽ هن به مون کي ڪرنل آئوٿرام جو ساڳئي مفهوم وارو خط پڙهي ٻڌايو. ڪرنل آئوٿرام به ڏينهن ڪراچيءَ ۾ رهي، بمبئي روانو ٿي ويو.

---

(۱) خود جيمس آئوٿرام جو چوڻ آهي ته اهو سردار، جنهن کان هو جان بچائي ڀڳو هو، سو مينگلن جي صدر مقام ’وڏ‘ جي سردار، ولي محمد خان جو پٽ هو، جو قلات جي محاصري ۾ قتل ٿيو هو. هن پنهنجي پيءُ جو انتقام وٺڻ ٿي گهريو.

باب ڇهون

ٻانڌجڻ جي ڪڇ مان روانگي - نائونمل کي دوستيءَ جي آڇ - حڪومت عالي ڏانهن خط - نائونمل جي آئوٽرام سان ملاقات - رسالي جو حساب - ڪتاب بند ڪرڻ - نائونمل جي خفيہ سفارت مير شيرمحمد ڏانهن ۽ هن جو ميرن جي حد ۾ فوج جي لاءِ سڀڙو سامان مهيا ڪري ڏيڻ - نائونمل جي حرقت - مير سان ملاقات - مير صوبدار جي منشيءَ جو پهچڻ - نائونمل جي مير شام محمد سان ملاقات ۽ مير جو کيس آئوٽرام جو جعلي خط ڏيڻ - نائونمل جو، آئوٽرام کي خط حوالي ڪرڻ - جعلسازي ڪرڻ واري کي سزا - مير شيرمحمد جو صوبدار ڏانهن خط ۽ آئوٽرام جي مدد حاصل ڪرڻ لاءِ رشوت جي آڇ - آڊرئيمل جي ڪاري - حيدرآباد ۽ ميرپور جي ميرن جي وچ ۾ ڇڪتاڻ - نائونمل جي امانت - مير صوبدار ڏانهن مير شيرمحمد جي لکيل خط جو هٿ اچڻ ۽ وري چوري ٿي وڃڻ - خط ڪڍڻ لپٽنٽ لکيءَ جي حوالي نه ڪرڻ ۾ نائونمل جي غلطي.

بيچ ۾ مون کي ڪرنل ٻانڌجڻ ٻڌايو ته بمبئي سرڪار، ڪرنل آئوٽرام کي سنڌ ۾ مقامي سفير مقرر ڪيو آهي ۽ بيچ جي مقامي سفير جي عهدي لاءِ مسٽر ميلول کي نامزد ڪيو ويو آهي؛ تنهنڪري ڪرنل ٻانڌجڻ بمبئيءَ وڃڻ لاءِ تيار ڪرڻ لڳو. هن، هڪڙي ڏينهن شام جو صفارتخاني جي منشيءَ، مسٽر پيتامبر کي مون ڏي موڪليو ته ٻچي اچينس ته مان وڃڻ کان اڳ تنهنجي لاءِ ڇا ڪريان؟ مسٽر پيتامبر مون کي ڪرنل جي

پاران چيو ته سرڪار هن کي اجازت ڏني آهي ته سنڌ جي باري ۾ تون جيڪي به رٿون پيش ڪندين، قبول ڪيون وينديون. جيڪڏهن تنهنجي مرضي هجي ته ڪرنل تنهنجن گوناگون ۽ اهم خدمتن لاءِ مستقل طور ڪنهن روڪ رقم انعام ڏيارڻ لاءِ سفارش ڪري، يا جيڪڏهن تون چاهين ته توکي خاص امتياز ڏيڻ لاءِ بمبئيءَ جي قانون ساز ڪائونسل ۾ نشست لاءِ سفارش ڪري. مون مسٽر پيٽامبر کي جواب ڏنو ته مان سپاڻي پاڻهه ڪرنل سان ملي کيس پنهنجن خيالن کان واقف ڪندس.

ٻئي ڏينهن مان ڪرنل پالنجر سان مليس. هن مون سان ساڳئي موضوع تي ڳالهايو. مون چيو مانس ته جيتريقدر روڪ امداد جو سوال آهي. مون کي پئسي جي پرواهه ڪانه آهي. (۱) اسان جو وڏو گڏيل ڪتب آهي، انعام جي رقم ڪيڏي به وڌي هجي، اها ڪيترو وقت هلندي؟ دنيا ناپائدار ۽ بي بقا آهي. بيءَ رت جي باري ۾، چيو مانس ته مون کي سمجهه ۾ نٿو اچي ته بمبئيءَ ۾ گورنر جي ڪائونسل تي نامزدگيءَ مان مون کي ڪهڙو دنيوي فائدو ٿيندو؟ خاص ڪري جڏهن منهنجو اوڏانهن وڃڻ جو ڪوبه امڪان ڪونه آهي. اسان جي خاندان کي شادي حڪمرانن جي زماني کان بمبئيءَ ۾ واپاري ڪوٺي هوندي هئي پر اسان مان ڪوبه بذات خود ڪوئي ڏسڻ نه ويو هو. تنهن کان سواءِ سنڌ اڃا ٽالپرن جي ماتحت آهي ۽ انگريزن جو سموبو نه ٿي آهي. عرض ڪيو مانس ته اسان کي پنهنجن خدمتن جي عيوض انگريز سرڪار جي دوستي ۽ ڪرم جي عنايت ڪافي آهي ۽ اميد آهي ته اسان جو سرڪار سان هميشه ساڳيوئي واسطو رهندو. ان تي منهنجي روبرو هڪ ڪاغذ کڻي ان جا چارٽرڊ پامپا پريائين. تنهن کان سواءِ انهيءَ دستاويز جا ٻه نقل پنهنجي هٿ سان تيار ڪري، انهن مان هڪ لفافي ۾ وجهي

(۱) ظاهر آهي ته هيءَ غلطي آهي. ڏسو مقدمو.

منهنجي حوالي ڪيائين، ٻين ٻن نقطن جي باري ۾ چيائين ته انهن مان هڪ بمبئي سرڪار ڏي موڪليندس ۽ ٻيو سنڌ جي جي درٻار ۾، انگريزي سفير جي سرڪاري دفتر لاءِ ڪرنل آئوٽرام ڏي موڪليندس. هن اهو خط مون کي پڙهي ٻڌايو. ان ۾ منهنجي لاءِ ٻرڙو لفظن ۾ سرڪار جي شفقت لاءِ سفارش ٿيل هئي ۽ وڌيڪ لکيل هو ته جڏهن انگريزن جي فوج، شاهه شجاع کي تخت تي ويهائڻ لاءِ ڪابل وڃي رهي هئي، تڏهن سنڌ مان حفاظت ۽ آرام سان فوج کي وٺي وڃڻ جو ڪم هن کي سونپيو ويو هو ۽ هن اهو اهم ڪم خوشيءَ سان پاڻ تي هموار ڪيو هو. مون کي انهيءَ ڳالهه جو به اقرار ڪرڻو پوندو ته هن جي مدد ۽ تعاون کان سواءِ مان اهو ڪم شايد ئي نه پورو ڪري سگهان ها. وڌيڪ لکيائين ته ”سيٽ نائونمل منهنجون ٻانهون ۽ چنگهون هو، جي منهنجي جسم کي کنيو بيٺيون هيون. هن جي مدد کان سواءِ فوج، سر جان ڪين جي قيادت هيٺ بانيڪوٽ کان شڪارپور تائين آسانيءَ سان مشڪل پهچي سگهي ها.“ مطلب ته خط ۾ اهڙي قسم جو ٻيو به گهڻو ڪجهه لکيل هو. صداقوس جو اصل خط مون وٽان چوري ٿي ويو، جيئن هن ڪتاب جي آخر ۾ ڏيکاريو ويندو ته ان جو نقل به نه ملي سگهيو. ان کان سواءِ جلدئي ڪرنل آئوٽرام اچي ڪرنل پائنجر کان عهدو وٺي، سنڀاليو.

سنڌ جي سفارت لاءِ ڪرنل آئوٽرام جي نازدگيءَ تي مان ڏاڍو خوش ٿيس. پر ڪرنل پاٽنجر جي جدائي منهنجي لاءِ وڏي ڏک جو باعث هئي. ان کان پوءِ جلدئي مان ڪرنل آئوٽرام سان گڏ جي ڀڄ کان لکپت آيس، جتي مان وري پنهنجي بيءَ سيٺ هونچند سان گڏيس، جو به ڪرنل آئوٽرام سان مليو. لکپت ۾ مون ڪافي برهمڻن، فقيرن ۽ غريبن کي ڪارايو ۽ دان ڏنو. ان کان پوءِ چار ڏينهن اتي رهي پيس. انهي وچ ۾ ڪرنل آئوٽرام حيدرآباد ويو، جتي مان به ٿوري وقت کان پوءِ

وڃي سائس گڏيس. ڏينهن جو مان انگريزن جي چانوئيءَ ۾ پنهنجي تنبوءَ ۾ (جو ڪرنل آئوٿرام جي تنبوءَ جي ڀرسان هو) رهندو هوس ۽ رات جو روز هن جي هدايت مطابق، سياسي معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ شهر ۾ وڃي پنهنجن عزيزن وٽ رهندو هوس، صبح جو چانوئيءَ ڏانهن موٽندي مان اڪثر نواب احمد خان لغاريءَ وٽ ترسندو هوس. هو ان وقت چوٽيءَ جي سردان مان هو ۽ سندس خاندان سان منهنجي وڏن جو تعلق هن جي ڏاڏي، ولي محمد خان لغاريءَ جي زماني کان هوندو هو. نواب احمد خان پڻ، هفتي ۾ هڪ دفعو، چانوئيءَ ۾ مون سان ملڻ ايندو هو ۽ مان هن کي اڪثر ڪرنل آئوٿرام وٽ وٺي ويندو هوس. کانئس اڪثر ڪري چڱيون خبرون ملنديون هيون، پر مون کي وڌيڪ معلومات هن جي ديوان، فتح چند سيوهاڻيءَ کان ملندي هئي، جو روز صبح جو مون سان گڏجي نيرن ڪندو هو. ڪرنل آئوٿرام به سفارتخاني جي منشيءَ مسٽر علي اڪبر جي معرفت، خبرن وٺڻ جي ڪوشش ڪندو هو، هو پڻ ڪرنل جي مشوري سان رات جي وقت حيدرآباد جي شهر ۾ گذاريندو هو. آءٌ هن کي جيڪي خبرون ٻڌائيندو هوس، سي هو غور سان ٻڌي، انهن مان اهم خبرون پاڻ وٽ يادداشت لاءِ لکي رکندو هو. مان حيدرآباد ۾ ڪرنل آئوٿرام جون ڪافي چوڻيون موٽيون خدمتون ڪيون. انهن جي فهرست ايتري لمبي آهي جو هتي انهن جي ذڪر ڪرڻ جي جڳهه ئي نه آهي.

ڪجهه وقت کان پوءِ ڀڄ جو رسالو، ڪيپٽن واٽ جي قيادت ۾ حيدرآباد آيو، جتان خانپور (جيڪب آباد) روانو ٿي ويو. مون تي اهو ڪم رکيو ويو هو ته سپاهين کي مهيني سر مهيني ڀڳهار ڏيڻ لاءِ گماشتا مقرر ڪري ۽ سندن خورد و نوش جو انتظام ڪريان. مون اهو ڪم پنج-ڇهه مهينا هلايو، مگر پوءِ محسوس ڪيم ته اهو ڪم هڪ معمولي صراف جو آهي ۽ منهنجي شان

مطابق نه آهي. مون پنهنجا اعتراض ڪرڻ لاءِ آئوٽرام کي ٻڌايا ۽ چيو مانس ته مان نهايت مشڪور ٿيندس، جيڪڏهن مون کي اجازت ڏيندو ته هي ڪم توهان جي ڪنهن ٻيءَ ماڻهوءَ جي حوالي ڪريان. تنهن کان سواءِ مون کي اها به اجازت ڏيو ته رسالي جو پراڻو حساب-ڪتاب صاف ڪريان ۽ جيڪا رقم ڪئپٽن واٽ کي پچ ۾ سپاهي ڀرتي ڪرڻ لاءِ ڏني هيس، سا به سرڪار کان وصول ڪريان. ان تي هن سرڪار کي لکي منهنجي قرض ادا ڪرڻ جي منظوري گهرائي. مون رسالي سان پنهنجو واسطو ٽوڙي، پنهنجن گماشتن کي واپس گهرائي ورتو. ڪئپٽن واٽ جي جاءِ تي ڪرٽس نالي هڪ عملدار مقرر ٿيو ۽ ان جي وڃڻ کان پوءِ وري ليفٽيننٽ جيڪب کي، جيڪو هڪ ننڍو عملدار هو تنهن کي رسالي جي ڪمان ڏني ويئي. هن خانپور شهر جو آڳوڻو نالو بدلائي، مٿس جيڪب آباد جو نالو رکيو.

هڪڙي ڏينهن سنبت ۱۸۹۷ (۴۱-۱۸۴۰ع) جي پوهه مهيني ۾، ايڏائي بجي شام جو ڪرڻل آئوٽرام مون کي پاڻ وٽ گهرايو. مان اڃا ويسٽي مس ته پينسل کڻي، آبي ڪري، پڇيائين ته ”هن مهم کي ڪير منهن ڏيندو؟“ مان اٿي ٻيهر رهيس ۽ پڇيو مانس ته ”ڳالهه ڪهڙي آهي؟“ چيائين ته ”مون کي خاطري آهي ته جيڪا ڳالهه منهنجي دل ۾ آهي، تنهن ۾ تون ڪامياب ٿيندين. دراصل تون ان ڪم لاءِ نهايت موزون آهين، پر مان پنهنجي تجويز تيستائين توکي نه ٻڌائيندس، جيستائين تون ان جي ذميواري قبول نه ڪندين.“ اها ڳالهه ٻڌي مون هن کي سلام ڪيو پينسل سندس هٿ مان ورتي. پوءِ هن مون کي ٻڌايو ته ”بمبئي سرڪار حڪم ڪيو آهي ته پچ جي فوج جو هڪ حصو خشڪيءَ (۱) رستي، بيلاريءَ

(۱) سرڪاري دفترن مان معلوم ٿو ٿئي ته هيءُ واقعو اڪٽوبر (ڏسو حاشيه صفحي ۱۴۱ تي)

کان شڪارپور وڃي. مون ان باري ۾ مير نور محمد ڏي لکيو آهي ۽ مير جواب ڏنو آهي ته ”مون کي سنڌ مان انگريزن جي فوج رواني ٿي وڃڻ تي ذاتي طرح ڪوبه اعتراض نه آهي، پر بيلاري ۽ ان جي آسپاس، ميرپور جي مير شير محمد جي ملڪيت آهي ۽ هن جي قبضي ۾ آهي.“ ڪرنل آئوٿرام وڌيڪ چيو ته ”مير شير محمد، انگريزن جو بدخواه آهي ۽ مون کي خطري ۽ سان معلوم ٿيو آهي ته مير اسان جي فوج کي پنهنجي حد مان لنگهڻ نه ڏيندو، تنهنڪري لازماً ٽڪر ٿيڻ جو امڪان آهي، تون هڪدم شير محمد جي ڳوٺ، ميرپور وڃي، بيلاري ۽ گماشتا موڪل ته فوج لاءِ ڪاڏي پيئي ۽ وهڻ جو انتظام ڪن. تون فوج سان تيسرائين گڏ هجڻ، جيستائين اها شير محمد جي علاقي مان لنگهي وڃي. تون پاڻ ميرپور ۾ وڃي ره، جتي شير محمد رهندو آهي ۽ اتي مرڪز ٺاهي، شير محمد جي حرڪتن تي نظر رک ۽ منهنجن حڪمن مطابق گماشتن کي هدايتون ڏيندو ره.“ وڌيڪ چيائين ته ”هيءُ ڪم تنهنجي حوالي ڪيو ويو آهي، سو هڪ نهايت نازڪ ۽ دشوار مهر آهي. مون کي تو ۾ سورهن آنا اعتماد آهي، پر مان توکي اها ڳالهه ذهن نشين ڪرڻ گهران ٿو ته توکي نهايت احتياط، خيال ۽ چالاڪيءَ کان

(آندل حاشيه صفحي ۱۴۰ تان)

يا نومبر ۱۸۴۰ع ۾ ٿيو هو. فوجي دستا، جن جو هت ذڪر آهي، سي هٿاڻ ٿرڊ لائيٽ ڪئولري (ٽيون نمبر هلاڪو رسالو)، ليفٽيننٽ ولسن جي هٿ هيٺ ۽ ٻيو فورٿ ٿروپ هارس آرٽيلري (چوٿين پلٽن رسالي جي توپخاني جي)، ڊيسا جي ڪمپنن لپسن جي هٿ هيٺ، ٻيئي دستا، ننڍي رڻ سنٽلر (پالپور) رستي شڪارپور (ڪڇ؟) آيا ۽ وري اهو ڀڄ ويا. پاڻيءَ جي اٿاڻ ڪري، ٻنهي دستن، جدا جدا سڌو اتر وڃي وڏو رڻ پار ڪيو.

ڪم وٺڻو ٻوندو.

ڪرنل آئوٽرام جي هدايتن مطابق مون ڪڍم ميرپور وڃڻ لاءِ تيار ڪرڻ شروع ڪري ڏني. هن منهنجي سامان لاءِ رسد جي محڪمي کان ڏهه آڻ ورتا ۽ ڪپڙن وٽ جي ڇڏيل هڪ سؤ سوارن مان ويهن سپاهين کي مون سان هلي لاءِ حڪم ڪيو. ساڳئي وقت سفارتخاني جي خزانچيءَ کي لکيل حڪم ڏنو ته انهيءَ ڪم لاءِ پنج هزار رپيا منهنجن گماشتن جي حوالي ڪن. مون چيو مانس ته مان خزانو ساڻ کڻي نٿو گهران. پئسن جي عدم موجودگيءَ ۾ منهنجي ڪم ۾ ڪابه رڪاوٽ ڪانه ٻوندي؛ خاص ڪري سنڌ ۾، جو منهنجو وطن آهي. مان جتي به ويندس، اتي مون کي رعب لاءِ جاءِ ملندي. سنڌ ۾، مون کي ٿر ۾ به پئسا ملي سگهندا، تنهنڪري مون تي پئسن کڻڻ جو بار نه وجهو. جواب ڏنائين ته ”اهي سرڪار جا حڪم آهن، ڪجهه رقم ته ضرور ساڻ کڻي ٻوندءِ. ميرپور ۾ جيڪڏهن تون پئسن جي ضرورت محسوس نه ڪرين ته خزانو پنهنجن گماشتن جي معرفت، فوج جي ڪمائيءَ ڏانهن پهچي رسيد وٺي موڪلي ڏي.“ آخر منهنجي چوڻ تي، رقم گهٽائي ٻه هزار رپيا ڪئي ويئي.

مان فوجي لباس پهري تيار ٿي، ڪرنل آئوٽرام کان موڪلائڻ ويس. هو مون کي وڃڻ لاءِ تيار ڏسي، ڏاڍو خوش ٿيو ۽ مون کي آخري مشورو ڏنائين ته ميرپور وڃڻ جي خبر، جيستائين اتي پهچين، تيستائين بلڪل مخفي رک ۽ جيترو ٿي سگهي اوترو جلد وڃ. منهنجو وڏو پٽ ٽيڪمڊاس، حيدرآباد ۾ مون سان گڏ هو. مون هن کي پنهنجي تنبوءَ ۾، هڪ وفادار گماشتي جي سڀال هيٺ ڇڏيو ۽ پوءِ ساڍي چئن بجي شام جو ميرپور لاءِ روانو ٿيس. مون تمام تيز رفتار سان سفر پوري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر منهنجي سفر جو دارومدار باربردار اٿن تي هو، جي لاڏو آڻ مٿا ۽ آهستي آهستي ٿي هليا. مان اڃا

ڦليلي ٿيس ته سج لهي ويو. جڏهن د بپاريءَ پهتس، جيڪا
 اٺن-نن ميلن جي مفاصلي تي آهي، تڏهن بلڪل اوندھ ٿي
 ويئي. هڪ ته رستا ڪونه هئا، ٻيو ڪڏون ڪوٻا، واهن جي کاڌين
 ۽ بنين ٻارن ۾ هلڻ جي مشڪلاتن سبب، اڳتي وڌڻ محال ٿي
 پيو. اسان جا ماڻهو رستو نه لهي سگهيا، تنهنڪري گهوٽ کان
 ٿورو پريرو لهي پياسين. پر جڏهن ٻارهن بجي چنڊ نڪتو
 نه اسان وري اٺن تي چڙهي اڳتي وڌياسين. صبح جو پنجين
 بجي، ٽنڊي الهيار جي ويجهو پهتاسين. منهنجو شهر ۾ وڃڻ
 جو ارادو ڪونه هو ۽ سوچيم ته ڏينهن جو ميرپور جي شهر
 ۾ پهچڻ ناداني ٿيندي، تنهنڪري مان ٽنڊي کان ڏيڍ ميل
 پري، هڪ واه جي ڪپ تي ڌرمسالا (۱) ۾ وڃي رهيس. اتان
 وري شام جو پنجين بجي روانو ٿيس ۽ ٽنڊي الهيار جي مڇي
 مارڪيٽ وٽان لنگهي، اڳتي وڌس. منهنجي اچڻ جي خبر
 ڪيترن ماڻهن کي پئجي وئي. ٿوري وقت ۾ سوين ماڻهو اچي
 گڏ ٿيا ۽ چوڻ لڳا ته ڪجهه وقت اسان وٽ به ترسو. مون
 چيو مان ته مون کي لکيت ۾ ضروري ڪم آهي، تنهنڪري
 ترسي ٿو سگهان. آخر هنن کان موڪلائي اڳتي هلي. اڌ
 رات جو ميرپور پهتس. شهر جي اوڀر ۾ هڪ چڱو خاصو پٽ
 هو، مون اتي ٽين ڪوڙائڻ جو ارادو ڪيو. پر خيال ڪير ته
 ڪوشش ڪرڻ سان شايد پيو ڪو ان کان به چڱو هنڌ ملي،
 تنهنڪري سڌو بزار مان لنگهي، شهر جي ٻئي طرف هلي،
 اتي هڪ مٿاهون پٽ نظر آيو، پر ويجهو وڃي ڏٺوسين ته
 رڍن ۽ بکرين جو وڏاڻ هو ۽ ڦٽلھڙين سان ڀريو پيو هو.
 تنهنڪري مان واپس ساڳيءَ جاءِ تي موٽي آيس. تعجب
 جهڙي ڳالهه هئي ته شهر ۾ بيگامه وقت اسان کي ايندي ويندي
 ڪٿي ڪو ماڻهو ته ڪونه گڏيو، پر ڪتو به ڪونه پونڪ

ميرپور، حڪومت جو مرڪز ۽ مير شير محمد جي گاديءَ جو هنڌ هو. مون کي خيال آيو ته مير ڪهڙيءَ نه غلط فهميءَ ۾ مبتلا آهي، جو پاڻ کي اهڙو محفوظ ٿو سمجهي. مان پنهنجو تنبو شهر جي اوڀر طرف، قلعي جي سامهون هڻايو جتي مير شير محمد رهندو هو. مون کي ٻه راتيون نند ڪانه آئي ۽ ٿڪل هوس، تنهنڪري ٻين تنبن جي لڳائڻ جي باري ۾ هدايتون ڏئي وڃي آرامي ٿيس. صبح جو چئين بجي کان اڳ سمورو انتظام مڪمل ٿي ويو هو ۽ سڀ ڪم ڪار نيڪ هو. مان پنهنجي وڏي خيمي ۾ مقيم هوس. مون پنهنجن ماڻهن کي چئي ڇڏيو هو ته منهنجي اچڻ جي ڳالهه ڪنهن سان به نه ڪن. پر ڇهه ڏينهن ۾ ميرپور جا ماڻهو هيترا تنبو ڏسي حيران ٿي ويا. اسان جا تنبو قلعي جي سامهون ميدان تي وڻن وانگي اڀريا بيٺا هئا. هر قسم جا افواهه ڦهلجي ويا. گهڻن سمجهيو ته ڪو صاحب لوڪ آيو آهي. ڏسندي ڏسندي ڪيترا ماڻهو اچي ڪٺا ٿيا ته ڏسون ته تنبو ۾ ڪير ٿو رهي، ڪو پتو پاند لهنجي. سڄي شهر ۾ آڌر مڃي ويو. اهو رمضان جو مهينو هو ۽ مسلمانن جي روزن رکڻ جا ڏينهن هئا. مير شير محمد پنهنجي رواج مطابق رمضان ۾ درٻار ڪونه ڪندو هو، بلڪ سارو وقت اندر حرم سراءِ ۾ گذاريندو هو. پر جڏهين هن کي خبر پئي ته رات جو ڇا ٿي ويو آهي ته هن جو آرام ڦٽي ويو. هو درٻار واري ديوان ۾ آيو، ۽ هڪٻئي پٺيان ماڻهو موڪليائين ته معلوم ڪري اچو ته ڪير آيو آهي. پر پهريدارن، ڪنهن ماڻهوءَ کي منهنجي تنبو جي آڏو اچڻ نه ڏنو. مير کي هڪاري گهڻو فڪر ٿيو ۽ هن جو انتظار وڌندو ويو. آخر منهنجا ڪي ماڻهو شهر ڏانهن ڪم سان ويا، ان کان پوءِ ماڻهن کي سڌ پئي ته ڪير آيو آهي. آخر اها خبر مير شير محمد تائين پهتي، جو سڄو وقت درٻار ۾ ويٺو هو. هن ٻچا ڪرائي ته منهنجي صدر مقام ۾ سڀ جي اچڻ جو مقصد ڪهڙو آهي. انهيءَ خيال

سان ۾ هندو، مسٽر چينمل ۽ پريمل، جيڪي اڳ مير غلام علي پيروز جا ملازم هوندا هئا ۽ پوءِ مير شير محمد جي نوڪريءَ ۾ هئا، تن انهيءَ خبر لهن جو ڪم پاڻ تي کنيو. چنانچ هو منهنجي تنبوءَ ڏي آيا ۽ چوڪيدارن کي چيائون ته سيٺ کي ٻڌائين ته اسان نياز ڪرڻ آيا آهيون. مون هنن کي اندر گهرايو. هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ڪري، آخر پڇائون ته اسان جي هن غريب شهر تي ڪيئن عنايت ڪئي اٿو. مون جواب ڏنومان ته هوا بدلائڻ جي ارادي سان آيو آهيان. هنن اها خبر وڃي مير شير محمد سان ڪئي ۽ صلاح ڏنائونس ته تنهنجو مختيارڪار، ديوان چترسنگهه هن جو عزيز ٿئي، ان کي موڪليو ته وڌيڪ معلومات حاصل ڪري اچي. مير شير محمد، ديوان چترسنگهه کي حڪم ڪيو ته سيٺ سان ملي، ڪنهن طرح اسان وٽ وٺي اچينس. ديوان چترسنگهه واقعي منهنجو رشتيدار هو. حڪم جو بندو شام جو مون وٽ آيو. هن به اوڀاريون لهواريون ڳالهيون ڪري پڇيو ته آخر تنهنجو ميرپور اچڻ جو مقصد ڇا آهي؟ پر آءٌ صحيح جواب ڏيڻ کان لهرائي ويس. هن پوءِ مون کي ٻڌايو ته مير شير محمد توکي سلام ڏنا آهن ۽ توکي ياد ڪيو اٿس. وڌيڪ چيائين ته مير کي تنهنجي اچڻ جي خبر صبح جو ملي هئي ۽ هو ميرپور سرڪار جي دستور جي خلاف، رمضان جي مهيني ۾، خلوت ترڪ ڪري، تنهنجي انتظار ۾ درٻار واري ڪمري ۾ اچي ويٺو آهي. هينئر سانجهي اچي ٿي آهي ۽ مير شير محمد درٻار مان ڪاڏي به نه ڇڏيو آهي. مون کي موڪليو اٿس ته وڃي سيٺ کي وٺي اچ. مون چيو مانس ته مان ٺيڪ نه آهيان، هن وقت مير سان ملڻ مناسب نٿو سمجهان. مير جي وڏن ۽ منهنجي وڏن جا دوستانا تعلقات هوندا هئا، مان جنهن مهل بهتر ٿيس ته اچي مير جو نياز ڪندس. ديوان چيو ته مير کي ٻڌايو ويو آهي ته تنهنجي مون سان ماڻهي آهي، جي تون مون سان نه هلندرين ته مير مون تي

ناراض ٿيندو ۽ مون کي نقصان پهچائيندو. اتي مون خيال ڪيو ته مير سان ملي، هن جي دل جو احوال معلوم ڪرڻ لاءِ هيءُ چڱو موقعو مليو آهي. پوءِ اٺ تي چڙهي پاڻ سان چار سوار وٺي، مير جي بنگلي تي ويس. مير جو بنگلو مير ٺاري خان جي زماني جو ٺهيل هو ۽ نهايت زبون ۽ بوسيده حالت ۾ هو. مير درٻار ۾ ويٺو هو. مون کي ويهڻ لاءِ منجي ڏنائين. دستوري خوش خيرعافيت کان پوءِ پڇيائين ته ”منهنجي لاءِ ڪرڻل آئوٽرام جو ڪو خط يا نياپو ڪونه آندو اٿئي ڇا؟ سلام به ڪونه موڪليا اٿس؟“ مون چيو مانس ته ”مون کي ڪرڻل آئوٽرام نڪي سلام ڏنا آهن نڪي نياپو، ۽ نڪي آءُ انهيءَ طرفان هتي آيو آهيان. منهنجو اهو جواب ٻڌي، چيائين ته ”ڪرڻل آئوٽرام ۽ اوهان پاڻ ۾ دوست آهيو.“ مون جواب ڏنومانس ته ائين نه آهي، بلڪه پاڻ هڪ ملڪ جا آهيون ۽ اسان جي وڏن جا پاڻ ۾ دوستانا تعلقات هوندا هئا، تنهنڪري ان پنهنجي ليکي توهان جو سلام ڪري نياز حاصل ڪرڻ آيو آهيان.“

امام بخش نالي، ناگور جو هڪ سيد، جو ان وقت درٻار ۾ حاضر هو، تنهن پڇيو ته ”هندستان ۾، جوڌ پور جي ڀرسان، انگريزن ۽ ٻين جي وچ ۾ جا جنگ لڳي هئي، تنهن جي ڪا نوڪي خبر آهي؟“ هن اهو سوال مون کان پڇيو، پر ان سوال جا ڪيترن ئي ماڻهن هڪ ئي وقت پنهنجا وات ڪولي جواب ڏنا. ڪن چيو ته انگريزن پادر ڪاڏا آهن ۽ ڪن چيو ته هنن کي شڪست فاش ملي آهي. مطلب ته سڀني ساڳيو سر آلايو ۽ انگريزن جي فوج جي باري ۾ گهٽ وڌ ڳالهائڻ ۽ هنن جي شان ۾ گستاخي ڪئي. مون ماڻ ڪري ويٺي ٻڌو. ان وقت مير مون ڏي منهن ڪري پڇيو ته ”جواب چو ٿو ڏين؟“ مون ورندي ڏني ته ”سيد امام بخش مون کان سوال پڇيو ۽ جيستائين مان جواب ڏيان ئي ڏيان، تنهن کان اڳ هنن ماڻهن انگريز سرڪار جي باري ۾ ناشائسته گهٽا، ناشائسته لفظن ۾ چوڻ شروع

ڪيا، مگر ائين ڪرڻ سان هنن فقط پنهنجي ناداني ۽ جهالت
 ڏيکاري آهي. چڱو هاڻي مير صاحب مون کي ٻڌو، توهان جا
 وڏا لکين رپيا خرچ ڪري مختلف بادشاهن جي درٻارين ۾
 ايلچي موڪليندا هئا، جي کين صحيح معلومات فراهم ڪري
 ڏيندا هئا. پر توهان ننڍيءَ عمر وارا خورده سال امير آهيو ۽ توهان، اهو
 خرچ فضول سمجهي، اهو رواج ئي بند ڪري ڇڏيو آهي ۽
 ان جي بدران ذاتي عيش آرام ۽ آرائش جي سامان خريد ڪرڻ
 تي وڏيون رقمون خرچ ڪرڻ شروع ڪري ڏنيون آهن. ان
 جو بچو ڇا آهي؟ توهان وٽ صحيح ۽ اعتبار جو ڪنهن خبرن
 جي بدران، جي بادشاهن جي درٻارين ۾ ٻڌائڻ ڪن، بڙاري
 گپ ۽ آفيمين، چرسين (۱) ۽ گانجي پيئڻ وارن جا افسانا ٻڌايا
 وڃن ٿا. مير صاحب، جيڪڏهن ڪنهن جي روبرو هن جي خدا
 ڌرم، گرو يا مالڪ، جنهن جو هو نمڪ کائي ٿو، تنهن جي توهين
 ٿئي ته هن تي واجب آهي ته جي وس پچيس ته توهين ڪندڙ
 جي زبان ڪٿي ڇڏي، پر جي هن جي وس ۾ ائين نه آهي ته
 هن کي ٻڌو اٿڻ ڇڏي، ٿاري ڇڏي، مون انگريز سرڪار
 جي توهين ٻڌي آهي ۽ سو به توهان جي درٻار ۾. ان تي
 مون کي نهايت رنج ٿيو آهي. پر مان سنڌ جو رهاڪو ۽ توهان
 جي رعيت آهيان، تنهنڪري مان لاچار آهيان ۽ وس نٿو هلي!“
 ائين چئي مان اتي موڪلائڻ لاءِ کڙو ٿيس. مون کي ويندو
 ڏسي چيائين ته ”ترس، ترس!“ پر مان موڪلائي هليو ويس،
 ۽ چيومانس ته ”توهان سان ڪنهن بشي موقعي تي ملاقات
 ڪندس.“

مير شير محمد وٽان موٽي مون پنهنجي خاص گماشتي،

---

(۱) چرس، هندستاني پنگ جي نشيدار پنن جي مٺائي آهي ۽
 گانجو ان جا سڪل گل ۽ بچ آهن، جي تماڪ وانگر
 چڪيندا آهن.

ريواچند ميهڙچند، کي چيو ته تون تيار ٿي، ٻيلاريءَ ۾ انگريزن جي چانوٺيءَ ۾، ڪرنل آڏوڌرام جو ڏنل خزانو، فوج جي سالار کي ڏئي، کانئس رسيد وٺي اچ. وڌيڪ هدايت ڪئيمانس ته تون تيسٿائين فوج سان رهي ان جي مدد ڪر، جيستائين هو مير شيرمحمد جي علاقي مان لنگهي حيدرآباد جي ميرن جي حد ۾ وڃي پهچن. تنهن کان پوءِ تون ميرپور موٽي اچ، جتي مان تنهنجي لاءِ ترسندس. ان کان سواءِ انگريزي فوج جي سالار کان پنهنجن خدمتن جو چئو ضرور وٺي اچجانءِ. مون هن کي سورهن سوار ساڻ ڏنا ۽ هو روانو ٿيو، پر دل ۾ ڏاڍو ڏر هوس. مير شيرمحمد وٽ جيڪي ڪجهه وهيو واپريو هو، تنهن جي باري ۾ مون هن کي ڪجهه به ڪونه چيو. جڏهن مير شيرمحمد کي پنهنجي صدر مقام ۾ منهنجي اچڻ جي مقصد جي ڪابه خبر نه پئجي سگهي، تڏهن حيدرآباد جي مير صوبدار کي لکيائين ته هن جي اچڻ جو مقصد ڇا آهي؟ مير شيرمحمد، مير صوبدار سان هصالح هوندو هو ۽ هميشه هن سان صلاح مشورو ڪندو هو. هو ڏاڍو بيچين ٿيو ۽ جيئن حقيقت معلوم ڪرڻ ۾ دير پئي ٿي، تيئن هو وڌيڪ بيتاب پئي ٿيو. آخر خبرن وٺڻ لاءِ حيدرآباد سان باقاعدي ٺهال جو سلسلو شروع ڪيائين. مير صوبدار، مير شيرمحمد جا شڪ شهبها دور ڪرڻ ۽ کيس اطمينان ڏيڻ لاءِ پنهنجا خاص عملدار، منشي آوتراءِ ۽ منشي سلامتراءِ ميرپور موڪليا. هو وڏي طمطراق ساڻ اچي پهتا. هنن جي گهوڙن کي سون ۽ چانديءَ جا سنج پيل هئا. ديوان سلامتراءِ منهنجو دوست ۽ عزيز هو. هو منشي آوتراءِ جي چوڻ تي سڌو مون وٽ آيو. هن منهنجي دل جي منجهه معلوم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ بار بار پڇيائين ته ”ميرپور ڇاچي لاءِ آيو آهين؟“ مون هڪئي جواب ڏنومانس ته ”ميرپور جو پاڻي ۽ هوا مشهور آهن، مون کي صلاح ملي آهي ته صحت لاءِ اتي وڃي ره.“ هو ميرپور ۾ آڻ ڏينهن رهيا. انهيءَ وچ ۾ ديوان

سلامتراء روز مون وٽ ايندو هو. تنهن کان پوءِ هو حيدرآباد موٽي ويا. مون کي خبر پئي ته منشي آوتراء، مير شيرمحمد سان وعدو ڪيو هو ته مان ڪرنل آئوٿرام سان تنهنجي دوستي ڪرائيندس. مير کيس انهيءَ خرچ-پڪي جي عيوض ويهه هزار رپيا ڏيڻا ڪيا ۽ اهڙو خط پڻ مير صوبدار ڏي لکيائين، جنهن ۾ ڄاڻايائين ته ڪرنل آئوٿرام سان منهنجي دوستي به ساڳين شرطن تي ڪرايو، جن تي حيدرآباد جي ميرن ڪئي آهي. چون ٿا ته منشي آوتراءِ اهو خط وٺي، هڪدم حيدرآباد روانو ٿي ويو. مان ميرپور ۾ هوس جو بدم ته مير نورمحمد گذاري ويو آهي. پنجاب جي راجا رنجيت سنگهه جي وڏي پٽ، راجا ڪڙڪ سنگهه به ساڳئي وقت پاران تياگيا ۽ هن جو پوٽو نهال سنگهه پيءُ جي چڪيا تان موٽندي، لاهور جي قلعي جي هڪ ونگ جي ڪرڻ ڪري مري ويو هو.

منهنجو گماشتو ريوچند، انگريزن جي فوج کي حيدرآباد جي ميرن جي علائقي ۾ سلامتيءَ سان پهچائي، منهنجا سڀ احڪام پورا ڪري، مهيني کان پوءِ موٽي آيو، جتي مان سمورو وقت رهيو پيو هوس. هو فوج جي سالار کان پئسن جي پهچ جي رسيد ۽ پنهنجن خدمتن جو چئو به وٺي آيو هو.

انهيءَ وچ ۾ مان ڪڏهن به شيرمحمد سان ملڻ نه ويس. ٽنڊي الهيار ۾ هڪ ڏينهن ترسيس. شهر جي سڀني معزز ماڻهن هنڌن خواهه مسلمانن، مون کي پنهنجيءَ ملاقات جو شرف بخشيو. سنڌ جي رواج مطابق، هر هڪ پاڻ سان مصري يا مڪئي سوکڙيءَ طور کڻي آيو هو. ستين بجي شام جو، مير شيرمحمد جي ننڍي پيءُ، مير شاهه محمد، جو ٽنڊي الهيار ۾ رهندو هو، تنهن جا ڪي خاص ملازم، مير جي پاران مون سان ملڻ آيا. مير جا سلام ڏئي چيائون ته ”مير توسان ڪنهن ضروري ڪم لاءِ، خانگي طرح ملڻ ٿو گهري، هو هن وقت، ڀر واري ناخ ۾، هڪ ننڍي بنگلي ۾ تنهنجو انتظار ڪري رهيو آهي.“

هنن جي ٻار پوٽ تي مان مير سان ملڻ لاءِ ويس. هو مون سان عزت سان پيش آيو ۽ چيائين ته منهنجي ڪرنل آئوٽرام سان دوستي آهي. مون سندس اها ڳالهه قبول ڪانه ڪئي، پر هن پوءِ به ساڳيءَ ڳالهه کي وري دهرايو. چيائين ته ”ڪرنل آئوٽرام مون ڏي تازو دوستيءَ ۾ پنهنجي سرڪاري مهر سان خط لکيو آهي ۽ ان سان گڏ به يورپي پستول پڻ موڪليا آهن.“ وڌيڪ چيائين ته ”اسان جي دوستي آغا اسماعيل شاهه جي پٽ آغا ابراهيم شاهه ڪرائي آهي، جنهن جي عبوض مون هنن کي هزار بگن جي جاگير ڏني آهي. ان کان سواءِ مون کيس اڏائي هزار رپيا روڪ پڻ ڏنا آهن ته ڪرنل آئوٽرام کي ڪيمخاب وٺي ڏي. انهيءَ کان سواءِ مون هن کي ڪرنل آئوٽرام سان ڳالهائڻ لاءِ، سو رپيا (ڪوڙيون) ماهوار به ڏيڻا ڪيا آهن. تون چئين ته توکي تسليءَ خاطر خط ۽ پستول ٻئي ڏيکارين.“ مون هن کي چيو ته ”ڏيکارا“ جنهن تي هن هڪدم اهي ٻئي چيزون ڪڍي پيش ڪيون. مون خط ڏٺو ته اهو پارسيءَ ۾ لکيل هو، لفافي تي لاک جي مٿان فارسي اکرن ۾ چورسي مهر پڻ لڳل هئي. مون هن کي خاطري ڏني ۽ چيو مانس ته ”همت نه هار.“ پڇيومانس ته ”اهو خط مون کي به ڏينهن، ڏيندين؟“ هن خوشيءَ سان اهو خط منهنجي حوالي ڪيو. پوءِ مان هن کان موڪلائي ستو مل جي ڪوھ وٽ پنهنجي تنبوءَ ۾ آيس ۽ ڪوچ ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنم. منهنجي روٽي تيار هئي، پر ڄام هالي جي تنبدي پهچڻو هو، جو تنبدي الهيار کان آڻڻ ميلان جي مقاصلي تي آهي. اتي مان به ٽي ڪلاڪ ترسي، وري رات جوئي حيدرآباد ڏانهن روانو ٿيس. آءٌ صبح جو انگريزن جي چانوئيءَ ۾ پهتس ۽ ڪرنل آئوٽرام سان ٻيهر ملي خوشي حاصل ٿيم. مون هن کي ميرپور جو سمورو احوال ٻڌايو ۽ مير شيرمحمد سان گفتگو ۽ هن جي سموري حالت کان کيس واقف ڪيم. اهو به ٻڌايومانس ته ڪيئن منهنجي گماشتي ريوچنڊ،

مير شير محمد جي علاقي ۾ انگريزن جي فوج جي ڪهڙي خدمت ڪئي هئي ۽ کيس سڀه سالار جو اهو خط پڻ ڏيکاريم، جنهن ۾ هن ريو اچند جي خدمتن جي تعريف ڪئي هئي. جو ڏاڍو خوش ٿيو ۽ منهنجو شڪريو ادا ڪيائين. ۸- ڊسمبر ۱۸۴۱ع تي هن هند سرڪار ڏي هڪ خط لکيو، جنهن ۾ منهنجن خدمتن جو سرڪاري طور، هيٺين لفظن ۾ اعتراف ڪيل آهي.

”مان هن موقعي تي، توهان جو ڌيان پنهنجي چوٿينءَ جون مهيني جي خط ڏانهن ڇڪائڻ گهران ٿو، جنهن ۾ مون سينٽ فائونڊل جي لاءِ، هن جي اڳين خدمتن جي عيوض، ٿورڙي پينشن ۽ خلعت جي سفارش ڪئي آهي. ان خط جو جواب اڃا ڪونه موصول ٿيو آهي. ان کان پوءِ به هن انگريز سرڪار جي شيدائي کان مون کي مزيد امداد ملندي پئي رهي آهي، فوج جي امداد متعلق مير شير محمد سان جيڪي ڳالهون ٻولهيون هلايون ويون آهن، انهن ۾ هن نمايان بهرو ورتو آهي ۽ هن منشي چيئانند جي ٽڳين ظاهر ڪرڻ ۾ به اسان سان وڏو تعاون ڪيو آهي، جنهنڪري هن، منشي چيئانند ۽ شهر جي ٻين بااثر شاهوڪارن جن جو انهن ٽڳين ۾ هٿ هو، تن جي پڻ دشمني پرائي آهي.“

مون جڏهين ڪرنل آئوٿرام کي، مير شاه محمد سان ملڻ ۽ وٽائرس جعلي خط هٿ ڪرڻ جي خبر ٻڌائي، تڏهن هو ڏاڍو خوش ٿيو. مون کيس اهو جنسي خط، جو ان وقت مون وٽ موجود هو، ڪڍي ڏيکاريو. خط پڙهي چيائين ته ”هي خط منهنجي نالي آهي ۽ ان تي، فارسيءَ ۾ جعلي مهر لڳل آهي. خط ۾ ڪيمخاب جي ٻهچ ۽ بستولن موڪلڻ جو پڻ ذڪر ڪيل آهي.“ ان کان پوءِ مون ٻڌايو مانس ته ”مير مون کي ٻڌايو آهي ته اسان جي اها دوستي آغا ابراهيم شاه ڪرائي آهي، جنهن کي مون انهيءَ خدمت جي عيوض ڪافي

انعام پڻ ڏنا آهن. تنهن تي چيائين ته ”هي انگريز سرڪار سان هڪ وڏو دوڪو آهي. تو هڪ وڏو هرڪو ڦاسايو آهي.“ تنهن کان پوءِ هن هڪدم مير نصير خان ڏي هڪ سخت خط لکيو، جنهن ۾ اها گهر ڪئي ويئي ته آغا ابراهيم شاهه کي تفتيش لاءِ سفارتخاني ۾ موڪليو وڃي. مير نصير خان، ابراهيم شاهه ۽ هن جي سڀني وڏي ڀائرن کي پاڻ وٽ درٻار ۾ گهرائي، جاچ ڪئي ۽ آخر ابراهيم شاهه پنهنجو ڏوھ قبول ڪيو. تنهن کان پوءِ هڪڙي ڏينهن شاھ جو ستين بجي، مير نصير خان خود گهوڙي تي چڙهي، ڪرنل آئوٿرام وٽ آيو ۽ چيائينس ته ”جاچ توهان پاڻ نه ڪريو، ڇاڪاڻ ته آغا ابراهيم شاهه، سنڌ درٻار جي وڏي سردار، آغا اسماعيل شاهه جو پٽ آهي، جنهن کي خاص امتياز طور پالڪيءَ ۾ چڙهڻ جي اجازت مليل آهي.. جيڪڏهن مان آغا ابراهيم شاهه کي توهانجي حوالي ڪندس، ته ان ۾ سنڌ جي درٻار جي توهين ٿيندي. مان پاڻ آغا کي مناسب سزا ڏيندس، جو هن پنهنجو ڏوھ قبول ڪيو آهي.“ چنانچ آغا ابراهيم شاهه کي مير ٻه سال قيد جي سزا ڏني ۽ هن کي انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾ هڪ توبچيءَ جي نگرانيءَ ۾ رکيو ويو. تنهن کان پوءِ ڪرنل آئوٿرام مون کي چيو ته هاڻي مون کي اهو خط هٿ ڪري ڏي، جو مير شير محمد پنهنجي عملدار منشيءَ آوٽراءِ جي معرفت، مير صوبدار ڏي، ويهه هزار رپين جي معاوضي تي مون سان دوستي ڪرائي ڏيڻ لاءِ لکيو هو. مون ڪرنل آئوٿرام کي چيو ته ان معاملي تي ڪافي خرچ ٿيندو.“ هن مون کي خاطري ڏني ته هند سرڪار مناسب خرچ پري ڏيندي. ان کان پوءِ مون مناسب ڪارروائي شروع ڪئي ۽ انهيءَ دستاويز هٿ ڪرڻ لاءِ سرتوڙ ڪوشش ۽ جفاڪشي ڪندو رهيس. آخر اڀرئيم نالي، هڪ حيدرآباد جي عامل، وعدو ڪيو ته مون کي ۹۰۰ رپيا (ڪوڙيون) اڃورو ڏيو، ته مان جنسي خط پيش ڪندس.

اڀرئو مل مشهور و معروف ماڻهو هو. مير شير محمد هن جا ڪنهن نڳي جي ڏوهه ۾ پئي ڪن ڪپرا يا هٿا. مون ڏٺو ته ڪرنل آئوٿرام خط هٿ ڪرڻ لاءِ هيترو منتظر آهي، تنهنڪري جڏهن اڀرئيل هڪدم خط آڻي ڏيڻ جو وعدو ڪيو ۽ ساڪ ڏني، تڏهن مون خوشيءَ سان کيس ۹۰۰ رپيا اڳواٽ ڪڍي ڏنا. ان کان پوءِ مون وري اڀرئيل جي شڪل ڪانه ڏني ۽ هو حيدرآباد ڇڏي ڪيڏانهن گم ٿي ويو. مون اها حقيقت ڪرنل آئوٿرام سان ڪئي، جنهن چيو ته ”اهي ٻنسا پاڻيءَ ۾ ويا. سرڪار توکي پاڻي به ڪانه ڏيندي، پئسن ڏيڻ کان اڳ توکي ان ماڻهوءَ متعلق خاطري ڪرڻ کپندي هئي.“

تنهن کان پوءِ جلدئي مير شير محمد ۽ مير نصير خان جي وچ ۾ حدبنديءَ تان تڪرار ٿيو ۽ پئي ڌريون لڙائيءَ جي تياري ڪرڻ لڳيون. ڪرنل آئوٿرام وچ ۾ پئي، ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ باعزت صلح ڪرائڻ لاءِ ڪوشش ڪئي. آخر هن جي ڪوشش تي امين مقرر ٿيا ۽ ڌرين فيصلو قبول ڪرڻ جو وعدو ڪيو. ڪرنل آئوٿرام، انگريز سرڪار جي پاران پنهنجي نائب مسٽر واٽس لاک ۽ مون کي امين مقرر ڪيو. مير نصير خان، نواب احمد خان لغاري، محمد يوسف (وڏو) ۽ منشي وهيرام آڏواڻيءَ کي پنهنجا عيوضي ڪري موڪليو. اهڙيءَ ريت مير شير محمد جي پاران هن جو سهرو، علي خان ٽالپر ۽ جعفر خان نظاماڻي وڪيل مقرر ڪيا ويا. اسان انهيءَ جي تبديلي ۾ وڃي پندرهن ڏينهن رهي فيصلو ڪيو.

اسان حيدرآباد موٽي آياسين، تنهن کان پوءِ ڪرنل آئوٿرام هڪ مهيني لاءِ بمبئيءَ ويو. وڃڻ وقت چيائين ته ”اميد آهي ته جڏهن مان موٽي ايندس ته مير شير محمد وارو خط مون کي ڏيندين. خط هٿ ڪري پاڻ وٽ حفاظت سان رکجانءِ. ڪرنل آئوٿرام جي مرضيءَ مطابق مان سرٿوڙ ڪوشش شروع ڪري ڏني. آخر گهڻيءَ محنت، جانفشانيءَ ۽ خرچ کان پوءِ

اهو جنسي خط هٿ ڪري، ڪرنل آئوٽرام جي نائب، ڪمپٽن ليڪي ۽ ڪي سفارتخاني ۾ وڃي ڏيکاريم. هن، اهو خط پڙهائي مون کي چيو ته ”اهو منهنجي حوالي ڪر.“ پر مون بيوقوفي ڪري، کيس جواب ڏنو ته ”ڪرنل آئوٽرام مون کي چئي ويو آهي ته اهو خط پاڻ وٽ محفوظ ڪري رکجانءِ، مان واپس اچي توکان وٺندس، تنهنڪري ڪرنل آئوٽرام ڏي خط لکي سائنس مشورو ڪر ته ڪنهن جي حوالي ڪجي.“ منهنجو جواب ٻڌي، هن اهو مون کي موٽائي ڏنو، پر سندس شڪل مان ظاهر هو ته هن کي اها ڳالهه نه وئي هئي. ٿورن ڏينهن کان پوءِ ڪرنل آئوٽرام موٽي آيو ۽ ڪمپٽن ليڪي ۽ منهنجي خلاف هن جا ڪن ڀرڻ شروع ڪيا. مان پنهنجي ڪاميابي ۽ جي خوشيءَ ۾ ڪرنل آئوٽرام وٽ فخر سان ملڻ ويس. هن کي منهنجو اطلاع ڪيائون ته چوائي موڪليائين ته ”مون کي ملڻ جو وقت ڪونه آهي، تون وڃي ڪمپٽن ليڪي سان مل.“ مان حيران ٿي ويس. مون کي ڪرنل آئوٽرام جي شفقت تي ايترو ڀروسو هوندو هو، جو اهڙي رکي جواب ملڻ تي ڪڏهن سوچي ئي ڪين ٿي سگهيس. ڏک ٿيو ته جنهن دستاويز هٿ ڪرڻ لاءِ ڪرنل کي هيڏو انتظار هو ۽ جنهن لاءِ هيتري تڪليف، محنت ۽ خرچ ڪيو، سي سڀ رانگان ويا، مون هميشه بي لوث خدمت ڪئي هئي، پر ان جو ڪوبه قدر ڪونه ڪيو ويو! مان نااميد ٿي، گهر موٽي آيس ۽ ان کان پوءِ مون کي ڪرنل آئوٽرام يا ڪمپٽن ليڪي وٽ وڃڻ لاءِ دل ٿي ڪانه ٿي. هن واقعي کان ڏهن-ٻارهن ڏينهن پوءِ، ڪڙيءَ رات مان سمهيو پيو هوس ته منهنجي مخفي صندوق چوري ٿي وئي، جنهن ۾ مير شيرمحمد وارو خط، ڪرنل پاٽيجر جو سنڌ مان روانگي وقت سرڪار ڏانهن موڪليل تحرير جو تصديق ٿيل نقل، ڇهه سؤ روپين جي قيمت جو موٽين جو جوڙو ۽ ڪي ٻيون قيمتي شيون پيل هيون. مان انگريزن جي چاڻوڻيءَ ۾

رهندو ۽ هوس، جنهن ۾ خاطريءَ جهڙو انتظام ۽ پهرو هوندو هو. مون سمجهيو ته شايد ڪنهن چرچو ڪري پيتي لڪائي ڇڏي آهي. پر جڏهن گهڻيءَ ڳولها ۽ تفتيش کان پوءِ به صندوق نه ملي، تڏهن مون سخت ارمان محسوس ڪيو ۽ سوچيم ته انهيءَ ڪڏي ڪم لاءِ ڪينو ۽ حسد ذميوار آهن، نه ذاتي طمع. مون کي صندوق ۾ ٻيل زيورن ۽ جواهرن جي چوريءَ ٿي وڃڻ جي ڪا به پرواهه ڪانه هئي ۽ نڪي مون کي شير محمد جي خط ڪڍي وڃڻ جي ڪا گهڻي هئي. مون کي جيڪڏهن ڪنهن ڳالهه جو فڪر هو، ته ڪرنل پائنجر واري خط جي نقل جي چوري ٿي وڃڻ جو. ڪرنل پائنجر مون سان انهيءَ خط جي ڏاڍي ساراهه ڪئي هئي ۽ مون کي خاطري ڏني هئائين ته جيتوڻيڪ سنڌ اڃا ميرن جي تابع آهي، پر توکي ڪنهن ڏينهن ضرور انهيءَ خط مان فائدو رسندو. مون خيال ڪيو ته اهو بيش بها خط، ميرپور واري دستاويز جي ڪري گم ٿيو آهي. ڏاڍو پڇتائيم ته اهي ٻئي خط هڪ صندوق ۾ رکي ڇو رکيا هئيم. مون کي ياد هو ته هڪڙي ڏينهن ڪرنل پائنجر مون کي ٻڌايو هو ته ”مون تنهنجي انهيءَ خط جو نقل ڪرنل آئوٽرام ڏني، سنڌ جي سفارتخاني جي دفتر لاءِ موڪليو هو.“ مون پوءِ ڪرنل آئوٽرام جي وڏي منشيءَ کي چيو ته ”مون کي سفير جي دفتر مان انهيءَ خط جو ٻيو نقل آڻي ڏي.“ هن اها ڳالهه قبول ڪئي، پر پوءِ جواب ڏنائين ته مون ڳولها ڪئي آهي، پر اهو خط دفتر ۾ آهي ئي ڪونه (۱)، حالانڪه مون پاڻ

(۱) اهي واقعا ڏيکارين ٿا ته هندستان جي سفارتي حلقن ۾ ڪهڙا منصوبا هلندا هئا ۽ رازدار شخصن جي ستياناس ڪرڻ لاءِ ڪهڙا اپاءَ ورتا ويندا هئا. سينٽ نائونمل، مير جو خط پاڻ وٽ رکي دانائي ڪانه ڏيکاري هئي. جيڪڏهن هو (ڏسو حاشيه صفحي ۱۵۶ تي)

ڪنهن وقت ساڳيو خط دفتر ۾ ڏنو هو. انهيءَ خبر، منهنجي ڏک ۾ پاڻ اضافو ڪري ڇڏيو ۽ ساڳئي وقت حيدرآباد جي آرٽز جي گرميءَ به مون تي پنهنجو چڱو اثر ڏيکاريو ۽ مون کي بخار ۽ الٽيون ٿي پيون. سفارتخاني جو ڊاڪٽر منهنجو علاج ڪندو هو ۽ دوا درمل ڏيندو هو. هڪڙي ڏينهن منهنجي تمام نازڪ حالت ٿي ويئي. ڪرنل آئوٽرام کي جڏهن خبر پئي ته هو هڪ ڊاڪٽر کي ساڻ وٺي مون کي ڀڄڻ آيو. ڊاڪٽر جي موچاري علاج، تيمارداريءَ ۽ خدا جي فضل سان منهنجي حالت سڌرندي وئي، پر پوريءَ طرح شفاياب ٿيڻ ۾ گهڻو وقت لڳو. چاق ٿيڻ کان پوءِ ڪرنل پائنجر جي سفارشي خط جي چوري تي وڃڻ جو ڏک منهنجي دل مان ڪين ويو.

(آندل حاشيه صفحي ۱۵۵ تان)

اعليٰ ڪردار وارو نه عجي ها، ته هن جي به ستيااس ٿي
وڃي ها. - مؤلف

باب ستون

وهانء جا شاد مانا - معزز مهمان - ڪراچيءَ واپسي -
نائونمل ڪي، ليفٽيننٽ ايسٽوڪ جي معرفت، گورنر جنرل جي
طرفان خلعت جو ماڻ - صدر بزار ۾ جڳهون ٺهرائڻ - ميرن
جا دڙڪا - سر چارلس نيپئر جي آمد - مير عليمراد جي نيپئر
کان پنهنجي پيءُ رستم جي خلاف، مدد جي گهر - رستم جي
پاڇ - حيدرآباد جي سفارتخاني تي حملو - مياڻيءَ ۽ حيدرآباد
جون لڙايون - نومڙين - ڪرستين ۽ جوکين جي سردارن جو
ڪراچيءَ تي حملو ڪري فوج کي قتل ڪرڻ جو منصوبو -
نائونمل جي گهر ۾ هراس - شهر ۾ ڦڙڦوٽ - ڪراچيءَ جي
دفاع لاءِ عملدارن سان منصوبو - ٽالپرن جي جهنڊي جو سر
ڪيرائڻ ۽ نائونمل جو سر چارلس نيپئر کي لڪل خطن سان
قاصد موڪلڻ - نائونمل جي صاحب خان چٽي کان مدد جي گهر -
بلوچ لٽيرن جو پيڇو - هوتچند جي فاتحانه انداز ۾ واپسي -
انگريزن جي هڪ فوجي دستي جو بلوچن جي هٿان قتل -
نائونمل جو سؤ جوان وٺي، ڏاکڻين ڏڪرين ۾ فوجي دستي
پٺيان وڃڻ - پشڪول جو ٺڪاءُ - ٺڳيءَ جو شڪ - بلوچن جي
چانوڻيءَ تي قبضو - ٽن سردارن جو ڪمڻن پريديءَ وٽ پيش
پوڻ - نائونمل جو ڊپٽي ڪليڪٽر مقرر ٿيڻ .

سبت ۱۸۹۸ [۱۸۴۱ع] جي آکاڙ مهيني ۾، اسان
فيصلو ڪيو ته منهنجي ستين نمبر ۽ سڀني کان ننڍي پٽ ليڪراج،
يادگيري آتمارام ۽ منهنجي وڏي پٽ ٽيڪمداس جون شاديون

ڪرائجن. منهنجا گماشتا ابتدائي انتظام ڪرڻ لاءِ ڪراچيءَ کان مهينو اڳ آيا. منهنجا ٻار، جڏهين حيدرآباد آيا ته مان انگريزن جي چانوئي ڇڏي اچي شهر ۾ رهيس. شاديءَ جون سڀ رسمون رواج بجا آندا ويا. ويهه ڏينهن ساندهه هر طبقي جي ماڻهن کي روڻي ڪرائي وئي. حيدرآباد جي ڀرسان ٽنهي جي ماڻهن کي ڪوٺ ڏني وئي ۽ هو سڀ مهرباني ڪري آيا. ڪئپٽن ليڪي، انگريز ڊاڪٽر، سفارتخاني جا سڀ تعلقدار، نواب احمد خان، الهداد خان ۽ ٻين معزز ماڻهن پنهنجيءَ شرڪت جو شرف بخشيو. منهنجي صحت ۾ اڃا ڪو گهڻو فرق ڪونه آيو هو. ڪرنل پائنجر واري خط جو نقصان مون کان ڪين پئي وسريو. ان جي ڏک ۽ حيدرآباد جي گرميءَ منهنجي صحت کي پاڻ وڌيڪ نقصان پهچايو. شادين کان پوءِ سنبت ۱۸۹۸ جي سائون مهيني، مطابق آگسٽ ۱۸۴۱ع ۾ پنهنجن ٻارن سان ڪراچيءَ موٽي آيس. ڪراچيءَ جي آب وهو مون کي پاڻيءَ پيئي ۽ فائدو ٿيندو ويو. مان ڪراچيءَ کان پورا ٻه سال ٻاهر رهيو هوس، جنهن مان ڇهه مهينا ڀڄ ۾ ڪرنل پائنجر سان ۽ باقي وقت حيدرآباد جي ڀرسان انگريزن جي چانوئيءَ ۾ ڪرنل آئوٿرام سان رهيو هوس. اهو سمورو وقت ان جي بلا معاوضي خدمت پئي ڪيم ۽ پنهنجي هٿان خرچ ڪري پنهنجي مقامي حيثيت ۽ مرتبي مطابق رهندو ۽ سفر ڪندو هوس. جڏهين ڪراچيءَ موٽي آيس، تڏهن ڏٺو ته منهنجا ڀائر انگريزن جي فوج ۽ بحري پيڙي جي مدد ڪندا ٿي رهيا ۽ انتظام اهڙوئي خاطرخواه هو جهڙو منهنجي ڀڄ وڃڻ وقت هو. مان انگريزي فوج جي سالارن سان ملي، سندن صحبت مان ڪافي پرايو هو. منهنجو ٽٽو اڳي وانگر جنرل جي جي خيمي جي سامهون لڳل هو ۽ مان روز صبح جو ٽنهي بجي چانوئيءَ ۾ ويندو هوس ۽ شام جو پنجين بجي کان پوءِ گهر موٽي ايندو هوس. ٻن-ٽن مهينن کان پوءِ، مسٽر ايسٽوڪ

(ننڍو)(۱)، جو شڪارپور سنڌ جو نائب سياسي سفير هو، حيدرآباد کان آيو. مان هن سان ملاقات ڪرڻ ويس. چيائين ته هندستان جي عزتآباد گورنرجنرل، تنهنجي لاءِ ستاويهن ڪپڙن جي خلعت موڪلي آهي. مون اهو عطيو قبول ڪري، هن جو احسان ڇڏيو. مهيني کان پوءِ هڪڙو بنگال کاتي جو ملازم، مسٽر ڪئمڊي(۲)، سنڌ جو مقامي سياسي سفير مقرر ٿيو. مان هن سان ملڻ ويس. ٻڌايائين ته اعليٰ حضرت، عزتآباد، هندستان جي گورنرجنرل نوڪري سڻ رپا مهينو پينشن(۳) عطا ڪرڻ فرمائي آهي، جنهن جي عيوض توکي، سرڪار کي ضرورت جي وقت صلاح مشورو ڏيڻو پوندو. مون ان لاءِ سرڪار ۽ سندس شڪريو ادا ڪيو. سنڌ جو سياسي ادارو ان کان پوءِ فقط ٽي مهينا هليو ۽ ان سان گڏ منهنجو معاوضو به ختم ٿي ويو. مان انگريزن جي چانوٺيءَ ۾ باقاعدي ويندو هوس. هڪڙي ڏينهن ڪئمپن هينري پريڊي، جو ڪراچيءَ ۾ رسد جي محڪمي جو اعليٰ آفيسر هو ۽ بزار جي نگران (چانوٺيءَ جي مئجسٽريٽ) جا فرض پڻ ادا ڪندو هو، مون کي فوج جي سالار وٽ وٺي ويو ۽ هن جي روبرو مون کي چيائين: ”اسان صدر بزار کي سڌارڻ لاءِ ڏاڍا جتن ڪيا آهن ۽ پاڻ پتوڙيو آهي. صدر بزار ۾ برآمدي مال تي مڙن کان محصول معاف ڪرايو آهي، پر تنهن هوندي به ڪو ڏيهي ماڻهو صدر بزار ۾

(۱) ليفٽيننٽ اي. بي. ايسٽوڪ ”Dry tieanes from young Egypt“

جو مصنف، جو پوءِ هيلبري ۾ هڪ پروفيسر هو، طهران ۾ انگريزي سفارتخاني جو سيڪريٽري ۽ ۱۸۶۸ کان ۱۸۷۴ع تائين پينهن ۽ فالمت جو اير. بي. ۽ (Murrags Hanolbook for India)

(۲) مؤلف هن نالي جو پتو لڳائي نه سگهيو آهي.

(۳) ڏسو ضميمه ۱۰.

دڪان کولڻ لاء تيار نه آهي. اسان کي معلوم ٿيو آهي ته ٽالپرن جي حڪومت جا عملدار، واپارين کي منع ڪن ٿا ۽ ڊيڄارين ٿا، ان ڪري ڇانوڻي جي حدن اندر ڪنهن کي به ڪنهن شئي وڪري ڪرڻ جي همت نٿي ٿئي. ”ان کان پوءِ مون کي چيائين ته ”صدر ۾ واپار کي همٿائڻ لاء تون اسان جي مدد ۽ تعاون ڪر.“ مون جواب ڏنس ته مان توهان جو هر حڪم مڃڻ لاء تيار آهيان. ٽالپرن جي حڪومت ڀلي ناراض ٿئي ته ٿئي. مون کي معلوم آهي ته ڏيهي عملدار، واپارين کي صدر ۾ دڪانن کولڻ لاء ڪونه همٿائيندا آهن، پر توهان مون کان مدد ۽ تعاون جي گهر ڪئي آهي، تنهنڪري مان بزار ۾ هر قسم جي سامان جي دڪانن کولڻ لاء تيار آهيان.“ ٻئي ڏينهن مون پنهنجي خرچ تي ڪيترين جاين (۱) ٺاهڻ جو حڪم ڏنو. ڇانوڻي ۾ پنهنجي ڪارخاني جي شاخ کوليم ۽ ڪيترن واپارين کي ڇانوڻي جي ماڻهن جي سهولت لاء ان ڪپڙي ۽ ٻين شين جي دڪانن کولڻ لاء تيار ڪيم. احمدآباد جي نرسنگ هيل کي منيب مقرر ڪيم. هو سپاهين لاء ڏاڍو ڪارائتو ثابت ٿيو؛ ڇاڪاڻ ته هو هنن کي هندستان ۽ هندستان جي مختلف علائقن ۾، سندن ٻارن کي هندين رستي پئسن موڪلڻ جو انتظام پڻ ڪندو هو. جڏهن صدر جو واپار ترقي ڪرڻ لڳو، تڏهن ٽالپرن جي حڪومت جا عملدار جي ڪراچي ۾ هئا، تن گڏجي منهنجي برخلاف حيدرآباد جي درٻار ۾ شڪايت ڪئي ته ناڏونمل، ڪراچي جي واپار کي ڌڪ ڏئي سرڪار جي آمدني (۲) کي نقصان رسايو آهي. ان تي مير نصير خان

---

(۱) ڏسو مقدمو. اهي جايون سر چارلس نيپئر جي دؤر ۾ ٻهرايون ويون هيون.

(۲) حقيقت هيءُ هئي ته ميرن جي عملدارن کي انگريزن جي ڇانوڻي مان ڏيون وهول ڪرڻ مشڪل ٿي پيون.

کي مٿيان لڳي ۽ مون کي گرفتار ڪرڻ لاءِ پنجويهه سوار ڇاڙهي موڪليا. اها خبر مون کي حيدرآباد سان تعلق رکندڙ منهنجن عزيزن موڪلي هئي. مان هڪدم وڃي ڪيپٽن پريڊيءَ ۽ انگريزي فوج جي سالار جي اطلاع ڏنو. هنن سڌو سياسي عملدار ليفٽيننٽ ملني (۱) کي لکيو ته ان ڳالهه تي اعتراض وٺي. اهو خط هڪ خاص قاصد جي هٿان موڪليو ويو. ليفٽيننٽ ملني، خط ملڻ شرط پاڻ بذات خود مير نصير خان وٽ لنگهي ويو ۽ پڇائينس ته ”هيءُ خبر ڇا مون ٻڌي آهي، سا سچي آهي يا نه؟“ مير نصير خان غصبي ۾ چيو ته ها! ”سيٺ، ڪراچيءَ جي سيمٽاس ڪٿي آهي ۽ اسان کي لکن ڀين جو مالي نقصان پهچايو آهي. هاڻي منهنجي چنبي ۾ آيو آهي ۽ مان هن کي قيد ڪرائيندس.“ ليفٽيننٽ ملني به ساڳئي غصبي ۾ جواب ڏنس ته ”هي (سيٺ)، برطانيا حڪومت جي سرپرستيءَ ۾ رهي ٿو ۽ مٿس هندوستان جي گورنر جنرل جو ساڻو آهي. بهتر ائين ٿيندو ته هن جي خلاف اهڙو ڪو به قدم نه کڻو، جنهن مان هن کي نقصان پهچي.“ ائين چئي هو اٿي ڪڙو ٿيو، مير تي ان جو وڏو اثر پيو ۽ مير نصير خان ماٺ ميٺ ۾ پنهنجو اڳيون حڪم رد ڪيو ۽ ٽالپرن جو ڪوبه سوار ڪراچيءَ ڪونه آيوه.

۱۸۴۲ع ۾، سرچارلس نيپئر، سنڌ ۾ انگريزي فوج جو سالار اعليٰ مقرر ٿيو. هو پهريائين ڪراچيءَ آيو، جتان پوءِ جلدئي حيدرآباد روانو ٿي ويو. ۱۸۴۳ع جي شروع ۾ خيرپور جي ٻن ميرن، مير رستم ۽ هن جي ڀاءُ مير عليمراد جي وچ ۾ تنازع ٿيو ۽ ٻئي جنگ لاءِ ماڻهو گڏ ڪرڻ لڳا. مير عليمراد، سرچارلس نيپئر سان خط و ڪتابت شروع ڪئي ۽ ڀاءُ کي زير

---

(۱) اصل ”يادگيرين“ ۾ عملدارن جو نالو ميلول لکيل آهي، پر ملني، پارليمنٽ جو بلو بڪ ”صاف ڏيکاري ٿو ته خط ليفٽيننٽ“ لکيو هو.

ڪرڻ لاءِ هن کان مدد گهريائين. سرچالس نبيئر خوشيءَ سان مدد جو وعدو ڪيو. مير رستم اها خبر ٻڌي، ڀڄي وڃي حيدرآباد جي ميرن وٽ پناهه ورتي، جتي سرچالس نبيئر هن جو پيڇو ڪيو. حيدرآباد جي حڪومت ڏمجي پئي ۽ مخالفت ڪرڻ جو خيال ڪرڻ لڳي. انهيءَ سوانگ جي شروعات ۾، بروجن مقامي سفارتخاني تي اوچتو حملو ڪيو. ڪرنل آئوٿرام نهايت دليريءَ سان شديد مخالفت هوندي، به ٿي ڪلاڪ دفاع ڪندو رهيو، پر پوءِ سنڌونديءَ ۾ هڪ سرڪاري آگبوت گهراڻي ان تي چڙهي نڪري هليو ويو. ٽالپرن، ماڻهو گڏ ڪري ٽيهن هزارن سپاهين سان سرچالس نبيئر کي جهلڻ لاءِ (جو ان وقت هالا تائين پهچي ويو هو) حيدرآباد کان چئن ڪوهن جي فاصلي تي، مياڻيءَ طرف وڌيا. سرچالس سان ان وقت فقط اڍائي هزار لڙاڪو سپاهي ساڻ هئا، پر هو سڀ نهايت تربيت يافتہ ۽ منظم سپاهي هئا. ٻئي طرف ميرن جو لشڪر، تازو ڀرتي ڪيل، بلڪ اڻ آزمودگار بروجن جو هڪ هجوم هو، هنن جا سالار بي هنر هئا، جن کي لڙائيءَ جي فن جي ڪابه ڄاڻ ڪانه هئي. مياڻيءَ وٽ جنگ لڳي، جنهن ۾ ٽالپرن جو لشڪر شڪست کائي ڀڄي ويو. بروجن چڱو منهن ڏنو ۽ دليريءَ سان ترارين کان ڪم ورتائون، پر هنن کي ڪنهن به قسم جي تربيت ڪانه هئي. ميرن پاڻ به لشڪر سان ڀڄي وڃي حيدرآباد جي قلعي ۾ پناهه ورتي. فاتح سرچالس نبيئر، سندن پيڇو ڪري، مير خان جي ٽنڊي ۾ اچي ديرو جمايو؛ جتي مير وڃي هن جي اکيان پيش پيا. ميرن جو آل وعمال قليليءَ جي پيار هليو ويو ۽ سرچالس نبيئر قلعي تي قبضو ڪيو.

مياڻيءَ جي لڙائيءَ کان اڳ، جڏهن بروجن حماقت ڪري حيدرآباد ۾ سفارتخاني تي حملو ڪيو هو، تڏهن ميرن، ملير جي ڄام مهرعلي جو ڪيبي، ملڪ احمد خان نومزوي ۽ ملڪ

ابراهيم خان ڪرمڻي (۱) ڏي لکيو هو ته توهان حيدرآباد اچي ٻروچن جي لشڪر ۾ شامل ٿيڻ بدران، يڪمشت ٿي پنهنجي متحده فوج سان، ڪراچيءَ ۾ انگريزن جي چانوڻيءَ تي اوچتو يلغار ڪري، ڦري لٽي، ساڙي ڀسم ڪري ڇڏيو ۽ سڀني سپاهين کي ماري ڇڏيو ۽ پوءِ ڀل اهي انگريز هجن، يورپي يا ديسي هجن. مطلب ته انگريز ڪتو هڪ به نه ڇڏيو ۽ جنهن جو به انگريزن جي فوج سان، انهن جي ڌر سان ڪو تعلق هجي، تنهن کي قتل ڪري ڇڏيو. ميرن ڪراچيءَ ۾ پنهنجن عملدارن کي هن ڳالهه کان آگاهه ڪري ڇڏيو هو ۽ کين هدايت ڪئي هئائون ته انهن سردارن کي پئسي پنجهڙ ۽ آن وغيره جي مدد ڪن ته جيئن هو سندن حڪمن جي آسانيءَ سان تعميل ڪري سگهن.

انهن ٽنهي سردارن، ڪراچيءَ ۾ انگريزن جي چانوڻيءَ تي يلغار ڪرڻ لاءِ پنهنجا ماڻهو ڪٺا ڪيا. پر هنن جي اها مرضي نه هئي ته انهيءَ انڌا ڏنڌ قتل ۽ غارتگيءَ ۾ ڪنهن مسلمان کي ڪو نقصان پهچي، تنهنڪري هنن ڪن مسلمانن کي صلاح اها ڏني هئي ته اسان جنهن وقت ڪراچيءَ جي آسپاس وارن ڳوٺن ۾ لٽ مار شروع ڪريون، ته توهان ڪراچيءَ مان ٽڪڙا ٽڪڙا ڏڪري وڃجو. اها خبر مسلمانن مان واڌرجي وڃي شهر جي هندن ۽ ٻين ماڻهن جي ڪن پيئي. خبر ٻڌڻ سان سڀني ۾ هراس ڦهلجي ويو. ۱۶- فبروري ۱۸۴۳ع جي شام جو، مان انگريزن جي چانوڻيءَ مان موٽيس ته شهر جو حليو

(۱) سينٽ نائونمل شروع ۾ انهن ٽنهي سردارن کان، جيڪي ڪراچيءَ جي آسپاس ڪوهستاني ۽ ريگستاني علائقن ۾ وڏين قومن جا چڱا مڙس هئا، باربرداريءَ لاءِ آڻ ورتا هئا، هو وڏي اثر ۽ طاقت جا مالڪ هئا ۽ نومڙين جو ته ٽالپرن سان سڳابنديءَ جو رشتو پڻ هو.

بدليل نظر آيو. سڀ دڪان ۽ دروازا بند هئا. صبح جو شهر ماڻهن جي ڇهل پهل سان بهڪيو پئي، ۽ شام جو ڄڻ ته ڪو راکاس گهمي ويو هو. مان گهر پهتس ته ڏٺو ته ٻار سڀ گڏ ٿي هڪ هنڌ منهنجي انتظار ۾ ويٺا هئا. انهيءَ وچ ۾ پنهنجا ماڻهو موڪلير ته خاطري ڪري اچو ته ڪهڙي ماجرا آهي. هنن کي معتبر ذريعن مان خبر ملي ته ٽالپرن، پنهنجن عملدارن ڏانهن ڇا لکيو هو ۽ ڪيئن انهن اها مخفي خبر، خيرخواهي ڪري، پنهنجن عزيزن ۽ هندو واپاري دوستن کي پهچائي هئي، جن پئي ڏينهن بندر تي بينل جهازن ۽ بمڙين ۾ پناهه وٺڻ جي تياري ڪري ڇڏي هئي. جهازن ۽ بمڙين ۾ ڪيترن ڏينهن جو زادر راه بس مهيا ڪيو ويو هو ۽ کين اهو به آگاهه ڪيو ويو هو ته جڏهن شهر ۾ ڪنهن معمولي گڙبڙ جي خبر پڌن، تڏهن ۽ ڪدم سڙهه سنوان ڪري، ڪنهن دوستائي ملڪ جي بندر ڏانهن هاڪاري وڃن. گهر ۾ ويس ته منهنجي ڏاڏي (۱)، (دريانيمل جي گهر واري)، گهر جي ٻين ڀائرن سان گڏ ويٺي هئي. مون کي سخت ڪاوڙ ۾ چيائين ته ”بالڪ، مون قسمت جا لاهڻا ڇاڙها ۽ حڪومتن جون ڦيرڦاريون گهڻيون ئي ڏٺيون آهن. مون کي ياد آهي ته مدد خان جي فاتح فوج اڳيان ماڻهو ڪيئن پڳا هئا. پٽ، مون کي اها خبر ئي ڪانه ٿي پئي ته تون ڪٿي جي چوڻهن ماڻهن جي حياتي ڪيئن ٿو جو کي وجهين؟“ هيءُ ڳالهه ۱۶- فيبروري ۱۸۴۳ع جي رات جو ٿي. منهنجي ڏاڏيءَ مون کي منٽ ڪئي ته ڪيئن به ڪري اسان کي ڪاڏي ڪڍي وڃڻ جو انتظام ڪر، پرواهه نه آهي، ساري ملڪيت لتجي وڃي ته وڃي، پر حياتيون ته بچن. مان نهايت اطمينان سان جواب ڏنس ته ”تون غم نه ڪر، ڪنهن کان به نه ڊڄ، خدا

---

(۱) سيٽ نائونمل جي ڏاڏي ايلملداس جي زال هئي. هيءُ ماڻي هن جي پيءُ جي پٽي هوندي.

کي ياد ڪر. اسان جو جهاز ’ڪوٽيا هريپاسا‘ هن وقت بندر تي بيٺو آهي، هوتجند جهاز تي آهي. جهاز ۾ ڪاڏي پيتي جو سامان ڪنو ڪري رکيو ويو آهي ۽ خلاصي وغيره پور بندر جا هندو آهن. اسان ڪنهن به وقت جهاز ۾ چڙهي وڃي سگهون ٿا. تنهن کان سواءِ، ڪيترا انگريزن جا جهاز بندر تي بيٺا آهن. منهنجا ماڻهو روز انهن ڏي سيڌو سامان کڻي ويندا آهن. ضرورت جي وقت اسان انهن مان ڪنهن تي به پناهه وٺي سگهون ٿا. هن وقت ڪجهه تنو ڪري سگهجي، جو دير ٿي ويئي آهي. صبح جو جيئن چوندين، تيئن ڪندس ۽ جي توهان چاهيو ته توهان کي ڪدم روانو ڪري ڇڏيندس.”

مان هنن کي خاطري ڏيئي وڃي سراءِ تي آرامي ٿيس، پر گهڻي ۾ مون کي ننڊ نه آئي. آءٌ صبح ٽيڪ جو انتظار ڪرڻ لڳس. صبح ٿيو ته مان سوار ٿي انگريزن جي چانوٺيءَ ۾ هليو ويس، ۽ سڌو ڪئپٽن پريڊيءَ جي گهر جي در تي وڃي بيٺس. جمعدار ٻاهر سمهيو پيو هو، هن اٿي در کڙڪايو ۽ ڪئپٽن پريڊي در کولي مون کي اندر وٺي ويو. مون جيڪي ٻڌو هو، تنهن کان هن کي واقف ڪيم ۽ ٻڌايو. مانس ته ڪيئن حيدرآباد جي درٻار جو ڪين، ڪرمتين، نومڙين ۽ برفتن کي حڪم ڪيو آهي ته انگريزن جي چانوٺيءَ تي حملو ڪري، ڦري، جلائي، سڀني انگريز سپاهين ۽ سندن لاڳاپيدارن کي ماري ڇڏيو، ۽ انگريزن جي فوج جو ڪڪو ڪتو به نه ڇڏجو. شهر ۾ انهيءَ خبر جي ڪري ڏاڏو هراس ڦهلجي ويو آهي ۽ ماڻهو پڇي نڪرڻ لاءِ تيار وينا آهن. منهنجا ٻار خود مون تي ڪاوڙيا وينا آهن ۽ چون ٿا ته اسان کي جلد ٻاهر ڪڍ. پر مون کين چيو آهي ته مان پنهنجن دوستن سان صلاح ڪرڻ کان اڳ توهان کي شهر کان ٻاهر ڪونه موڪليندس. مان جن سان وابسته آهيان تن سان صلاح مشورو ڪرڻو پوندو. ساڳي وقت عرض ڪيو مانس ته ”مون کي اجازت وٺي ڏي ته مان پنهنجا ٻار هڪڙي جهاز

تي ڇاڙهي ڇڏيان ۽ مان پاڻ چانوئيءَ ۾ انگريزي سپاهين سان رهندس ۽ انهن سان ڏک سک ۾ شريڪ ٿيندس. هي آزمائش جو وقت آهي، چستي ۽ همت درڪار آهن. چانوئيءَ ۾ انگريزن جا زياده ۾ زياده فقط به - ٿي سٺو سپاهي موجود آهن. ڪمپئن پريڊيءَ چيو ته ”ٿي ڏينهن گذري ويا آهن، ته اڃا تائين سرچارلس نيسٽر جي چانوئيءَ مان ڪابه ٿپال ڪانه آئي آهي. اسان کي خبر نه آهي هن جي خيرپور مان رواني ٿي وڃڻ کان پوءِ ڇا رهيو واپريو آهي؟ ۽ نڪي اها خبر آهي ته هو هن وقت ڪٿي آهي.“ تنهن کان پوءِ هن ڪرنل بائلوءَ ڏي هڪ خط لکيو. هو ڪراچيءَ ۾ انگريزن جي هڪ پلٽن جو سالار هو. ڪرنل، ڏهن پندرهن منٽن ۾ پهچي ويو. گهر ۾ ڪو مخفي ڪمرو ڪونه هو، تنهنڪري اسان سڀ غسلاخاني ۾ هليا وياسين. ڪرنل بائلوءَ ۽ ڪمپئن پريڊي ٽن ڪلاڪن کان وڌيڪ ڳالهائيندا رهيا ۽ مون ويٺي ٻڌو. ڪمپئن پريڊيءَ، ڪرنل کي سڀڪجهه ٻڌايو. مشوري کان پوءِ ڪرنل بائلوءَ مون کي چيو ته تون ڪمپئن پريڊيءَ وٽ ترس ته مان پنهنجي عبادت ڪري، (اهو ڏينهن آچر جو هو) ۽ ڇاءِ ٿوسٽ کائي پي وٺان. مون چيو مانس ته ”ڏهه وڃي ويا آهن، ڏينهن گرم ٿي ويو آهي، مون رات جو به روئي نه کاڌي آهي، نه ننڊ ڪئي آهي. هن وقت به مون کي اڃ لڳي آهي.“ چيائين ته ”ڪئمٽڙا ڪاءِ.“ جواب ڏنومانس ته ”ڪئمٽڙا پياس لاهڻ بدران پاڻ آڇ وڌائيندا.“ ان کان پوءِ چيائين ته ”ڇڱو تون چانوئيءَ ۾ پنهنجي گماشتي، نارائنداس وٽ وڃي به - ٿي منت ترس.“ مون ڪمپئن پريڊيءَ سان شڪايت ڪئي ته ڪرنل بائلوءَ شايد مون کي مشڪوڪ نڱاهن سان ڏسي رهيو آهي. تنهن تي هن ڪرنل بائلوءَ کي چيو ته هي انگريزن جو شيدائي آهي. اسان جو هن تي اهڙو اعتبار آهي، جهڙو ڪنهن پنهنجي ماڻهوءَ تي هجي. ڪرنل بائلوءَ پوءِ مون کي گهر وڃڻ جي اجازت ڏني. مان گهوڙي تي چڙهي

ٽڪڙو ٽڪڙو گهر ويس. رام باغ تلاءَ جي ڀرسان هڪ فقير گڏيو جو تقريباً ننگو هو. فقط هڪ چوتيو اڳيان ۽ چيلهه تي ٻڌل هوس. هو سنڌي نه هو، ترڪ ٻڻي لڳو. هن چرين وانگر هندستانيءَ ۾ چيو ته انگريزن جي فتح ٿي آهي ۽ هنن سنڌ ورتي آهي. ميرن هميشه لاءِ سنڌ وڃائي ڇڏي.“ اهو ماڻهو مون پهريون دفعو ڏٺو هو.

مان شهر جي خوفناڪين گهڻين مان لنگهي گهر پهتس. اندر سراءِ ۾ اٽڪل پنجاهه - سٺ ماڻهو (منهنجي خاندان جاسپ مرد، پنهنجن گماشتن ۽ نفرن سان) منهنجي انتظار ۽ ملڻ لاءِ ويٺا هئا. چيائون ته اسان سامان ٻڌي هلڻ لاءِ تيار ويٺا آهيون. مون کي سخت پياس لڳي هئي، چيو مان ته مون کي پهريائين آڇ لاهڻ ڏيو ته پوءِ مان توهان کي ٻڌائيندس ته ڇا ڪرڻ کپي. مان سنان ڪري گهر ويس، جتي منهنجي ڏاڏيءَ وري چيو ته ”اسان جون جانيون بچاءَ ۽ وڃڻ ڏي.“ مان ڪپڙا بدلائي کائڻ وينس. اڃا به - ٽي گرهه مس کاڌا هئڻ ته نوڪر اچي ٻڌايو ته ڪئپٽن پريڊي ٻاهر بيٺو آهي ۽ توهان کي سڏي ٿو. مان هڪدم هن مان ملڻ لاءِ ٻاهر ويس. چيائين ته منهنجي اڳيان هل. مون ڪپڙا پائي هن جي اڳيان هلڻ شروع ڪيو. جڏهن بشرڪن وٽ پهتاسين، تڏهن ٽالپرن جي حڪومت جا گهڻائي عملدار مٿي هڪ ٿلهي تي ويٺا هئا. ڪئپٽن پريڊيءَ مون کي چيو ته انهن کي سڏي ڇو ته هيٺ لهي اچن. اتي هيٺ پيا ٿي ماڻهو ويٺا هئا: (۱) محمد صديق، نصير خان ۽ حسن علي ميرن جي پاران؛ (۲) ديوان ٽيڪچند، مير نور محمد پاران؛ (۳) ديوان مولچند، مير صوبدار جي پاران. اهي ٽيئي مقاطعدار هڪدم لهي اچي ڪئپٽن پريڊيءَ جي اڳيان بيٺا، جنهن چين ته اسان جي اڳيان ٿيو. هنن حڪم جي تعميل ڪئي ۽ اڳيان هلندا هليا، نان جو انهيءَ جاءِ تي پهتاسين، جنهن کي هاڻي ”جوڙيا بزار“ چوندا آهن. اتي منهنجا نوڪر، هڪ سنجيل گهوڙو ۽ اٺ تيار

ڪيو بيٺا هئا. ڪئپٽن پريڊي ۽ چيو ته ”تون هنن ماڻهن جي حفاظت ڪر.“ مون کي ائين چئي پاڻ گهوڙو ڊوڙائي ڪجهه پنڌ هليو ويو. مقاطعيدار هڪٻئي ڏي ۽ مون ڏي تعجب سان ڏسڻ لڳا، ۽ پڇيائون ته ”ڇاهي؟“ مون چيو مان ته ”مان به توهان وانگر بلڪل ڪورو آهيان.“

ڪئپٽن پريڊي، پنجن-ڇهن منٽن کان پوءِ موٽي آيو. سندس پٺيان توبخانو ۽ سپاهي هئا. اسان وري شهر ڏي وياسين ۽ مير جا عملدار اسان جي اڳيان پئي هليا، مان ۽ ڪئپٽن پريڊي توبخاني ۽ سپاهين سان پٺيان هئاسين. ڪراچي ۽ کي ان وقت ٻاهران پٽ عوندي هئي، جنهن ۾ ٻه دروازا هئا؛ هڪڙو مٿو در ۽ ٻيو ڪارو در. مٿي دروازي وٽ چار-پنج سپاهي هڪ ٿلهي تي ويٺا هئا. ڪئپٽن پريڊي انهن کي لهي اچڻ جو حڪم ڏنو. هو جڏهن هيٺ آيا، تڏهن کائڻ هٿيار کسي، سندن جاءِ تي انگريزن جي پلٽڻ جا سپاهي بيهاريا ويا. پوءِ اسان ڇانڙي ۽ (ٿانون هال) ڏانهن وياسين، جتي ٿاڀرن جو جهنڊو هوا ۾ پئي جهوليو. ڪئپٽن پريڊي جي حڪم مطابق اهو جهنڊو، جنهن ۾ ڇهه-ست لڳولڳ ڳاڙها ۽ اڇا پٽا هئا ڪيرائي، ان جي جاءِ تي ”يونين جئڪ“ لڳايو. ڇانڙي ۽ جيڪي ٿڀڙ هئا (ڪاغذ ۽ بنديون وغيره)، سي هڪ ڪمري ۾ رکي ان کي مهر لڳائي وئي ۽ اها جاءِ منهنجي حوالي ڪئي ويئي. اسان سڄي بزار جي تلاشي وٺندا شهر جي هن طرف ڪاري دروازي تائين وياسين. ڪارروائي ڪئي ويئي. ڪڇي قلعي تي ترتيب سان سپاهي بيهاري توبون رکيون ويون. مطلب ته هر ڳالهه جو چڱي طرح خيال ڪيو ويو. اسان پوءِ ڇانڙي تي آياسين، جتي اعلان ڪيو ويو ته ”ڪراچي هاڻي انگريزن جي قبضي ۾ اچي چڪي آهي ۽ سيٽ جي حوالي ڪئي وئي آهي.“ اعلان جا نقل ڇانڙي جي ڀتين ۽ ٻن دروازن تي لڳايا ويا ۽ شهر ۾ اهڙو ڏنڊو به ڦيرايو ويو. ان بعد ماڻهن کي اطمينان ٿيو ۽ شهر ۾ دڪان

۽ ڪوئيون ڪوليون ويون ۽ وري ساڳي چهل پهل شروع ٿي وئي. حڪومت جي تبديلي نهايت مات ميٽ ۾ ڪئي وئي، ڪنهن به قسم جو نقصان ڪونه ٿيو ۽ ڪنهن کي به ڏک وقت ڪونه لڳو. شهر ۾ چوڪين جي نظرداريءَ لاءِ فوج جو هڪ يورپي سارجنٽ مقرر ڪيو ويو ۽ منهنجي گهر ۽ سراءِ تي سپاهين جو پهرو بيهاريو ويو. ٽالپرن جي حڪومت جي عملدارن کي ڇانوڻيءَ ۾، حوالات ۾ رکيو ويو.

مون جو ڪين، ڪرمتين ۽ نومزين جي خبر رکڻ لاءِ ماڻهو موڪليا هئا. انهن موٽي اچي خبر ڪئي ته ڌاڙيل انگريزن جي ڇانوڻيءَ کان ٻن-ٽن ميلن جي مفاصلي تي پهچي ويا هئا ۽ ڀر وارن گهونن ۾ ڦرلٽ ڪئي هئائون ۽ باهيون ڏنيون هئائون. پر پوءِ جڏهن هنن کي معلوم ٿيو ته انگريزن کي سندن ارادن جو پتو پئجي ويو آهي ۽ ساڳئي وقت ٽالپرن جي عملدارن کي گرفتار ڪري ڪراچيءَ تي قبضو ڪيو آهي، تڏهن هنن جا چيهه چڄي پيا ۽ ڪراچيءَ تي حملي ڪرڻ جي همت ئي ڪانه ٿي. مون اها خبر ڪيئن پريديءَ کي ٻڌائي، جنهن بروقت وڌيڪ مناسب انتظام جو بندوبست ڪيو.

اسان جي خاندان ۾ ڪيترين پيڙهين کان برهمائي قوم جا ٻروچ نوڪر رکيا ويندا هئا. مون وٽ ان وقت به انهيءَ قوم جا ويهه سپاهي هئا. ڪراچيءَ تي جنهن ڏينهن قبضو ڪيو ويو هو، ان جي ٻئي ڏينهن مان ڇانوڻيءَ ۾ ويس ڪرڻل باڻلو ۽ وقتاڻي اطلاع لاءِ منهنجو شڪريو ادا ڪيو ۽ چيائين ته ”ڪراچيءَ کي ٻروچن جي اوچتي حملي کان بچائڻ لاءِ اسان هر قسم جا اپاءَ ورتا آهن. اسان کي هن وقت سر چارلس نيشنر جي باري ۾ معتبر معلومات ڪپي، جو هالا ۾ پهچڻ کان پوءِ اسان کي هن جو ڪوبه اطلاع ڪونه مليو آهي. بمبئيءَ جو به سر چارلس سان ٽپال جو سلسلو ڪٽجي ويو آهي ۽ ٻيا سڀ شهر به منقطع ٿي ويا آهن. سر چارلس نيشنر ۽ هن جي فوج هن وقت ڇاڻا ڪن؟“

ان جي باري ۾ اسان کي معلومات ڪيئي. انهيءَ معاملي ۾ اسان کي تنهنجي مدد جي ضرورت آهي. ”مون چيو مانس ته ”توهان مون کي خط لکي ڏيو ته مان هڪدم روانا ڪندس.“ ان وقت مون سان پنج-ڇهه برهماڻي سپاهي ساڻ هئا. انهن مان هڪڙي جو نالو جادو هو، جو نهايت وفادار، سڄار ۽ دلير هو. مون هن کي پنهنجي سواريءَ جو آڻ ڏنو ۽ چيو مانس ته ”سر چارلس جي چانوڻيءَ تائين وڃڻ جي تياري ڪر.“ جادي تياري ڪئي ۽ سفر لاءِ سيڌو سامان خريد ڪيائين. ان بعد انگريزن جي عملدارن خط لکيا، جي سورهن سنهن پٺن تي مشتمل هئا. اهي ديسي خطن وانگر ويڙهي سيڙهي، جادي جي جتيءَ جي تري ۾ رکي، مٿان چمڙي جو نئون تھ ڏئي، بند ڪيا ويا. جادو، مگر پير رستي حيدرآباد ڏانهن روانو ٿي ويو. هو انهيءَ رستي کان پاسو ڪري ويو، جتي جو ڪيا ۽ پيا رهندا هئا. هو حيدرآباد ۾ پورن چنڀن ڪلاڪن کان پوءِ پهتو. ڇا ڏسي ته سر چارلس نيپئر اڳيئي ميرن جي صدر مقام ۾ ديرو ڄمايو ويٺو آهي. هو چانوڻيءَ مان پچندو پئي ويو ته سر چارلس ڪٿي آهي؟ جنهن به ماڻهوءَ سوال-جواب پئي ڪيس ته ان کي چيائين ٿي ته مان سيٺ جو نوڪر آهيان ۽ هن جي ڪم سان آيو آهيان. آخر هن کي سر چارلس جو خيمو هٿ آيو ۽ اطلاع ڪيائين ته سيٺ جي ڪم سان آيو آهيان. هن کي اندر گهرايو ويو. جادي اندر وڃي، جتيءَ جو ترو ڦاڙي، خط ڪڍي پيش ڪيو. سر چارلس، هڪ طرف جادي جي اها چالاڪي ۽ همت ڏسي، ۽ ٻئي طرف ڪراچيءَ تي قبضي ٿيڻ جي خبر ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ هن کي انعام ڏيڻ جو اقرار ڪيائين. پوءِ پڇيائينس ته ”ڪراچيءَ ٽپال ڪٿي ويندين؟“ جادي اها ڳالهه هڪدم قبول ڪئي. پوءِ سر چارلس، جوابي خط هن جي حوالي ڪيا، جن ۾ مياڻيءَ جي جنگ جي نتيجي، حيدرآباد تي قبضي ڪرڻ ۽ ٽالپرن جي پيش پوڻ جو احوال ڏنل هو. اهي خط هن ساڳيءَ

طرح، مون وٽ حيدرآباد مان رواني ٿيڻ کان پوءِ چاليهن ڪلاڪن جي اندر پهچايو. مان هي خط ڪڍڻ پريديءَ ۽ ڪرنل بائلو وٽ ڪئي ويس، جي ڏاڍا خوش ٿيا. اهڙيءَ طرح منهنجا خانگي برهماڻي ملازم، پندرهن ڏينهن ساندهه، سرچارلس نيپئر ۽ چانوڻيءَ جي وچ ۾ ٽپال ڪئي ايندا ويندا هئا. انهيءَ وچ ۾ جوکيا ۽ ٻيا ٻروچ ڪراچيءَ جي پسگردائيءَ ۾ ڦريون لٽيون ڪندا رهيا.

ڪراچيءَ جي آسپاس ۾، ڪرمين، نومڙين ۽ جوکين جي ڇاپن، ماڻهن جي دٻن ۾ ڏهڪاءُ پيدا ڪري ڇڏيو هو ۽ ٻاهرين دنيا سان آمدورفت ۽ خط و ڪتابت جو سلسلو پڻ ختم ٿي چڪو هو. ڪڍڻ پريديءَ ۽ ڪرنل بائلو هڪڙي ڏينهن مون کان صلاح پڇي ته ”ٻروچن جي حرڪتن بند ڪرڻ جو رستو آهي؟“ چئي قوم جو سردار، صاحب خان، شاهه بلاول وارو منهنجو دوست هو. هو سنبت ۱۸۹۵ [۱۸۳۹ع] ۾، ڪڍڻ هٽ جي قتل جي سلسلي ۾ ڪراچيءَ آيو هو. جو انهيءَ قتل ۾ خليفي چاڪر سان گڏ هن جي قوم جي ڪن ماڻهن جو به هٿ هو. مون ان وقت هن جي چڱي خاطرداري ڪئي هئي، ۽ انهيءَ خدمت جي عيوض هن مون سان ڪلمي تي وعدو ڪيو هو ته ”منهنجيءَ خدمت جي جڏهن به توکي ضرورت پوندي ته مان اچي حاضر ٿيندس. مان جبل جو ماڙهو آهيان، منهنجو قول پٿر تي لپڪو آهي. مان پنهنجي جان جوڪي ۾ وجهي به تنهنجي خدمت ڪندس.“ ڪڍڻ پريديءَ ۽ ڪرنل بائلوءَ مون کي چيو ته جيستائين اسان کي بمبئيءَ مان ڪم پهچي، تيستائين اسان کي ماڻهن جي مدد ڪبي. مون صاحب خان چٽي ڏي هڪ برهماڻي سوار جي هٿان خط موڪليو، جنهن ۾ لکيومانس ته تو ڪجهه سال اڳ مون سان وعدو ڪيو هو، جو توکي ياد هوندو. هاڻي مون کي تنهنجن ماڻهن جي مدد جي ضرورت آهي. ڪر اهڙو ضروري آهي جو توکي ڄاڻ ۾

ميٽ هجي ته ذؤئع لاء نه ترس، پر هڪدم ڪراچيءَ پهچي وڃ. هن حب نديءَ تي پهچي، پنهنجي اچڻ جو اڳواٽ اطلاع موڪليو. تنهن کان پوءِ جلدئي اچي باغيچن جي ڀرسان ديرو ڄماڻي ويٺو. آءُ هن جي ماڻهن لاءِ کاڌي پيئي جو بندوبست ڪري، ساڻس ملڻ ويس. پوءِ هن کي سندس هٿياربند ماڻهن سميت، انگريزن جي ڇانوڻيءَ ۾ وٺي ويس ۽ سردار کي ڪرنل بائلو ۽ ڪمپنن سان تعارف ڪرايم. هو ڏاڍا خوش ٿيا، ڇانوڻيءَ جا ماڻهو مسلمان سپاهين کي ڏسي حيران ٿي ويا. ڪمپنن پريديءَ پڇيو ته ”هنن جي کاڌي پيئي جو انتظام ڪيئن ڪيو اٿئي ۽ جي ڇئين ته هنن جو خرچ رسد جي محڪمي مان ڏياران؟“ پر مون چيو مانس ته ”هنن جي کاڌي جو خرچ مان پنهنجي هٿان ڪرڻ گهران ٿو.“ صاحب خان، تقريباً سارو چوٻايو مال ۽ ۽ بي ملاڪيت جا ڌاڙيلن جي ٽولن، ڪراچيءَ جي پسگردائيءَ مان لٽي هئي، هٿ ڪري، حقي مالڪن کي موٽارائي ڏني. جڏهن ڪرمين، جوکين ۽ نومڙين کي خبر پيئي ته صاحب خان مدد لاءِ آيو آهي، ته هنن جا چيهه ڇڄي پيا ۽ همت هارجي وين. انهيءَ وچ ۾ بمبئيءَ کان ڪم ڪم به پهچي ويئي ۽ صاحب خان کي انن ڏينهن رهڻ کان پوءِ، موٽي وڃڻ جي اجازت ڏني ويئي. منهنجي چوڻ تي صاحب خان کي ۽ ڪن ٻين سردارن کي، جي هن سان گڏ آيا هئا، انگريز عملدارن سراپاڻون ڏنيون.

ان کان پوءِ جلدئي، منهنجو پيءُ، سينٽ هوٽل ۾، جو ٻن هفتن کان منهوڙي جي ڀرسان اسان جي جهاز ”ڪوئيا هريپسا“ تي ترسيل هو، ڪناري تي آيو. سڀڪنهن طبقي جا هزارين ماڻهو هندو خواهه مسلمان، هن جي آجيان ڪرڻ لاءِ اچي بندر تي ڪٺا ٿيا ۽ کيس نهايت شان ۽ سرگس سان گهر تائين وٺي آيا. بعد ۾ ٽالپرن جا عملدار بند مان آزاد ڪيا ويا. منهنجو پيءُ سڪرامڊاس، ڪسٽمس جو ڪم ڪتر مقرر ڪيو ويو ۽ مون ڪمپنن پريديءَ جي صلاح ۽ اجازت سان، ديوان مولچند کي

پوليس چوڪيءَ تي رکيو ويو. اهڙيءَ طرح انتظاميه جي ٻين ڳالهين جو به خاطر خواه بندوبست ڪيو ويو. ان کان ٿورو پوءِ، سر چارلس نيپئر، سنڌ جو گورنر نامزد ڪيو ويو ۽ هن ڪئپٽن پريڊيءَ کي ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر جي عهدي لاءِ چونڊيو.

مان روز ڏهين بجي صبح جو ڇانوڻيءَ ۾ وڃي، حيدرآباد ۽ سنڌ جي ٻين حصن جي ماڻهن جي جذبات جي متعلق خبرون پهچائيندو هوس، جي مون کي مختلف ذريعن سان ملنديون هيون. مان جيڪي ٻڌندو هوس، سو لکندو هوس ۽ پوءِ اهي ڪاغذ ڪئپٽن پريڊيءَ کي پڙهي ٻڌائيندو هوس. هو انهن مان اهم خبرن جي هڪ يادداشت ٺاهي، سر چارلس نيپئر کي پهچائيندو هو. اسان جو خانداني گماشتو، فيض محمد حسن، جو قنڌار ۾ اسان جو ڪاروبار سنڀاليندو هو، سو مون کي ان طرف جي ماڻهن جي ڪاررواين ۽ جذبات جي باري ۾ معتبر خبرون موڪليندو هو. منهنجا گماشتا مسقط، بصري ۽ ٻين هنڌن ايران ۽ عربستان جي متعلق اهڙيون خبرون موڪليندا هئا. آءٌ اها ساري معلومات، انگريز عملدارن ۽ ڪئپٽن پريڊيءَ جي معرفت، سر چارلس نيپئر جي خدمت ۾ پهچائيندو هوس.

مياڻيءَ جي جنگ کان ڏيڍ مهينو پوءِ، ٽرٽيل پڪڙيل ٻروچ، شير محمد جي جهنڊي هيٺان اچي ڪٺا ٿيا ۽ هن انهن جي مدد سان حيدرآباد کان آت ميل پري، ٽنڊي الھيار واري زميني تي ”دباري“ (دڀو) جي ڳوٺ وٽ سر چارلس نيپئر جو مقابلو ڪيو. ٻروچن وري به شڪست کاڌي ۽ شير محمد، دودي مري علاقي جي پهاڙي لڪن ڏانهن ڀڄي ويو. هن جي پاءُ مير شاهه محمد، سپاهي ڀرتي ڪرڻ جي ارادي سان، چانڊڪيءَ ۽ ڪاڇي جو طرف ورتو. سر چارلس کي هن جي ارادن کان واقف ڪيو ويو. جنهن سندس پٺيان هڪ فوجي دستو روانو ڪيو، جو کيس جهانگارف وٽ پهچي، قيد ڪري وٺي آيو. ان کان

پوءِ، سر چارلس نيپئر، حيدرآباد ۽ خيرپور جي سڀني ميرن کي،
 شاه محمد سميت، سياسي قيدي ڪري، بمبئيءَ ڏانهن موڪليو.
 ان کان پوءِ جلدئي، فوج جو هڪ ننڍو دستو، بمبئيءَ
 کان حيدرآباد ۾ سر چارلس نيپئر جي مدد لاءِ ڪراچيءَ پهتو.
 هنن جي سواريءَ لاءِ ملير جي ميمڻن جا آڻ پاڙي ڪيا ويا ۽
 هو ڪراچيءَ کان ٽٽي جي رستي روانا ٿيا. گجڻي وٽ هنن تي
 ملير جي ڄام، مهرعليءَ جي ڀائٽي، چاڪر خان جو ڪيبي بن-ٽن
 سوڻ جو ڪين سان اوچتو حملو ڪيو. انگريزن جي ڌر وارا
 ماڻهو ٿورا هئا ۽ هنن جو مقابلو نه ڪري سگهيا. هنن جو
 سمورو مال لٽيو ويو، ۽ گهڻا مارجي ويا. فقط ڏهه-ٻارهن ماڻهو
 جان بچائي، ڪراچيءَ پهتا ۽ پنهنجي دڪ پري ڪهاڻي اچي
 ٻڌايائون. معلوم هجي ته ميمڻ، جو ڪين سان انهيءَ حملي ۾
 ٻٽ هئا، انهيءَ غضبناڪ حادثي جي خبر سر چارلس نيپئر کي
 سندس مشوري لاءِ پهچائي ويئي. حڪم ڏنائين ته انگريزن جي
 فوجي طاقت جي توهين ٿي آهي، ان جي انتقام وٺڻ لاءِ ڪراچيءَ
 جي فوج کي هڪدم قدم کڻي جو ڪين کي سزا ڏيڻ ڪپي. پر
 ان ڪم ۾ وڏي احتياط ۽ عقل کان ڪم وٺڻو پوندو. ڪيئن
 پريديءَ جي چوڻ تي مون پنهنجا ٻه-ٽي برهماڻي بروج سپاهي،
 جو ڪين ۽ ميمڻن جي رهڻ جي جاين ۽ سندن حرڪتن جي
 خبرچار لهڻ لاءِ جاسوس ڪري موڪليا. هنن جلدئي خبر آندي
 ته ڄام مهرعلي جو ڪيو ۽ ابراهيم خان ڪرمتي پنهنجا ٻار بچا وٺي
 ملير سان نڪري، حيدرآباد جي رستي مالاهڙي [مالاهڙيءَ]
 جي مڪان وٽ هڪ ڏکڻي لڪ ۾ پناهه ورتي اٿن ۽ ميمڻ،
 سيوهڻ جي رستي تي، ڊمب گهٽ جي مٿان، درياءَ جي ڀيٽ ۾
 هڪ ڏکڻي لڪ ۾ وڃي لڪا آهن. مون اها خبر ڪڍڻ پريديءَ
 کي تفصيلوار ٻڌائي، ٻئي ڏينهن چئن بجي شام جو، ڪيئن
 پريديءَ مون کي عزتآباد سنڌ جي ليفٽيننٽ گورنر جي احڪامن
 کان واقف ڪيو، ۽ پڇيائين ته ڪي اهڙا وفادار نوڪر ڏيئي

سگهندين جي جوکين ۽ ميمڻن جي لڪن تي ڪنهن سولي رستي کان وٺي هلن. آءُ هن وٽ پنهنجا برهماڻي سپاهي وٺي ويس، جن ۾ منهنجو مڪمل اعتقاد هو ۽ جي ٽڪرين ۾ گجهن رستن جا ڄاڻو هئا. هن وڌيڪ خاطريءَ لاءِ ماڻهن کان پاڻ بچا ڪري خاطري ڪئي ته اوهان جيلن جا لڪ ۽ رستا چڱيءَ طرح ڏٺا آهن. هنن جواب ۾ چيو ته ”اسان کي هڪڙيءَ واٽ جي خبر آهي، جا جوکين ۽ ميمڻن جي پناههگاهه ڏي وڃڻ لاءِ ننڍي ۾ ننڍو رستو آهي. انهيءَ رستي کان هنن تي اوچتو حملو ڪري سگهيو، پر ساڳئي وقت اهو رستو تمام ڏکيو آهي ۽ ان تي پيش لاءِ منو پاڻي دستياب ڪونه ٿي سگهندو. پر جيڪڏهن تڪو هلبو ته پاڻيءَ جي اثاٽ کي منهن ڏيئي سگهيو؛ ڇاڪاڻ ته رستي جو ڏکيو ٽڪر جتي پاڻي ڪونهي، سو فقط به ڪوهه کن ٿيندو.“ ڪمپٽس پريڊيءَ مون کي چيو ته ”اسان کي هڪدم هلع جي تياري ڪرڻ گهرجي. آءُ رات جو ائين بچي نائين تيار ٿي ويندس، تون ان وقت پنهنجن خاص ماڻهن سان حاضر رهجانءِ.“ مان فوجي وردي پهري پنهنجي ڀاءُ، سڪرامداس، ٻارهن سوارن ۽ ٻين برهماڻي نوڪرن سان مقرر وقت تي ڪرنل بائلوءَ جي تنبوءَ ۾ وڃي حاضر ٿيس. اسان هن جي حڪم جي تعميل ڪئي ۽ نائين بچي سوار ٿي نڪتاسين. اسان ساري رات سواري ڪئي. ٻئي ڏينهن پرهه ڦٽيءَ جو ڊمب ۾ وڃي پهتاسين. منهنجا نوڪر اڳيان رستو ڏيکاريندا پڻي هليا. اٽڪل ستين بچي صبح جو ميمڻن جي ڳوٺ ۾ پهتاسين. ڳوٺ ۾ مردن کان زالن جو تعداد وڌيڪ هو؛ ڇاڪاڻ ته گهڻا مرد ڊپ ۾ ڀڄي ويا هئا، ۽ باقي پڻي رهيل مرد ۽ زالون انگريز عملدارن وٽ پيش ٿيا. هٿ ٻڌي عرض ڪيائون ته اسان کي ڇڏيو جو اسين غريب ۽ بيوس آهيون. اسان کي ڊمب جي ماڻهن جي قبضي مان، گهڻي جي ڀرسان قتل ٿي ويل انگريز سپاهين جا گهڻائي برتن ۽ ٻيون شيون مليون. اتي چار- پنج ڏينهن رهي، هڪڙي

ڏينهن شام جو مالماڙيءَ جو رخ ڪيوسين، جتي ڄام مهر علي ۽ ڪرمڻي وڃي لڪا هئا. رستي تي پيشن لاءِ تازي پاڻيءَ جون ڏهه پڇالون (۱) پاڻ سان کنيونسيون. اها چانڊوڪي رات هئي. ٽين بجي صبح تائين اسان کي رستي ۾ ڪابه تڪليف ڪانه ٿي، جو رستو ڪافي سڌو سنئون هو. پوءِ اسان هڪ رستي ۾ وڃي پياسين جو آٿانهين ڏڪرين جي وچ مان ٽٽي ويو. اهو رستو وارياسو پر سڪل هو ۽ غالبا ڪنهن نئين جو پٽ هو. ان کان پوءِ هڪ لاهن چاڙهن وارو پٽ هو، جنهن جي مٿان ڏڪرين جي قطار هئي. جوکين ۽ ڪرمتين ان جي پريان، هڪ ٻيءَ سڪل نئين جي هن ڀر هڪ ماڙيءَ ۾ پناهه ورتي هئي. اسان سان توبخانو، بار جا گاڏا ۽ پيادا سپاهي ساڻ هئا. جنهنڪري لازماً انهيءَ سخت بهاري رستي تي اسان جي رفتار، تمام سست هئي، ڏينهن چڙهندو پئي ويو. اپريل جو مهينو هو، ۽ جبلن جي ڪري سڄ جي سخت تپش هئي. سڄي رات سخت بهاري رستي تي هليا هئاسين. ڏک ۽ گرميءَ اسان کي نڍال ڪري وڌو هو. انگريز عملدار بيزار ٿي ٻڙڙ ڪرڻ لڳا. آٺ ڪڏهوڪو وڃي ويا هئا، بلڪه نوٽيڻ وارا هئا. انهيءَ وچ ۾ جوکين ۽ ڪرمتين کي ڪڙڪ ٻڙڪجي ويئي ۽ هو وٺي ڀڳا. پر هفتي جو اسان کي ڪيترا مخالف ڌر جا ماڻهو جبلن جي چوٽين تي نظر آيا، جن ڪنهن وقت بيهي پٽي نهاريو ٿي، ته ڪنهن وقت وٺي ٿي ڀڳا، جيئن هرڻ شڪارين کي ڏسي ڊوڙندا آهن. انهن کي ڏسي، اسان جا ماڻهو اڳئين کان به وڌيڪ سرجوشيءَ کان ڪم وٺڻ لڳا ۽ اسان انتقامي جذبي ۾ ڪڏهن ڪڏهن بندوقون ٿي چوڙيون. مون سان منهنجو وفادار نوڪر، خداداد چانڊيو ساڻ هو. چانڊيا پروج سنڌ ۾ هڪ مشهور لڙاڪو قبيلو

(۱) مينهن جي کل مان پاڻيءَ رکڻ لاءِ ٺاهيل ٿيلهي يا سانڌاري. هڪ ڍڳو به پڇالون کڻي سگهندو آهي.

آهي. خداداد انگريزن جي لڙائيءَ جي طريقي کان غير واقف هو؛ سو وٺي اوچتو پنهنجو پستول چوڙيائين. توپخاني جا انگريز عملدار، جن کي ٿڪ ۽ پيماس اڳي ئي ڇتو ڪري ڇڏيو هو، ۽ بيتاب هئا تن پستول جي نڪاءَ ٻڌندي وٺي هل مڃايو، ته ”ڏوڪو ڙي ڏوڪو“ پڙهندڙ سمجهي سگهن ٿا، ته مون کي ان ڳالهه تي ڪيترو صدمو پهتو هوندو، جڏهن منهنجي نوڪر تي اهڙو الزام لڳايو ويو. ظاهر آهي ته ان جو برو اثر خود مون تي به پئجي سگهيو ٿي. عملدارن جو چوڻ هو ته هن ماڻهوءَ پستول چوڙي اسان جو مقصد ظاهر ڪيو هو ۽ دشمنن کي خبردار ڪري، اسان جي مقصد کي ناڪام بنائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. مطلب ته جيترا ماڻهو اوترا خيال. ڪن ته اڃا به وڌيڪ هن ڏانهن برا ارادا منسوب ڪيا. چانڊيي کي هڪدم ٻڌي، انگريز عملدارن وٽ پيش ڪيو ويو. ڀڄا ڪيائونس ته ”پستول ڇو چوڙيئي؟“ چيائين ته اسان دشمن جي دٻندو هئاسين، پستول مهيني کان به وڌيڪ وقت کان پريو رکيو هو ۽ مون خيال ڪيو ته متان وقت تي ڏوڪو نه ڏئي، تنهنڪري آزمائش لاءِ نڪاءَ ڪري ڏنم. پر عملدارن جو غصو ٿڌو ڪين ٿيو. تنهن کان پوءِ اسان جلدئي هڪ اتانجين ٽڪريءَ جي تري ۾ پهتاسين. مان پنهنجن نوڪرن ۽ جادي برهماڻيءَ سان اڳيان هوس. جادو سونهو هو، تنهنڪري هو سڀني جي اڳيان پئي هليو. انهيءَ جادي اڳ به ڪيترا دفعا پنهنجي وفاداريءَ جو ثبوت ڏنو هو ۽ هو لکن جو چڱيءَ طرح واقف هو. ٽڪري آبي هئي، رستو هيٺ مٿي، ڏکيو ۽ پيچرو تمام سوڙهو هو. دشمن هڪ ماڻهيءَ جي اندر ۾ لڪو ويٺو هو، اوستائين توپخاني سان گڏ پهچڻ لاءِ ان کان وڌيڪ بهتر ٻيو ڪوبه رستو ڪونه هو. اسان ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي جيئن تيئن ڪري وڃي پهتاسين. پر هيٺ ڪيئن لهون. هيٺ لهڻ لاءِ لڪ مان فقط ٻڪرين ۽ رڍن جو هڪ چارو هو. اسان لاءِ وڏيءَ آزمائش

جو وقت هو. مان ٽڪل ٿيڻ لڳو ۽ اڃايل هوس. توبخاني جي عملدارن غصي ۾ دانهون ٿي ڪيون. مان گهوڙي تان لهي، لغام هني سان ٻڏي گهوڙي کي رسي کان جهليو، ۽ پوءِ گهوڙي کي اڳيان ڌڪيندو جبل کي ڏيندو، آهستي آهستي اچي جبل جي تر هيٺان نئين جي پٽ ۾ پهتس. منهنجا ماڻهو به اهڙيءَ طرح منهنجي پٺيان آيا. توڻ ۽ گاڏين جا پرزا ۽ ڦٽا الڳ ڪري، هيٺ اڇلايا ويا. تنهن کان پوءِ توبخاني جي ماڻهن هيٺ لهي، انهن کي وري ٺاهي جوڙي تيار ڪيو.

انهيءَ وچ ۾ منهنجو ڀاءُ سڪرا، داس، جادي سونهي جي مدد سان، پيادن ۽ عملدارن کي هڪ ويجهي، پر ڏکي لڪ مان هيٺ وٺي آيو. اهو لڪ هيٺ مٿي، ور وڪڙ ۽ غير هموار هو، جنهنڪري ان تان توبخانو گهلي اچڻ مشڪل هو. اسان کي سونهين ٻڌايو هو ته رستو ڏڪرين جي هڪ ورن وڪڙن واري سلسلي مان لنگهي ٿو. باقي هڪڙي ڏڪري بچي هئي، جنهن جي دامن ۾ اسان ان وقت پهتا هئاسين. مان توبخاني ٽپائڻ لاءِ اتي ترسي پيس. ڏڪريءَ جي پريان هڪ سڪل نئين جو پٽ هو، جنهن جي هن ڀر دشمن لڪا ويا هئا ۽ جتي هنن پاڻ کي محفوظ ٿي سمجهيو.

ڏڪريءَ تان جو کين ۽ ڪرمتين جون جهوپڙيون صاف ڏسڻ ۾ پئي آيون. اسان کي ان جاءِ تي پهچڻ ۾ گهڻو وقت ڪونه لڳو. ڪيتريون زالون کليل وارن سان سامهون ڏڪرين طرف ڊوڙنديون ٿي ويون، هڪڙا ٻار ڪڇ ۾ هڻڻ ۽ ٻيا سندن پٺيان پڇندا ٿي ويا. چاهين تي ڊيگڙا چڙهيا پيا مئا ۽ جنڊن ۾ پينل ۽ اٽپيل آن پيو هو. مان ڏاڍو ٽڪل ۽ اڃايل هوس. نوڪرن کي چيم ته پاڻي ۽ ڪٽولو کڻي اچو. هو هڪدم ملڪ ابراهيم خان جي ڪٽ کڻي آيا. مان ان تي پنهنجو هنڌ وڃرائي هڪ وڻ جي ڇانوَ ۾ لپتي پيس، جيستائين منهنجو نوڪر پاڻيءَ جي کلي کڻي آيو. تنهن کان پوءِ، ڪجهه اٿو هٿ ڪري، چمڙي جي

ٽيلهيءَ مان پنهنجو لوڻو ڪڍي، ان ۾ اٽو ڳوڙهي، چاڻو ٺاهي، چيئن جي باغ ۾ (جا انهيءَ وچ ۾ منهنجن مسلمان نوڪرن باري هئي) وڌو. منهنجن نوڪرن منهنجي اجازت سان، ڪرمتين جا ڊيگڙي ۾ ڇڏي ويل رڌل چانور کائي ڏي ڪيو. ڪرمتين جون اٽڪل ۵۰ جهوپڙيون هيون ۽ انهن مان منهنجن ماڻهن کي ڪجهه نشاستي ۽ شاديءَ جي ڏاج جي ٽپڙن جي پيو ڪجهه به ڪين هت لڳو.

پيادا ۽ ٻيا انگريز عملدار، جن کي منهنجو ڀاءُ سڪرامداس ٻئي رستي سان وٺي آيو هو، وڃي ساڳيءَ طرح جو ڪين جي جهوپڙين مٿان پيا، جي سندن سامهون ڀڳا ٿي ويا. سپاهين جهوپڙيون ڦري خالي ڪيون. ٽپڙن ۾ ڇاڪر خان جي پيڻ جو باقي رهيل ڏاج به مليو. مائيءَ جي شادي شايد ٿورا ڏينهن اڳ ٿي هئي ۽ ڀاڄ وقت سمورو سامان پاڻ سان کڻي وڃي نه سگهيا هئا. اسان اتي به ڏينهن رهي، ٽئين ڏينهن رنپٽيائيءَ جي رستي ڪراچيءَ ڏانهن روانا ٿياسين. اهو رستو ڊگهو ۽ ڏنگو هو، پر سولائيءَ وارو هو. اسان ڪراچيءَ ۾ ٻن هفتن جي عرصي کان پوءِ واپس پهتاسين. انهيءَ وچ ۾، منهنجي نند ۽ آرام ڦٽل هئا. سمورو وقت اهو فڪر هوم ته جيئن جبلن جي ڏاڪڙن ۽ لڪن ۾ فوج کي ڪو حادثو نه پيش اچي؛ حالانڪ هنن ڄاڻي وائي، مڪمل معلومات حاصل ڪرڻ کان پوءِ به انهيءَ رستي جو انتخاب ڪيو هو، ڇاڪاڻ ته اهو ويجهو هو. مون کي انديشو هو ته جيڪڏهن ڪو اهڙو حادثو پيش آيو ته منهنجي ساري ڪمائي ڪٽ ٿي ويندي ۽ منهنجون اڳيون خدمتون، جي جان جو کي ۾ وجهي هڙان خرچ ڪري ڪيون هئڻ، سڻ پڻ وسري وينديون. منهنجا شڪ بيجا نه هئا؛ ڇاڪاڻ ته اسان جا ڪي عملدار بنهه شڪي طبع جا هئا. موٽندي گهاگهر وٽ، ڪئپٽن پريڊيءَ مون کي ٻڌايو ته چاندي ۾ ڀروچ جيڪا بيوقوفي ڪري پستول چوڙيو هو، تنهن جي حماقت تي

جنرل کي سخت ڪاوڙ لڳي آهي، ۽ تنهنجي خلاف سرڪار کي شڪايت ڪرڻ جو ارادو اٿس. اها خبر ٻڌي، منهنجا حوصلا خطا ٿي ويا. ڪئمپن ۾ پريديءَ کان پچير ته منهنجي وفاداريءَ ۾ شڪ اٿن ڇا؟ تون ته مون کي چڱيءَ طرح سڃاڻين؟” جواب ڏنائين ته مون کي تو ۾ مڪمل اعتقاد آهي. مون کي خبر آهي ته تون انگريز سرڪار جو وڏو خيرخواه آهين. خطري ڪر، مان جنرل کي صحيح حقيقت کان واقف ڪندس.“

اسان سلامتيءَ ۽ ڪاميابيءَ سان ڪراچيءَ واپس آياسين ۽ مهم جي ڪاميابيءَ تي ڏئي تعاليٰ جا شڪرانا بجا آنداسين. مان پنهنجي خانگي نوڪرن جي روش کان بلڪل مطمئن هوس ۽ هنن کي مقرر پگهار ۽ کاڌي خوراڪ جي خرچ کان علاوه، هرڪنهن جي لياقت مطابق، پيا به انعام اڪرام ڏنر.

ملڪ احمد خان جي ڌر جا جوکيا، ڪرمتي ۽ نومڙيا ڏاڍو ذليل ٿيا. هنن کي خبر پئي ته مير، سر چارلس نيپئر جي آڏو پيش پيا هئا ۽ هن کين سياسي قيدي ڪري بمبئيءَ موڪليو آهي. هو اچي ششدر ٿيا ته هاڻي انهن حالتن ۾ ڇا ڪجي! انهيءَ شش و پنج ۾ مون ڏي قاعد موڪلياڻون، ته تون وڃ ۾ پئي اسان جون جاگيرون، مرتبا ۽ اعزاز واپس وٺرائي ڏي. مان ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر، ڪئمپن ۾ پريديءَ سان مشورو ڪيو ۽ هن سر چارلس نيپئر کي لکي، کانئس هدايتون ۽ حڪم ورتا. ان کان پوءِ، مون کين چواڻي موڪليو ته جيڪڏهن توهان خاموشيءَ ۽ صلح سان ۾ اچي انگريز سرڪار جي پيش پوندؤ ته توهان کي جاگيرون ۽ عهدا واپس ڏنا ويندا. سندن قاصدن جي معرفت کين نياپو ڪيم ته هينئر اچي پيش پئو، دير نه ڪريو. جواب ڏنائون ته اسان کي ڪراچيءَ اچڻ ۾ ڊپ ٿو ٿئي ته متان انگريز سرڪار، ميرن وانگر اسان کي به قيد ڪري بمبئيءَ نه موڪلي ڏئي. تنهن هوندي به اسان ڪراچيءَ جي ويجهو مگر پير کان ڪوھ ٻنڌ تي اچڻ لاءِ تيار آهيون؛ بشرطيڪ

تون اتي اسان سان ملي، خاطري ڏين ته اسان سان عزت وارو برتاءَ ڪيو ويندو ۽ جاگيرون بحال رکيون وينديون. ان کان پوءِ اسان کي اطمینان ٿيندو ۽ اسان نوسان گڏجي هلي انگريز سرڪار جي پيش پونداسين. اسان جي وڏن جو تنهنجي وڏن سان رستو هوندو هو، ۽ اسان جي وڏن جو تنهنجي وڏن ۾ اعتماد هوندو هو. ٻنهي ڌرين کي خاطري هوندي هئي ته هو ڪڏهن به هڪٻئي کي ڏوڪو نه ڏيندا. آءٌ ڪيئن پريديءَ جي صلاح سان به ٿي سپاهي ساڻ ڪري هنن سان ملڻ ويس. ڄام مهرعلي، ملڪ ابراهيم خان ڪرمڻي ۽ ملڪ احمد خان نومڙيءَ ٿيئي سردار اٽڪل هزار مسلح ماڻهن سان، منگهي پير جي هن ڀر، گرم پاڻيءَ جي چشمن مٿان چانسوئي هئي ويٺا هئا. گهڻي بحث مباحثي کان پوءِ، ڄام مهرعليءَ مون ڏانهن مخاطب ٿي چيو ته ”مالاڙي جي ماڻهيءَ ۾ جوکين تي جيڪو حملو ٿيو هو، ان لاءِ تون جوابدار آهين. تنهنجي مدد ۽ سونهين بنجن کان سواءِ، انگريزن لاءِ پهاڙن جي وچ ۾ اسان جي ڪمينگاهه ٺاهڻ پھچڻ بلڪل محال هو. انهيءَ ڳالهه تي اسان کي سخت رنج آهي ۽ اها ڳالهه تنهنجي شان وٽان نه هئي؛ ڇاڪاڻ ته توکي خبر هئي ته اسان جي وڏن جو پاڻ ۾ رستو هوندو هو.“ مون سمجهايومانس ته ”سڄو ڏوهه تنهنجو آهي، توکي ياد هوندو ته جڏهن انگريزن جي فوج سر جان ڪين جي سربراهيءَ هيٺ هن ملڪ مان لنگهي هئي، تڏهن ته ٽٽي ۾ منهنجي معرفت، ڪرنل پاتنجر جي اڳيان انگريز سرڪار سان وفادار رهڻ جو وعدو ڪيو هو؛ جنهن لاءِ انگريزن توکي ٻه هزار رپيا انعام ڏنا هئا. ان کان پوءِ تو وڃي خلافي ڪئي؛ پهريون ته تو خود ڪراچيءَ ۾ هڪڙي انگريز سپاهيءَ ۽ انگريزن جي سيني واسطيدار کي قتل ڪرڻ جو عزم ڪيو؛ ٻيو تنهنجي پاڻي، چاڪر خان، گنجي وٽ حيدرآباد ڏانهن ويندڙ انگريزن جي فوجي دستي تي حملو ڪري ڦرمار ڪري، ڪيترا سپاهي قتل ڪيا هئا.“

آخر طويل بحث مباحثي کان پوءِ مون کين چيو ته ”هاڻي ڏينهن چڙهندو ٿو وڃي، جي توهان کي هلاڻو آهي ته دير نه ڪيو.“ تنهن تي منهنجو هٿ وٺي چيائون ته ”تون اسان کي خاطري ڏي ته اسان جي بي عزتي نه ڪئي ويندي ۽ اسان جي جاگيرن ۾ ڪابه دست اندازي نه ڪئي ويندي.“ پوءِ هو الله توهار چئي اٿي بيٺا ۽ اسان سڀني ڇافوٺي ۽ جو رخ ڪيو. ڇانوڻي ۽ ۾ اسان هزار هٿياربند ماڻهن سان پنجنين ٻجي شام جو پهتاسين. آءٌ هنن کي شاهي بزار مان سڌو ڪئپٽن پريديءَ جي قيامگاهه تي وٺي ويس. مون پهريائين ڪئپٽن وٽ اندر وڃي، جيڪي وهيو واپريو هو سو ٻڌايومانس ۽ سمجهايومانس ته مصالحت انهيءَ ۾ آهي ته هنن جي جاگيرن کي هٿ نه لائجي. ڪئپٽن پريديءَ، منهنجي تجويز منظور ڪئي، پوءِ مون ساڻس ٽنهي سردارن جو تعارف ڪرايو. ملاقات پوري ٿيڻ کان پوءِ، هنن کي هدايت ڪئي وئي ته لياريءَ واري رستي تي وڃي رهو. هڪڙي ڏينهن مون هنن جي پنهنجي خرچ تي دعوت ڪئي ۽ کين رواج مطابق ڪڙڪ جو اڻو، چانور، کنڊ، گيهه ۽ گوشت لاءِ پئسا موڪليو. اهي هڪ-ٻه ڏينهن ڪراچيءَ ۾ رهيا ۽ پوءِ هليا ويا. ڪئپٽن پريديءَ هنن کي خاطري ڏياري ۽ صلاح ڏنائين ته هاڻي پنهنجي گهرن ڏانهن موٽي وڃي صلح سانت سان انگريزن جي رعيت ٿي، هنن جي پناهه ۾ رهو. سيٺ جيڪي توهان سان امن امان سان رهڻ لاءِ وعدا ڪيا آهن، انهن تي جوڳو ويچار ڪيو ويندو. ڪئپٽن پريديءَ سموريءَ ڪارروائيءَ جو تفصيلوار احوال، سر چارلس نيپئر سان ڪيو، جنهن پنهنجي منظوري ڏني ۽ ڪئپٽن کي گهوڙا باريءَ کان سيوهڻ تائين ساري علاقي جو مستقل طور ڪليڪٽر مقرر ڪيو. ڪئپٽن پريديءَ مون کي گهڻي وقت کان سڃاڻندو هو ۽ مون تي ڏاڍو مهربان هوندو هو. هڪڙي ڏينهن چيائين ته ”مون توکي ڊپٽي ڪليڪٽر مقرر ڪرڻ لاءِ سر چارلس نيپئر کان اجازت ورتي آهي، اميد ته تون اهو عهدو قبول ڪندين.“

باب اٺون

۱۸۴۳ع ۾، ملڪه معظمه جي سالگرهه جي موقعي تي، سر چارلس نيپئر جي درٻار - پوليس جو انتظام - سردارن ۽ وڏن زميندارن کي ڪوٺ - نيپئر جو ناٽونمل سان اٿسهاٿيندڙ برتاءُ - ڊپٽي ڪليڪٽر جي عهدي تان استعيفا - لت مار - هڪ پارسيءَ جو قتل - سڪرامداس جو قاتلن کي گرفتار ڪرڻ - ناٽونمل جي سفارشين تي ديواني عملدارن جو تقرر - ديوان چنديرام تي فوجداري مقدمو - ناٽونمل ۽ هن جي عزيزن کي ڊڙڪا - صدر بازار وارين جڳهين جو ڪيرائڻ - عالمول جي پيدائش (۱۸۴۶ع) - ناٽونمل ۾ شڪ - خزانن موڪلڻ ۾ گهوپين جو الزام - باعزت رهائڻي - خانگي بنيءَ جو بند ڪرائڻ - بيماري - سر چارلس نيپئر جي روانگي ٿيڻ .

ٿورن ڏينهن گذرڻ کان پوءِ، سر چارلس نيپئر مون ڏي لکيو ته مان ۲۴ - مئي ۱۸۴۳ع جي، حيدرآباد ۾ درٻار ڪندس ۽ فقط انهن جاگيردارن کي زمينن جي قبضي رکڻ جي اجازت ڏني ويندي جيڪي درٻار ۾ شامل ٿيندا، باقي ٻين (۱) جون جاگيرون ضبط ڪيون وينديون. درٻار ۾ شامل ٿيڻ هر معزز ۽ باوقار شهريءَ جو فرض آهي. ڪيڏهن پريديءَ مون تي بار رکيو ته سمند کان وٺي ڪاڇي ۽ لاڙڪاڻي تائين، سنڌونديءَ جي

---

(۱) زمين جي ڍل بستگيءَ وقت فياضي ڏيکارڻ جي ڪري، خصوصاً فوجي جاگيرن جي باري ۾، سنڌ ۾ ۱۸۵۷ع ۾ ڪاڙوڀڙ ڪانه ٿي هئي. (سر - بي - فريئر)

ساڃي ڪپ واري علائقي جي سڀني سردارن، جاگيردارن ۽ معزز ماڻهن کي درٻار جو اطلاع ڏي. چنانچ درٻار لاءِ دعوتناما موڪلڻ ۽ ٻيو ضروري انتظام منهنجي حوالي ڪيو ويو. انهيءَ وچ ۾ ليفٽيننٽ گونر، سر چارلس نيپئر، سنڌ جي پوليس جي محڪمي (۱) کي ترتيب ڏيئي، سارو عملو، ٽن حصن ۾ تقسيم ڪيو. اهڙيءَ طرح سڄو صوبو ماليه جي لحاظ کان ٻه ٽن حصن ۾ ورهايو هئائين. پنهنجي پلٽن جي ليفٽيننٽ، مارستن (۲) کي ڪراچي پوليس جو سربراھ مقرر ڪيو ويو. ياد رهي ته ليفٽيننٽ مارستن، سر چارلس نيپئر کي مياڻيءَ جي لڙائيءَ ۾ هڪ سير ڦريل ٻروچ جي حملي کان بچائي، پنهنجي بهادريءَ جو ثبوت ڏنو هو. مارستن ٿوري وقت کان پوءِ، ڪراچيءَ پهچي ويو. هو ڪئپٽن پريڊيءَ وٽ رهندو هو، جنهن جو به ساڳيءَ پلٽ سان

(۱) انهيءَ باري ۾ فريئر لکي ٿو ته ”هن جو پوليس جو انتظام هندستان جي ٻين سڀني صوبن کان وڌيڪ سٺو هو. بعد ۾ هندستان جي پوليس جي سڌريل انتظام ۾ جي خوبيون هيون، سي اڪثر ڪري سنڌ جي انتظام تان نقل ڪيون ويون هيون. اڃا تائين انهيءَ کان وڌيڪ بهتر پوليس جو انتظام اسان ڪونه ڏٺو آهي. اهو انتظام هندستان جي آزمودگار مدرن جي راءِ مطابق هو، پر انهيءَ انتظام کي سر چارلس نيپئر گهڻو اڳ، جڏهن هو يونان ۾ هو، دل ۾ سوچي سمجهي پاڻ تي ڪم ڪيو هو. مون کي هڪڙي دفعي سر چارلس نيپئر پاڻ ٻڌايو هو ته يونان جي ساحل جو معائنو ڪندي، مون کي دل ۾ خيال آيو هو ته جيڪڏهن اهڙو ڏوهي ملڪ مون کي حڪومت ڪرڻ لاءِ ملي، ته مان ان ۾ ڪهڙو انتظام ڪريان.“

(۲) لاشڪ نائونمل جو دشمن هو، پر مؤلف جي خيال ۾ هو هڪ ڪارآمد ۽ وفادار سرڪاري ملازم هو.

واسطو هو، ليفٽيننٽ مارستن، جڏهن پوليس جي محڪمي جي سربراهيءَ لاءِ آيو تڏهن ان وقت ارڙهن ورهين جو مس ٿي لڳو. ڪئپٽن پريڊيءَ ۽ ليفٽيننٽ مارستن، ۲۵ پلٽن جي چوڌري شيخ غلام حسين کي، ڪراچيءَ جي فوجدار جي عهدي تي مقرر ڪيو. سر چارلس نيپئر جي سيڪريٽريءَ، برائون جي ننڍي ڀاءُ کي ساريءَ سنڌ جي پوليس جي محڪمي جو سربراهه مقرر ڪيو ويو.

مون دربار جا اطلاع، پنهنجن ماڻهن هٿان موڪليا. جو کين جي سردار ڄام مهرعليءَ، ڪرمين جي چڱي مڙس ملڪ ابراهيم خان ۽ نومڙين جي چڱي مڙس ملڪ احمد خان هڪدم دعوت قبول ڪئي. ڪيترا دعوتناما سيوهڻ ۽ ڪاچي جي چڱن مڙس ۽ سردارن جهڙوڪ: رندن جو سردار، بهاول خان، گبولن جو سردار، بلندو خان، ڪاچي جو سردار، حاجي خان لغاري، جمالين جو سردار، بخشيو خان ۽ جهانگوارن واري سيد قائم شام ڏانهن خاص ڪري موڪليا ويا هئا. انهن لکيو ته ”اسان کي دربار ۾ اچي انگريز سرڪار جي اطاعت ڪرڻ جو تمام گهڻو فڪر آهي، پر وقت تمام ٿورو آهي. انتهائي ڪوشش جي باوجود جي اسان وقت تي دربار ۾ شريڪ نه ٿي سگهون، ته اسان جي استدعا آهي ته اسان کي انگريزن جي رعيت ۾ شمار ڪيو وڃي. چانڊڪيءَ جي سردارن لکيو ته ”اسان جا فصل لاپاري لاءِ تيار بيٺا آهن، تنهنڪري اسان جو نڪرڻ محال آهي. پر اسان کي انگريز سرڪار جي حڪومت قبول آهي، ۽ لاٻارن کان پوءِ اسان پهرين موقعي تي حاضر ٿي اطاعت ڪنداسين.“ آءٌ ۽ ڪئپٽن پريڊي، جيڪي سردار ۽ سرخيل ڪراچيءَ آيا هئا، تن سان گڏ جي حيدرآباد روانا ٿياسين. رستي تي اسان نٿي ۾ ”انگريزن جي ماڙي“ نالي هڪ جاءِ ۾ ترسياسين. مان جاءِ جي هڪڙي طرف رهيس ۽ ڪئپٽن پريڊي ٻئي پاسي. ٿڌو ان وقت مذهبي جنون جو گهر هو. اتي اڃا

ڪو مختيارڪار مقرر ڪونه ٿيو. هو. ڪئپٽن پريڊي ۽ منهنجي مشوري تي، ٺٽي جي ٻن وڏن واپارين ۽ بااثر شخصن، هڪ هندو آسومل ۽ ٻيو مسلمان محمد صالح کي اتان جو گڏيل مختيارڪار نامزد ڪيو. ٺٽي کان اسان جهرڪن وياسين، جتي مسٽر مٿيو ڊپٽي ڪليڪٽر هو، پوءِ اتان حيدرآباد روانا ٿياسين. ڪئپٽن پريڊي، قلعي ۾ مسٽر برائون سان رهيو ۽ مون کي به قلعي ۾ رهائيو ويو. مون کي وڏي اميد هئي ته سر چارلس نيپئر مون کي منهنجن اهم ۽ مسلسل خدمتن جي ڪري، خاص طرح امتياز سان نوازيندو.

اسان مئي مهيني جي ۲۳- تاريخ حيدرآباد پهتاسين. درٻار ٻئي ڏينهن ٿي. ان ۾ خيرپور جو مير عليمراد به شريڪ ٿيو. هو پاڻ سان لاڙڪاڻي مان چانڊين جي سرخيل، ولي محمد کي قيد ڪري وٺي آيو هو. پر پوءِ هن انگريز سرڪار جي اطاعت قبول ڪئي ۽ سر چارلس نيپئر کيس آزاد ڪري ڇڏيو. جڏهن ڪئپٽن پريڊي جو تعارف ڪرايو ويو ته ان وقت مان به نياز ڪرڻ لاءِ اٿي بيٺس. پر چارلس نيپئر مون کي غضبناڪ نظرن سان نهاري، ڪئپٽن پريڊي ڏي منهن ڪري هن کي ڪجهه انگريزيءَ ۾ چيائين، جنهن جو مقصد هو ته ڪراچي پوليس جي سربراھ ليفٽيننٽ مارستن (۱)، هن جي خلاف شڪايت ڪئي آهي ته هي ڪراچيءَ ۾ جيڪي ڪاٺيون اچن ٿيون، سي سڀ

(۱) بهادر ليفٽيننٽ مارستن، جنهن کي مؤلف چڱيءَ طرح سڃاڻندو هو، اهڙو ماڻهو نه هو، جو سواءِ ڪنهن معقول سبب جي سيٺ ٽائونمل جي خلاف قدم کڻي، پر هن جا نائب، جن مان هڪ مسلمان هو ۽ ممڪن آهي ته هن هڪ سربرآوردہ هندوءَ جي اثر زائل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هجي. اهڙيءَ حالت ۾ هڪ ڪميشن فوجي عملدار کي گمراهه ڪرڻ ڏکيو نه آهي.

هرید ڪري، ماڻهن کي دڪ ۽ تڪليف ٿو پهچائي. سر چارلس نيپئر
 خود هڪ نيڪ، عالي منش هو، پر ساڳئي وقت هو سادو لوح
 به هو، ۽ هندستاني ڪانه ڄاڻندو هو. مون جواب ۾ ڪئپٽن
 پريڊي ۽ کي عرض ڪيو ته صاحب کي ٻڌاء ته اسان بندر تي
 بيٺل انگريزن جي جهازن، آگيوٽن ۽ فوج جي رسد واري
 محڪمي لاء ڪاٺيون خريد ڪندا آهيون. مون سمجهيو ته ڪنهن
 فنڊ انگيز ماڻهو ۽ ليفٽيننٽ مارستن جي ناتجربڪاري ۽ اڻواقفيت
 جو فائدو وٺي، هن کي برغلائي ڪانڊس منهنجي خلاف شڪايت
 ڪرائي آهي. اها ڳالهه مون ڪئپٽن پريڊي ۽ سان پڻ ڪئي.
 هن کي انهي ۽ معاملي جي ذاتي خبر هئي، تنهنڪري هو
 سر چارلس نيپئر کي چڱي طرح سمجهائي سگهيو. پر ان ڳالهه
 تي مون کي ضرور ڏک ٿيو، ته ڪيئن پريڊي ۽ ڪيترا دفعا
 سر چارلس نيپئر کي منهنجن گوناگون خدمتن متعلق لکيل رپورٽون
 موڪليون هيون، پر تنهن هوندي به هن کليءَ درٻار ۾ مون
 تي هڪ خسيس ۽ معمولي ڳالهه جي باري ۾ الزام لڳائيندي
 ويرم ڪانه ڪئي. مون دل ۾ چيو ته هي منهنجي محنت ۽
 ڪشالي جو صلو آهي. مون کي سر چارلس نيپئر جي نيڪ دلي ۽
 ۽ سادو لوح ۽ تي سخت تعجب ٿيو. مون کي معلوم ٿيو ته
 برائون (وڏو) ۽ منشي علي اڪبر جو سر چارلس نيپئر تي وڏو
 اثر هو. درٻار کان پوءِ سڀني کي عام رخصت ڏني وئي ۽
 ٻئي ڏينهن ۲۵- تاريخ مٿي جي، اسان گڏوبندر وياسين. گڏوبندر
 مان اسان هڪ سرڪاري آگيوٽ ۾ چڙهي ٿي وياسين. جتان
 خشڪيءَ رستي ڪراچي ۽ موٽي آياسين. ڪراچيءَ ۾ پهچڻ شرط
 ڪئپٽن پريڊي ۽، ليفٽيننٽ مارستن کان پڇيو ته ”هيءَ شڪايت
 ڇا جي بناء تي ڪئي اٿئي؟“ جواب ڏنائين ته ”مان نئون
 هوس ۽ حقيقتن جي ذاتي خبر ڪانه هيم. مون سان شيخ
 غلام حسين فوجدار ۽ خوشحالراءِ پنجابيءَ اهي خبرون ڪيون
 هيون. توهان به هتي ڪونه هو، تنهنڪري مون سر چارلس نيپئر

سان شڪايت ڪئي. ” اهڙيءَ ريت مارستن پنهنجي تڪڙي قدم تي ڀڄتا جو اظهار ته ڪيو، پر مون کي پوءِ خطاري ٿي ته اها شڪايت عداوت جي بناء تي ڪئي ويئي هئي. سنڌ ۾ غارتگري ۽ تشدد بند ڪين ٿيا. ماڻهن کي جان ۽ مال جي خطري جو انديشو وڌڻ لڳو. گهوڙا باريءَ طرف ميرن جو ڪجتمدار (۱) (خدمتگار) سرڪاري آن جو پانڊو (۲) جنهن ۾ چار هزار خزار (۳) آن رکيل هو، ڦري پاڻ کي ان علاقي جو حاڪم سڏائڻ لڳو. مانجهندن طرف کوسن سنڌونديءَ جي ڪپ سان لٽ مار شروع ڪري ڏني. ۱۸۴۳ع ۾ گجني وٽ هڪڙي پارسي واپاريءَ کي، جيڪو هڪ پالڪيءَ ۾ نٿي ٿي ويو، ان تي ڪيترن ڀروڇن حملو ڪري، کيس ماري ڇڏيو. ۽ هن جو مال پڻ لٽي ڪڍي ويا. ڪئپٽن پريڊيءَ کي خيال هو ته روينيو کاتي جي تنظيم ڪري، ضلعي ۾ مختيارڪار مقرر ڪجن، پر هو ڪجهه نه ڪري سگهيو؛ ڇاڪاڻ ته ملڪ ۾

(۱) ذاتي نوڪر.

(۲) ٽالپرن جي حڪومت ۾ ڏيل اناج ۾ ڏني ويندي هئي ۽ اهو آن صرافن ۽ واپارين کي وڪيو ويندو هو. سينٽ ناؤنمل جي ڪوٺيءَ جي معرفت جيڪو خزانو جمع ٿيندو هو، سو ڪراچيءَ جي صدر خزاني ۾ موڪليو ويندو هو. روڪ پئسا موڪلڻ سلامتيءَ وارو ڪم نه هو. اڳتي هلي معلوم ٿيندو ته هن جي دشمنن شڪايت ڪئي ته هو انهيءَ خدمت لاءِ زياده اجورو وٺندو هو؛ حالانڪ هن جا شرط تمام وڃي هئا. روڪ ڏيل، سر بارٽل فريئر جي حڪومت جي دؤر ۾ شروع ڪئي ويئي هئي.

(۳) ۵۷ ڪرار يا خزار، انگريزن جي ۲۷ بشيلن جي برابر آهي. ان جي تور جنسن مطابق ۲۰ کان ۲۴ مٿن ٽائين هوندي آهي. مع ۾ ۸۲ پاؤنڊ هوندا آهن.

اڃا امن امان قائم ڪونه ٿيو هو ۽ آواره گرد ماڻهن جي ڌاڙن ۽ ظلم زبردستيءَ جي ڪا حد ٿي ڪانه هئي.

جڏهن ڪئپٽن پريڊيءَ کي پارسيءَ جي قتل جي خبر پئي، تڏهن هن ٺٽي جي مختيارڪار کي اطلاع ڪيو ۽ مون کي چيائين ته سڪرامداس جي ٻانهن ڏي ته هو اسان کي قاتل ڳولهي ڏئي. چنانچ سڪرامداس ويهه سپاهي ڪئپٽن پريڊيءَ جا ۽ ويهه پنهنجا سوار ساڻ وٺي انهن سپاهڪارن جي پٺيان پيو. هن گهاري وڃي، ڏوهين جي پتي لڳائڻ لاءِ آسپاس جاسوس موڪليا. جاسوسن ٿوري وقت ۾ خبر آندي ته هي بزدلانا ڪم ڪن چاندين ڪڙمين ڪيو هو، جي ڪرمپور جي ڳوٺ ۾، بگهاڙ (۱) جي هن ڀر غلام الله طرف رهندا آهن. سڪرامداس ان ڳوٺ ۾ اوچتو لنگهي وڃي چاندين جي گهرن جو جهڙو ورتو. انهن جي قبضي مان پارسيءَ جون ڪيتريون شيون مليون. ست ماڻهو پڪڙي ڪراچيءَ عدالت ۾ پيش ڪرڻ لاءِ آندائون. انهن مان ٻن چئن کي، جن پارسيءَ جو قتل ڪيو هو، قاسيءَ جي سزا ڏني وئي ۽ باقي ٻن کي جيل ڏانهن اماڻيو ويو. مير شيرمحمد جو ڪڇمٽگار صادق، جنهن گهوڙا ٻاريءَ تي قبضو ڪيو هو، قمار جي دولت کڻي ماڻ ميه ۾ ملڪ مان فرار ٿي ويو. ڪئپٽن پريڊيءَ جي زوردار سفارش تي منهنجو پيءُ سڪرامداس، گهوڙا ٻاريءَ جو مختيارڪار مقرر ڪيو ويو. ان کان پوءِ منهنجيءَ سفارش تي، هيٺ ڏيکاريل عهديدار مقرر ڪيا ويا:

۱- ديوان چنديرام (۱)، ٿلنيءَ وارو، سيوهڻ جو

(۱) بگهاڙ، سنڌونديءَ جو ڦاٽ، جو هاڻي هڪ شاندار واه.

آهي ۽ آبپاشيءَ لاءِ استعمال ڪيو ويندو آهي.

(۲) ڏسو مقدمي ۾، ديوان چنديرام جو احوال.

مختيارڪار (۱). هن جو خاندان ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي صاحبيءَ ۾ وڏن عهدن تي هوندو هو. پهريان هن کان پڇيو ويو هو، پر هو نوڪري ڪرڻ تي راضي نه هئو. مون محسوس ڪيو ته سرڪاري نوڪريءَ لاءِ هن کان ڪوبه وڌيڪ معزز، آزمودگار ۽ وفادار ماڻهو ٿي نٿو سگهي، تنهنڪري مون وري به هن ڏي پاڻ خط لکيو ۽ هن اهو عهدو قبول ڪيو.

۲- ديوان پوهومل ٺٽي، لکيءَ جو مختيارڪار نامزد

ڪيو ويو.

۳- حيدرآباد جو ديوان جينمل، مانجهندن ۾ مقرر

ڪيو ويو.

۴- ٺٽي جو منشي لعلچند، جهرڪن ۾ رکيو ويو.

۵- مسٽر آسومل ۽ ملان محمد، ٺٽي ۾ مقرر ڪيا ويا.

۶- مسٽر پازيمل، ٺٽي ۾ رکيو ويو.

مختيارڪارن جي مقرر ٿيڻ کان پوءِ، روينيو جو ڪم وڌيڪ سهولت سان هلڻ لڳو. ۱۸۴۳ع ۾، سر چارلس نيپئر

ڪراچيءَ آيو، جتي ڪئپٽن پريڊيءَ جي نئين بنگلي ۾ اچي رهيو. مون ڏٺو ته هو اڪثر برائون (وڏو) ۽ منشي علي اڪبر،

جو چار سؤ رپيا ماهوار پگهار کڻندو هو، تن جي چوڻ تي هلندو هو. ان کان پوءِ جلدئي ڪراچيءَ ۾، پگهارن جون يادداشتون

پهچي ويون. جن ۾ هر هڪ عملدار، مختيارڪار، منشي ۽

پٽيوالي جو نالو ۽ مهيني جي تنخواه ڏيکاريل هئي. انهن ۾

ڪئپٽن پريڊيءَ جي تنخواه، ڪليڪٽر جي حيثيت ۾، ۱۲۰۰

رپيا مهينو ڏيکاريل هئي ۽ منهنجي فقط ۲۰۰ رپيا مهينو هئي.

مون ڪئپٽن پريڊيءَ کي چيو ته آءٌ سرڪار جي خدمت اڳي وانگر

مفت ڪندس ۽ مان ڪوبه معاوضو نه وٺندس. مون محسوس

(۱) تعلقي مختيارڪار، يعني ضلعي جي هڪ حصي جو مڪيه

روينيو عملدار يا مقامي ماجسٽريٽ هوندو آهي.

ڪيو ته ان ۾ سرچارلس نيپئر جو قصور نه هو، پر ڪنهن جي دشمنيءَ ۽ ڪيئي سبب منهنجي مقرر ٿيل تنخواه ۾ ڪتر ڪمي وئي هئي. ڪئپٽن پريڊيءَ جواب ڏنو ته جيڪي وهي واپري ٿو، تنهن کان مان غافل نه آهيان، بلڪ مون کي ساري حقيقت معلوم آهي. صلاح ڏنائين ته تون پنهنجي گذريل ستن - اٺن مهينن جو منظور ٿيل پگهار وٺ، مان جلد ڪوشش ڪري تنهنجو پگهار وڌارائيندس. آءٌ ڪئپٽن پريڊيءَ سان انڪار ڪري نه سگهيس ۽ گذريل اٺن مهينن جي پگهار جي بقايا، ٻه سؤ رپيا مهيني جي حساب سان وٺڻ قبول ڪيم. پهريان سرڪار جي تجويز هئي ته مون کي ٻين جي حساب سان معاوضو ڏنو وڃي، پر مون ڏٺو ته عهدن ۽ پگهارن جي فهرست ۾ اهڙي ڪا ڦير ڦار ڪانه ڪئي وئي هئي، جنهن مان مون کي ڪو فائدو پهچي.

ساڳئي سال جي اڪٽوبر مهيني ۾، يورپي عملدار پنهنجن پنهنجن ضلعن ڏانهن موڪليا ويا. برائون (ننڍو) ۽ ليفٽيننٽ مارستن سيوهڻ ويا، جتي هنن سڀني معزز ماڻهن سان ملاقات ڪئي. انهن مان ڪن ملاقاتين هنن تي اهو اثر ويهاريو ته ديوان چنديرام، انگريز سرڪار جو خير خواه نه آهي. هن جا وڏا سابق حڪومت ۾ اهم عهدي تي فائز هئا، ان ڪري هن کي مختيارڪار جهڙي اهم عهدي تي رکڻ مان حڪومت کي ڪوبه فائدو ڪونه پهچندو. ديوان چنديرام جي مخالفن هن جي خلاف باقاعدي الزام ٺاهيا ۽ ليفٽيننٽ برائون ۽ مارستن هن جي خلاف سر چارلس نيپئر وٽ کليل شڪايتون موڪليون. برائون خانگي طرح پنهنجي ڀاءُ (سيڪريٽري) جي ڌيان تي، چنديرام جي خلاف سندس مخالفن جون تيار ڪيل شڪايتون آنديون ۽ چيائينس ته جي چنديرام ملازمت ۾ رهيو ته ان جا نتيجا ڏاڍا اڳرا نڪرندا. برائون جي وڏي ڀاءُ، سر چارلس نيپئر کان چنديرام جي فوراً گرفتاريءَ جي منظوري وٺي، سيوهڻ ۾ برائون ڏانهن

ڏياري موڪلي. چنانچ ديوان چنديرام کي حوالا ٿي، حيدرآباد آندو ويو، جتي هڪ مختصر ڪارروائيءَ کان پوءِ هن کي پنج هزار رپيا ڏنڊ ۽ ٻه سال قيد جي سزا ڏني وئي.

ديوان چنديرام مختيارڪار جي عهدي تي رهيو هو ۽ پگهار به فقط انهيءَ عرصي جي ڪنهي هٿائين. جڏهن هن قي هٿ ٺوڪيا الزام مڙهيا ويا، تڏهن اها خبر ملڪ ۾ جلد پکڙجي وئي. سڀڪنهن جو اهو خيال هو ته ديوان چنديرام دشمنيءَ جو شڪار ٿيو آهي. ليفٽيننٽ مارستن کي ڪا خبر پيشي ته لڪيءَ جي مختيارڪار پوهومل، مانجهندن جي مختيارڪار چينمل ۽ ٻڌي ۽ پٿاري جي ڪاردار هاسيمل جو مون سان ٿورو گهڻو رشتو آهي. هنن تي الزام لڳايو ويو ته هو ٻن چوريءَ جا پئسا وصول ڪري کائي ويا آهن ۽ رڪارڊ ۾ داخلا ڪانه ڪئي اٿن. انهيءَ الزام هيٺ کين گرفتار ڪيو ويو. تهمت ثابت ڪرڻ لاءِ شاهد هٿ ڪرڻ ڪا مشڪل ڳالهه ڪانه هئي. پوهومل کي ٻه ورهيه جيل ۽ هزار رپيا ڏنڊ، چينمل کي ٻه سال جيل ۽ ٻه هزار رپيا ڏنڊ ۽ هاسيمل کي ٻه سال جيل ۽ هزار رپيا ڏنڊ جي سزا ڏني وئي.

انهيءَ دٻڙدوڙس جي ڪري ساريءَ سنڌ ۾ ڏڪاءُ پئجي ويو. منهنجو نالو به خراب ٿيو، ڇاڪاڻ ته انهن جو انتخاب مون ڪيو هو. مون کي مايوسي ۽ ڏک ٿيو، پر وس نه پئي هليو. ڪميٽين پريديءَ کي به ارمان ٿيو، پر چيائين ته مان ڇا ٿو ڪري سگهان، سر چارلس جا حڪم مڃڻا آهن. دل کي آٿ ڏنم ته هي سڀڪجهه، خدا جي ٻاران آهي ۽ شايد ان ۾ به ڪا ڀلائي هجي. سر چارلس نيشنل گشت تان موٽي آيو. موٽڻ کان پوءِ جلد، هو هڪڙي ڏينهن پنهنجي مقرب منشيءَ علي اڪبر سان بنگلي مان نڪري، مون سان ملڻ آيو. مون کي ڪڙي نگاهه سان ڏسي، علي اڪبر کي ڪجهه انگريزيءَ ۾ چيائين، جنهن جو هن مون کي هندستانيءَ ۾ ترجمو ڪري ٻڌايو. چيائين

تہ جتي جتي سر چارلس نيپئر پير پاڻي ٿو، اتي ’نائونمل، نائونمل‘ جو آواز ڪن تي پئس ٿو. سر چارلس ته تلوار جي زور تي ملڪ فتح ڪيو آهي، پر تو ڪهڙو تير هنيو آهي، جو ماڻهو انگريزن جي فتح لاءِ به توکي ٿا ذميوار نهرائين. ائين چئي هو بنگلي ۾ موٽي ويو.

انهيءَ کان پوءِ ٿوري وقت ۾، برائون (وڏو)، علي اڪبر ۽ مارستن منهنجي خلاف سر چارلس نيپئر جا ڪن ڀريا. هڪڙي ڏينهن ڪاوڙ ۾ قلم کڻي، پنهنجي هٿ سان منهنجي خلاف ڪرنل پريڊيءَ کي لکيائين ته ”جي مان گورنر آهيان ته ايندڙ ٻن مهينن جي اندر هن (نائونمل) کي جيل ۾ اماڻيندس.“ ڪيپٽن پريڊيءَ خط پڙهيو ته ڏکي وٺي ويس. ان جو لفظ لفظ مون کي پڙهي ٻڌايائين. چيائين ته ”مون کي خبر آهي ته هي محض دشمنيءَ ۽ ڪيني جو نتيجو آهي، پر مان لاچار آهيان، جو مان به سر چارلس نيپئر جو زبردست آهيان. مون کي خاطري هئي ته مون ڪو اهڙو گتو ڪم نه ڪيو آهي، تنهنڪري همت ڪانه هارين ۽ چيو مانس ته ”جيتريقدر روئينو ڪاٽي جو سوال آهي ته منهنجو ان سان ڪو واسطو ڪونهي ۽ نڪي مون کي ان لاءِ جوابدار نهرائي سگهجي ٿو؛ ڇاڪاڻ ته هڪ جدا صراف ماليه وصول ڪندو ۽ خرچ هلائيندو آهي ۽ تون پاڻ حساب جا ڪتاب صحيح ڪندو آهين. پر تنهن هوندي به جيڪڏهن سر چارلس جي مون تي مقدمي هلائڻ جي مرضي آهي، ته مان ڪنهن به آزمائش لاءِ تيار آهيان. مان گونگو ته نه آهيان، زبان اٿم. مان نردوش آهيان ۽ ڪنهن کان ڊڄان ڪونه ٿو.“

منهنجن ذاتي دشمنن، جن ۾ شيخ غلام حسين ۽ خوشحالراء پنجابي سڀ کان اڳرا هئا، تن مون کي ڦاسائڻ لاءِ شاهدين ۽ ثابتين گڏ ڪرڻ جي بيحد ڪوشش ڪئي. شڪاري ڪتن وانگي، ڪنڊ ڪنڊ پئي نوسيائون ته من ڪٿي ڪو پتو لڳي. پر فارسيءَ واري جي چوڻي آهي ته ”جڏهن ڪو مرض ٿي ڪونهي، تڏهن

حڪيم ڇا ڪندو.“ اسان جي سڃاڻپ سنڌيءَ ۾ به هڪڙو بهاءُ آهي ته ”جي خدا جي پاران چڱائي لکيل هجي، ته دشمن جي منهن ۾ ڏوڙ ٿي ڏوڙ هوندي.“ منهنجي خلاف تمام باريڪ ۽ اونهي تفتيش ڪئي وئي، پر مون کي عزت سان ٻري ڪيو ويو. منهنجا دشمن شرم ۾ ٻڏي ويا. شال خدا انهن کي به پناهه ڏئي.

شيخ غلام حسين فوجدار ۽ ليفٽيننٽ مارستن، منهنجي ڀاءُ سڪرامداس کي نقصان رسائي، مون کي صدمي پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي. انهيءَ ارادي سان هو گهوڙا ٻاريءَ ويا، جتي منهنجو ڀاءُ مختيارڪار هو. خوشحالراءِ پنجابيءَ هنن کي جاسوسيءَ لاءِ ماڻهو ڏنا. هو گهوڙا ٻاريءَ ۾ مهيني کان به گهڻو وقت رهيا. بيحد ڪوشش ڪيائون ته هن جي خلاف ڪا شڪايت ملي. آخر هو نااميد ٿي ڪراچيءَ موٽي آيا.

ٿوري وقت کان پوءِ، ڄام محمد نالي گهوڙا ٻاريءَ جو هڪ زميندار، پنهنجي زمين جي ڪاروبار جي سلسلي ۾ ڪراچيءَ آيو. هو مارستن ۽ غلام حسين جو واقف هو. غلام حسين هن کي هڪڙي ڏينهن چيو ته ”ليفٽيننٽ مارستن جي مرضي آهي ته سڪرامداس کي ڪيئن به ڪري ڦاسائجي، تون قرآن تي شاهدي ڏي ته مون هن کي رشوت ڏني آهي. ڄام محمد چيس ته ”تو کي غلط اثر ويٺل آهي، ۽ اهو خام خيال آهي.“ سڪرامداس فطرتاً لالچ کان پري آهي ۽ رشوتخوري جي خلاف آهي.“ غلام حسين چيس ته ”هڪ سچو مسلمان، ٻئي سچي مسلمان جي اڳيان سر تسليم خرم ڪندو، پر هندوءَ کي جڏهن به ڪو موقعو ملي ته بيت ۾ چرو هڻڻ ڪپيس.“ ڄام محمد قرآن تي قسم کڻي چيو ته ”مان سڪرامداس جي خلاف رشوت جي شڪايت ڪڏهن ڪانه ٻڌي آهي. مان ڪڏهن به ڪوڙو قسم کڻي پنهنجو محشر خراب نه ڪندس.“ پوءِ ڄام محمد مون وٽ آيو ۽ غلام حسين سان ملاقات جو احوال ٻڌايائين. اها ڳالهه مون وڃي ڪيترن پريديءَ

کي ٻڌائي. اسان ٻنهي کي عجب به لڳو ۽ ڏک به ٿيو. هو حيران هو ته ماڻهو ايترا بيحيا ۽ ذليل ٿي سگهن ٿا، پر وري چيائين ته مذهنجو وس نٿو هلي. مون ڏٺو ته اهڙي حسد ۽ ساڙ ۾ نوڪري ڪرڻ ۾ عافيت نه آهي، تنهنڪري سکرآمڊاس ڏي لکي موڪليم ته استعيفا ڏئي. هو استعيفا ڏئي، پندرهن مهينن جي نوڪريءَ کان پوءِ واپس موٽي آيو.

شرير ۽ بدڪار ماڻهو مون کي نقصان پهچائڻ ۾ ڪامياب نه ٿي سگهيا. مون کي صدر ۾ ڪيتريون جڳهيون (۱) هيون، جي مون سنڌ جي فتح کان اڳ، ڪئپٽن پريڊي ۽ جنرل بائلوءَ جي چوڻ تي ٽالپرن جو ناراضيو کڻي ٺهرايون هيون. مير نصير خان ڪن سوارن کي حڪم ڪيو هو ته ڪراچيءَ وڃي نائونمل کي گرفتار ڪيو، جو هن اهي جڳهيون ٺهرائي، چانوٺيءَ ۾ واپار کي همٿايو آهي ۽ ڪراچيءَ جي واپار کي ڪاپاري ڏک رسايو آهي. انهن جاين مان مون کي به سؤ رپيا مهينو مسواڙ ملندي هئي ۽ انهن جي ڪل قيمت هڪ لک رپيا هئي. ميجر بائلو اُن وقت چانوٺيءَ ۾ بزار جو نگران هو. هن کي چيو ويو ته نائونمل کي چانوٺيءَ ۾ ملڪيت رکڻ ۽ به سؤ رپيا مهينو مسواڙ اڳاڙڻ جي اجازت ڏيڻ ناروا آهي، تنهنڪري هن کي حڪم ڏنو وڃي ته هو جايون ڊهرائي، پنهنجو سامان کڻي وڃي. آخر ڪئپٽن پريڊيءَ کي لکيو ويو ته اهو حڪم هن جي ڏيان ٿي آئي. پر هن انهن جاين جي ٺهرائڻ جو قصو شروع کان سمجهائي، لکيو ته هيءَ ناانصافي ٿيندي. هن هڪ خط سڌو سر چارلس نيپئر ڏي به لکيو، پر هو مڙڻ جو نه هو. مون پاڻ جايون ڪيرائي، سامان کڻي وڃڻ کان انڪار ڪيو، تنهن تي ملڪيت جي قيمت ڪٿڻ لاءِ هڪ ڪميٽي مقرر ڪئي وئي، جنهن ان جي قيمت ۱۲۴۰ رپيا ٺهرائي. جايون ڊاهي، اهو پت

ڇانوڻيءَ ۾ دوستن کي تقسيم ڪري ڏنائون. ۱۲۴۰ رپين جي رقم ڪئپٽن پريڊيءَ کي ڏني وئي، پر مون وٽس کان انڪار ڪيو ۽ پئسا خزانِي ۾ پياريا ويا. ڏيڍ سال کان پوءِ ڪئپٽن پريڊيءَ مون ڏي پئسا هڪ خط سان گڏ ڏياري موڪليا، جنهن ۾ لکيل هو ته هيءَ رقم ڪيتري وقت کان حساب ۾ بڻايا ڪري ڏيکاري ويندي آهي، جي تون هاڻي اها قبول نه ڪنديس ته ضبط ٿي ويندي. مان لاچار هوس ۽ ڪجهه به نٿي ڪري سگهيس، پر دل ۾ ضرور دڪ هئڻ. منجهن دوستن آنجهاني مئڪليڊ ۽ اسٽوئٽ مون سان وڏيءَ همدرديءَ جو اظهار ڪيو ۽ مون سان ٿيل بي انصافي لاءِ نفرت ڏيکاريائون. انهن ٻن صاحبن چيو ته اميد نه لاهجي، نيٺ چڱا ڏينهن ايندا. مان انهيءَ نيڪ صلاح لاءِ هنن جو بيحد شڪرگذار آهيان.

سپٽ ۱۹۰۲ جي چيٽ مهيني، مطابق جون ۱۸۴۶ع ۾، ٽيڪمداس کي پٽ (منهنجو پوٽو) ڄائو، جنهن جو نالو عالمچند (۱) رکيو ويو. سپٽ ۱۹۰۳ [۱۸۴۷ع] جي آڪٽ مهيني ۾، سنڌ ۾ ڪالرا جي مرض منهن ڪڍيو، جنهن ۾ ڏاڍا ماڻهو مئا. منهنجو ڀاءُ سڪرامداس به ان موذي مرض جو بئڪ ٿيو. ساڳئي سال ۾ منهنجي پيءُ، هوتچند پنهنجي موروثي ملڪيت، جايون، جهاز ۽ واپاري ڪوٺيون وغيره پنهنجن پٽن کي هڪجيترن حصن ۾ تقسيم ڪري ڏنيون ۽ پنهنجي لاءِ به اوتروئي حصو رکيائين. ان کان پوءِ، هو سڀني ڳالهين ۾ هڪٻئي کان آزاد هئا، پر هنن کي گڏجي اڳئين وانگر ڪارخانا کولي، واپار ڪرڻ جي منع ڪانه هئي.

۱۸۴۷ع ۾، ڪن يورپي ماڻهن، جن کي مون عمر ۾ ڪڏهن به ڪونه ڏکويو هو، منهنجن بيشمار ۽ اهم خدمتن

---

(۱) هاڻي راڄبھادر سينٽ عالمول ٽيڪمداس پوڄواڻي، بي-اي.
(ڏسو مقدمو)

جي عيوض، مون تي ظلمن مٿان ظلمن ڪرڻ جو فيصلو ڪيو ۽ مون کي حيدرآباد جي ڪن شوقن جي معرفت قاسم جو منصوبو رٿيو (۱). انهيءَ ارادي سان هنن، انهن شوقن تي هٿ رکڻ شروع ڪيو. انهن مان هڪڙو شوق اڀريو هو، جنهن جا ڪن، مير شيرمحمد ڪنهن ٺڳيءَ جي ڏوهه ۾ ڪاپا هئا ۽ هو مون کان نو سؤ رپيا ٺڳي ڪري وٺي ويو هو، جيئن هن کان اڳ ڀيان ڪيو ويو آهي. ٻيو هو ٽچند نالي هڪڙو عامل هو، جو اڀريئيل جو دوست ۽ رشتيدار هو. انهن جو هڪ ٻيو ساٿي، سيوهڻ جو عامل گلابراءِ رانو گو هو. اهي ٽيئي روز ٻرائون ڀائرن ۽ مارستن سان ملندا ۽ سٽون سٽيندا هئا. آخر اهو فيصلو ٿيو ته سيٺ هو ٽچند جي گماشتي، چيلرام حسبي ڪوٺيءَ جون بنديون اوچتو ضبط ڪجن. مارستن کي اهڙو اطلاع ڪيو ويو ۽ هن سڌو فوجدار شيخ غلام حسين کي ڪيترن سپاهين سان چاڙهي موڪليو ته وڃي دفتر هٿ ڪن. ساڳئي ڏينهن دفتر گاڏين ۾ کڻي، چانوٺيءَ ۾ پهچايو ويو. ڪيترن پرڀديءَ کي به اوچتو حڪم آيو ته مون کي معطل ڪري. هن مون کي حڪم پڙهي ٻڌايو ۽ مون ان کي تسليم ڪيو. ٻن ڏينهن کان پوءِ، سنڌ جي حج، ائڊوڪيٽ جنرل، ڪيترن ڀنگ کان عدالت ۾ تفتيش لاءِ حاضر رهڻ جو حڪم مليو. عدالت ٽن منصفرن تي مشتمل هئي— ڪيترن ڀنگ ۽ ٻه ٻيا. مان ڪورٽ ۾ حاضر ٿيس، مون کي ويهڻ لاءِ ڪرسي ڏيڻ کان انڪار ڪيائون، بلڪ زمين تي ويهڻ جو حڪم ڪيائون. مارستن، غلام حسين ۽ خوشحالراءِ پنجابيءَ

(۱) سيٺ نائونمل جو اهو خيال ته انهن عملدارن کي هن سان ذاتي عداوت هئي، سو صحيح نه آهي. هنن کي سيٺ جي دشمنن ٻڌايو ته هن کي گهرو ٻيون هنيون آهن، تنهنڪري هنن پنهنجو فرض سمجهيو ته ان معاملي جي چنڊ چاڻ ٿيڻ کپي.

جي صلاح سان خوشحالراء جي گماشتي، ڪرمينل برهمڻ ۽ رامومل ڪڪري پنجابيءَ کي چيلارام جي دفتر وڃڻ لاءِ مقرر ڪيو هو. اڀريومل، هونجند ۽ گلابراءِ فريادي ۽ مدعي ٿيا. چيلارام مدعا عليه هو. هن کي دفتر ڏسي ڪرمينل ۽ رامومل جا جواب ڏيڻا هئا. مون کي فقط حاضر رهي ڪارروائي ٻڌڻ جي اجازت هئي. ڇهه ڏينهن دفتر جي جاچ پڙتال هلي، منهنجي خلاف ڪابه ڳالهه ڪانه ملين، سواءِ ان جي ته هڪ وقت ڪئپٽن پريڊي ۽ منهنجي معرفت لک رپي جون سرڪاري هنديون وڪيون هيون ۽ اهي منهنجي پيءُ جي گماشتي چيلارام هڪ في صدي لاءِ جي حساب سان خريد ڪيون هيون. بس، منهنجي خلاف اهائي ڳالهه ملين. اتي فرياديءَ جي طرف جي پاران ڪارروائي ختم ڪئي وئي.

ٻئي ڏينهن مون کان بچاءُ گهريو ويو. مون هندين جي باري ۾ جواب ڏنو ته فتح کان جلد پوءِ، جڏهن ملڪ ۾ اڃا هراس ۽ انتشار هو، تڏهن سيوهڻ جي مختياوڪار شڪايت ڪئي هئي ته هن وٽ روز ڍل جا ڪيترائي پئسا جمع ٿيندا هئا. هن وٽ اڳيئي گهڻا پئسا ڪٺا ٿيا هئا ۽ خبر نه پئي پيس ته خزانو ڪيئن موڪليان. ملڪ ۾ چوڌاري لٽيرن ۽ ڦورن سان ڀريو پيو هو ۽ رستن تي سلامتي ڪانه هئي. اهڙين حالتن ۾ ٻهري هيٺ خزانو نه پئي موڪلي سگهيو. سيوهڻ ۾ هڪڙو به اهڙو صراف ڪونه هو، جنهن جي معرفت وڏيون رقمون موڪلي سگهجن. مختيارڪار رپورٽ تي رپورٽ پئي موڪلي ته ملڪ جي حالت خراب آهي ۽ خزاني جي حفاظت جو انتظام ٿيڻ کپي. چيائين ته جيڪڏهن خزاني جي سلامتيءَ جو بندوبست نه ڪيو ويو، ته مون کي ڪو ڏوهه نه ڏيندا. ڪئپٽن پريڊي ۽ مون کي استدعا ڪئي ته خزانو ڪراچيءَ موڪلڻ لاءِ ڪو طريقو ڪڍ. آخر فيصلو ٿيو ته هو سيوهڻ جي مختيارڪار تي هنديون ڪڍندو، جيڪي شهر جا واپاري خريد ڪندا، مون

شهر ۾ ڏندورو ڦيرايو، پر اهڙو ڪوبه ماڻهو ڪونه نڪتو، جو سرڪاري هنديون خريد ڪري، روڪ پئسا ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر کي ڏئي، تنهنڪري مون ڪئپٽن پريڊيءَ ۽ وڏي برائون جي صلاح سان ۽ ڪئپٽن پريڊيءَ جي پُرزور استدعا تي پنهنجي پيءُ جي ڪوٺيءَ جي معرفت انهيءَ خدمت جي ذميداري پاڻ تي هموار ڪئي. پهريائين ڪارخاني جي ڪارڪن پائيوار، چيلارام، منهنجي تجويز قبول ٿي نه پئي ڪئي، پر مون هن جي حوصله افزائي ڪئي ۽ چيو مانس ته اها به سرڪار جي هڪ خدمت ٿيندي ۽ سرڪار جي نظر ۾ خاندان جي عزت وڌندي. آخر مس مس هن اها ڳالهه قبول ڪئي. انهيءَ وچ ۾ مون سيوهڻ جي صرافن کان لکي پڇيو ته توهان چيلارام جون هنديون سيوهڻ ۾ مٽائي، هن جي پاران پئسا وٺي، اهي چيلارام ڏانهن سنڌ جي مختلف علائقن تي نڪتل ننڍين ننڍين هندين جي رستي موڪلي سگهندا؟ هنن چيو ته ”اسان اهو ڪم چيلارام جي جوکي تي ڪنداسين، بشرطيڪ اسان کي چڱي ڪميشن يا لائڊ ڏني وڃي.“ مون اها ڳالهه قبول ڪئي ته جو ڪو چيلارام جو رهندو، پر ڪميشن اڌو اڌ ڪندا. آخر مون چيلارام کي انهيءَ ڳالهه تي بهاريو. پوءِ جيئن هن کي پئسا ملندا ويندا هئا، تيئن هو ڪوٺيءَ جي نالي ۾، سيوهڻ جي مختيارڪار تي، ڪئپٽن پريڊيءَ جون نڪتل هنديون خريد ڪندو ويندو هو. اهي هنديون سيوهڻ ۾ لائڊ لاهي وصول ڪيون وينديون هيون ۽ انهن جي عيوض چيلارام کي حيدرآباد ۽ ٻين شهرن جون ننڍيون ننڍيون هنديون ملنديون هيون، انهيءَ ڪاروبار ۾ پنج سؤ رپيا صافي نفعو ٿيو، جنهن مان چيلارام کي فقط ۲۵۰ رپيا پلٽي پيا ۽ باقي ۲۵۰ رپيا سيوهڻ جي صرافن کي مليا. اهو سڀ وهين [بندين] ۾ ڏيکاريل هو ۽ ڪميشن جي ميمبرن ڏٺو ۽ پڙهيو هو. مون عرض ڪيو ته ”ڪئپٽن پريڊي، جنهن کي سڀڪجهه معلوم آهي، تنهن جي به شاهدي ورتي وڃي. مون کي افسوس ۽ تعجب آهي ته

منهنجي خدمتن جي هن نموني ۾ غلط معنيٰ ڪڍي وڃي ٿي. ”آخر ڪمپن پريڊيءَ کي گهرايو ويو. هن ساڳ ئي، جيڪي مون اظهار ڪيو هو، تنهنجي تصديق ڪئي ۽ چيائين ته ”هن منهنجي خاص استدعا تي ۽ وڏي برائون جي ڄاڻ سان اهو ڪم پاڻ تي ڪئي، سرڪار تي خاص احسان ڪيو هو.“ اتي عدالت برخاست ٿي.

ٿوري وقت کان پوءِ، مون کي وري گهرايو ويو ۽ ڪمپن ڍنگ، مون ڏي منهن ڪري چيو ته ”تو کي عزت سان رها ڪجي ٿو، جو توتي ڪا ڳالهه ثابت ڪانه ٿي آهي. پر صوبي ۾ تنهنجي مرتبي، منزلت ۽ مفاد جو لحاظ رکندي، اسان جو خيال آهي ته توکي سنڌ کان ٻاهر سرڪار جي ڪنهن ٻئي علاقي ۾ ڪنهن عهدي تي مقرر ڪجي.“ اهڙيءَ طرح منهنجي مقامي جو خاتمو ٿيو.

مون اتي جواب ڏنو ته ”مان ڏئي تعاليٰ جو شڪر گذار آهيان، جو منهنجو مقدمو ختم ٿيو. حڪومت جي آندي ملازمت جي باري ۾ مون کي هيءُ عرض ڪرڻو آهي ته مون کي ان جي ضرورت نه آهي. توهان ڪمپن پريڊيءَ کان قسم ڏئي پڇو ته مون ڪيتري بار پوڻ کان پوءِ ڊپٽي ڪليڪٽر جو عهدو شروع ۾ قبول ڪيو هو ۽ تنهن کان پوءِ به دوستن جي استدعا ۽ التماس تي ملازمت ۾ رهندو آيس. اٺن مهينن کان پوءِ، مون کي ٻڌايو ويو ته مون کي ٻه سؤ رپيا مهيني کان وڌيڪ تنخواه نه ملندي. منهنجي اهڙيءَ نوڪريءَ ڪرڻ جي مرضي نه اچي هئي ۽ نه هائي آهي، جا منهنجي عزت ۽ حيثيت جي مطابق نه هجي. مون سرڪار جي خدمت شريفائي طريقي سان ڪئي آهي. خدا جو شڪر آهي، جنهن مون کي دشمن بي دلسوز آڱ ۽ نجس نانگن جي زهر کان بچايو آهي. ۱۸۳۱ع کان وٺي مان انگريز سرڪار جي خدمت پئي ڪئي آهي ۽ انهن جي پاران اهم مهمون سرانجام پئي ڪيون اٿم ۽ هي سڀڪجهه

بنا معاوضي ۽ پنهنجي جان جو کي ۾ وجهي ڪيو اٿم. مان فقط چار سال اڳ اجورو وٺڻ قبول ڪيو هو ۽ توهان خانداني دفتر مان ڏٺو هوندو ته انهن چئن سالن ۾ مون کي جيڪا تنخواه ملي آهي، سا مون پنهنجن پراڻن نوڪرن ۽ ملازمن جي کاڌي خوراڪ تي خرچ ڪئي آهي ۽ ان جو ڪوبه حصو پنهنجي لاءِ نه رکيو هوم. مان توهان جو شڪر گذار آهيان جو سرڪار جي ٻئي ڪنهن علاقي ۾ ملازمت جي آڇ ڪئي اٿو. توهان هيءُ مشهور قصو ٻڌو هوندو ته پنجاب ۾ فريد نالي هڪ فقير رهندو هو. هو نهايت متقي ۽ خداپرست هو. هڪڙي ڏينهن هو گدرن جي واڙيءَ وٽان لنگهيو. ڏٺائين ته ڪنهن شخص گدرا کائي، کليون چٽي صاف ڪري، اڇلي ڇڏيون هيون. هو به ٽي کليون کڻي چٽڻ لڳو. انهيءَ وچ ۾ پوک جو مالڪ اچي نڪتو، ۽ هن کي جهلي چوڻ لڳو ته ”آخر اسان کي چور مليو، جنهن اسان جي واڙي پيلي ڇت ڪري ڇڏي هئي.“ اصل چور ته ڪڪ-پن ٿي ويا هئا، پر ڪڙميءَ ويچارِي فريد جي خوب مرمت ڪئي ويچارِي فريد صبر سان حيرت ۾ محو ٿي، سڀڪجهه ويٺي سٺو. جڏهن ڪڙميءَ جي دل ٺري ۽ بس ڪيائين، تڏهن فريد هنيان بيت، پنجابي زبان ۾ چيا:

”او فريد، ڪيئن مـزـو چڪيئي؟
توڪي ڪيڏو نه دڪ ۽ درد سهڻو پيو؟
جڏهن خالي چلڪي کائڻ تي موچڙا ٿا پون،
تڏهن خود گذري کائڻ واري کي ڇا نصيب ٿيندو!“

ائين چئي مان عدالت مان ٻاهر نڪري هليو ويس. مون کي اها اميد هئي ته هو هاڻي سمجهندا ته مون انگريز سرڪار جي خدمت هڪ ڏکڻي ۽ آزمائش جي وقت ايمانداريءَ ۽ وفاداريءَ سان ڪئي هئي، جنهن جي عيوض مون کي ڏکڻ ۽ سورن جو صلو مليو هو. فقط ان ڪري جو مون به سؤ رپيا ماهوار ڪجهه

وقت لاء قبول ڪيا هئا. هاڻي توهان ٻڌايو ته مون کي شڪايت جي لاء معقول سبب آهي يا نه؟

ڪلهوڙن جي زماني کان وٺي اسان جي گهر کي ذاتي ڪتب لاء، شراب ٺاهڻ ۽ ٻئي ۽ رڪن جي رعايت مليل هئي. اها رعايت قلات جي حڪومت به بند نه ڪئي هئي ۽ جڏهن ڪراچي ۽ ٽي مير نصير خان قبضو ڪيو هو، تڏهن ٽالپر گهراڻي جي پهرئين مير به انهيءَ رعايت جي تصديق ڪئي هئي ۽ چئن يارن (۱) جي جاء نشين به رعايت قائم رکي هئي. اسان وٽ سابق حڪومت جون سنڌون هيون، جن ۾ اڳ مليل رعايتن جي تصديق ٿيل هئي. صوبي جي فتح کان پوءِ مون سڀ سنڌون، ڪمپن پريڊي ۽ ڏيڪاريون، جنهن ٽالپرن جي سنڌ جا، پنهنجي دفتر لاء نقل ڪرائي، اصل تي صحيح ڪري، مهرون هڻي، منهنجي حوالي ڪئي. فتح کان پوءِ، سڄن سارن پنجن سالن تائين انهيءَ رعايت جو فائدو وٺي، پنهنجي ٻئيءَ ۾، پنهنجي ذاتي استعمال لاء شراب ٺاهيندا رهياسين. مٿين واقعي کان جلد پوءِ، جڏهن وڏي براهون کي انهيءَ ڳالهه جي خبر پئي، تڏهن ليفٽيننٽ مارشٽن کي لکيائين ته ”اها ٻئي هڪدم بند ڪراء.“ ليفٽيننٽ مارشٽن حڪم جي تعميل ڪئي. ٻئي ۽ سڀ برتن وغيره کڻائي ويو. مان اها ڳالهه ڪمپن پريڊيءَ جي ڏيان تي آندي ۽ هن براهون ڏي لکيو ته ”اها رعايت اڳين حڪومتن جي تحريرن جي بنياد تي ۽ سر چارلس نيپئر جي حڪمن جي صحيح معنيٰ مطابق، تصديق ڪئي وئي هئي.“ جواب ڏيڻوس ته ”ساري برٽش انڊيا (۲) ۾ اهڙيون رعايتون

-
- (۱) چئن يارن، ميرن جي چوڌاري، وڌيڪ ڏسو مقدمو.
 (۲) هندستان جي انتظاميه کان جي واقف آهن، اهي ڏسندا ته هن قسم جي رعايت هميشه لاء ڪنهن کي به ڏني وئي (ڏسو حاشيه صفحي ۲۰۳ تي)

ڪٿي به ۽ ڪنهن کي به نه ڏٺيون ويون آهن. اها توهان جي غلطي هئي، جو ايترو وقت هن خاندان کي انهيءَ رعايت جو فائدو وٺڻ ڏنو اٿو.“

منهنجيءَ نظر ۾ اها سهولت، جا ايتري جلدبازي ۽ سان بند ڪئي ويئي هئي، سا اسان جي خاندان کي هڪ نهايت قيمتي ۽ پوتر رعايت هئي. هڪ ته اها اسان کي قديم زماني کان مليل هئي، ٻيو ته اسان جي لاءِ شراب هڪ زندگيءَ جي اهم ضرورت هئي. پنهنجي ٻنيءَ ۾ شراب تيار ڪرڻ اسان به هو ۽ ڪم خرچ به. مون کي ڏاڍو ڏک ٿيو، پر ڇا ڪريان بيوس هوس.

انهن واقعن منهنجي دماغ ۾ فڪر پيدا ڪيا، جن جو اثر منهنجي صحت تي پيو. نتيجو اهو نڪتو جو سنبت ۱۸۰۵ [۱۸۴۹ع] ۾، مون کي هڪ اهڙي پُردرد ۽ خطرناڪ بيماري ٿي، جو اڳي ڪڏهن ڪانه هئي. روز ڪيترو خون ويندو هو ۽ مان بلڪل ڪمزور ٿي ويس. منهنجي بچڻ جي ڪنهن کي به اميد ڪانه ٿي هئي، پر خدا جل شانہ جا لک شڪرانا جو هڪ انگريز ڊاڪٽر، مسٽر رامسيءَ جي علاج مان فائدو ٿيو. مان اهڙو ضعيف ٿي ويو هوس، جو منهنجا دوست ۽ عزيز اميد لاهي ويٺا هئا. هڪڙي ڏينهن ته لپٽائي هٿ پير سڌا ڪرڻ ويٺا، پر منهنجو اندر آگاهه هو ۽ مون کي شلسترن جا گيان ياد اچڻ لڳا، ”پڳوت گيتا“ جا ٻول پيو ٻوليان. مطلب ته دل کي اهڙو ته آندڻ ۽ سرور اچي ويو جو مون کان ڪڏهن به ڪونه وسرندو. جڏهن ڪجهه طاقت آئي، تڏهن ڪئپٽن اسٽوئرنٽ (۱) جنهن جي

(آندل حاشيه صفحي ۲۰۲ تان)

سگهجي. ڪنهن وقت ان کي ضرور بند ڪرڻو پوي ها، البت مالڪ جي رضامندي سان، معاوضي ڏيڻ بعد. — مؤلف (۱) ڪئپٽن اسٽوئرنٽ، جيڪو پوءِ شڪارپور جو ڊپٽي ڪليڪٽر ٿيو هو.

مون سان هميشه همدردي هوندي هئي ۽ جنهن جو مان هميشه شڪر گذار
رهندس، مون کي پاڻ سان هوا بدلائڻ لاءِ ضلعي ۾ گشت تي
وٺي ويو. مان هن سان گهوڙا ٻاري ڏويڙن ۾ ويس، جتي هو
ڊپٽي ڪمشنر هو. ڏيڍ مهيني کان پوءِ آءُ ڪراچي موٽي آيس.
منهنجي صحت هاڻي گهڻو سڌري وئي هئي.

سر چارلس نيپئر، سنڌ مان روانو ٿي ويو. هن جي دؤر
۾ جي ظلم ۽ زبردستيون ٿيون، تن جو مان ذڪر ڪونه
ڪندس ۽ نه وري اهي عقوبتون، جيڪي مون سان ۽ منهنجن
عزيزن سان ڪيون ويون، تن کي ورجائيندس. سر چارلس نيپئر
خود هڪ سادو، نيڪدل ۽ ڌرم آتما شخص هو. هن جو قصور
فقط هيءُ هو ته هن کي پنهنجن قريبي ملازمن ۾ بيجا اعتقاد
هوندو هو ۽ انتظاميه جي معاملن ۾ فقط انهن جي ئي مشوري
تي هاندو هو.

باب ڏاڻون

مسٽر پرننگل - سر جارج ڪلارڪ سان ملاقات - ۱۸۵۱ع
۾ سر بارٽل جي آمد - هن جي نيڪدلي ۽ مقبوليت - ڏاڻونمل
جو پگهارن جي بقايا قبول ڪرڻ - عمر ۾ لاءِ جاگير وٺڻ کان
انڪار - هونجند جو ديهانت - فريئر جو عملو: بئرو ايلبس،
گبس ۽ گولڊسمڊ - سنڌي الف - بي جو ايجاد (نوٽ) - فريئر
سان ملاقات - فريئر جو ڪراچي ۽ ٻين شهرن ۾ ميونسپالٽيون
قائم ڪرڻ - ڍلن جو مڙهڻ - هڪڙي ڏيهي عرضدار جو فريئر
کي گهوڙي تان ڪيرائڻ ۽ فريئر جي برداشت - غدر جي
زمانن ۾ فريئر جي روش - عرب فوج ۾ رتي ڪري ڏيڻ لاءِ
ڏاڻونمل جو مشورو - غدارن کي قاسي.

سر چارلس نيپئر جي وڃڻ کان پوءِ، گورنر جو عهدو
منسوخ ڪيو ويو ۽ حڪومت جي سربراھ جو اڳيون عهدو
بدلائي، ”چيف ڪمشنر“ رکيو ويو. سر چارلس جي رواني ٿي
وڃڻ بعد، بسمئي کاتي جي سول سروس جي ملازم، مسٽر پرننگل
کي چيف ڪمشنر مقرر ڪيو ويو. هي صاحب سائيڪو ۽
شريف طبع هو. گهڻو نه ڳالهائيندو هو ۽ ڪم ڪرڻ جو ڏاڍو
شوق هوس. ائين پئي ڏسڻ ۾ آيو ته ڇڻ هو سر چارلس جي
انتظام جا ڌڪايل الا جهڙو آيو هو. انهن ڏينهن ۾ سر جارج ڪلارڪ (۱)

---

(۱) سر جارج رسيل ڪلارڪ، جي. سي. ايس. آءِ. ڪي. سي.
سي. بي. (۱۸۰۰ کان ۱۸۸۷ تائين)، اٺويهه صديءَ جي
(ڏسو حاشيه صفحي ۲۰۶ تي)

بمبئيءَ جو گورنر هو. مون هن کي پنهنجي باري ۾ هڪ عريضِي موڪلي، جنهن ۾ شروع کان وٺي پنهنجن خدمتن ۽ اذهن جي اجوري (جو مون کي مليو هو) جو تفصيلوار احوال ڏنو هو. انهيءَ وچ ۾، مسٽر پرنگل دؤري تي ويو، جتي هن اهڙي فضيلت ۽ اخلاق ڏيکاريو، جو ماڻهو هن جي تعريف مان ڀاڄن ٿي نه پيا. جڏهن دؤري تان موٽيو ته بمبئيءَ جو گورنر، جناب سر جارج ڪلارڪ، سنڌ ۾ تشریف فرما ٿيو. حضور اعليٰ کي مون سان ملڻ جو خيال هو، تنهنڪري هن ڪمشنر ڏي لکيو، جنهن وري ڪسٽمس جي ڪليڪٽر، مسٽر جان مئڪليڊ (۱) کي چيو ته مون کي اطلاع ڪري. مسٽر مئڪليڊ، منهنجيءَ جاءِ تي آيو ۽ آڏو هن سان گڏجي مسٽر پرنگل وٽ ويس. ڪمشنر کان تعارفي چئي وٺي، گورنر جي سيڪريٽريءَ، مسٽر فرينچ سان مليس. هن حضور اعليٰ کي اطلاع ڪيو ۽ مون کي ارشاد ٿيو ته منهنجي حضور سان خلاصي ملاقات ٿيندي. صاحب موصوف مون سان نهايت شفقت سان پيش آيو ۽ منهنجي عزت افزائي ڪيائين، جنهن لاءِ سندن مان شڪر گذار آهيان. اسان فارسيءَ ۾ گفتگو ڪئي، هو نهايت روانيءَ سان ۽ صحيح لهجي ۾ ڳالهائي سگهيو ٿي. مون ٻيو ڪوبه اهڙو يورپي ماڻهو نه ڏٺو آهي، جنهن کي فارسي زبان تي اهڙي دسترس هجي. مون کي هن جي ملاقات ۾ ڏاڍو مزو آيو. اسان جي ملاقات اڌ ڪلاڪ

(آندل حاشيه صفحي ۲۰۵ تان)

هندستاني منتظم ۾ سڀني کان زياده همت وارو ۽ قابل شخص هو. اپريل ۱۸۶۰ کان اپريل ۱۸۶۲ تائين، ٻيو دفعو، بمبئيءَ جو گورنر ٿيو هو.

(۱) مسٽر جان مئڪليڊ، ڪسٽمس جو ڪليڪٽر هو. ڪراچيءَ جو مکيه رستو، شهر کان صدر تائين، هن صاحب جي نالي سان سڏبو آهي.

هلي ۽ مان خوش ٿي گهر موٽيس. موڪلائڻ وقت مون حضور اعليٰ کان پڇيو ته ”منهنجي عريضي توهان کي پهتي آهي؟“ جواب ڏنائون ته ”هائو“. گورنر صاحب جن ڪراچي ۽ ۾ ڏهن بندرن ڏينهن جي قيام کان پوءِ واپس بمبئي ۽ موٽي ويا.

مسٽر پرنگل ڪل ڏيڍ سال سنڌ ۾ رهيو. انهيءَ عرصي ۾ هن پنهنجي رحمدل ۽ نيڪ طبع جي ڪري چڱو نالو ڪڍيو. هو بمبئيءَ جي رستي انگلنڊ ڏانهن روانو ٿي ويو ۽ هن جي جاءِ تي مسٽر فريئر (بعد ۾ سر بارٽل) سنڌ جو چيف ڪمشنر نامزد ٿيو. منهنجي نظر ۾ اهو خدا جو هڪ خاص ڪرم هو، جو هن پٺتي پيل صوبي جي قسمت جي واڳن سنڀالڻ لاءِ، فريئر جهڙي باڪمال ماڻهوءَ کي منتخب ڪيو ويو. هن جي خوش اخلاقيءَ ۽ مروت سڀني کي موهي ڇڏيو. هو عرضدارن جي هميشه حوصله افزائي ڪندو هو. هن جو آواز مٿو ۽ راحت بخش هو. جيڪو به هن سان ملندو هو، تنهن کان هو نهايت نرميءَ ۽ همدرديءَ سان حال احوال وٺندو هو. هندو مسلمان، غريب شاهوڪار، اعليٰ ادنيٰ، سڀ هن تي فدا هوندا هئا. هو گهوڙي تي چڙهي شهر مان لنگهندو هو ته ماڻهو خوشيءَ ۾ گدگد پيا ٿيندا هئا. هن جي نيڪ ڪارگدارين جي سرهاڻ ٿوري وقت ۾ ساري ملڪ ۾ پکڙجي ويئي؛ جتي وڃ اتي سڀڪنهن جي وات ۾ اها ڳالهه هوندي هئي ته اهڙو فرشته سیرت صاحبوڪ، ڪنهن ڪونه ڏٺو ۽ ٻڌو آهي. اها سنڌ جي لاءِ هڪ خدائي رحمت آهي جو سر چارلس جي دڪايل ظلم جي باهه کي وسائڻ لاءِ فريئر کي سنڌ جي حڪومت ڏني وئي آهي. سنڌ جي سرزمين، هن صاحب جي نظر هيٺ ڦٽي ڦٽي سرسبز ۽ شاداب ٿيندي (۱)

---

(۱) سر بارٽل ۽ هن جي ڪارگدارين جي مدح سرائي، فقط (ڏسو حاشيه صفحي ۲۰۸ تي)

سر جارج كلارك، منهنجي عريض ڪلاڪتي، سرڪار اعليٰ ڏانهن موڪلي هئي. هو سنڌ سان موٽڻ بعد، ٻه مهينا بمبئيءَ ۾ رهي، ولايت روانو ٿي ويو. حڪومت عاليءَ جو جواب سر جارج جي اسهڻ کان پوءِ پهتو. اهو جواب بمبئيءَ سرڪار، ڪمشنر ڏي موڪليو. ڪمشنر وري ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر ڪمپٽن پريڊيءَ (۱) ڏي لکيو ته مون کي ان جو اطلاع ڪري. خط ۾ لکيل هو ته ”هند- سرڪار ڪرم فرمائي، منهنجين خدمت جي عيوض مون کي هزار بگا عمر لاءِ جاگير عطا ڪرڻ فرمائي آهي.“ مون انهن شرطن تي جاگير قبول ڪرڻ کان نهايت مؤدبانہ نموني ۾ انڪار ڪيو. ڪمپٽن پريڊي کي، جو سنڌ جي زمين جي لياقت کان واقف هو، چيو ته جي مان فقط عمر لاءِ جاگير قبول ڪندس ته ماڻهو مون کي حقارت سان ڏسندا، منهنجو جواب ڪمشنر تائين پهچايو ويو، جنهن چيو ته جي

(آندل حاشيه صفحي ۲۰۷ تان)

هڪ مشرقي مبالغو نه آهي. تحقيق، سر بارٽل فرير سيٺ نائونمل کي خوب نوازيو. ٽن پڙهين لاءِ جاگير، پينشن ۽ سي. ايس. آءِ جو امتياز وٺي ڏنائينس. سيٺ کي سر بارٽل فرير جي دوستيءَ جو شرف به حاصل هو، پر سر بارٽل فرير يقيناً هندستان جي قابل ترين ۽ مخير ناظمن مان هڪ هو. ان ڳالهه ۾ ذري ماتر به وڌاءِ ڪونهي، ته سنڌ ۾ هو هردلعزيز هو. هو سنڌ ۾ ۱۸۵۱ع کان ۱۸۵۹ع تائين، ڪمشنر ٿي رهيو. هو سيٺ نائونمل تي مهربان هو ۽ سرچارلس نيپئر هن سان تحڪمانہ انداز ۾ پيش ايندو هو، جنهنڪري هن کي شڪرگذار ٿيڻ لاءِ خاص سبب هو. مؤلف (۱) ڪمپٽن ايڇ. ڊبليو. پريڊي، ڪراچيءَ جو پهريون ڪليڪٽر ۽ ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ هو. (ڏسو ضميمه ۱ جنهن ۾ هن نائونمل جي خدمتن جو اعتراف ڪيو آهي).

تنهنجي مرضي هجي ته مان جاگير جي بدران عمر ۾ پينشن لاءِ سفارش ڪريان. ان باري ۾ ڪيئن پريديءَ سان منهنجو وڏو بحث هليو ۽ آخر هو ان ڳالهه تي تيار ٿيو ته به سؤ رپيا ماهوار پينشن جي سفارش ڪندس. پر ٻن مهينن کان پوءِ مون کي ڪيئن پريديءَ جي معرفت اطلاع مليو ته سرڪار مون کي سؤ رپيا ماهوار پينشن ڏيڻ جو فيصلو ڪيو آهي. مون انهيءَ پينشن وٺڻ کان انڪار ڪيو ۽ چيم ته مون کي پهرين تجويز ٿيل پينشن ڏني وڃي. آخر ڊگهيءَ لڳڻ ۾ ۽ گهڻي بحث مباحثي کان پوءِ سرڪار مون کي سر چارلس نيپئر جي زماني کان، جڏهن مون کي ناحق معطل ڪيو هو، پينشن ڏيڻ جي منظوري ڏني، جا مون قبول ڪئي.

آءٌ دستور موافق، ڪابل، قندار، بخارا، هرات ۽ هندستان جي مختلف علائقن مان خبرون گهرائيندو هوس. پوءِ هڪ هڪ خبر جدا جدا ڪري ترتيب ڏئي، جدا جدا پنن تي سنڌيءَ ۾ لکي، وقت بوقت ڪيئن پريديءَ وٽ کڻي ويندو هوس. اتي مان خبرون پڙهندو ويندو هوس ۽ ڪيئن پريدي انهن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪندو ويندو هو ۽ پوءِ اهي ڪمشنر وٽ پهچائيندو هو. مان به ڪڏهن ڪڏهن ڪمشنر (سر بارٽل فريئر) سان ملندو هوس. هو هميشه مون کي خوش ڪري روانو ڪندو هو. هن جي ملاقات هميشه منهنجيءَ دل کي آندڙ ڏيندي هئي ۽ منهنجو حوصلو وڌائيندي ۽ همت افزائي ڪندي هئي. سنبت ۱۹۰۵ [۴۹-۱۸۴۸ع] ۾ منهنجو پيءُ، سين هوٽچنڊ هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري ويو. هن جي ڪريا ڪرم تي خانداني رواج مطابق گهڻو خرچ ڪيو ويو.

سنبت ۱۹۰۷ [۵۱-۱۸۵۰ع] ۾، منهنجي پوٽي عالمچند جي ماءُ ۽ منهنجي وڏي نهن هن جهان کان موڪلائي وئي. اسان جو پراڻو موروثي گهر، جتي منهنجي پيءُ جا ست ٽي پٽ گڏ رهندا هئا، سو اسان جي وڏندڙ ڪٽنب جي ضرورتن لاءِ ڪافي

نه هو، تنهنڪري سون ان جي ڀرسان پنهنجي لاءِ ۽ پنهنجن
 ٻارن لاءِ هڪ نئين جاءِ ٺهرائي. سنبت ۱۹۰۹ [۵۴-۱۸۵۳ع]
 جي سانوڻ مهيني ۾، اسان رواجي سائن سڳڻن کان پوءِ وڃي
 نئون گهر وسايو. ٻئي سال، ۱۹۱۰ [۵۵-۱۸۵۴ع] جي آڪٽو
 مهيني ۾، منهنجن ٻن پٽن، ٽيڪمڊاس ۽ ٿانورداس جون شاديون
 ڪيون ويون. شادمانا اٽڪل ڏيڍ مهينو هليا. مطلب ته چوڌاري
 عيش ۽ خوشي هئي.

ڪمشنر سر ٻارٽل فرير، هر سال سياري ۾ صوبي جو
 گشت ڪندو هو. هن پهرئين ئي دؤري ۾ محسوس ڪيو ته
 ملڪ ۽ ماڻهن جي حالت، ڀر واري پنتي پيل ۽ غير تربيت يافته
 ملڪ، بلوچستان کان ڪنهن به صورت ۾ بهتر نه آهي. هن
 ملڪ ۽ ماڻهن کي سڌارڻ پنهنجو ابتدائي فرض سمجهيو ۽ انهيءَ
 مقصد پوري ڪرڻ لاءِ جدوجهد شروع ڪري ڏنائين. هن نيڪ
 ڪم ۾ هن جي نائين مسٽر (بعد ۾ سر) بي. ايڇ. ايلس (۱)
 (هاڻي هندستان جي گورنر جنرل جي ڪائونسل جو ميمبر)، مسٽر
 جيمس گبس (۲) (بمبئيءَ جي هاءِ ڪورٽ جو جج گبس)، مسٽر
 ايم. جي. شا اسٽوئرت (۳) ۽ بعد ۾ ڪمپٽن (هاڻي جنرل) سر

(۱) سر بئروايلس، ڪي. سي. ايس. آءِ. بعد ۾، هو ۱۸۷۵ع
 کان ۱۸۸۵ع تائين سيڪريٽري آف اسٽيٽ فار انڊيا جي
 ڪائونسل جو ميمبر هو. هو اڻويهين صديءَ جي بمبئي
 ڪاتي جي ملازم ۾ اول سمجهيو ويندو هو.

(۲) مسٽر جيمس گبس، سي. ايس. آءِ. وائسراءِ ارل آف لٽن
 جي ڏينهن ۾ گورنر جنرل جي ڪائونسل جو ميمبر ٿيو،
 ٻن زمانو بدلتجي ويو هو، انهيءَ اضافي جي باوجود هن جي
 ناموس ۾ فرق ڪونه آيو.

(۳) مسٽر ايم. جي. شا اسٽوئرت، بمبئيءَ موٽي ويو ۽ ڪليڪٽر
 (ڏسو حاشيد صفحي ۲۱۱ تي)

ايف. جي. گولڊسمب (۱)، نهايت قابليت ۽ عقلمنديءَ سان هن جي مدد ڪئي. هي قابليت ۽ اخلاق جو اتفاق سنڌ جي اتهاسن ۾ هڪ خوش نصيب واقعو هو، جهڙو نه اڳي ڪڏهن ٿيو هو ۽ نه ان کان پوءِ ٿيو. سڀني جو واحد مقصد صوبي جي فلاح ۽ بهبودي هو. ڪمشنر جو روينيو نائب مسٽر ايلس، هڪڙو دورانديش ۽ هوشيار ماڻهو هو ۽ لاجواب حافظي جو مالڪ هو. هن پهرين لکيل لپي، يعني عربي-سنڌي الف-بي تيار ڪري سنڌ تي دائمي احسان ڪيو. ان کان اڳ سنڌ جي واپاري طبقي جي هندن کي هڪ آئيويٽا هوندي هئي، جا تمام ناقص غير مستقل ۽ مخصوص هئي. انهيءَ ڪري سڀڪنهن محسوس پئي ڪيو ته اهڙي ڪا لپي تيار ڪجي، جو عام ڪاروبار لاءِ

(آندل خاشيه صفحي ۲۱۰ تان)

ٿيو. هو سرڪار جو چيف سيڪريٽري به هو، پر جلد نوڪريءَ کان سبڪدوش ٿي ويو.

(۱) ميجر جنرل سر فريڊرڪ جان گولڊسمب، ڪي. سي. ايس. آءِ. سي. بي. (۱۸۱۸ع کان ۱۹۰۸ع)، سر بارٽل فرير جو قابل نائب، ڪيترا سال سنڌ جي سردارن ۽ جاگيردارن جي حقن جي جاچ پڙتال ۽ داخلائن ڪرڻ تي صرف ڪيائين. سنڌ ۾ تعليم جي پايي وجهڻ ۾ پڻ مدد ڪيائين. مڪران مان يورپين ٽيليوگراف جي تار کڻي وڃڻ لاءِ ڳالهائون ٻولهيون هلايائين ۽ ۱۸۶۵ع ۾ انڊو-يورپين ٽيليوگراف جو ڊائريڪٽر ٿيو. بعد ۾ ساري ايران ۾ تار لڳائڻ جي ڪم جي نظرداري ڪيائين. افغانستان ۽ ايران جي وچ ۾ جي سرحدي جهڳڙا هئا، تن جي نميري لاءِ چيف ڪمشنر مقرر ٿيو. ان کان پوءِ هن مصر ۽ ڪانگو ريلستن ۾ نمايان خدمت ادا ڪئي. هو مختلف زبانن جو وڏو ڄاڻو هو ۽ نهايت هردلعزيز هو. هن سر جيمس آئوٿرام جي سوانحنامي لکي هئي.

۽ گهڻي کان گهڻن ماڻهن جي ڪم اچي. اڄوڪي الد - بي، جا هاڻي صوبي ۾ عام رائج ٿي وئي آهي، ان کي متعين ڪرڻ ۽ شڪل ڏيڻ جو سهرو هن جي سر تي آهي. مسٽر ايلس جي مداحن کي معلوم هجي ته هن جي سنڌ جي تعليم ۾ دلچسپي، سنڌ ۾ رهڻ واري عرصي تائين ڪانه هئي، پر هن کي جڏهن به موقعو ملندو هو، تڏهن هو سنڌ جي خدمت ڪندو هو. هن سر بارٽل فرير سان اڳيئي موچارو ڪم ڪيو هو. ۱۸۶۹ع ۾، جڏهن هندو - سنڌي ڀاڻي وائڪن اڪرن کي سنڌ جي اسڪولن ۾ رائج ڪرڻ ۽ انهن ۾ ترميم ڪرڻ جو سوال زير بحث هو، تڏهن به هن ان معاملي ۾ گهڻي دلچسپي ورتي (۱) هئي. مسٽر

(۱) اها هڪ عجيب حقيقت آهي ته جيتوڻيڪ سنڌي هڪ سنسڪرت مان نڪتل پر جدا ڳالهه ۽ علحدي زبان آهي ۽ پروارن ملڪن ڪڇ ۽ مارواڙ جي ٻولين سان مشابيهت رکي ٿي، پر تنهن هوندي به انگريزن جي فتح کان اڳ، سنڌي زبان کي لکيل لپي ڪانه هوندي هئي. سنڌ جا هندو يعني واپاري طبقي جا ماڻهو هڪ بیدولي آئوينا ڪم آڻيندا هئا، جا ساڳئي شهر ۾ به يڪسان نه هوندي هئي، ۽ جيڪا پيا هندو به نه پڙهي سگهندا هئا، اها لپي ڪن اهڙن اڪرن سان ملندي هئي، جي هندستان ۾ هندو شاعڪار ۽ عام واپاري اڪثر هنديز لکڻ ۽ ليکن چوکن رکڻ جي ڪم آڻيندا هئا، پر ان ۾ ڪو لکيل ادب ڪونه هو ۽ وڏي ڳالهه ته ان جا سترهن مختلف نمونا هوندا هئا. سنڌ ۾ مسلمانن جي ڪثرت هئي، پر هنن مان ڪي ٿورا تربيت يافتہ ماڻهو لکي سگهندا هئا ۽ هو پنهنجي خط و ڪتابت لاءِ هميشه فارسي ڪم آڻيندا هئا. سڀ پڙهيل ۽ پينل ماڻهو فارسيءَ ۾ ڳالهائيندا ۽ لکندا هئا. سنڌي زبان، فارسي ۽ عربي لفظن (دسو حاشيه صفحي ۲۱۳ تي)

جيس گيس به پنهنجن ٻين دوستن وانگر هڪ تمام لائق شخص هو. هو خوش خلق ۽ سچار هو ۽ انصاف جي معاملي ۾ سڀڪو هن جي ساراهه ۽ واڪاڻ ڪندو هو. مسٽر ايم. جي. شا اسٽوٽ

(آندل حاشيه صفحي ۲۱۲ تان)

سان جهنگهي پئي آهي، تنهنڪري سر بئروائلس، سر بارٽل فرير جي ساڳي ۾ عوام ۽ خاص ڪري مسلمان لاءِ هڪ سنڌي لمبي، عربيءَ ۽ فارسيءَ جي بنياد تي عربي اکرن ۾ تيار ڪئي، جيڪا اڄ سرڪاري دفترن خواه روزمره جي ٻيءَ لکپڙهه ۾ مروج آهي. ڪجهه وقت کان پوءِ، وڌيڪ سڌارو ڪيو ويو، جيئن مٿي ڄاڻايل آهي. هندن لاءِ هڪ امري هندو - سنڌي لمبي تيار ڪئي ويئي، جيڪا واپاري طبقي جا سمورا ماڻهو پڙهي سگهن ۽ جا ديوناگري يا سنسڪرت اکرن مان نڪتل هئي. ۱۸۷۲-۷۳ع ۾، هندو - سنڌي چاپي جي ٽائپ تيار ڪرائي ويئي، جنهن تان اسڪولي ڪتاب چاپا ويا ۽ ڪيترا اسڪول کوليا ويا، جن ۾ اڳي واڌڪي - سنڌي سيڪاري ويندي هئي، پر ان جو ڪو خاطر خواه نتيجو ڪونه نڪتو. هينئر عربي - سنڌي لمبي عام سيڪاري ۽ ڪم آندي ويندي آهي ۽ هندو - سنڌي يا وڌڪي - سنڌي تقريباً غائب ٿي وئي آهي. ڪن ٿورن شهرن، جهڙوڪ شڪارپور ۾ اڃا تائين هندن جا واڌڪا - سنڌي اسڪول آهن. لوڪل ورڊن جي سڀني اسڪولن ۾ واڌڪي - سنڌيءَ جا اکر ۽ حرف زوريءَ سيڪاريا ويندا آهن، ته جيئن ننڍا ڪاتيدار ۽ سنڌي ڪڙمي ڳوٺ جي دڪاندارن جون وهيون ۽ بنديون ڏسي پنهنجو حساب - ڪتاب سمجهي سگهن. ۱۹۱۰ع کان وٺي انهن اکرن ۾ ڪو ڪتاب ڪونه ڇپيو ويو آهي. ڏسجي ٿو ته ڪتاب کان سواءِ، عربي - سنڌي پنهنجي لاءِ هڪ مستقل مقام قائم ڪيو آهي. - مؤلف

جو هڪ خاموش، نيڪ ۽ خوش اخلاق شخص هو، سو مسٽر ايلس سان گڏ روينيو نائب جي عهدي جا فرائض ادا ڪندو هو. ميجر گولڊسمڊ، عالم فاضل، خوش خلق، قياس وارو ۽ ٻين جهڙو اعليٰ حوصلو رکندڙ هو. هو ڪمشنر جي سياسي، تعليمي ۽ جاگير جي محڪمن ۾ وڏي مدد ڪندو هو. هنن جاگيرن (۱) جي کاتي ۾ ڪمشنر جي صلاح سان ڪيترا سڌارا ڪيا. جاگيرن جي کاتي جي تنظيم هن جي قابليت ۽ تحمل جي گواهه آهي. هن انهيءَ کاتي مان ڇڻ ته جهنگ صفا ڪري انتظاميه ۽ عام ماڻهن کي وڏو فائدو رسايو، پر هن جيڪا تعليم جي پرورش ڪئي، تنهن جي ڪري هن جي شخصيت جو نپو سنڌ تي هميشه رهندو. تعليم جو ٻوڏو پهريائين سر بارٽل فريئر لڳايو. سر بارٽل (مسٽر ايلس جي وڃڻ کان پوءِ) ۽ ميجر گولڊسمڊ ان کي پاڻي ڏئي، ان جي پرورش ڪئي. تعليم جو سرشتو ڪمشنر متعين ڪيو، تنهن کان پوءِ، صوبي جي مختلف شهرن ۾، هندستان جي جدا جدا شهرن مان تعليم يافته ماڻهن کي گهرائي انهن جي نگرانيءَ ۾ تعليم لاءِ اسڪول کوليا ويا. ڪيترا غريبن جا ٻار انهن اسڪولن ۾ تعليم وٺي وڃي وڏن سرڪاري عهدن تي چڙهيا ۽ پنهنجي حياتي سڦلي ڪيائون. ۱۸۵۳ع جي شروع ۾، ڪراچيءَ ۾ هڪ انگريزي اسڪول کوليو ويو. مون کي چيو ويو ته تون به پنهنجا ٻار اسڪول ۾ موڪل ته جيئن شهر جا ٻيا ماڻهو به توکي ڏسي، پنهنجا ٻار پڙهائين. مون پنهنجي ٻوٽي عالمچند (عالمول) کي خاندان جي ڏهن ٻين ٻارن سان گڏ اسڪول ۾ ويهاريو، جنهن کان پوءِ جلدئي اسڪول جي حاضريءَ ۾

(۱) جاگيرن جي حقن جي جاچ، وڏن جاگيردارن جي حقن ۽ هنن جي جاگيرن جون حدون مقرر ڪرڻ ۽ مووروثي جاگيرن جا شرط مقرر ڪرڻ، هڪ تمام پيچيدو معاملو هو. ان جي بستگي، سر بارٽل فريئر جو سڀ کان وڏو ڪارنامو هو.

وڏو واڌارو ٿيو.

ڪمشنر هر سال آڪٽوبر ۾، دؤري تي ويندو هو ۽ ڇاڇ پڙتال ڪري اپريل جي آخر ۾ موٽي ايندو هو. هن جون همدردانه نگاهون هر سال نيون نيون گهرجون محسوس ڪنديون هيون. هن جي فراخدل، انهن جي پوري ڪرڻ ۽ عام ماڻهن جي حالت سڌارڻ لاءِ نوان ذريعا سوچيندي هئي.

سر بارٽل فريئر جي ڏينهن ۾ جي مفيد ڪم سندس حڪم يا مشوري سان شروع ڪيا ويا، سي گهاٽائي کان ٻاهر آهن. هن مسافرن جي آسائش ۽ واپارين ۽ تاجرن جي سهولت لاءِ جبلن ۽ جهنگلن مان ڪشادا رستا ٺهرايا. شاهي رستن جي منزل منزل تي، ڌرمشالائن ٺهرائڻ جو حڪم ڏنائين ته جيئن مسافرن کي اونھاري جي گرميءَ ۽ سياري جي سرديءَ ۾ آرام ڪرڻ لاءِ اجهو ملي، ۽ اجنبِي مسافر ائين سمجهي ته ڄڻ آءٌ پنهنجي گهر آيو آهيان. رستن جي ٻنهي پاسن کان وڻ رکيائين ته جيئن هڪ ويران ملڪ مان سفر خوشگوار رهي ۽ رستن تي فرحت بخش چانو هجي. ملڪ کي خوبصورت بڻائڻ لاءِ باغ رٿيا ويا. ٿوري ئي عرصي ۾ ڪيترا باغ لڳي ويا. ماڻهن ۾ علم جي روشني ۽ ڦهلائڻ ۽ کين دنيا ۾ جيڪي وهي واپري پيو، تنهن کان واقف رکڻ لاءِ، سر بارٽل فريئر جي مشوري سان ۽ هن جي سرپرستيءَ ۾ ڪراچيءَ ۾ هڪ ڇاپخانو لڳايو ويو. ملڪ ۾ ڪجهه ڀڄڻ ۽ گهڙين ٺاهڻ جا ڪارخانا شروع ڪيا ويا ۽ ڪمشنر جي دلچسپي ڪري واپار وڌڻ لڳو. انهيءَ ڪري بمبئي، ڪلڪتي ۽ آگري مان ڪيترن همت وارن ماڻهن ڪراچيءَ ۾ اچي، صرافڪيون ۽ واپار جون ڪوٺيون ۽ سرايون کوليون. تجارت جي سهولتن، اندروني واپار، درآمد ۽ برآمد ۾ اضافو ڪيو. دنيا جي مختلف ملڪن جا جهاز ڪراچيءَ جي بندرگاهه تي نظر اچڻ لڳا. زمباده ۾ تيزي آئي ۽ ماڻهو پنهنجي موڙي آزادي سان ۽ وري وري سڙائي ٿي سگهيا. ٿوري وقت ۾ اهي ماڻهو، جن وٽ

فقط به - ٽي هزار رپيا هڙ ۾ هئا. سي لکن جا مالڪ ٿي ويا ۽ غريب ۽ مفلس ڏنڌن ملڪ ڪري آسودا ٿي پيا. ساڳئي وقت سر بارٽل فرير ملڪ جي اندروني وسيلن کي به ترقي ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي. ناري واه (۱) جي کاٽيءَ جو ڪم، جنهن ۾ وسيع ايراضي، ۾ خوشحاليءَ ۽ آسودگيءَ جي نعمت آندي، اهو هن جي زماني جو هڪ وڏو ڪارنامو آهي ۽ هن جي ئي ڏينهن ۾ شروع ڪيو ويو هو. ٿر جا ماڻهو، جن ڪڏهن پورو پيٽ پري به نه کاڌو هو، سي چئن آسودگيءَ جا خواب لهڻ لڳا (۲).

(۱) اڀرنديون نارو، سنڌو نديءَ جو پراڻو ڦٽل پيٽ هو. سر بارٽل فرير ڪرنل جان فائيف، آر. اي، جو سنڌ ۾ آبپاشيءَ جي جديد طريقي جو باني آهي، ان جي صلاح سان، سر بارٽل فرير روھڙيءَ جي ڀرسان، سنڌو نديءَ مان هڪ واه ڪيرائي، ناري جي پيٽ سان ڳنڍيو ۽ ان ۾ ايترو ته پاڻي وهڻ لڳو جو ٿرپارڪر ضلعي جا ريگستاني علاقا به آباد ٿيڻ لڳا. جڏهن مؤلف ڪمشنر هو، تڏهن ناري مان ”ڄامڙي“ نالي هڪ ٻيو واه، کوٽايو ويو هو. جو حيدرآباد ضلعي جي اوڀر ۽ ڏکڻ - اوڀر واري علاقي کي پاڻي ڏي ٿو. ساري هندستان ۾ انهن واهن کان وڌيڪ شاندار ۽ ڪامياب واه ڪونه آهن. - مؤلف

(۲) تعجب جي ڳالهه آهي ته سيٺ ناٿونمل کان سر بارٽل فرير جو سڀ کان وڏو ڪارنامو يعني سنڌ ۾ ريل جي شروعات وسري ويو آهي. ۱۰۵ ميل ڊگهي ريلوي لائين ڪراچيءَ کان سنڌو نديءَ وٽ ڪوٽڙيءَ تائين تيار ڪرڻي هئي ان لاءِ ڪوڏر جو پهريون لپو، سر بارٽل هنيو هو. ان جي ڪري سنڌو پنجاب سان، ريل جي رستي يا دريائي آڳوڻن وسيلي واپار ترقي ڪرڻ لڳو. سنڌ ۽ ان جي اتر - اولهه سرحد (ڏسو حاشيد صفحي ۲۱۷ تي)

انهن ڪارنامن ملڪ جو حليو بدلائي ڇڏيو ۽ سر ٻارٿل فرير جو نالو ڀر وارن ملڪن مارواڙ، ڪڇ ۽ راجپوتانا ۾ مشهور ٿي ويو ۽ ماڻهو هن جي تعريف جا راڳ ڳڻڻ لڳا. هن ملڪ ۾ ڪيترا سڌارا ڪيا، نيڪ ۽ ڇڱا ڪم ڪيا، ۽ غريبن تي خاص مهربان هوندو هو. انهن ڳالهين ڪري هن کي صوبي جي گهر گهر ۾ ماڻهو سڃاڻندا هئا. هن جو نالو سنڌ ۾ هميشه فخر ۽ پيار سان ياد ڪيو ويندو. سر ٻارٿل فرير جي تعريف سنڌين جي فقط زبان نه ڪندي هئي، پر هنن جو وار وار هن جا ڳو ڳاڻيندو هو ۽ شڪر جو اظهار ڪندو هو. سنڌ ۾ اهڙو امن امان ۽ آسودگي ڪڏهن ڪانه ڏني وئي هئي. ماسوئي جي بيتن ۾ هڪڙي پيشنگوئي هنن لفظن ۾ ڪيل آهي (۱).

(آندل حاشيه صفحي ۲۱۶ تان)

تي هن وقت ريل جي پٽن جو چار وچايل آهي، منهن ۾ به عاليشان پليون آهن. انهيءَ جي ابتدا ڪراچي - ڪوٽڙي واري پٽي سان ڪئي ويئي هئي. ان کان سواءِ، فرير جا ڪراچيءَ جي بندرگاهه کي سڌارڻ لاءِ ڪوشش ورتي هئي، تنهن جو به ذڪر ڪونه ڪيو اٿس.

(۱) ڄام تماچي، سنڌ جو مشهور حاڪم هو. چون ٿا ته ۱۳۸۰ع ڌاري، هن وٽ ست مهاڻا آيا، جن چيس ته اسان دعا ڦيڻ سان تنهنجي ملڪ جو هميشه لاءِ دفاع ڪنداسين. چون ٿا ته ڄام ستنئي جا سير ڪپرائي ڏڙن کان ڌار ڪرائي ڇڏيا، ان کان پوءِ هڪ هڪ سر، هڪ هڪ بيت چوندو ويو. انهن بيتن جون مختلف معنائون ڪڍيون ويون آهن. هت جن بيتن جو حوالو ڏنل آهي، تن جي باري ۾ ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته انهن ۾ ميرن جي شڪست (ڏسو حاشيه صفحي ۲۱۸ تي)

جيڪڏهن انهيءَ پيشنگوئيءَ مطابق سنڌ ڪو خوشحاليءَ جو دؤر ڏٺو ۽ ان باري ۾ خواهه ٻين اشارن جي باري ۾، پيشنگوئي صحيح نڪتي، ته اها خوشحالي، سنڌ جي ماڻهن کي سر ٻارڻل فرير جي ڏينهن ۾ ئي نصيب ٿي.

مان هفتي ۾ ٻه-ٽي دفعا ڪمشنر ۽ هن جي نائبين سان ملڻ ويندو هوس ۽ سڄي هفتي جون خبرون سر ٻارڻل فرير کي ٻڌائيندو هوس. آءٌ اهي خبرون دستور مطابق اڳواٽ جدا پني تي تفصيلوار لکي ڇڏيندو هوس. هڪڙي دفعي، اسان پاڻ ۾ ويٺي ڳالهائون ته ڇا ائين ته شهر ڏاڍو غليظ ٿي پيو آهي، هر هنڌ بدبوءِ پيشي اچي، منهنجو ارادو آهي ته شهر ۾ صفائيءَ جي انتظام لاءِ ميونسپلٽي ڪوليجي، گجرات ۾ احمدآباد جو شهر به ڪنهن زماني ۾ اهڙو ئي غليظ هوندو هو، پر پوءِ سرڪار ماڻهن جي مشوري سان ميونسپالٽي ڪائونسل ۾ گهڻي ۽ گهڻي هڪ هندريت وٽ جي برآمد تي هڪ آڻو ۽ ڇهه پايون محصول وڌو. ان کان پوءِ، ڪمشنرن جي ڪوششن سان شهر کي وڏو فائدو پهتو آهي ۽ شهر جي اڳوڻي صورت ئي بدلجي وئي آهي. جيڪڏهن ڪراچيءَ ۾ به ڪو اهڙو انتظام ڪجي ۽ هڪ هندريت وٽ گهڻي گهڻي ٿي ڇهن پئسن جو محصول وجهجي ته شهر کي گهڻو سڌاري سگهجي ٿو. مون وعدو ڪيو ته شهر جي ماڻهن سان ملي انهن کان اها رٿ قبول ڪرائيندس. مون گهر اچي ماڻهو گهرائي، هنن کان ڪمشنر جي تجويز منظور ڪرائي. ڪراچي ميونسپل ڪارپوريشن جي ابتدا انهيءَ ريت ٿي. پهرين ڪاروباري ڪمپنيءَ جا رڪن ڪمپنن ڀرپري روپيو ڪليڪٽر،

(آندل حاشيه صفحي ۲۱۷ تان)

۽ انگريزن جي فتح ڏانهن اشارو آهي. ان قصي ۽ پيشنگوئيءَ جو تفصيلوار احوال آنجهاني، سر رچرڊ برٽن، جي ڪتاب ”سنڌري وزير“ ۾ ڏنل آهي.

مسٽر جان مئڪليڊ ڪسٽمس جو سابق ڪليڪٽر ۽ مان هئاسون، اسان هر روز صبح جو شهر ۾ وڃي صفائيءَ جو انتظام ڪرائيندا هئاسون.

مهيني ٻن کان پوءِ مان ڪمشنر سان ملڻ ويس. مون کي ڏسي مرڪي چيائين ته ”تو کي آفرين آهي، جو ماڻهن کي ميونسپالٽيءَ جي محصول لاءِ گيهه نٿي محصول وجهڻ تي راضي ڪيو اٿي، پر ڪنڊ تي به محصول وجهڻ گهرجي. مون هندريٽ ويٽ تي چئن آنن جو محصول قبول ڪيو ۽ پوءِ شهر جي ماڻهن به ان جي منظوري ڏني. به مهينا گذري ويا ۽ آءٌ وري هڪ ڏينهن سر ٻارٽل فرير وٽ ويس. چيائين ”آن تي محصول وجهڻ کان سواءِ، گيهه ۽ ڪنڊ جي محصول مان مقصد حاصل ڪون ٿيندو.“ آخر اها رٿ به منظور ڪئي وئي ته ان جي ڪنڊيءَ تي به هڪ پئسو محصول وجهجي. آهستي آهستي ميونسپل جي آمدني وڌندي ويئي. آخر ميونسپالٽي زور وٺندي وئي ۽ ڪاروباري ڪميٽيون مقرر ڪيون ويون، ۽ پوءِ ميونسپل جو دفتر به کوليو ويو. بعد ۾ جڏهن ولانٽي سامان جهڙوڪ: شراب، عرق ۽ ٻين شين تي ميونسپل جو محصول منظور ڪيو ويو، ته ميونسپل جي آمدني به سال بسال وڌندي وئي. پهرئين سال ۾ آمدني ڇهه هزار رپيا، ٻئي ۾ اٺ هزار رپيا ۽ ٽئين سال وڌي وڃي ستاويهن هزار رپيا ٿي ان کان پوءِ ڪراچيءَ ۾ جيڪا غير آباد سرڪاري زمين پيل هئي، سر ٻارٽل فرير اها ميونسپالٽيءَ جي حوالي ڪئي ۽ ان جي وڪري (۱) مان ڪافي آمدني ٿي. جيئن جيئن ميونسپالٽيءَ جي آمدني وڌندي ويئي (هڪڙي سال ته وڃي چئن لکن تي پهتي هئي)، تيئن ميونسپالٽيءَ جو انتظام ۽ اثر به وڌندو ويو.

(۱) درحقيقت اها زمين ۱۸۷۴ع ۾، جڏهن سر فلپ ووڊ هائوس بمبئيءَ جو گورنر هو، تڏهن هند-سرڪار جي اجازت سان ڏني ويئي هئي. - مؤلف

اهڙيءَ طرح، ميونسپالٽيءَ جي فرائضن ۾ اضافو ٿيندو ويو. رٿائتي نموني رستن جو انتظام، انهن کي پڪو ڪرڻ ۽ شهرين کي پاڻي ڏيڻ جو ڪم، شهر جي صفائي، ماڻهن جي جان ۽ مال جي حفاظت ۽ سلامتيءَ لاءِ پوليس جو بددريست، مطلب ته انهن سڀني ڳالهين جو انتظام ڪيو ويو.

ساڳيءَ طرح، سنڌ جي ٻين شهرن ۾ به ميونسپالٽين جا اڍارا قائم ڪيا ويا، جن مان ماڻهن کي وڏا فائدا پهتا. اهي شهر جي ريگستان جي ٻوٽن ۽ وڻن وانگر پاڻيءَ کان سواءِ، ڪوماڻجي ويا هئا، سي ميونسپالٽين جي پرورش سان وري تازا توانا ۽ سرسبز ٿي ويا (۱).

سر بارٽل جو تقرر ۽ صوبي ۾ پير رکڻ، ملڪ لاءِ هڪ وڏي نعمت ثابت ٿي. هن جي دؤر ۾ واپار ۽ تجارت زور ورتو ۽ اهي ڪڏهن به گهائي ۾ نه ويا. ملڪ جي دولت ۾ اضافو ٿيو ۽ زراعت خواه آباديءَ چڱي ترقي ڪئي. ڪراچيءَ ۾ عرقوم ۽ مذهب جا ماڻهو ڏسڻ ۾ آيا. سر بارٽل فريئر جي حڪومت ۾ زمين جي ماليه ۾ پڻ اضافو ٿيو.

سر بارٽل فريئر جي خوش اخلاق ۽ تحمل سبب، سڀ ماڻهو سندس تعظيم ۽ تڪريم ڪندا هئا. هو هر عرضدار کي، اعليٰ هجي خواه ادنيٰ، پوري غور سان ٻڌندو هو. جن ماڻهن کي بيوقوفي سبب پنهنجا معاملا يا مسئلا سمجهه ۾ نه ايندا هئا، تن کي هو پاڻ سمجهائي، انهيءَ ڳالهه جو قائل ڪندو هو ته کيس اهڙن بيجا شڪايتن ڪرڻ جو ڪوبه سبب ڪونه آهي. سر بارٽل فريئر سان ٿورو وقت ڳالهائڻ کان پوءِ، ماڻهن جون

---

(۱) ڪراچيءَ جي ميونسپالٽي هاڻي هندستان جي وڏين ۽ مشهور ميونسپالٽين ۾ شمار ڪئي وڃي ٿي. ان جي پاڻيءَ جو انتظام ۽ ”شون“ جي طريقي سان گندي پاڻيءَ جو ڍڪيل نالين رستي نڪال جو سرشتو، قابل ذڪر آهن.

فرضي شڪايتون دور ٿي وينديون هيون، مگر قانون يا حڪومت جي دشمنن کي شينهن وانگر بيدردِي سان دٻائي هيسايو ويندو هو. هن جي لسان دائودي هئي، هو وڏين ذهني قوتن جو مالڪ هو. هن جي اخلاق سان گڏ، هن جي درياهم دلي ۽ تحمل ڄڻ سوني تي سهاڳو هئا. مثال ته گهڻائي آهن، پر هت هڪ لطيفو قلمبند ڪجي ٿو، جنهن مان هن جي صبر تحمل جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. نٿي جي هڪڙي ماڻهوءَ، اسستت ديواني ڪمشنر، مسٽر گبس وٽ هڪ دعوا داخل ڪئي هئي. انصاف جي تقاضا مطابق هن جي سموري طلب منظور نٿي ٿي سگهي. هن، جج کي ائوئنڊرٽ عرض معروض ڪري اهڙو ته تنگ ڪيو، جو آخر هن پنهنجن پٽيوالن کي حڪم ڏنو ته هن کي ويجهو اچڻ نه ڏيو. پر نٿيءَ دل ڪانه هاري. هن خود سر بارٽل فريئر سان ملڻ جي جرئت ڪئي. هڪڙي ڏينهن صبح جو هو سڌو گورنمينٽ هائوس ۾ هليو ويو ته جيئن ڪمشنر گهوڙي تي سیر ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪري، تيئن وڃي جهلبانس. هو پٽيوالن جي ڊپ کان صحن ۾ به نٿي وڃي سگهيو، سو دروازي وٽ پٿرن جي ٿنڀي جي پٺيان لڪي ويٺو، جتان ڪمشنر لڳهڻو هو. سر بارٽل روز مقرر وقت تي اڪيلو سیر لاءِ نڪري ويندو هو. هو جڏهن دروازي جي ويجهو آيو ته ڏٺائين ته هڪڙو ماڻهو ڳاڙهيءَ پگڙيءَ سان اچي چادر اوڙهيو ٻاهر ويٺو آهي. جڏهن اڳتي وڌيو ته اهو ماڻهو هڪدم اٿي ڪڙو ٿيو. گهوڙو اچي ڊپ ۾ ٿٺو ۽ سوار ڪري پيو. گورنمينٽ هائوس جا ماڻهو مالڪ جي هيءَ حالت ڏسي پڇندا آيا. سر بارٽل فريئر جي هڪڙي تنگ کي چڱيون رهڙون آيون، پر هن واڳون هٿن مان نه ڇڏيون هيون ۽ همت ڪري وري زين تي چڙهي ويٺو. ويچاري ماڻهوءَ جو ان وقت ڇا حال ٿيو هوندو؟ سو پڙهندڙ خود سمجهي سگهن ٿا. هن جي منهن جو پٺو لهي ويو ۽ دل ڌڙڪڻ لڳس. سر بارٽل ان وقت ڇا ڪيو، جو هن کي خوف ۾ ڏڪندو

ڏسي پاڻ وٽ ڪوٺيائين، ۽ تمام نرميءَ سان چيائينس ته ”بابا تون چورن وانگي ڇو هتي لڪو بيلو آهين؟ ڏس، تو پاڻ کي به خفي ۾ وڌو ٿي ۽ منهنجي چنگهه به ضربجي پئي.“ هن جواب ڏنس ته ”سائين گبس صاحب پٽيوالن کي چئي ڇڏيو آهي ته مون کي بنگلي جي ويجهو اچڻ نه ڏين. مان پٽيوالن جي ڊپ کان هتي لڪو بيلو آهيان ته جيئن توهان جي اڳيان شڪايت ڪرڻ جو موقعو ملي.“ سر بارٽل پٽيوالن کي چيو ته ”هن کي تڙي نه ڪڍو، جيڪڏهن مسٽر گبس سان ملڻ چاهي ٿو ته هن وٽ وٺي وڃوس. غريب ڊپ جو ماريو، ٻڏو ٻڏو ٿي ويو، پر گورنر جا همدرديءَ وارا لفظ ٻڌي پيٽ ۾ ساڙ پيس. هيءُ معمولي واقعو ڪيتري نه عظمت ٿو ظاهر ڪري. سنڌين جي دلين تي عظيم ۽ اعليٰ ڪردار وارن ماڻهن جا اهڙا ڪم اثر ڪندا آهن ۽ سنڌي، سر بارٽل فريئر کي محبت ۽ پيار سان هميشه ياد ڪندا رهندا. سنڌ ۾ عام چوڻي آهي ته اهڙو صاحبجوڪ نه آيو ۽ نه ڪڏهن ايندو.

سنت ۱۹۱۳ [۵۷-۱۸۵۶ع] ۾، انگريزن لکنو (۱) تي قبضو ڪيو. بس، پوءِ ته ڄڻ ته اشاري جي دير هئي. ساري هندستان ۾ خوفناڪ باهم وڇڙي ويئي. لکنو جي ماڻهن بلوو ڪيو ۽ بنگال جي پلٽڻ، جنهن جي همدردي لکنو وارن سان هئي، تنهن به بغاوت شروع ڪري ڏني. نانا صاحب (۲)، جڙ پاڻ کي مشهور باجيراو جي اولاد مان ڪوٺائيندو هو، سو به وڃي غدارن سان شامل ٿيو ۽ ڪانپور جي ڀرسان انگريزن خلاف لڙائيءَ جا سانباها ڪرڻ لڳو. دعويٰءَ جي پوڙهو شهنشاهه جو ان وقت انگريزن جي رحم و ڪرم تي رهندو هو ۽ چڱي ڇوڪري پيشن ڪندو هو، تنهن پنهنجن هم مذهب غدار ڀائرن جو ساٿ

---

(۱) اشارو آهي فيبروري ۱۸۵۶ع ۾، اوڌ تي قبضي ڏانهن.
(۲) نانا صاحب، پوني جي آخري پيشوا، باجيراو جو پٽ هو.

ڏٺو. لکنو کان دهليءَ تائين قتل ۽ غارتگيريءَ جو هڪ دل ڏهڪائيندڙ منظر هو. ڪانپور جي ڀرسان انگريزن جو چانوٺيءَ تي حملو ڪيو ويو ۽ ڪيترا انگريز، زالن ۽ ٻارن سميت، غدارن جي هٿ چڙهيا. اهڙيءَ طرح، دهليءَ ۾ به ڪيترا انگريز قيد ٿيا. وحشي غدارن، قيدين سان ڪلور ڪري ڇڏيا. غدر ۾ جا رتوڇاڻ ۽ ماڻهن سان عقوبتون ٿيون، تن جي بيان ڪرڻ کان قلم قاصر آهي. مان هن وقت به تصور ٿو ڪريان ته دل دهليجو وڃي ٿي. هندستان ۾ جيڪي وهيو واپريو پئي، تنهن جون ڳالههون ٻڌي عام ماڻهن خيال ڪيو ته انگريزن جي حڪومت جو اجهو ٿو خاتمو ٿئي.

انهيءَ ڏکئي ۽ آزمائش جي وقت ۾ سر بارٽل فرير جيڪو صبر، فڪر، دقيقه سنجي ۽ حوصلو ڏيکاريو، تنهن جي جيتري واکاڻ ڪجي اوتري گهٽ آهي. هندستان ۾ انگريزن جي طاقت کي جيڪو حطرو هو، تنهن کي منهن ڏيڻ لاءِ نه تڪليف جو خيال ڪيائين نه خرچ جو. دستور موافق آءٌ سر بارٽل کي خبرون پهچائيندو ايندو هوس. آءٌ پنهنجن پرائڻ خانداني گماشتن جي معرفت جوڌپور، جيسلمر، پالي، راجپوتانا ۽ پنجاب جي مختلف شهرن مان خبرون گهرائي، سڌو بنا ڪنهن شرط شرط جي، ڪمشنر جي حوالي ڪندو هوس. مون کي ڪنهن به وقت، رات هجي يا ڏينهن گورنمينٽ هائوس ۾ وڃي، ڪمشنر سان ملڻ جي اجازت هوندي هئي. آءٌ ڏسندو هوس ته هو هميشه لڪڻ ۾ مشغول هوندو هو. انهيءَ خطري جي زماني ۾ هو روز دفتر ۾ ڪلاڪ ڪن وڃي ويهندو هو. ان وقت جهنڊو مٿان پيو لهرائيندو ۽ ڏيکاريڻدو هو ته صاحب گهر ۾ موجود آهي. پوءِ هو پنهنجي خانگي ڪمري ۾ وڃي ويهندو هو ۽ سڄو ڏينهن پنهنجا تاثرات قلمبند ڪرڻ، حڪمن هدايتن جاري ڪرڻ ۾ صرف ڪندو هو. انهن ڏينهن ۾ هو ورلي گهوڙي تي سير ڪرڻ ويندو هو. هو اڪثر بنگلي جي مٿان

هڪ ڪمري ۾ وڃي خلوت گزين ٿيندو هو، جتي ڪن ٿورن ماڻهن کي هن سان ملاقات ڪرڻ جي اجازت هوندي هئي. منهنجي لاءِ دربان کي خاص هدايت ڪئي هئائين ته هو جنهن به وقت اچي، ان وقت اندر پهچايوس. مان هڪڙي ڏينهن ٻين بجي ڏينهن جو هن وٽ ويٺو هوس ته بئار ٿي هن جو ڪافو کڻي آيو. سربارٽل فريئر مون تي خاص مهربان هوندو هو، ڪجهه بيحجاب به. منهنجي روبرو تڪلف نه ڪندو هو. هن پنهنجو ڪانو فقط اڌ بسڪوٽ مڙي سان کاڌو، ۽ ٻه-ٽي قطرا برانڊيءَ جا ڀٽائين. مون کي ڪجهه تعجب ٿيو ته جيڪڏهن هي معمولي ڪاڌو کائيندو ته هيڏو لکڙهه جو ڪم ڪيئن ڪري سگهندو؟ مون چيو مانس ته توهان کي جيترو پنهنجو خيال ڪرڻ کپي، اوترو خيال نٿا ڪريو. هن نهايت بي-تڪلفيءَ سان جواب ڏنو ته مون کان واعبي ئي کاڌو کائڻ نٿو اچهي. رات جو به ميز تي نالي گڻائڻ لاءِ ويهندو آهيان. ان ڏينهن سر بارٽل فريئر جيڪي منهنجي سامهون کاڌو، ان مان مون اندازو لڳايو ته هو چوويهن ڪلاڪن ۾ پنجن ٽولن کان وڌيڪ خوراڪ نٿو کائي. هن کي فرض ادائيءَ جو ايترو ته فڪر آندو هو ۽ ايترو خطرو ٿي محسوس ڪيائين، جو انهن کي منهن ڏيڻ لاءِ هروقت نديرون سوچيندي سوچيندي بک نه هلي وئي هيس، پر آرام به ڪٿل هوس. رات جو به-ٽي ڪلاڪ جهڙي تهڙي ننڊ ڪندو هو. مون گهڻي انگريز ۽ يورپي ماڻهو اعليٰ صفتن جا مالڪ ڏٺا، پر بارٽل فريئر جو تحمل، دوراندوشي، شناخت ۽ حوصلو، جيڪو هن انهيءَ ڏکڻي ۽ آزمائش جي وقت ڏيکاريو، تنهن جو مثال ملڻ مشڪل آهي.

مون کي ڊپ هو ته بغاوت سبب، سرڪار جي مسلمان سپاهين تي اعتبار ڪونه ڪيو ويندو، ڇاڪاڻ ته هندستان جي غدر، هڪ ”جهاد“ جي صورت اختيار ڪئي هئي. مون هڪڙي ڏينهن سر بارٽل فريئر کي لکيو ته ”جيڪڏهن اوهان جي مرضي هجي ته مان زنجبار ۽ آفريڪا کان ٻه-چار هزار ماڻهو وٺي اچان؟“

ڇاڪاڻ ته هو تعصبي نه آهن ۽ ساڳئي وقت هو بهادر، ايماندار ۽ وفادار سپاهي آهن. آءٌ ٽن هزارن کان چار هزار ماڻهو، ٻن-ٽن مهينن ۾ آڻي سگهان ٿو، بشرطيڪ سرڪار هڪ آگبوت منهنجي حوالي ڪري، ڇو ته سڙهن وارا جهاز سفر ۾ گهڻو وقت وٺندا.“ سر بارٽل فرير منهنجي سرجوشي ڏسي خوش ٿيو ۽ چيائين ته مان ان باري ۾ بمبئي سرڪار سان لکپڙهه ڪندس ۽ اتان جواب اچي ته پوءِ توکي وڌيڪ هدايتون ڏيندس.

انهيءَ وچ ۾ ڪراچيءَ جي ديسي پيادن جي پلٽڻ، جنهن ۾ گهڻا اوڏ، لکنو ۽ دهليءَ جا رهاڪو هئا، تن مان اڪثر جوان بغاوت جون رٿون رٿڻ لڳا، پر انگريز سرڪار جو ستارو زور هو. سر بارٽل فرير جي احتياط ۽ تدبير کي آفرين آهي. هن کي غدارن جون رٿون ۽ منصوبا، جيڪي گججهه ڳوهه ۾ ٿي رهيا هئا، ۽ جن کي فقط عمل ۾ آڻڻ جي دير هئي، معلوم ٿي ويا. اوچتو غدارن تي چڙهائي ڪري هنن کي پڪڙيو ويو ۽ کين جوڳي سزا ڏني وئي - ڪن کي ڦاسيءَ تي لٽڪايو ويو، ڪن کي توڻ سان اڏايو ويو ۽ باقي ٻين کي قيد جي سزا ڏني وئي. الله تعاليٰ جو شڪر آهي، جو دهليءَ ۽ هندستان جي ٻين شهرن ۾ غدر جو (۱) جلد خاتمو ڪيو ويو. سر بارٽل فرير

(۱) غدر کي مغلوب ڪرڻ کان پوءِ، سر جان لارنس هند-سرڪار ڏي لکيو ته جن عملدارن نمايان خدمتون ڪيون آهن، انهن مان سنڌ جي ڪمشنر، مسٽر ايڇ. بي. اي. فرير جا احسان ڪڏهن به نٿا وساري سگهجن. هي عملدار شروع کان آخر تائين - غدر جي ابتدا کان آخرين فتح تائين، پنجاب جي حڪومت جي، اهڙي مدد ڪندو رهيو جنهن ته انهن جو ملازم هو. هن جي اٽڪ ڪوششن سان بمبئيءَ جي پهرين توبخاني جي پلٽڻ، پوري وقت تي ملتان پهچي (ڏسو حاشيه صفحي ۲۲۶ تي)

جي دهليءَ ۾ موڪليل مدد، فساد جي باهه وسائڻ ۾ ڪافي مدد ڪئي. دهليءَ جي ٻوڙهي شهنشاھه کي قيد ڪيو ويو، ۾ هن جا پٽ ڀڄي ويا. شرارت جي مڪيه بانين کي جوڳي سزا ڏني ويئي؛ ڪن کي ڦاسيءَ تي چاڙهيو ويو، ڪن کي توب جي منهن ۾ ڏنو ويو ۽ ڪن کي قيد جي سزا ڏني وئي. هر هنڌ غدر کي وڏيءَ طاقت سان ڪچليو ويو ۽ وري امن امان قائم ڪيو ويو. سنڌ ۾ مخفي طرح باريڪ جاچ ڪرائي ويئي ته ڪٿي فساد جو بچ ته ڪونه ٻوڪيو ويو آهي، پر ڏٺيءَ جي مهربانيءَ سان سڀ سک هو. سر ٻارٽل فرير، صوبي جي دفاع لاءِ جيڪو انتظام ڪيو هو، سو سرڪار وٽ عزت لائق هو.

(آندل حاشيه صفحي ۲۲۵ تان)

وئي. هن پنجاب جي مدد لاءِ پهريائين، پهرين بلوچ پلٽڻ ۽ پوءِ ٻي بلوچ پلٽڻ سنڌ مان موڪلي. چيف ڪمشنر جو خيال آهي ته هندستان ۾ ٻيو ڪو اهڙو عملدار نه آهي، جنهن ايتري محنت ڪري سرڪار تي احسان ڪيو هجي.

باب ڏهون

فريئر جي سنڌ کان موڪلاڻي - هند - سرڪار جو نائونمل لاءِ دائمي جاگير ۽ ٽن پيڙهين لاءِ پينشن جي سفارش قبول ڪرڻ - نائونمل جو ڪليڪٽر جي پسند ڪيل زمين قبول ڪرڻ - عالومل جي شادي - فريئر جو بمبئيءَ جو گورنر مقرر ٿيڻ - نائونمل کي ڪوٽ - گورنمنٽ هائوس ۾ تقريب - پور گهاٽ ريلوي جو افتتاح - دکن جي تيرٿن جي ياترا - نائونمل کي سي. ايس. آءِ جو خطاب ملڻ - نائونمل جي اعزاز ۾ ڪمشنر جي درٻار - فريئر جي ڪراچيءَ ۾ درٻار ۽ نائونمل کي پنهنجن هٿن سان سي. ايس. آءِ جي تمغي سان نوازش - عالومل کي فريئر جي هٿن تي بي. اي جي سنڌ ملڻ - نائونمل جي معلومات جا ذريعا - پوين کي نصيحت - خاتمو.

سنبت ۱۹۱۴ [۵۸-۱۸۵۷ع] ۾، منهنجو ڀاءُ پريتمداس گذاري ويو. ساڳئي سال جي بڊراپڪ مهيني ۾ مون کي دل ۾ خيال آيو ته مون پنهنجي جواني ۱۸۳۱ع کان وٺي اٽڪ سرجوشيءَ سان انگريز سرڪار جي بيلهي ۾ گذاري آهي، بيش ٻها ۽ اهر خدمت ادا ڪرڻ جي ڪوشش پئي ڪئي اٿم ۽ منهنجو سمورو وقت سرڪار لاءِ وقت ٿيل هو، جنهنڪري انهيءَ عرصي ۾ منهنجا ڏندا ڌاريون رلي ويا ۽ مون اهو سمورو وقت گهران خرچ ڪري، پنهنجي خانگي عملي سان سرڪار جي خدمت ڪئي آهي، مون کي ان مان ڪهڙو فائدو ٿيو آهي؟ انهيءَ تڪليف جو مون کي ڪهڙو عيوض مليو آهي؟ اهو خيال ڏاڍو دکدائڪ هو، ۽ منهنجي دل هڪدم ڀرجي اُٿي. آءٌ ان وقت

سڌو سر ٻارٽل فریئر ڏانهن ویس. هو سمجھي ویو ته هنن جي دل تي ڪو بار آهي. صحت جي باري ۾ سوال ڪيائين، چيومانس ته ”مون سرڪار لاءِ ڇا نه ڪيو آهي، پاٽنجر، آئوٽرام، ۽ نيپئر جي ڏينهن ۾ مون نهايت مشڪل ۽ صبرآزما خدمتون انجام ڏنيون آهن. مان سمجھان ٿو ته سرڪار مون کي بلڪل وساري ڇڏيو آهي. آئوٽرام ۽ نيپئر جي ڏينهن ۾ مون جيڪي خدمتون ڪيون هيون، تن جي عيوض مون کي ڏک ۽ رنج کان سواءِ ٻيو ڪجهه به هٿ حاصل ڪونه ٿيو آهي. شايد منهنجون خدمتون سرڪار جي ڌيان تي ڪونه آنديون ويون آهن، نه ته جيڪر مون تي سهرڻائيءَ جي نظر ضرور ڪئي وڃي ها. ائين چوندي، مون ان وقت ٿڌو ساهه ڀريو. سر ٻارٽل محسوس ڪيو ته مون سان ڪافي زيادتي ڪئي وئي آهي. چيومانس ته هاڻي پيرسن ٿيو آهيان، ڪجهه ڪري به نٿو سگهان. منهنجي جوانيءَ واري ڄمار سرڪار جي ئي خدمت ۾ گذري آهي. منهنجون اڳوڻيون واپاري ڪوٺيون ۽ وهنوار ٻين جي هٿن ۾ اچي ويا آهن. هاڻي مون کي دنيا ۾ وري نئين سر حياتي شروع ڪرڻي پوندي. سر ٻارٽل منهنجي عرض کي نهايت لطف ۽ ڪرم سان ٻڌو ۽ دلاسو ڏيندي چيائين ته مون کي تنهنجي سموري خبر آهي، تون مون کي ياد آهين. مون تنهنجي لاءِ ”راءُ بهادر“ جي خطاب ۽ سن رپين ماهوار پالڪي (۱) لاءِ، وظيفي جي سفارش ڪرڻ وارو آهيان. مون هن جو شڪريو ادا ڪيو ۽ چيومانس ته ”راءُ بهادر“ جو لقب ۽ پالڪيءَ جو معاوضو ته منهنجي خواب و خيال ۾ به نه هئا.“

ٿوري وقت کان پوءِ، سر ٻارٽل فریئر ڪلڪتي ۾، هند-

(۱) اڳئين زماني ۾ پالڪيءَ ۽ ڏولي بردارن لاءِ ڪجهه وظيفو ڏيڻ، ڏيهي رياستن ۾ هڪ خاص اعزاز جو طريقو هوندو هو. بعضي بعضي انگريز به ان جو استعمال ڪندا هئا.

سرڪار جي ڪائونسل جو ميمبر مقرر ٿيو. سنڌ جي ماڻهن کي جڏهن خبر پيئي ته سندن پيارو حاڪم جلد وڃڻ وارو آهي، تڏهن کين ڏاڍو ڏک ٿيو. جيئن جيئن هن جي موڪلاڻيءَ جو ڏينهن ويجهو ايندو ويو، تيئن سنڌ جا سڀ وڏا ماڻهو، مير خواه بيا، هن جي تعظيم ۽ جدائيءَ تي افسوس جي اظهار ڪرڻ لاءِ ڪراچيءَ ۾ گڏ ٿيا. ڪراچيءَ جي ماڻهن سر بارٽل فرير جي شان ۾ اهڙي ته ڀرتڪلف ضيافت جو انتظام ڪيو، جو ڪراچيءَ ۾ اهڙو انتظام اڳي ڪڏهن ڪونه ٿيو هو. سر بارٽل فرير کي هڪ سينگاريل تخت تي ويهاريو ويو هو، جو خاص هن موقعي لاءِ تيار ڪرايو ويو هو. آءٌ تقريب ۾ سڄو وقت ساڻ هوسانس. هن جي پيشانيءَ تي صاف لکيو پيو هو، ته مڙس اڃا به اوج کي رسندو. تقريب اهڙي شاندار هئي، جو ان جو بيان ڪرڻ مشڪل آهي. انهيءَ ضيافت جي اهميت فقط اهي ئي محسوس ڪري سگهن ٿا، جي ان ۾ شريڪ ٿيا هئا. ڪراچيءَ جا يورپي مرد ۽ زالون ان موقعي تي وڏي تعداد ۾ حاضر هئا. اهو موقعو ماڻهن کي ڪڏهن به ڪونه وسرندو.

سر بارٽل فرير کان پوءِ سنڌ جي حڪومت بمبئيءَ جي سول سروس جي جي. ڊي. انويرارٽيءَ جي حوالي ڪئي ويئي. ميجر ايف. جي. گولڊسمڊ، مسٽر جي. ڊي. انويرارٽيءَ جو فرسٽ اسسٽنٽ ڪمشنر رهيو. نئون ڪمشنر فرمڊل، نهايت شريف طبع ۽ تعريف جي لائق هو.

ٻن-ٽن مهينن کان پوءِ، سنڌ جي ڪمشنر کي، بمبئي سرڪار جي معرفت، هند-سرڪار جو فيصلو پهتو، جنهن ۾ منهنجي لاءِ به سؤ رپيا ماهوار پينشن (۱)، ٽن پيڙهين لاءِ مقرر

---

(۱) انهن رعايتن جي سفارش، فرير اڪٽوبر ۱۸۵۹ع ۾، سنڌ ۾ پنهنجي عهدي کي خيرباد چوڻ کان ٿورا ڏينهن اڳ (ڏسو حاشيه صفحي ۲۳۰ تي)

ڪئي ويئي هئي. ان کان سواءِ، منهنجي لاءِ انعام طور دائمي جاگير به منظور ڪئي ويئي هئي. مون کي اجازت ڏني ويئي ته سنڌ ۾ ڪٿي به اهڙي زمين پسند ڪريان، جنهن جي سالياني پيدائش ٻارهن سؤ روپين کان مٿي نه هجي. انهيءَ اطلاع ملڻ کان پوءِ، سنڌ جي ڪمشنر مون کي گهرائي، سرڪار جي نيڪ ارادي کان واقف ڪيو. مون احوال ٻڌي، خدا جو شڪر ڪيو ۽ انگريز سرڪار جا احسان مڃي. ڪمشنر مون کي خاص طرح چيو ته توکي ٽن ضلعن ۾ ڪٿي به زمين انتخاب ڪرڻ جو حق آهي.

ان وقت جي ڪليڪٽر، ميجر ڊسٽرولي، مون کي گهرائي هند-سرڪار جي فيصلي جو نقل هٿ ۾ ڏئي پڇيو ته ”زمين ڪٿي پسند ڪندين؟“ چيومانس ته ”مون کي ڪراچي ضلعي جو سيوهڻ تعلقو پسند آهي.“ پوءِ چيائين ته ”ڪهڙو مڪان ڪپم؟“ ان بعد پاڻ ٽي ڪرم فرمائي صلاح ڏنائين ته ”جي غير آباد زمين پسند ڪندين ته جاگير جي وڌيڪ ايراضي ملندڻ، جنهن مان اڳتي هلي خرچ ۽ سڌاري سان، وڌيڪ پيدائش ٿيندڙ.“

(آندل حاشيہ صفحي ۲۲۹ تان)

ڪئي هئي ۽ بمبئيءَ جي سرڪار ان جي تائيد ڪئي هئي. فريئر عين ان وقت ڪلڪتي ۾ هند-سرڪار جي ميمبر جي حيثيت ۾ پهتو ۽ لاشڪ منهنجي دوست جي ان وقت سفارش ڪئي هونداي.

هندستان جي نظر ۾ ڪنهن به ”دائمي بخشش“ جو لفظ سڀ کان زياده قيمتي سمجهيو ويندو آهي، مالي فائدي لاءِ نه، پر ان لاءِ ته اهو خادم جي نالي ۽ خدمت جي يادگيري هميشه لاءِ قائم رکندو. جهڙيءَ طرح انگلستان ۾ ”ميئر“ جو خطاب عهديدار يادگيري هميشه لاءِ قائم رکندو آهي. — مؤلف

مون چيومانس ته ”مون کي وقت ڏي ته سيوهڻ تعلقي ۾ وڃي مختلف مڪان روبرو ڏسي، جاگير جي لاءِ زمين پسند ڪريان.“

ڪليڪٽر جي اجازت ملڻ تي مان سيوهڻ وڃي گهيرو سب ڊويزن ۾ ٽي مڪان، (۱) سسني، (۲) گميوت ۽ (۳) ڪرو پسند ڪيا، ۽ ٻڌايم ته انهن مان ڪوبه مڪان مون کي ڏنو وڃي. پوءِ ڪراچي ۽ اچي، ڊسٽروليءَ کي پنهنجي انتخاب کان واقف ڪيم. هن ورائيو ته سرڪار جي اندازي موجب انهن مڪانن ۾ توکي ٿوري ايراضي ملندي، بهتر ٿيندو ته ڪا غير آباد زمين پسند ڪر.

چيومانس ته مون کي پيٽي ڪهي ۽ تون مون کي ڪيتي ٿو مڙهڻ گهرين، جنهن لاءِ سارو سال محنت ۽ ڪشالو ڪرڻو پوندو ۽ مون کي هن عمر ۾ گهر کان گهڻو وقت دور رهڻو پوندو.“

ان تي وڏو بحث هليو. آخر ڪليڪٽر چيو ته ”سيوهڻ تعلقي ۾ دري ديرو ديهه قبول ڪر، جنهن جي سرڪاري رڪارڊ مطابق ۱۰۴۵۶ بگا ايراضي آهي.“ چيومانس ته ”ان مان سرڪار کي سال ۾ ڪيتري پيدائش ٿيندي آهي؟“ چيائين ته ”سرڪار جي پيدائش جو حصو سراسري پنجن يا چئن سون رپين کان وڌيڪ نه هوندو آهي، پر جيڪڏهن سڌاري تي خرچ ڪبو ته زمين مان وڌيڪ پيدائش ۽ آمدني ٿيندي.“ مون اها تجويز قبول ڪانه ڪئي. اهڙيءَ طرح بحث مباحثي ۾ وقت گذرندو ويو ۽ سڄا سارا چار مهينا گذري ويا. آخر سنڌ جي ڪمشنر، ڪليڪٽر کان پڇيو ته هن معاملي ۾ ڪهڙا قدم کنيا ويا آهن؟

ڪليڪٽر مون کي گهرائي پاڻ سان ڪمشنر وٽ وٺي ويو. سيجر (هاڻي جنرل گولڊسمت) ملاقات وقت حاضر هو، جڏهن ڪليڪٽر، ڪمشنر کي چيو ته ”مون صلاح ڏني اٿمانس ته ديهه دري ديرو ۾ جاگير وٺي، پر هي ان تي راضي نه آهي.“ مون ڪمشنر کي دري ديرو جي باري ۾ پنهنجا اعتراض ٻڌايا. چيومانس ته ”ان جو وڏو حصو غير آباد ۽ بنجر آهي، ان کي آباد ڪرڻ تي وڏو خرچ ۽ تڪليف ڪرڻي پوندي. تنهن کان

سواء ان تر جا زميندار به ڏڏي آهن.“ پر ڪمشنر زور ڀريو ته اها ديهه قبول ڪر، انهيءَ زمين ۾ خدا برڪت وجهندو ۽ عاليشان درخت پيدا ٿيندا، جن جي ٿارين مان سونا سڀوا پيا لٽڪندا. ڪمشنر جي انهيءَ دعا مون تي ڏاڍو اثر ڪيو. چيو مانس ته ”چڱو، جي اوهان جي مرضي آهي ته مان دري ڏيري جي ديهه تي قبول ڪندس.“ اهڙيءَ ريت دري ڏيري جي ديهه مون کي دائمي جاگير ۾ ملي، جنهن جون حدون سيٽلمينٽ ۽ سروي ڊپارٽمينٽ جي رڪارڊ ۾ ڏيکاريل هيون. اهي حدون هن طرح آهن: اوڀر طرف سنڌوندي، ڏکڻ ۾ ڪرمپور جو ڳوٺ، اولهه ۾ ٿلنيءَ جو ڳوٺ ۽ اتر ۾ بلاولپور جو ڳوٺ. ان تي ڪمشنر مون کي سنڌ ڏيڻ فرمائي ۽ ڪليڪٽر بيا ضروري ڪاغذ مهيا ڪري ڏنا.

سنڌ وٺڻ کان پوءِ آءٌ پنهنجي ننڍي پٽ ٿانورداس کي وٺي دري ڏيري ويس. مون اڳي دري ڏيرو ڪڏهن ڪونه ڏٺو هو. زمين جو معائنو ڪيم ته ساري غير آباد ۽ جهنگ ٿي جهنگ هئي. زميندار بلڪل نڪما هئا. هو فقط ايتري آبادي ڪندا هئا، جنهن مان سندن ڍورن جو ۽ پنهنجو گذران ٿي سگهندو هو. مون هنن جي حوصله افزائي ڪئي ۽ کين محنت ۽ ايمانداريءَ سان پورهئي ڪرڻ جي ترغيب ڏني. ازان سواءِ، مون کين تقابون لوڻگيون ۽ ٻيا انعام وغيره به ڏنا. انهيءَ همت افزائي هوندي به پهرئين سال ۾ جاگير جي ڪل پيدائش پنج سؤ رپيا ٿي. پهرئين سال آءٌ چار مهينا جاگير تي رهيس ۽ منهنجو خرچ آمدنيءَ کان گهڻو ڪجهه وڌيڪ ٿي ويو هو؛ ڇاڪاڻ ته عام ماڻهن کان سواءِ جوهيءَ، ڪاڇي (۱) ۽ ٻين هنڌن جا سردار ۽ معزز ماڻهو مون سان ملڻ ايندا هئا ۽ ملڪ جي دستور مطابق انهن

---

(۱) جوهي تعلقو ۽ ڪاڇو، سيوهڻ تعلقي جي اتر - اولهه ۾، وسيع خشڪ ايراضيون آهن.

سڀني جي مهمانن-وازي ڪرڻي پوندي هئي. اپريل ۾ جڏهن گرمي شروع ٿي، تڏهن مان ڪراچيءَ موٽي آيس ۽ ٻئي سال وڏي پٽ ٽيڪمڊاس کي ساڻ وٺي ويس. وري ٻه پنج- ڇهه مهينا جاگير تي رهيس، ۽ ڪل اٺ سؤ رپيا حاصل ٿيون. ان جي مقابلي ۾ گهڻو ئي خرچ ٿيو. گرمي شروع ٿي ته اڳي وانگر ڪراچيءَ موٽي آيس. ان کان پوءِ پنهنجي پٽ ٿانورداس کي آباديءَ جي نظرداريءَ لاءِ سال ۾ نوَ مهينا جاگير تي رهائيندو هوس. زميندار، تقاوي (۱) خرچ ڪري ڇڏيندا هئا ۽ ڪڏهن به موٽائڻ جي نه ڪندا هئا ۽ هر دفعي اجايا سجايا بهانا ڪندا هئا. انهن بيوقوفن کي پنهنجي پٽ جو خيال به نه هوندو هو ۽ آباديءَ ڏانهن پورو ڌيان ڪين ڏيندا هئا.

انهن ڏينهن ۾ منهنجي ڀوٽي، عالمچند (عالومل)، بمبئيءَ يونيورسٽيءَ مان مئٽرڪ پاس ڪئي ۽ هن کي ميجر گولڊسمڊ جي صلاح سان، ڪاليج ۾ اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ بمبئيءَ موڪليو ويو. جي. ڊي. انويرارڻي کي، جنهن سنڌ تي صلح سانت سان حڪومت ڪئي هئي، بمبئيءَ ۾ گورنر جي ڪاؤنسل جو ميمبر ڪيو ويو ۽ هن جي جاءِ تي مسٽر سيموئل مئسنفيلڊ سنڌ جو ڪمشنر مقرر ٿيو. مسٽر موٽر کي مسٽر مئسنفيلڊ جو روپنيو نائب نامزد ڪيو ويو.

سنبت ۱۹۱۹ [۶۲-۱۸۶۲ع] ۾، عالمچند جي حيدرآباد ۾ شادي ٿيڻي هئي، تنهنڪري هن کي سنڌ ڏانهن موٽڻو پيو. هن کي چار مهينا ترسڻو پيو، جنهن کان پوءِ هو ڀڙهڻ لاءِ بمبئيءَ موٽي ويو.

انهن ڏينهن ۾، سر ٻارٽل فرير کي بمبئيءَ جو گورنر نامزد ڪيو ويو، جنهنڪري سنڌ جي گهر گهر ۾ خوشي ملهائي

---

(۱) ٻچ ۽ آن وغيره جي خريداريءَ لاءِ روڪ پيشگي، جا فصل لهڻ تي واپس ڪئي ويندي آهي.

وئي. جڏهن مون کي معلوم ٿيو ته سر بارٽل فرير بمبئي ۽ ڀٽو آهي، تڏهن مون کيس مبارڪبادي ۽ جو خط موڪليو ۽ لکومانس ته ”اسان جي بمبئي ۽ ۾ ڪيترين پيڙهين کان ڪوئي هوندي هئي، پر اسان مان ڪوبه ڪڏهن اتي ڪونه ويو هو. منهنجي ڏاڍي مرضي آهي ته مان روبرو اچي حضورا علي جا نياز حاصل ڪريان. سر بارٽل فرير ڪرم فرمائي جواب ڏنو ته ”بمبئي ڏسڻ جهڙو شهر آهي ۽ توکي ضرور هتي اچڻ کپي. مان توکي شهر جون سڀ مشهور جايون ڏيکاريندس.“ ۽ ڇنڊ ان وقت بمبئي ۽ ڪاليج ۾ پڙهندو هو. مون ٻين ماڻهن کي به پنهنجي اچڻ جو اطلاع ڏنو. منهنجي رهائش لاءِ ڇيپوڙي ۾، سو رڻي ماهوار مسواڙ تي، هڪ جدا جاءِ ورتي. مان ڪراچي کان اگبوت ۾ روانو ٿيس ۽ سن ڪلاڪن جي سفر کان پوءِ، بمبئي ۽ ڀٽس. مون کي بمبئي ڏاڍي وئي ۽ سر بارٽل فرير سان ٻن ملي خوش ٿيس. آءٌ بمبئي ۽ ۾ سر بارٽل فرير سان ٻئي-ٽئين ڏينهن ملڻ ويندو هوس، ۽ هروقت سندس پرائيويت سيڪريٽري مسٽر آرٿر (وڏو)، مون کي شفقت سان پيش ايندو هو، جنهن لاءِ مان هن جو شڪر گذار آهيان. شهر جي گهڻن وڏن ماڻهن سون کي ملاقات جو شرف بخشيو، جهڙوڪ: سر جمشيد جي جيجمياڻي بشرونيت، واڙيا خاندان جو جڳناٿ شنڪر سين ۽ ڪيترا ٻيا. مان به هنن وٽ ملاقات لاءِ وٽس ۽ سندن دوستيءَ جو شرف حاصل ڪيم. سنڌي ته روز مون سان ملڻ ايندا هئا. انهن کان سواءِ، پور بندر ۽ مانڊويءَ جي دوستن جا مٿ مائٽ دوست ۽ گماشتا به ايندا هئا.

تنهن کان پوءِ جلدئي ليڊي فرير کي يورپ وڃڻو هو ۽ هن جي خير سان آسهن کان اڳ گورنمينٽ هائوس ۾ الوداعي تقريب ڪئي وئي. دعوتناما شام جو اٺن يا ساڍي اٺين بجي لاءِ موڪليا ويا. هن موقعي تي حاضر ٿيڻ لاءِ مون کي حڪم ڪيو ويو. مان حڪم مطابق تقريب ۾ شامل ٿيس. گورنمينٽ

هاٿوس جي هڪ خوشنما ۽ روشن ڪمري ۾، ڪيتريون ئي حسين ۽ خوشپوش يورپي زالون ۽ مرد اچي ڪٺا ٿيا هئا. انهن کان سواءِ ڏهه-ٻارهن ڊيسي ماڻهو به هئا. سر ٻارٽل فرير ۽ ليڊي صاحب پاڻ مهمانن جو ڏاڪڻ ٿي، گول ڪمري جي در وٽ، استقبال ٿي ڪيو. مجلس ڪجهه هندستاني رنگروپ اختيار ڪيو ۽ مون کي اڳين زماني جي هندستان جي بادشاهن جي بادگيري دل ۾ تري آئي، جي اهڙي قسم جون مجلسون ڪندا هئا.

انهن ڏينهن ۾ ڪجهه جا اڪهه چوٽ چڙهي ويا هئا، بمبئيءَ جي ماڻهن کي وڏا فائدا ٿيا هئا. شهر دولت سان ٿي ڦاٿو. پوني (۱) نائين سڌو الهندي گهاٽن مان، ريل جو رستو ٺاهيو ويو هو. رستو جبلن جي وچان هو، جنهنڪري ويهن کان وڌيڪ سرنگون هيون ويون هيون. اهو منصوبو ان وقت مڪمل ٿي چڪو هو ۽ ريل آمدورفت لاءِ ڪلڻي هئي. انهيءَ سلسلي ۾ به هڪ افتتاحي تقريب جو انتظام ڪيو ويو هو. اها تقريب سرنگن جي پاسي، ڪنڊالا جي هيٺان لنڊلڻي اسٽيشن وٽ ٿيڻي هئي. جلبي جي صدارت، جناب گورنر صاحب جن کي ڪوڻي هئي. مون کي به دعوت هئي. چنانچ مان پنهنجي پوٽي سان گڏجي اوڏانهن ويس. اسان باٽڪلا اسٽيشن تان ريل گاڏيءَ ۾ روانا ٿياسين. رستي ۾ ڪيترين سرنگن مان لنگهڻو پيو. آفرين آهي

(۱) پورگهاٽ، ڪونڪن جي هيٺاهين ۽ ايراضيءَ کان وٺي دکن ميداني علاقي تائين، هڪ انجنيري فن جو ڪمال ڏيکاريل آهي. ريل پندرهن ميلن ۾، الهندي گهاٽن جي ڏاکڻن جبلن مٿان ٽپي، ۱۸۰۰ فوٽ مٿي چڙهي وڃي ٿي. جي. آءِ. پي ريلوي جي هيءَ شاخ، بمبئيءَ کي پوني سان ملائي ٿي، جتان حيدرآباد، مدراس ۽ هندستان جي ٻين شهرن ڏي وڃي سگهجي ٿو. — مؤلف

انهن ماڻهن جي هنر ۽ تحمل ڪي، جن اهو ڪارنامو رڻي ان کي عملي جامو پهرايو آهي. لنڍلائي ۾ گهڻائي ماڻهو اچي گڏ ٿيا هئا. يورپي خواجه ديسي ماڻهن لاءِ سٺو انتظام ڪيو ويو هو. تقريب ختم ٿيڻ کان پوءِ اسان رات جو ڏهين بجي بمبئيءَ موٽي آياسين.

مئي مهيني ۾، سر بارٽل، قيام لاءِ پوني ويو. ان کان اڳ مان هن کان ناسڪ جي تيرٿن ڏسڻ جي اجازت ورتي هئي. آءٌ ناسڪ کان ٽرمبڪ (۱) ويس، جتي مهاديو جو مندر آهي. ٽرمبڪ ۾ تلاءُ جي مٿان هڪ ٽڪري آهي، جنهن مان گوداوري ندي نڪري ٿي. مون خيال ڪيو ته گوداوريءَ جو منهن ڏسان، تنهنڪري ست سؤ ڏاڪا، جي هڪ ڌرم آتما هندوءَ جي خرچ تي ٽڪر ٽاڪي ٺاهيا ويا هئا، چڙهي، وڃي اها جاءِ ڏسڻ، جتان پاڻي ٿپو ٿپو ٿي نڪري ٿو. اتي جبل ۾ هڪ گانءَ جي صورت اُڪريل آهي، جنهن مان پاڻي وهي ٿو. مان ٽرمبڪ کان موٽي ناسڪ آيس ۽ اتان پنڊيرپور جي رستي پوني ويس. پنڊيرپور به انهيءَ طرف جو هڪ مشهور تيرٿ آهي. مون پوني جو سڄو شهر گهمي ڏٺو ۽ پاروتيءَ (۲) جي مندر ۾ پڻ ويس. ڪنهن

- (۱) ٽرمبڪ ۽ پنڊيرپور، بمبئيءَ کاتي ۾ سڀ کان وڌيڪ مشهور ياتراڻو آهن. ٽرمبڪ، گوداوريءَ جو سرچشمو آهي، جيئن گنگوتردوار گنگانديءَ جا سرچشما آهن. تنهن کان سواءِ، اتي مهاديو جو مندر به آهي. پنڊيرپور ۾ وتوبا ديوتا جو بت آهي، جو مرهٽن جي ساري ملڪ ۾ مشهور آهي. ٽرمبڪ جو ميلو ٻارهن سالن ۾ هڪ دفعو لڳندو آهي. پنڊيرپور ۾ هر سال ٽي ميلا لڳندا آهن. — مؤلف
- (۲) پاروتي، پوني جي ٻاهران، پيشوائن جو خاص مندر آهي. آخر واري پيشوا، مندر جي ورائندي مان ڪرڪيءَ جي (ڏسو حاشيه صفحي ۲۳۷ تي)

وقت پونو هڪ مشهور شهر هوندو هو، پر هن وقت ان جي ڌٻڻيل حالت هئي. سيريپور تائين سڌو ريل جو رستو ڪونه آهي. ريل گاڏي اسان کي ڪورلاپور ۾ لائون، جتان اسان گهوڙا ڪري پنڊيرپور وياسين. هن جاءِ تي وتوبا ديوتا جو آستانو آهي، جنهن جي هيٺان چندرپاڳ ندي وهي ٿي. مان چار ڏينهن پنڊيرپور ۾ رهي پوني موٽي آيس، جتي معلوم ٿيسو ته گورنر صاحب جن مهاڀليشور ويا آهن. تنهنڪري صاحب بهادر ڏي خط لکيم ته چؤماسو جلد شروع ٿيڻ وارو آهي ۽ مون کي هاڻي سنڌ ڏانهن موٽڻ گپي. پوءِ مان بمبئي ۽ موٽي آيس، جتان چئن ڏينهن کان پوءِ ڪراچي ۽ روانو ٿي ويس. موت تي سفر تمام اهم جو هو. سارو وقت طوفان هو ۽ سمنڊ ڏاڍو ٽڪو هو، پر خدا جو شڪر آهي، جو مان ٽن ڏينهن کان پوءِ صحيح سلامت ڪراچي ۽ پهتس. مون کي بمبئي ۾ ڏاڍو مزو آيو. سر بارٽل فرير صاحب مون تي ڏاڍو مهربان هو.

سن ۱۸۶۶ع ۾، مسٽر مئسفيلڊ ڪمشنر، موڪل ٿي بمبئي ۽ روانو ٿي ويو ۽ هن جي جاءِ تي مسٽر رابرٽن عارضي ڪمشنر مقرر ٿيو. ٻن مهينن کان پوءِ، خبر آئي ته انگلنڊ ۽ هندستان جي ملڪه، هندستان جي راجائن ۽ نوابن ۽ حڪومت جي ٻين لائق ماڻهن لاءِ هڪ نئون اعزاز مقرر ڪيو آهي. انهيءَ اعزاز جو نالو هو ”موسٽ ايگزيٽيڊ آرڊر آف دي ستار آف انڊيا“ (هندستان جي ستاري جو ممتاز ترين اعزاز) ٻڌڻ ۾ آيو ٿي ته انهيءَ اعزاز لاءِ منهنجو نالو پڻ تجويز ڪيو ويو هو. مون کي جڏهن اها خبر پئي، تڏهن مون سرڪار نامدار جو

(آندل حاشيه صفحي ۲۳۶ تان)

لڙائي ڏني هئي. لڙائيءَ کان پوءِ هن کي تخت تان دستبردار ٿيڻو پيو هو.

شڪرائو ادا ڪيو، جنهن مون کي انهيءَ اعليٰ اعزاز جي لائق سمجهيو هو. بمبئي سرڪار وٽان، سنڌ جي ڪمشنر وٽ اهڙو اطلاع سرڪاري طور پهچايو ويو ۽ هن هڪ درٻار ڪوٺائي، جتي منهنجن ٽيهن سالن جي خدمتن جو اعتراف ڪري، مون کي ملڪه معظمه جي طرفان هندستان جي ستاري جي اعزاز سان نوازيو ويو (۱). اهڙيءَ طرح، ساريءَ سنڌ منهنجو اعزاز ڏسي، سرڪار نامدار جي بينظير انصاف کي ساراهيو.

۱۸۶۶ع جي آخر ۽ ۱۸۶۷ع جي اول ۾، سر بارٽل فرير سنڌ کي پنهنجي تشریف آوريءَ جو شرف بخشيو. جيئن هن جي ارادي جي خبر پئي، تيئن سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ مان سڀ معزز ماڻهو، سردار ۽ اير، صاحب موصوف کي سندن شان مطابق آجيان ڪرڻ لاءِ اچي ڪراچيءَ ۾ گڏ ٿيا. آءٌ حضور اعليٰ سان گڏجي ڏاڍو خوش ٿيس. جلدئي سر بارٽل فرير مون کي ”ستاره-هند“ جو اعليٰ ترين تمغو ۽ اعزاز ڏيڻ لاءِ فرير هال ۾ درٻار ڪوٺائي. فرير هال کي خاص نموني سان سينگاريو ويو هو. فرير جي اچڻ کان اڳ، سارو هال ماڻهن سان ڀر ٿي ويو هو. هن جي پهچڻ جو اطلاع بگل باجن، دهلن دمانن ۽ توبن جي سلاميءَ سان ڪيو ويو. گورنر صاحب هال ۾ پير پاتو ته حاضرين سڀ اٿي بيٺا. هن جي ويهڻ کان پوءِ، مون کي تخت وٽ وٺي ويا، جنهن جي هڪ پاسي کان بمبئي سرڪار جو سيڪريٽري، ايف. ايس. چيمپئن، ٻئي پاسي کان ڪراچيءَ جو ڪليڪٽر، ميجر (هائي ڪرنل) لامبرٽ بيٺا هئا. گورنر صاحب اٿي بيٺي مون ڏانهن مخاطب ٿي انگريزيءَ ۾ تقرير ڪئي. تقرير کان پوءِ مون کي ملڪه صاحبه جي سنڌ، ڪيمخاب جي گهوٽيءَ ۾، ۽ اعزازي تمغو ڏيڻ فرمايو. تمغو هيرن سان چٽيل ستارو آهي، جنهن جي هيٺان ملڪه جي تصوير ٽنگيل

آهي. مان پاڻ کي سرڪار جو ايڏو ته مشڪور ۽ ممنون محسوس ڪيو، جو مون کي پنهنجي احساسن کي لفظي تشڪيل ڏيڻ جي طاقت ٿي ڪانه رهي. مون مختصر لفظن ۾، سنڌي ۽ ۾، ملڪه صاحبه جي حڪومت جي انصاف جي تعريف ڪئي، ۽ چاڻايم ته ان جي روشنائِي، سچ وانگر دور دراز ملڪن کي منور ڪري ٿي.

مون هندستان ۽ يورپ جي جهونين ۽ نين حڪومتن جا اتهاس پڙهيا ۽ پتا آھن. منهنجي خيال ۾ برٽش حڪومت جهڙي بخير، دوراندیش حڪومت ڪڏهن ڪانه ڦٽي ٿي آهي، جا هر شخص کي سندس خدمتن جو صلہ ڏيڻ لاءِ تيار آهي. ان بعد سر بارٽل فرير صاحب، ڪراچي ۽ کان حيدرآباد روانو ٿيو، جتي ٻن دربار ڪرائي هيس. ٻن ڏينهن کان پوءِ، هو واپس موٽي آيو، جو کيس بمبئي يونيورسٽي جي سالياني جلسي ۾ سندن ڏيڻ لاءِ صدارت ڪرائي هئي. منهنجو پوئو عالمچند، بي. اي جي امتحان ۾ ڪامياب ٿيو هو. يونيورسٽي جي امتحان ۾ هن کي سنڌ ڏني وئي هئي. اها سنڌ سر بارٽل فرير صاحب پنهنجن مبارڪ هٿن سان کيس ڏني هئي. حقيقت ۾ سر بارٽل فرير ۽ جنرل سر ايف. جی گولڊسميٿ هين جي تعليم جا ذميدار آهن. ان کان پوءِ جلد ئي عالمچند سنڌ ۾ موٽي آيو.

۱۸۶۷ع جي مئي مهيني ۾، مسٽر مئسفيلڊ بمبئي جي گورنر جي ڪائونسل جو ميمبر مقرر ٿيو. سر وليئم ميرڊويڊر کي مستقل طور ڪمشنر مقرر ڪيو ويو ۽ مسٽر هيولاڪ چهن مهينن کان پوءِ سنڌ ڇڏي ويو.

انهيءَ وچ ۾ سر بارٽل فرير جي عهدي جو مدو ختم ٿيو ۽ صاحب موصوف هندستان جي ساحل کي خيرباد چئي، انگلستان روانو ٿي ويو، جتي هو ڪائونسل آف انڊيا جو ميمبر مقرر ٿيو. ان کان پوءِ بمبئي جي حڪومت جون واڳون سرسيه سمورفزجيرلڊ کي ڏنيون ويون. نئون گورنر ۱۸۶۷ع جي

آخر ۾، سنڌ ۾ تشريف فرما ٿيو ۽ ڪراچيءَ ۾ هڪ دربار ڪيائين، جتي مان به حاضر هوس.

سنت ۱۹۲۵ جي اسو مهيني مطابق ۸- آڪٽوبر ۱۸۶۸ع ۾، عالمچند کي پٽ ڄائو، جنهن جو نالو حشمتراء رکيو ويو. سنت ۱۹۲۷ جي مانگهه مهيني، مطابق جنوري ۱۸۷۱ع ۾، آءٌ پنهنجي ڀائٽي، آتمارام جي پٽ، فتحچند جي شاديءَ ۾ حيدرآباد ويس. شادي ڏاڍي ڌام ڌوم سان ٿي. اسان مهيني کان پوءِ حيدرآباد موٽي آياسين.

سنت ۱۹۱۷ جي چيٽ مهيني برابر مارچ ۱۸۷۱ع ۾ ٽيڪمڊاس کي ٻيو پٽ ڄائو، جنهن جو نالو مولچند رکيائين. هڪڙي دفعي، منهنجي پوٽي عالمچند، مون کي چيو ته ”ڏاڏا ڇو نه پنهنجو ۽ پنهنجي گهراڻي جو هڪ مختصر احوال لکون. اها ڪا غير معمولي ڳالهه نه آهي. ڪيترن ماڻهن پنهنجي حياتيءَ ۾ پنهنجا جيون ڇرتر لکيا آهن، جي مون پڙهيا آهن. پر مان هن کان پيو نتائيندو هوس. آخر مون هن جي بار بار چوڻ تي، ۱۸۷۱ع جي اپريل مهيني برابر سنت ۱۹۲۷ جي ويساک مهيني ۾ اهو ڪم شروع ڪيو.“

معلوم هجي ته هن ڪتاب ۾ جو ڪجهه لکيل آهي، ان جو ڪجهه حصو، مون شريمني پارٽي ٻاڻيءَ، زال سينٽ پوڄومل، جو منهنجو چوٿينءَ پيڙهيءَ ۾ وڏو هو، ان کان ٻڌو آهي. آءٌ ننڍپڻ ۾ هن جي نظر هيٺ ڪيڏندو ۽ رانديون ڪندو هوس ۽ هوءِ مون کي پنهنجون يادگيريون ٻڌائي، وندرائيندي هئي. ڪي ڳالهون مون پنهنجي ڏاڏي لعلمڊاس، کان ٻڌيون هيون. ٻارهن سالن جي عمر کان وٺي آءٌ سينٽ لعلمڊاس جي حاضريءَ ۾ رهي، ڪراچيءَ واري ڪارخاني جي دفتر جو ڪم ڪندو هوس. باقي احوال منهنجي ذاتي علم ۽ آزمودي تي ٻڌل آهي. مون هر هڪ واقعي جو مختصر، پر سچو ۽ صحيح احوال ڏنو آهي. جيڪڏهن ان ۾ ڪا غلطي ٿي ويئي هجي ته خدا

معاف ڪندا. پنهنجي عمر هاڻي ستهٺ سالن کان به مٿي ٿي وئي آهي، نظر جهڪي ٿي وئي اٿم ۽ وات ۾ هڪ به ڏند نه بچيو آهي. جيڪڏهن آءٌ پنهنجي خاندان ۽ ان جي اثر ۽ اقتدار جو تفصيلوار احوال لکان ته هن جهڙا ٽي ڪتاب ڀرجي وڃن! پر خراب نظر جي ڪري اکين تي ٻار پوي ٿو ۽ وڌيڪ لکڻ جي طاقت نٿي ٿيڻ. قصو ختم ڪرڻ کان اڳ، مان پوين کي هڪ نصيحت ڪندس: ”مان پندرهن ورهين جو هوس، ته سنسڪرت، گجراتي (۱) ۽ گرمکي (۲) پڙهڻ سکيس. ان وقت کان وٺي مون ڪيترن ڌرمي ۽ سياسي ڪتابن جو مطالعو ۽ اڀياس ڀڄ ڪيو آهي. مون کي خاطري آهي ته انسان جي قسمت ۾ جو ڪجهه لکيل آهي، سو کيس آخر ملڻو آهي، تنهنڪري هن کي خدا جي رضا تي راضي رهڻ کپي. ڪنهن کي به نه ڏکوئجي، پوءِ هو ڀل ته دشمن ٿي چوڻ هجي. ڪنهن جي به بد خواهي نه ڪجي. دنيا فاني آهي ۽ وقت جلد گذري ويندو. هميشه خدا کي ياد ڪجي ۽ هن تي ڀروسو رکجي. غريبن تي رحم ڪجي ۽ پنهنجي وس آهر مٿن ديا ڪجي. خراب ماڻهن جي صحبت کان هميشه ڪنارو ڪجي.“

پنهنجي ٻي هدايت هيءُ آهي ته ”انگريز سرڪار، هڪ مهاڳر يا روشن سورج وانگر آهي، تنهنڪري سڀني انگريزن سان سچا ۽ وفادار رهو. سرڪار جي خدمت ڪرڻ لاءِ هر دم تيار رهو؛ جڏهن به کين ضرورت پوي ته دل ۽ جان سان مدد

- (۱) ڪڇ ۽ ڀر وارن صوبن، ڪاٺياواڙ ۽ گجرات جي زبان، جيڪا بمبئيءَ ۽ مغربي هندستان جي زياده حصي جي واپاري طبقي جي عام زبان آهي.
- (۲) گرمکي، پنجاب جي زبان آهي. ان جا اکر ديوناگريءَ يا سنسڪرت تان ورتل آهن. سکن جو پاڪ ڪتاب ”گرنٿ“ گرمکي زبان ۾ لکيل آهي.

ڪريو. دل صاف رکڻ ۽ سرڪاري ڀنڀڻ کان پري رهڻ.
هيءُ ڀنڀڻجو ۽ ڀنڀڻجي گهراڻي جو مختصر احوال، مون
ڀنڀڻجي هٿن سان لکيو آهي. ويساڪ ۱۹۲۷. برابر ۱۱. تاريخ
مئي ۱۸۷۱ع جي پورو ٿيو.

ضمیمو - ۱

تاریخ ۱۴- جنوري ۱۸۴۸ع ۾، ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر طرفان لکيل يادداشت، جنهن ۾ سيٺ نائونمل جي خدمتن جو احوال ڏنل آهي.

۱۴- جنوري ۱۸۴۸ع

ڪراچي

”جيئن ته مان ڊاڪٽرن جي هدايت مطابق ڪراچي ڇڏڻ وارو آهيان، تنهنڪري، ڪراچيءَ جي عارضي ڪليڪٽر ڪئپٽن جي. آر اسٽورڊ ڪراچيءَ جي سابق سرڪار وٽ، ڌار سيٺ نائونمل جي خدمتن متعلق هيءَ يادداشت ڇڏيان ٿو ۽ کيس عرض ٿو ڪريان ته اها يادداشت، ڪرم فرمائي، ڪمشنر صاحب جي خدمت ۾ پيش ڪري ته جيئن هو صاحب، جناب گورنر صاحب جن کي، جڏهن سنڌ ۾ تشریف فرما ٿين، تڏهن کين هيءَ ڏيکاري؟“

يادداشت

(۱) سال ۱۸۳۷ع ۾، هندستاني بحري بيڙي جي ملازم، ليفٽيننٽ ڪارليس کي حڪم ڪيو ويو ته هو سنڌ ۽ مڪران جي ساحل جي جاچ پڙتال ڪري. ان باري ۾ ۽ خاص ڪري ڪراچيءَ جي بندرگاهه متعلق رپورٽ ڪري، هو جڏهن ڪراچيءَ جي ٻاهران لنگرانداز هو ته هن کي نائونمل قيمتي معلومات فراهم ڪري ڏني ۽ ٻين مختلف ڪمن ۾ هن جي مدد ڪئي ۽ هن جي جهاز جي ماڻهن کي کاڌي پيئي جو سامان ۽ ٻيون ضروري شيون پهچايون. تنهن کان سواءِ هن جهاز جي ڪن

عملدارن، جيڪي شڪار جي ارادي سان هيٺ لهي ويا هئا، تن جون جانيون بچايون. شهر جي نواب، احمد خاں ڀرڳڙيءَ کي جڏهن خبر پئي ته ڪي انگريز عملدار هن جي ايراضيءَ ۾ لنگهي آيا آهن، تڏهن هو ڪيترا هٿياربند ماڻهو ساڻ ڪري هنن جي بيان ڀريو، ته جيئن کين جهلي ختم ڪري ڇڏي. پر ناٿونمل ت ڪري هنن کي بچائي ورتو. هن پنهنجي جان جوڪي ۾ وجهي، نواب کي باز آندو ۽ عملدارن کي جهاز تي موٽي وڃڻ جي اجازت وٺي ڏني.

(۲) ساڳئي سال، ڪي بروهي سردار، اسسٽنٽ پوليتيڪل ايڄنٽ ليفٽيننٽ ليچ جون موڪليل ۾ سؤ رڍون ڪاهي ويا. ناٿونمل کي جڏهن اها خبر پئي، تڏهن اهي رڍون هٿ ڪري بمبئيءَ موڪلي ڏنائين.

(۳) ۱۸۳۸ع ۾، جڏهن هند-سرڪار، شاهه شجاع کي سھانئا ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ۽ سنڌونديءَ مان فوج جي بمبئيءَ واري دستي کي، سنڌ مان لنگهي وڃڻ جو حڪم ڏنو، تڏهن ڪرنل پائنجر، (هاڻي سر ايڇ. پائنجر)، ناٿونمل کي چيو ته اناج، چارو، ٻيو سامان ۽ فوج لاءِ وهٽ گڏ ڪري، ۽ جنهن وقت فوج جهازن مان لهي، تنهن وقت اهي سڀ شيون سنڌونديءَ جي ڇوڙ وٽ موڪلي. فوج، نومبر ۽ ڊسمبر ۱۸۳۸ع ۾، سر جان ڪين جي سربراهيءَ ۾، وڪروٽ جهازن مان لٿي ۽ ميجر آئوٿرام به ساڳئي وقت ڪراچيءَ پهتو. هن، ناٿونمل کي حڪم ڏنو ته وهٽ ۽ ٻيو سامان وڪروٽ موڪلي ڏئي. ناٿونمل جي عزيزن، ميجر آئوٿرام جي گرمجوشيءَ سان آجيان ڪئي ۽ ناٿونمل جو ڀاءُ، سڪرامداس کيس گهاري وٺي ويو، جتي هو ناٿونمل سان مليو. ناٿونمل، گهاري ۾ انهيءَ لاءِ اچي رهيو هو ته جيئن هو ڇوڀايو مال ۽ ٻيو سامان ميرن جي عملدارن جي دستاندازي کان سواءِ، ڪڍو ڪري سگهي. جڏهن وهٽ ۽ سامان مهيا ٿيا، تڏهن ميجر آئوٿرام، سڪرامداس کي ساڻ وٺي وڪروٽ وڃي،

سر جان ڪين سان ملو. ان کان پوءِ، جلد پندرهن سؤ اٺ ڪافي اناج ۽ ٻيو سامان ڪٺائي اچي اتي پهتو. تنهن کان پوءِ حيدرآباد تائين فوج سان گڏ رهيو ۽ مختلف فوجي دستن کي مفيد معلومات ۽ مدد پهچائيندو رهيو. تنهن کان پوءِ هو حيدرآباد ۾ رهي پيو، جتي ڪرنل پائنجر کي هن جي خدمتن جي ضرورت هئي ۽ شڪارپور تائين فوج جي مدد لاءِ پنهنجي ڀاءُ سڪرامڊاس ۽ ڪيترن نوڪرن ۽ گماشتن کي موڪليائين. هن جي ڀاءُ ۽ گماشتن جيڪي خدمتون ڪيون، سي عالم آشڪار آهن. فوج جي سڀ سالار ۽ ڪرنل پائنجر به انهن جو اعتراف ڪيو آهي. ڪرنل پائنجر صاحب چئي ٿو ته ۱۸۳۹ع ۾، بمبئيءَ جي فوج ٺاهڻ لاءِ هن جي عزيزن جي مدد کان سواءِ بنگال جي فوج سان ڏکيو گڏجي ها. ياد رهي ته ان وقت، اسان جي ڪاميابيءَ جو سارو دارومدار آندو رفت جي تيزيءَ تي هو. ٺاهڻ لاءِ واقعي ملڪ جي وڏي خدمت ڪئي آهي.

(۴) ۱۸۳۹ع جي شروع ۾، رزرو برگيڊيئر وٽلنٽ ڪراچيءَ ۾ آيو. ان وقت ٺاهڻ لاءِ حيدرآباد ۾ هو، پر هن جي ڀائرن، هن جي حڪم مطابق هر قسم جي مدد ڪئي. سپاهين کي لاهڻ لاءِ ٻيڙيون، بندر کان هنن جي سامان کڻي وڃڻ لاءِ گاڏيون، ۽ لهڻ کان پوءِ سپاهين لاءِ کاڌي پيتي جو سامان مهيا ڪري ڏنو. مان ان فوج سان گڏ هوس ۽ خاطريءَ سان چئي سگهان ٿو ته ٺاهڻ لاءِ جي خاندان جي مدد کان سواءِ، اسان جي لاءِ ضروري گهريل سامان شايد ئي مهيا ٿي سگهي ها. ڇاڪاڻ ته ٻين سڀني ڏيهي ماڻهن يا ته اسان کان ڪنارو ٿي ڪيو يا هو اسان کان ڊنا ٿي، يا اسان لاءِ محنت ڪانه هين. (۵) ساڳئي سال جي آرهڙ ۾، سيڪنڊ گريڊيئر رجمنٽ جي ڪئپٽن همنٽن کي ڪي هٿياربند شاهينگ، ڇانوڻيءَ کان ٽن ميلن جي مفاصلي اندر، ڏينهن ڏٺي جو قتل ڪري ويا. قاتلن جي باري ۾ ڪابه صحيح خبر نه پئي ملي سگهي. آخر ٺاهڻ لاءِ

تڪليف وٺي، نهن جو پتو ڪڍيو. سفير جي ڏيان تي اها ڳالهه آندي وئي، جنهن ميرن کان انهن جي ٻانهن جي گهر ڪئي ۽ آخر هو سزاياب ٿيا.

(۶) اپريل ۱۸۳۹ع جي آخر ڌاري نائونمل، ڪرنل پائنجر سان گڏ جي ڪراچي ۽ آيو. هو صاحب جڏهن بمبئيءَ موٽي ويو، تڏهن نائونمل ڪراچيءَ ۾ رهي پيو، جتي ساندهه ڇهه مهينا ڇانوڻيءَ جي اختياريءَ وارن جي هر طرح مدد ڪندو رهيو. هن جي مدد کان سواءِ، يورپي سپاهين جي رهائش لاءِ بارڪن ٺهرائڻ واسطي مزور ۽ ٻيو سامان نه ملي سگهي ها ۽ نڪي رسد جي محڪمي لاءِ سيدو سامان مهيا ٿي سگهي ها. ميرن پنهنجي رعيت کي اسان جي ڇانهڻيءَ جي بزار ۾ رهن کان منع ڪري ڇڏي هئي، پر نائونمل انهن جي حڪم جي انحرافي ڪري، صدر بازار ۾ پنهنجا ڪيترا دڪان ڪولائي، شهر جي ماڻهن لاءِ هڪ سئو مثال قائم ڪيو.

(۷) نومبر ۱۸۳۹ع ۾، نائونمل وري وڃي پڇ ۾ ڪرنل پائنجر سان شامل ٿيو ۽ هو هن سان فبروري ۱۸۴۰ع تائين (جڏهن هن پنهنجي عهدِي تان استعيفا ڏني) گڏ رهيو. ان کان پوءِ، هو ڪرنل پائنجر جي جائنشين، ميجر آڊورٽرام سان گڏجي حيدرآباد آيو ۽ جيسٽائين ميجر، اڀر سنڌ بدلي ٿي ويو، تيسٽائين سائس گڏ رهيو ۽ هن جون خدمتون انجام ڏيندو رهيو. ان کان پوءِ، نائونمل کي ڪراچي ۽ موٽي وڃڻ جو حڪم ڏنو ويو.

(۸) ڪابل ۾ عام قتل واري نشوونشاڪ وقت، نائونمل ڪراچيءَ جي اختياري وارن کي کاڌي پيتي جي سامان ۽ وهتن مهيا ڪري ڏيڻ ۾ وڏي مدد ڪئي. هن جي مدد کان سواءِ هڪ اٺ ڀاڙي تي يا خريد نه ڪري سگهجي ها، ۽ نڪي وري اهو ضروري سامان، جنهن جي پهڙي لڪن ۾ سخت ضرورت هئي، اوڏانهن جلدائيءَ سان موڪلي سگهجي ها. حقيقت ۾ ميرن رڳو ظاهري دوستيءَ جو دم ٻڌي ڀريو، ۽ اندران ئي اندران

هنن جي اها ڪوشش هئي ته ڪوبه ماڻهو اسان جي ويجهو مدد لاءِ نه اچي. ظاهر هو ته ماڻهو ان وقت ميرن جي دلي ارادن کان بخوبي واقف هئا. مون کي خاطري آهي ته نائونمل ۽ هن جي خاندان کان سواءِ، اسان جو ڏيهي ماڻهن ۾ ڪراچي ۽ کان وٺي ڪابل تائين هڪڙو به دوست ڪونه هو.

(۹) ۱۸۴۲ع جي آخر ۾، ميرن کي نائونمل جي اسان سان وفاداريءَ تي اهڙي ته مٿيان لڳي، جو هنن کيس گرفتار ڪرڻ لاءِ حيدرآباد مان ڪيترا سوار چاڙهي موڪليا. پر نائب سياسي سفير، ليفٽيننٽ ملنيءَ جي اعتراض وٺڻ سبب هو ان حڪم جي تعميل نه ڪري سگهيا. انهيءَ قدم کڻڻ جو ظاهري سبب اهو ڏٺو ويو ته صدر بزار ۾ دڪانن کولڻ جي باري ۾ جيڪي حڪم جاري ڪيا ويا هئا، تن جي نائونمل انجراڻي ڪئي هئي. (۱۰) فيبروري ۱۸۴۲ع ۾، جڏهن سنڌ ۾ لڙائي شروع

ٿي، تڏهن نائونمل اسان جي اٽڪ مدد ڪئي. هو، ميرن جي منصوبن جي صحيح خبرچار حاصل ڪندو رهيو. جڏهن هن کي معلوم ٿيو ته ميرن، نومڙين، جوکين ۽ ڪرمتين کي حڪم ڪيو آهي ته ڪراچيءَ تي قبضو ڪري، اسان جي چانوئيءَ ۾ هراس پيدا ڪن، تڏهن اها خبر هڪدم اختيارِيءَ وارن کي ٻڌايائين. ۽ اهڙيءَ طرح اسان دشمنن جي حرڪتن جي تدارڪ ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿياسين. ان کان سواءِ، هن اهڙا قاصد پڻ هٿ ڪري ڏنا، جي سر چارلس نيپئر جي چانوئيءَ تائين ايندا ويندا هئا. ياد رهي ته ان وقت آمدورفت جا سڀ ذريعا ختم ٿي ويا هئا. ساڳئي وقت ڪراچيءَ جي آسپاس رهندڙ قومن جي تعداد ۽ مورچن جي صحيح معلومات وقت بوقت حاصل ڪري اسان کي پهچائيندو ٿي رهيو ۽ ڪجهه اُٺ ۽ سونهان به مهيا ڪري ڏنائين. جن جي مدد سان ئي اسان مٿن حملو ڪري سندن خاتمو ڪيو. تنهن کان سواءِ، هن چئن جي سردار اميدعليءَ جي مدد سان اسان جي چانوئيءَ مان جيڪو مال چورائجي ويو هو، سو

سمورو هٿ ڪري، حقدارن کي موٽائي وٺي ڏنو. حيدرآباد جي لڙائيءَ کان پوءِ هن بلوچ سردارن ۽ چڱي مڙسن کي اطمینان ڏيارڻ ۾ به اسان جي مدد ڪئي ۽ انهن مان ڪيترن هن جي چوڻ ۾ اچي جنرل جي سلامتي ڪئي. جيڪڏهن ائين نه ڪري ها ته هو شيرمحمد سان شريڪ ٿي، سرڪاري اناج ۽ ٻئي سامان جي ڦرلٽ ڪن ها.

صلح قائم ٿيڻ کان پوءِ نائونمل، ميرن جي زمينداري سرشتي، رواجن ۽ روينيو طريقي جي باري ۾ ڪافي مفيد معلومات مهيا ڪري ڏني، جاسون کي ڪراچي ضلعي جي ڪيترن مسئلن حل ڪرڻ ۾ ڪارآمد ثابت ٿي. تنهن کان سواءِ، هن ميرن جي رهيل بقاين جي پڻ يادداشت پيش ڪئي. ان جو گهڻو حصو وصول ٿي سگهي ها، پر ان وقت خيال هو ته گورنر جنرل هڪ اعلان جي ذريعي، ڍلن جي بقاين جي وصوليءَ جي باري ۾ عام معافي ڏني آهي. نائونمل جي اطلاع ڏيڻ تي ڏيڍ لک رپين جو لڪل مال، فوجي عملدارن هٿ ڪري خزاني ۾ جمع ڪرايو.

(۱۲) ۱۸۴۳ع جي مئي مهيني ۾ نائونمل، ڪراچي ضلعي جو مکيه ڪاردار (۱) مقرر ڪيو ويو؛ جنهن عهدي تي هو ۱۸۴۷ع تائين رهيو. ان کان پوءِ هو منهنجي دفتر جي ٽن منشين سان گڏ ڊسمس ڪيو ويو. ڇهن مهينن کان پوءِ، هن کي ۽ ٽنهي منشين کي سواءِ بچاءِ وٺڻ جي، نوڪريءَ مان موقوف ڪيو ويو. هنن کي ان وقت اطلاع ڏنو ويو ته هو فوجي ڪميشن کي انهيءَ معاملي ۾ اپيل ڪري سگهن ٿا، پر ڇاڪاڻ ته انهن عدالتن جي سزا بحال ڪرڻ واريءَ اختيارءَ هنن کي اڳيئي ڏوهي ٺهرايو هو. هنن (شايد غلطيءَ وچان) سمجهو ته اسان جو مقدمو وري ساڳيءَ عدالت ۾ هلندو، جنهن

(۱) ڍل وصول ڪرڻ وارو عملدار.

پنهنجو رايو اگهيني ظاهر ڪيو هو، تنهنڪري مناسب چاٽائون ته انصاف جي تقاضا ڪرڻ لاءِ موزون وقت جو انتظار ڪرڻ گهرجي. نائونمل ۽ منشين جو هاڻي عرض آهي ته کين بچاءَ ڏيڻ جو موقعو اهڙيءَ عدالت اڳيان ڏنو وڃي، جيڪا ڪشنر يا گورنر صاحب مقرر ڪن. جيڪڏهن هو پنهنجي صفائيءَ پيش ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿين ته منهنجي پرزور سفارش آهي ته نائونمل جي خدمت جي عيوض، هن کي ڪا موزون پينشن ڏني وڃي ۽ تنهي منشين کي وري نوڪريءَ ۾ رکيو وڃي.

(صحيح) ايڇ - ڊبليو پريڊي، ڪمپٽن،

ڪليڪٽر ۽ ماستريٽ،

ڪراچي.

(۲) ڪراچيءَ جي ڪليڪٽر ۽ ماستريٽ ايڇ - ڊبليو

پريڊيءَ جي يادداشت مان حوالو، جيڪو ڪراچيءَ ضلعي جي سردارن ۽ نامور ماڻهن جي باري ۾ سال ۱۹۴۴-۵۴ع جي پارليامينٽري پيپرس، صفحي ۳۶۲ تي ڏنل آهي:-

”نائونمل هونجند، واپاري، سابق ڪاردار، هن جا وڏا اصل سيوستان جا هئا، پر چئن پيڙهين کان هنن جي رهائش ڪراچيءَ ۾ آهي، جتي هو هميشه سنڌ جا وڏا واپاري ڪري ليکيا ويندا آهن. نائونمل ۽ هن جي خاندان سنڌ سرڪار جون ايتريون ۽ اهڙيون اهم خدمتون ڪيون آهن، جو ڪجهه سال اڳ سر ايڇ. پاننجر، ان وقت جي گورنر جنرل، لارڊ آڪلنڊ کي زوردار لفظن ۾ هن لاءِ پينشن جي سفارش ڪئي هئي، پر انتظاميه جي ردبدل ڪري، پينشن منظور ڪانه ٿي سگهي.“

ضميمو - ۲

[ڪرنل پاننجر جو سيٽ نائونمل ڏانهن فارسيءَ ۾ لکيل

خط جو ترجمو، جنهن ۾ هن نائونمل کان پينشن جي مدد

گهري آهي.]

مقام خوشحالي
 ”توهان کي معلوم هجي ته فوج کي ڀڳهار ڏيڻ ۽ ٻئي
 خرچ لاءِ وڏي رقم گهرجي. تنهنڪري توهان ڪلڪتي، بنارس،
 فرخ آباد، بمبئي، سورت، ملابار، ڪيٿر يا ٻئي ڪنهن هنڌ،
 هندين تي پئسن ڏيڻ جو پين واپارين سان بندوبست ڪريو.
 اسان کي جلد حقيقت ٻڌايو ته توهان ڪيتري رقم مهيا ڪري
 سگهو ٿا؟ ته اسان هندين موڪلڻ جو انتظام ڪريون. هن
 معاملي ۾ خاص اهميت جي ضرورت آهي ۽ اسان کي جلد
 حقيقت کان واقف ڪيو وڃي.“
 هينري پائنجر

[ڪرنل پائنجر جو خط، ۲۲ - آڪٽوبر ۱۸۶۸ع جو،
 جنهن ۾ هن نائونمل جي نالي هندين کيڏڻ جو حڪم ڏنو آهي. ۱۰
 سيڪريٽريءَ جو محڪمو

سنڌ جو مقامي سفارتخانو. حضور،

اطلاع ٿو ڏجي ته مون اڄ ٽي هنديون، نمبر ۹، ۱۰
 ۽ ۱۱ هر هڪ پندرهن هزار ڪڇ جي ڪوڙين جون، ڪراچيءَ
 جي نائونمل هوتچند جي نالي يا هن جي حڪم پٽاندر ڪڍيون آهن.
 مون اهي هنديون نائونمل ڏي موڪليون آهن، ان لاءِ
 ته انهن جي پيش ٿيڻ ۾ ڪجهه دير ٿئي ته هو ڪنهن کي وڪڻي
 سگهي ٿو، جنهن کي مانڊويءَ پئسن موڪلڻ جي ضرورت هجي.
 مون کي جڏهين انهن جي وڪري جو اطلاع مائندو ته
 آءٌ انهن رقمن جون رسيدون توهان ڏي موڪليندس، جي توهان
 منهنجي حساب ۾ داخل ڪري ڇڏيندو.

اوهان جو هينري پائنجر،

سنڌ جو مقامي سفير.

ضميمو - ۳

[ڪرنل پائنجر جي سرڪار ڏانهن رپورٽ ته حيدرآباد
 جي مير نور محمد، سيٺ نائونمل کي پروانن ڏيڻ جو وعدو

ڪيو آهي، جنهن کي ميرن جي اجازت جي ضرورت هئي].

۲۵ - آڪٽوبر ۱۸۳۸ع

ڏانهن —

سنڌ جو سفارتخانو

سنڌ جي مقامي سفير طرفان گورنر جنرل جي سيڪريٽريءَ
هن مهيني جي ۲۰ - تاريخ، نور محمد خان نياپو ڪيو
ته مان ڪمپٽن بزنس جي معرفت، گورنر جنرل جي موڪليل
خط جو جواب ڏيڻ گهران ٿو. آءٌ ڪمپٽن بزنس ۽ ليفٽيننٽ
ليچ، خواهه ڪراچيءَ جي واپاريءَ نائونمل کي پروانن ڏيڻ
لاءِ تيار آهيان. ”ياد رهي ته نائونمل مون کي لکيو هو ته
ميرن جي اجازت کان سواءِ، توهان جي لاءِ نڪي اٺ پاڙي
ڪري سگهان ٿو ۽ نه هندين جي وڪري جي دلالي ڪري
سگهان ٿو.“

[هند سرڪار ڏانهن ۱۵ - ڊسمبر ۱۸۳۸ع تي ڪرنل پائنجر
جي لکيل خط جو حوالو، جنهن ۾ سيٺ نائونمل جي مخالفت
۽ هن جي پاران ڪرنل پائنجر جي صفائي ۽ سيٺ نائونمل
جي سور مياڻيءَ کان آڻڻ گهرائي ڏيڻ ۾ مدد جو ذڪر
ڪيل آهي].

۱۵ ڊسمبر ۱۸۳۸ع

ڏانهن —

وڪير جي منزل

سنڌ جي مقامي سفير طرفان گورنر جنرل جي سيڪريٽريءَ
مون گذريل مهيني جي ۲۷ - تاريخ واري خط ۾، ميجر
جنرل ولسمائر ۽ ليفٽيننٽ ايسٽوڪ کي لکيو هو ته منهنجي
قياس ۾ نور محمد مخفي حڪم ڪليا آهن ته ڪوبه ڏيهي ماڻهو
اسان جي نوڪري نه ڪري، تنهن جي سورهن آنا ٽائپي مون کي
هن مهيني جي ۴ - تاريخ ملي آهي. نٿي ۾ هڪڙي جمعدار اسان
کي پنجاهه آڻ ڏيڻا ڪيا ۽ ان لاءِ پيشگي به ورتي هئائين. مگر
هن کي جڏهن خبر پئي ته انگريزن جا سپاهي آيا آهن، تڏهن
هو هڪدم گهر ڇڏي پڄي ويو. انهيءَ ڏينهن (چوٿين تاريخ)

ڪراچيءَ جي سيٺ نائونمل لکيو ته ”مون ڪافي خرچ ڪري هزار کن اُت ڀاڙي ڪيا آهن، پر مالڪ چون ٿا ته اسان اجازت کان سواءِ وڪڙ نه وينداسين. مان ڪراچيءَ جي گورنر سان به مليو آهيان. نائونمل جو چوڻ آهي ته جيستائين حيدرآباد مان حڪم نه ملندو، تيستائين مان هڪڙو اُت به توهان کي موڪلي نه سگهندس.

حضور انور کي ياد هوندو ته مان حيدرآباد پهچڻ کان پوءِ، نور محمد خان کان نائونمل جي نالي پروانو ورتو هو. جنهن ۾ هن کي نه فقط اٺن ڀاڙي ڪري ڏيڻ ۽ منهنجن هندين جي وڪڙل جي اجازت ڏني ويئي هئي، پر هن کي تاڪيد ڪيو ويو هو ته هو جيڪا به اسان جي مدد ڪندو سا خود ميرن جي خدمت سمجهي ويندي. نائونمل سمورو وقت، انهيءَ اختياريءَ ۽ خاطريءَ جي بناء تي ڪم ڪندو پئي آيو. جنهن ڪري منهنجي خيال ۾ امير جي اها روش، هڪ سراسر ڌوڪياڙي هئي، جنهن لاءِ نڪو معقول عذر هو ۽ نه جواب. تنهنڪري مون ٻه-تاريخ، منشين کي موڪليو ته نور محمد خان وٽ احتجاج ڪن، بلڪ کيس چٽا ڪن ته جيڪڏهن اُت هڪدم نه مهيا ڪري ڏنا ويا ته مان حضور سرجان کين کي صلاح ڏيندس ته فوج ڇاڙهي، ڪراچيءَ تي قبضو ڪري.

مان ساڳيءَ ڏينهن (پنجين تاريخ) منجهند ڌاري، حيدرآباد کان روانو ٿيس ۽ ۸- تاريخ رات جو وڃي سڀه سالار جي چانوئيءَ ۾ پهتس. نئي جي هيٺان درياءَ تي سيد تقی شاهه اچي مون کي پهتو. هن کي مٿين دڙڪي جي ڪري ٽڪڙو ٽڪڙو اسان وٽ موڪليو ويو هو. هن نور محمد خان جو نياپو آندو ته اٺن جي باري ۾ مون کان برابر خطا ٿي آهي. هاڻي جيئن چوندا آهن ڪندس. مون هر طرف ماڻهو موڪليا آهن ته جيئن هزارين اُت آڻي وڪڙ ۾ ڪٺا ڪن. سيد وڌيڪ چيو ته نور محمد خان جو چوڻ آهي ته ڪراچي جي باري ۾ جو توهان

ڊڙڪو ڏٺو آهي سو تو جهڙي وفادار دوست کي نٿو سونهي.
 مون جواب ڏنس ته مان جڏهن اکين سان اُٺ ڏسندس،
 تڏهن اعتبار ايندم. باقي جيڪو ميرن ۽ اسان جي دوستيءَ
 جو سوال آهي، سو پنهنجي دوستي سائن اڄ ختم ٿي.
 سيد خان چوڻ لڳو ته ڪراچيءَ جو سيٺ ٽائونمل ۽
 ٺڪي جا اٺن وارا، اسان جي حڪومت جي وچ ۾ شديد غلط فهمي ۽
 جو باعث ٿيا آهن، تنهنڪري انهن کي جهلي سزا ڏيڻ کپي.
 مون هڪدم قطع ڪلام ڪندي چيو مانس ته خبردار! جي اهڙي
 حرڪت ڪئي اٿئي ته مان حيدرآباد سرڪار سان لاڳاپا ٽوڙي
 ڇڏيندس. وڌيڪ چيو مانس ته نورمحمد اهڙي روش اختيار ڪري
 پنهنجي اعليٰ وزير، وڏي پٽ ۽ مکيه عملدارن ۽ پنهنجي مڙس
 کي ڪوڙو ثابت ڪيو آهي. تون پنهنجو ٻار لاهي ٻين جي
 ڪلهن تي ٿو اڇلين. آءٌ پنهنجي هڪ ڪارڪن کي سزا ڏئي،
 توکي پنهنجي ڏوهه تي ڪن وجهڻ جي اجازت ڪڏهن
 ڪانه ڏيندس.

۱۴- ست- اُٺ سؤ اُٺ، اڳ ۾ يا ان جي ويجهو
 پهچي ويا آهن. خيال آهي ته ٻئي هفتي جي اندر ايترا ٻيا اُٺ
 به اچي ويندا. (اهي سڀ سيٺ ٽائونمل پنهنجي پيءُ جي ڪوٺيءَ
 جي معرفت، سون مياڻيءَ مان هٿ ڪري موڪليا هئا. ان کان
 سواءِ، هن چار سؤ اُٺ اڳ به موڪليا هئا، جن جو ذڪر اڳي
 اچي چڪو آهي).

مون کي افسوس سان ظاهر ڪرڻو ٿو پوي ته اڄڪلهه
 ميرپور جي مير شيرمحمد جي روش، نهايت غير مودبانه ۽ غير
 دوستانه آهي.

مون کي حيدرآباد کان هن مهيني جي ۱۳- تاريخ تائين
 جيڪي خبرون مليون آهن، انهن مان معلوم ٿئي ٿو ته صوبدار
 کان سواءِ ٻيا سڀ مير فوج لاءِ وهڻ هٿ ڪري ڏيڻ جي
 ڪوشش ڪري رهيا آهن؛ ڇاڪاڻ ته هو سمجهن ٿا ته هنن جي

جند فوج مان ائين ڇٽندي. ساڳئي وقت هو اهڙا اپاءَ به وٺي رهيا آهن، جن مان ظاهر آهي ته اسان تي اعتبار ڪونه اٿس، هو پنهنجي لشڪر جو ڪافي حصو اڳيئي حيدرآباد ۾ گڏ ڪري چڪا آهن. تنهن کان سواءِ هنن سڀني بلوچ سردارن، خواه ٻين ڏي لکيو آهي ته پنهنجا مقرر ٿيل فوجي دستا تيار رکن، مبدا اڏهڻ جي ڪنهن وقت ضرورت پئي. جوکين جي ڄام، انگريز سرڪار جي مدد لاءِ پنهنجي ڀاءُ کي هت اسان وٽ موڪليو آهي (جوکيا هن صوبي جي هڪ قديم قوم آهي، جا ڪراچيءَ جي پسگردائيءَ ۾ رهي ٿي)، پر هو ٻن پٽن ۽ مون سان کليو ڪلايو ڳالهائڻ لاءِ تيار نه هو. هن نائونمل جي معرفت چواڻي موڪليو ته مان رات جو لڪچوريءَ توهان ملاقات ڪريان. پر مون انڪار ڪيو، ڇاڪاڻ ته اها ڳالهه ڳچي رهي نه سگهي ها ۽ پيو ته مان هن سان ڪوبه وعدو نٿي ڪري سگهيس ۽ جيڪڏهن مير مٿس ناراض ٿين ها ته ان حالت ۾ مان هن جي ڪابه مدد نه ڪري سگهان ها.

ضميمو - ۱۴

[ريئر ايڊمرل سر فريڊرڪ سيٽلڊ، بحري ڪمانڊر ان چيف ڏانهن ڪرنل پاٽنجر جي لکيل خط مان حوالو، جنهن ۾ سينٽ نائونمل جي گهر جي حفاظت لاءِ هدايت ڪيل آهي.]

۲۸ - جنوري، ۱۸۳۹ع

جهرڪن جي چانوئي،

انهن حالتن هٿ هڪ فوجي دستو موڪلي، ڪراچيءَ تي قبضو ڪرڻ ڪپي. مون کي اميد آهي ته ڪراچي بنا مخالفت جي وٺي سگهجي، جنهن جا سبب مان، ڪرنل وئلفنٽ کي موڪليل هدايتن ۾ اڳيئي ڄاڻايا آهن. مگر جي مخالفت ٿي ته ان کي هر حالت ۾ ڪڇڻ ڪپي.

مان توهان جو ڌيان خاص طور جنهن نڪتي ڏانهن
چڪائڻ گهران ٿو، سو هي آهي ته ڪراچيءَ جي سينٽ نائونمل
جي گهر، ٻارن ۽ ملڪيت جي هر حالت ۾ حفاظت ڪرڻ
کپي. هي ماڻهو، هن وقت فوج سان آهي ۽ هن اسان جي نهايت
سرجوشيءَ سان اٿڻڪو مدد ڪئي آهي. مان پرزور لفظن ۾ استدعا
ڪندس ته هن جي اهڙي حفاظت ڪرڻ گهرجي، جهڙي هندستان
جي گورنر جنرل جي.

اوهان جو، ايڇ. پالنجر

ضميمو - ۵

[سنڌ جي مقامي سفر کان گورنر جنرل جي پرائيوٽ
سيڪريٽريءَ جي - آر ڪالون ڏانهن.]
عد فيبروري ۱۸۳۹ع.

چانوئي، حيدرآباد جي سامهون.

مٿين سٽ [حيدرآباد جي سامهون] لکندي، مون کي
ڪو خوش خبري ملي آهي، جا هيءَ ته جڏهين بحري آرماءُ
ڪراچيءَ جي ويجهو آيو ته قلعي مان ”ويسلي جهاز“ تي هڪ -
پگولا اڇلايا ويا. اميرالبحر توبزني ڪري قلعي جون ديواريون
پڇي ڇڏيون. هيءَ خبر نائونمل جي ماڻهون تيز آڻن تي آندي
آهي، اميد صحيح هوندي. ان مان هنن ماڻهن کي سبق سکڻ کپي،
ته آئيندي انگريزن جي جهنڊي جو احترام ڪرڻ ضروري آهي.
[۲- ڪراچيءَ ۾ فوج لاهڻ، جي باري ۾ قلعي ۽ شهر
جي حالت متعلق بر گيڊيئر وٽلنٽ، سنڌ رزرو فورس جي ڪمانڊر
جي رپورٽ.]

ڪراچيءَ جي ڀرسان چانوئي. حضور انور،

منهنجي ٽين تاريخ واري خط جي سلسلي ۾، ڪمانڊر
ان چيف جي اطلاع لاءِ عرض ڪجي ٿو ته ۴۰ نمبر فوج، ڪالهه

هت، ۲ نمبر گولہ انداز فوج سان شامل ٿي، سواء چاليهن سپاهين جي، جيڪي اڄ ساڻن جهاز مان لاڻا ويا آهن.

مون ڪراچيءَ جي شهر ۽ قلعي جو غور سان معائنو ڪيو آهي. قلعو ظاهري مضبوط هو. چوڌاري ڏسڻ لاء سڀني پاسن کان برج ٺهيل هئس. هر هڪ برج ۾ هڪ يا ٻه مختلف مقدار جون توپون رکيل هيون. ڏسڻ ۾ ٿو اچي ته اهي اتي سالن کان پيل آهن. ديواريون مٽيءَ جون ٺهيل آهن، برجن ۾ ڪجهه ڪاٺ ڪم آندل آهي. ديواريون اٽڪل سورهن فوٽ اوچيون ٿينديون ۽ هٿرادو بند تي ٺهيل آهن. قلعي جون ديواريون، بند کان ڏهه فوٽ مٿي آهن. برج ۽ ديواريون اڪثر زبون حالت ۾ آهن. ديوارين ۾ ڪيترا خال آهن، جن مان ماڻهو ايندا ويندا آهن. ڪوٽ کي ٻه شاهي دروازا آهن، جن جي مٿان برج آهن. برجن ۾ بلوچ پهريدار رهندا آهن. مون هر هڪ دروازي تي فقط هڪ غير ڪميشن يورپي عملدار ۽ هڪ سپاهي رکيا آهن ته جيئن سپاهي اجازت کان سواءِ قلعي ۽ شهر ۾ اندر نه وڃن. ان کان سواءِ ٿورا غير ڪميشن يافته عملدار ۽ سپاهي شهر ۾ گشت ڪرڻ لاءِ رکيا اٿس، ته جيئن اسان جا ماڻهو ڪا بيقاعدگي نه ڪن.

قلعي ۾ بندر جي منهن وٽ، هن وقت مٺو پاڻي ڪونه آهي. پاڻي ڪراچيءَ کان يا جهازن مان گهرائيندا آهيون. هتي گهڻائي مٺي پاڻيءَ جا ڪوه آهن، جن جو پاڻيءَ هر ڪنهن ڪم ۾ آڻي سگهجي ٿو. اڪثر ڪوه، باغن ۾ آهن. پاڻي، زمين جي سطح کان ڏهه-ٻارهن فوٽ هيٺ ملندو آهي. پاڻيءَ جي سهولت ڏسي اسان کي البت تعجب ٿيو، جو اسان کي ٻڌايو ويو هو ته ڪراچيءَ ۾ ڪارو پاڻيءَ هوندو آهي. بندر تمام سٺو آهي. جهاز ڪنهن به موسم ۾ سلامتيءَ سان اچي وڃي سگهن ٿا. منهنجو ناقص خيال آهي ته اهڙو بندر تيستائين اسان جي قبضي ۾ رهڻ کپي، جيستائين اسان جي فوج سنڌ ۾ آهي.

[۳- ڪراچيءَ جي قبضي ڏيڻ لاءِ عهدنامو.]

۷- فيبروري ۱۸۳۹ع .

شرط پھريون : ڪراچيءَ جي قلعي ۽ شھر جو قبضو مذڪور گورنر اڄ انگريزن جي فوج جي حوالي ڪندو. شرط ٻيو : انگريزن جي بري فوج ۽ ان جي برگيڊيئر (وئلنٽ) کي هينئر يا جڏھن هو مناسب سمجھي، شھر جي ويجهو منزل ڪرڻ جي اجازت ڏني ويندي ۽ ڏيھي حڪومت گھربل بڙين، آڻن ۽ ٻين وھتن جو رواجي پاڙي تي انتظام ڪري ڏيندي. تنھن کان سواءِ فوج لاءِ ڪاڏي پيتي جو ۽ ٻيو سامان، جيئن جيئن ضرورت پوندي، تيئن مناسب اگھن تي مھيا ڪري ڏيندي.

انھن شرطن جي بجا آوريءَ تي، مذڪور انگريز عملدار، مانواريءَ ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ جي پاران وعدو ٿا ڪن تہ قلعي ۽ شھر جي رھواسين جي مال ۽ جان کي ھٿ نہ لاتو ويندو. هو پنھنجو وھڻوار، اگھي وانگر آزادي سان ڪري سگھندا. ھنن جي واپاري جھازن کي دستور مطابق بندر تي اچڻ ۽ سواءِ ڪنھن روڪ ٿام جي واپار ڪرڻ جي اجازت ھوندي ۽ شھر جي مڪاني حڪومت جو انتظام، شھر جي اختياريءَ وارا ڪندا.

(صحيح) فريڊرڪ، ليوٽننٽ، ميٽلنڊ ۽ ٻيا.

ضميمو - ۵

سنڌ جي مقامي سفير وٽان گورنر جنرل جي سيڪريٽريءَ ڏانھن.

۱۸- فيبروري ۱۸۳۹ع

سنڌ جو مقامي سفارتخانو.

ھن وقت حيدرآباد ۾ ھڪ دڪانڱو حادثو ٿيو آھي. مناسب آھي تہ ان جو احوال حضورجن اڳيان پيش ڪجي. اسان گھڻي ڪوشش ڪئي ھئي تہ چانوٿيءَ ۾ ڪو ڏيھي ماڻھو

ٻوري سياهين کي شراب وڪرو نه ڪري پر هڪ بلوچ لڪڇوريءَ شراب وڪندي پڪڙيو ويو. هن کي منهنجي تنبو ۾ وٺي آيا. ان وقت اتفاق سان ٺٽي جو منشي مون وٽ ويٺو هو. هن کيس سمجهايو ته توکي سزا لاءِ نواب احمد خان ڏي موڪليو ويندو، جو تو هڪ اهم قانون جي ڀڃڪڙي ڪئي آهي. مون حڪم ڏنو ته جيستائين هن کي احمد خان وٽ موڪلڻ جي فرصت ملي، تيستائين هن کي حوالا ۾ رکيو وڃي. رستي تي هن ترار ڪڍي ملڪ معظم جي ۱۷ پيادل فوج جي هڪ ڪارپول تي قاتلانہ حملو ڪيو. پر هن پنهنجي بندوق سان وار ڦاري ورتو. ٻروچ جان بچائي ڏانهون ڪندو، تلوار ڦيرائيندو، چانوٺيءَ جي تنين جي وچان وٺي ڀڳو. ۱۷- ديسي پيادل فوج جي هڪ سپاهيءَ ان وقت سپهه سالار جي سامان جي تنين تي پهرو ٿي ڏنو. هن، ٻروچ کي ايندو ڏسي، تحسين جوگيءَ ڦڙنائيءَ سان بندوق ڀري، هن کي هڪ ئي ڌڪ سان اتي جو اتي ڪيرائي ڇڏيو.

هن جو لاش هڪدم اتان ڪٽايو ويو. شام جو مون نواب کي چواڻي موڪليو ته مرجان ڪين ۽ مون کي هن حادثي لاءِ نهايت ئي افسوس آهي. مگر ٻروچ هن اهم انجام لاءِ پاڻ ئي جوابدار آهي. تنهن هوندي به مان هن جي ٻارن کي لتو ڪپڙو يا ڪا رقم، جيڪا نواب مناسب سمجهي، ڏيڻ لاءِ تيار آهيان. نواب ۽ هن جا تمام ساٿي وڏيون ڳالهون ڪرڻ لڳا. چون ته اسان جو ٻروچ ناحق ماريو ويو آهي، جيڪڏهن هن ڪا خطا ڪئي هئي ته کيس جيئرو گرفتار ڪرايو ها. (جيئرو تڏهين گرفتار ٿي سگهي ها، جڏهين ڪو سپاهي جان جوکي ۾ وجهي هن کي پڪڙڻ جي ڪوشش ڪري ها.) وڌيڪ چيائون ته اهڙن حادثن لاءِ نورمحمد خان کان اسان ڪيترا دفعا معافي ورتي آهي. هاڻي هن ڳالهه کي ختم ڪرڻ لاءِ چڱو ائين ٿيندو ته تون پاڻ فوٽيءَ جي عزيزن کي ڪهڙا پهچائي ڏي.

۲۳- تاريخ فوج نتي طرف رواني ٿي ۽ ۲۵- تاريخ
 جهرڪن پهتي. آثار ڏيکارين ٿا ته ڪشمڪش جلد شروع ٿيڻ
 واري آهي. اسان جي قاصدن کي هر هنڌ روڪيو ويو آهي.
 بندرهن- ويهه هزار سنڌي فوج، حيدرآباد ۾ ڪئي ڪئي وئي
 آهي. سفارتخاني جي عملدارن کي پنهنجي جڳهه ڇڏڻي پئي
 آهي. ديسي گماشتي تي پهرو آهي. اسان جي فوج لاءِ اناج ۽
 گاهه اُت ڪڍو ڪيو ويو هو، سو ٻروچن ڦري ناس ڪري
 ڇڏيو آهي. ڏيهي گماشتي خفيہ نياپو موڪليو آهي ته ٻروچ
 مقابلي لاءِ بيتاب آهن.

ضميمو - ۷

[ڪرنل آئوٿرام جو، سينٽ نائونمل کي موڪلڻ ميرشير محمد
 وٽ سفارت ۽ هن جي ڪاميابيءَ جي باري ۾، سرڪار کي
 رپورٽ.]

۸- ڊسمبر، ۱۸۶۰ع

حيدرآباد

هن هفتن کان پوءِ، جڏهن مون ڏٺو ته منهنجي خطن تي
 ڪو ڌيان نٿو ڏنو وڃي، تڏهن، مون سوارن جي هڪ دستي
 کي (جو ان وقت سنڌ مان لنگهيو ٿي) حڪم ڏنو ته ميرپور
 جي ويجهو منزل ڪري، ظاهر ڪن ته اسان گجرات جي فوج
 جي انتظار ۾ ترسيل آهيون. مون کي سٺين سڌي دڙڪي ڏيڻ
 جو ارادو ڪونه هو، ڇاڪاڻ ته نديشو هو ته سردار ڪا اهڙي
 حماقت نه ڪري، جهڙي گذريل سال حيدرآباد جي ميرن ڪئي
 هئي. مون کي خاطري هئي ته وڌيڪ سخت قدم کڻڻ جي
 ضرورت نه آهي. ساڳئي وقت مون سينٽ نائونمل کي موڪليو
 ۽ ظاهري سبب اهو ڏيکاريو ته فوج کي سامان مهيا ڪري
 ڏيندو. گڏوگڏ هن کي اها به هدايت ڪئي وئي ته سردار کي
 سمجهائي ته ڪا نامناسب حرڪت نه ڪري. هو جيڪڏهن ٻڃي

تہ فوج چو اتي منزل انداز ٿي آهي؟ تہ جواب ڏيڻس تہ مون کي خبر نہ آهي تہ گجرات جي فوج ڪهڙي مقصد سان ترسائي وئي آهي. شايد پلٽڻ اتان خرچ وٺڻ کان سواءِ پوئتي نہ هٽندي ۽ فوج جو خرچ انهن کي پرڻو پوندو، جيڪي ان کي ترسائڻ جا ذميدار هوندا.

نائونمل کي اها بہ هدايت ڪئي ويئي تہ هو اها ڳالهہ قبول نہ ڪري تہ کيس ان موضوع تي ڳالهائڻ لاءِ ڪا مون کان اختياري مليل آهي. انهيءَ ڪري، هن کي سردار لاءِ ڪوبہ خط-پت ڪونہ ڏنو ويو هو. مون کي خاطري هئي تہ منهنجو مقصد هڪدم پورو ٿيندو، تنهنڪري فوج جي سربراہ لاءِ شاهوڪار کي هڪ بند ٿيل خط ڏنہ، جنهن ۾ لکيل هو تہ هو پنهنجو سفر جاري رکي. نائونمل کي چيو ويو هو تہ سردار اسان جي گهر قبول ڪري تہ اهو خط هڪدم فوج جي سربراہ کي موڪلي ڏئي. نائونمل، جنهن قابليت سان اهو اهم ڪم سرانجام ڪيو، تنهن جو احوال هن خط سان شامل آهي. سردار پنهنجي خط ۾ معافيءَ جو اظهار ڪيو ۽ منهنجا سمورا واجبي مطالبو قبول ڪيا. ٻن ڏينهن کان پوءِ مون سپاهين کي حڪم ڏنو تہ وڃي فوج ساڻ شامل ٿين. پٺيان جيڪو فوجي دستو آيو پئي، ان ڏانهن سپاهين موڪلڻ جي ضرورت ڪانه هئي.

[لاڙ جي سياسي سفير جو ليفٽيننٽ وائيت لاک ڏانهن خط، جنهن ۾ هن کي اطلاع ڪيل آهي تہ نائونمل هن سان گڏجي مير شيرمحمد جي علاقي ڏانهن هلندو ۽ هن کي پڇا ڳاڇا ڪرڻ ۾ مدد ڪندو.

۱۳- جنوري، ۱۸۶۱ع

حيدرآباد،

لاڙ جي سياسي سفير طرفان ليفٽيننٽ وائيت لاک ڏانهن. نائون سمٿ کي عرض ڪيو تہ هو توهان سان گڏ رهي. هو مقامي حالتن کان واقف آهي ۽ توهان هن کان جيڪا مناسب

پڇا ڳاڇا ڪندڙ، تنهن ۾ هو توهان جي مدد ڪندو. توهان جي حفاظت لاءِ هڪ ديسي عملدار، ۸ پلٽن جا ٻه حوڌدار، پنجويهه سپاهي، سنڌ اريگيولر هارس جو هڪ دفعدار ۽ چوويهه سوار توهان سان گڏ هلندا. سمورا سرڪاري اٺ (اٽڪل ويهه)، جي هن وقت هت موجود آهن، سي توهان جي حوالي ڪجن ٿا ته جيئن ميرن کان آڻڻ گهرڻ جي ضرورت نه پئسو. هن وقت پاري تي اٺ ملڻ مشڪل آهن.

انهن ڪمن جي بجا آوريءَ ۾ اوهان کي مير شير محمد جي علاقي جي جائزي وٺڻ جو پڻ موقعو ملندو. منهنجو عرض آهي ته اها معلومات هر موقعي ۽ هر قيمت سان حاصل ڪندا. ساڳئي وقت توهان جو اصلي مقصد به ظاهر نه ٿيڻ کپي. نائونمل سيٽ کي ان ڪم ۾ مدد ڪرڻ لاءِ خاص طرح موڪليو ويو آهي. هو مقامي حالتن کان چڱيءَ طرح واقف آهي ۽ هن جي وفاداريءَ ۾ ڪوبه شڪ نه آهي. توهان کي معلوم هوندو ته هڪ اهڙو منصوبو رٿيو ويو آهي، جنهن مان مير شير محمد کي، حيدرآباد جي ميرن جي مقابلي ۾، سندس مالي حالت مطابق، وڌيڪ فائدي وارا شرط ملن، تنهن ڪري، اهو ضروري آهي ته مير جي ڪابه اهڙي رٿ، ڄا آءٌ گورنر جنرل ڏانهن موڪليان، تنهن کان اڳ مون کي ان باري ۾ مڪمل معلومات مهيا ڪري ڏني وڃي.

ضميمو ۸—

[ليفٽيننٽ ليڪچر جي ۱۱- جون ۱۸۴۱ع واريءَ رپورٽ مان حوالو، جنهن سان گڏ مڪار مشين جي تيار ڪيل معاهدي جو ترجمو پڻ ڏنل آهي. انهيءَ معاهدي ۾ سيٽ نائونمل سان وعدو ڪيل آهي ته جيڪڏهن هو ميجر آڊوٿرام کان، مير شير محمد تي مڙهيل فوج جي خرچ جو حصو گهٽ ڪرائي

ڏيندو ته هن کي مٿائيءَ جو مقرر ٿيل حصو ملندو. [بعد ۾ هنن خيال ڪيو ته اسان جو منصوبو تڏهن ڪامياب ٿيندو، جڏهن سڀ نائونمل به اسان سان شامل ٿيندو. تنهنڪري هنن نائونمل سان مشورو ڪيو. هن هڪدم اها ڳالهه وڃي مسٽر ليڪيءَ سان ڪئي، جنهن ميجر آئوٿرام جي مشوري سان کيس هدايت ڪئي، ته هو منصوبي جي ثابتي هٿ ڪرڻ لاءِ ظاهري طور آئوٿرام جي مرضيءَ جي ابتڙ هلي. چنانچ، سڀ هنن کي چيو ته مون کي مير شيرمحمد جي ڏنل رشوت جي پئسن مان جيڪو حصو ملندو، (ڏهه هزار رپيا هڪڙا ۽ ڏهه هزار رپيا ٻيا) سو لکت ۾ ڏيو. نائونمل اهڙي لکت وٺي، ڪئپٽن ليڪيءَ جي حوالي ڪئي. ان جو ترجمو هن ريت آهي:

منشي آوٿراءِ ۽ چترنگهه (مير شيرمحمد جو ديوان) ۽ سلامتراءِ جي ڪيل معاهدي جو ترجمو.

اسان قبول ٿا ڪريون ته اسان کي جيڪا به رقم شيرينيءَ (۱) طور مير شيرمحمد کان ملندي، سا اسان پنهنجي ساک مطابق ڇهن حصن ۾ تقسيم ڪنداسين؛ جن مان ٻه حصا نائونمل کي ملندا ۽ باقي چار حصا ديوانن ۽ ٻين گماشتن ۾ تقسيم ڪيا ويندا. اسان پگوان (نالو پڙهڻ ۾ نٿو اچي) جو قسم ٿا ڪئون ته پنهنجي وعدي کان ذري مٿر نه ڪين ڦرنداسين. هيءَ تحرير معاهدي طور لکي وئي آهي.

(۲) مير ميان شيرمحمد خان ڏانهن، ميجر آئوٿرام جي نالي لکيل جعلي خط، جو ترجمو:

”بخدمت جناب عاليشان، بلندمرتبه، جاه ۽ جلال جو مالڪ، سردارن جو سردار، دوستيءَ جو ڄاڻو، مير ميان شيرمحمد خان.

خدا جو توتي هميشه ساڻو هجي. دستوري آداب ۽ نياز

(۱) شيريني معنيٰ رشوت.

بعد ۽ (تنهنجا آداب دوستيءَ ۽ ياريءَ جي بزار کان زياده باري آهن) توهان جي اعليٰ حوصلي دوستيءَ ۽ محبت جي زبان ۾ عرض ٿو ڪجي ۽ ساڳئي وقت ڪي زباني نياپا به موڪلجن ٿا. اهي پيغام هڪ وڏي خاندان جي فرد، شرافت جي باغيچي جي ٻوٽي، مهربان وفادار دوست، سيد مير سليمان شاهه جي معرفت موڪلجن ٿا، جو هڪ هڪ پيغام اوهان جي خدمت ۾ عرض ڪندو. ماشاالله! دوستيءَ جي تقاضا آهي ته توهان جي مرضيءَ مطابق ڪم ٿئي. منهنجي ۽ شان واري، سردارن جي سردار، نامدار، عزتماب، مير ميان جهان (شاهه) خان ڏالپر، وچ ۾ بيحد دوستي آهي ۽ اسيد ته توهان سان به دوستي ڏينهن ڏينهن وڌندي رهندي. اميد ته پنهنجي خيرعافيت کان واقف ڪري ممنون ڪندا رهندا. اها هڪ خميس تقاضا آهي.“ ٻيو سڀ خير.

(۳) ميرصوبدار ڏانهن، ميجر آئوٽرام جي لکيل خط جو ترجمو:

”مون کي ڪجهه وقت کان معلوم آهي ته حضور منشيءَ آوتراءِ، مير شيرمحمد خان کي اسان سان هڪ اهڙي معاهدي ڪرڻ کان پئي جهليو آهي، جيڪو خود مير صاحب لاءِ نهايت مفيد ثابت ٿئي ها. منشيءَ ڪيترا دفعا منهنجي پاران کيس ڪوڙا پيغام ڏنا آهن، انهيءَ مقصد مان ته جيئن شيرمحمد خان اسان مان معاهدو نه ڪري. هن، ميرن کي لکيو ۽ چوائي موڪليو آهي ته مون [آئوٽرام] تيمه هزار رپيا وٺڻا ڪيا آهن. اها ڳالهه سراسر ڪوڙي آهي. اهڙو مڪار ۽ دغا باز ماڻهو توهان جي نوڪريءَ ۾ رهي، توهان جي وقار کي نقصان پهچائيندو. انهيءَ منشيءَ، سيٺ ٺاڻونمل سان منصوبو ڪري، ويهه هزار رپيا قاضي نورمحمد ۽ ديوان سلامتراءِ جي معرفت پنهنجي ۽ ٻين جي لاءِ گهرايا آهن. مون کي شيرمحمد جي گماشتن مان معلوم ٿيو آهي ته منشيءَ، مير صاحب کي لکيو آهي ته مان خراج گهڻو گهٽ ڪرائي ڏيندس.

مان ٻڌو آهي ته ڪن بدخواه ماڻهن توهان کي چيو

آهي ته مان مير شير محمد کان ٽيه هزار رپيا خراج وٺڻو ڪيو آهي. هي نسورو ڪوڙ آهي. گورنر جنرل، جي سفارش کي پنجاهه هزار ڪمپنيءَ جا رپيا خراج بست ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته مير جو علائقو حيدرآباد جي ميرن کان گهڻو ننڍو آهي.

ضميمو - ۹

[سنڌ جي سياسي سفير ڏانهن خط، جنهن ۾ سيٺ نائونمل کي دڙڪن ملڻ جو احوال ڏنل آهي.]

۱- اڪٽوبر ۱۸۴۲ع

حيدرآباد

سنڌ جي سلسلي سفير جي نائب، ليفٽيننٽ ملنيءَ ڏانهن. ڏسجي ٿو ته آخر ميرن (مير نصير محمد) درياءَ جي ھن ڀر شڪار تي وڃڻ واري ڏينهن، ڪراچيءَ ۾ سيٺ نائونمل کي گرفتار ڪرڻ لاءِ ماڻهو موڪليا هئا ۽ ائين ظاهر ڪيو هئائون ته گرفتاريءَ جي مون اجازت ڏني آهي. پريديءَ ۽ گارڊن مون کي لکيو آهي ته نائونمل، حيدرآباد جي ميرن کي ناهه لاءِ خط لکڻ وارو هو ۽ مهينو اڳ ميرن جي اجازت ۽ پرواني هيٺ جيڪو سامان درآمد ڪري وڪيو هئائين، ان تي محصول ڏيڻ وارو هو. پر اسان هن کي انهيءَ ڳالهه تان باز آندو. هاڻي ضروري آهي ته اسان ميرن کي ڏيکاريون ته اسان پنهنجي حق تلفي ٿيڻ هرگز نه ڏينداسين.

چنانچ، مون هن ڏي اهڙو خط لکيو آهي، جنهن جو ترجمو هن سان شامل آهي. مون انهيءَ خط ۾ صاف گوئيءَ کان ڪم ورتو آهي. اميد ته توهان مون سان شامل راءِ ٿيندا ته هن هن موقعي تي اهڙا لفظ ڪم آڻڻ ضروري هئا. ميرن کي، نائونمل جي گرفتار ڪرڻ جو ايترو ئي حق آهي، جيترو مون کي گرفتار ڪرڻ جو.

[۲] ليفٽيننٽ ملٽيءَ طرفان مير نصير خان ڏانهن لکيل خط، حيدرآباد، مورخ ۱- اڪٽوبر ۱۸۴۲ع جو اختصار، جنهن ۾ نائونمل سان جيڪو برتاءُ ڪيو ويو هو، تنهن تي هن احتجاج ڪيو آهي.]

”مون کي معلوم ٿيو آهي ته حضورجن انگريز سرڪار جي ڏيهي گماشتي، نائونمل سيٺ کي گرفتار ڪرڻ لاءِ ڪراچيءَ ماڻهو موڪليا آهن ۽ ان لاءِ سبب اهو ڏنو ويو آهي ته هن چانوڻيءَ ۾ بنا محصول سامان اڻي وڪيو آهي. ساڳئي وقت ائين به ظاهر ڪيو ويو آهي ته هن جي گرفتاريءَ لاءِ مون کان اجازت گهري ويئي آهي ۽ مون گرفتاريءَ جي منظوري ڏني آهي. مون کي اسيد آهي ته ليفٽيننٽ گارڊن کي غلط اطلاع مليو آهي. مان حضورجن کي ڪنهن به وقت ۽ خاص ڪري جڏهن توهان شڪار ۾ مشغول هوندا آهيو، تڪليف ڏيڻ مناسب نه سمجهندو آهيان، پر مان توهان کي هڪ دوست جي حيثيت ۾ ٻڌائڻ ٿو چاهيان ته نائونمل انگريز سرڪار جو ملازم ۽ بگهاردار آهي، ۽ هن کي انگريز سرڪار جي اجازت کان سواءِ گرفتار ڪرڻ جو ايترو حق آهي، جيترو مون کي گرفتار ڪرڻ جو. ٻيو هن جيڪي ڪجهه ڪيو آهي، سو توهان جي پروا نٿي هجي، جيڪو توهان ڪجهه مهينا اڳ کيس ڏنو هو. منهنجي سرڪار، پنهنجن ملازمن سان بي انصافي ٿيڻ نه ڏيندي ۽ مان توهان کي صلاح ڏيندس ته پنهنجو حڪم واپس وٺو. جيڪڏهن منهنجو نالو ڪم آندو ويو آهي ته اها ڳالهه غلط آهي. بلڪه مان عرض ڪندس ته خابروءَ کي سزا ڏني وڃي.“

[۳] مير محمد خان طرفان ڪراچيءَ ۾ انگريز سرڪار جي ڏيهي گماشتي، نائونمل جي نالي تي جاري ٿيل پروانو. مورخ .... شعبان ۱۲۵۸ھ [۱۸۴۲ع] جو ترجمو.]

”تو کي اسان جي حضور ۾ حاضر رهڻ جو حڪم ٿو ڏجي. ضروري آهي ته هن پرواڻي ملڻ شرط تون هڪدم خوشيءَ

سان اچي اسان جي در تي حاضر ٿي. اچڻ ۾ هڪ لمحو به دير نه ڪر. ٻئي مير توتي مهربان آهن. هن تحرير تي عمل ڪر ۽ هي حڪم ضروري ڄاڻ.

[۴] مير شهزاد خان جو ڪراچيءَ ۾ سرڪار جي ڏيهي گماشتي، نائونمل ڏانهن جاري ڪيل پروانو. مورخ شعبان .... ۱۲۵۸ھ [۱۸۴۲ع] جو ترجمو.]

”توڪي اسان جي حضور ۾ حاضر رهڻ جو حڪم ٿو ڏجي. تون مير نورمحمد جي ڏينهن کان وٺي اسان جو ۽ سرڪار جو پراڻو ملازم ۽ خراجگذار آهين. ضرور آهي ته هن پرواني جي ملڻ شرط تون خوشيءَ سان ۽ بنا ڊپ ڊاءِ جي، ڪراچيءَ مان اچي اسان جي دروازي تي حاضر ٿي. دير اصل نه ڪجانءِ. ڄاڻ ته سرڪار توتي مهربان آهي. تون هڪدم پاڻ کي هت حاضر ڪر ۽ اچڻ ۾ دير نه ڪر. هن تحرير تي غور ڪري، حڪم جي تعميل ڪر.“

ضميمو — ۱۰

[ميجر آئوٿرام ڏانهن هند-سرڪار جو خط، تاريخ ۲۷-اپريل ۱۸۴۲ع، جنهن ۾ ڪراچيءَ ۾، سوڙهي ماهوار تنخواه تي هڪ ڏيهي گماشتي جي تقرر جي اجازت ڏنل آهي.]
سند ۽ بلوچستان جي سياسي سفير، ميجر آئوٿرام ڏانهن.
”حضور،

گورنر جنرل جي هدايت مطابق عرض ٿو ڪجي ته توهان جو ۲۹-مارچ جو لکيل خط، نمبر ۹۲۶، جنهن ۾ ڪراچيءَ ۾ ڏيهي گماشتي رکڻ جي باري ۾ سفارش ڪيل آهي، موصول ٿيو. جواب ۾ اطلاع ٿو ڪجي ته حضور اعليٰ جي مرضي آهي ته انهيءَ عهدي جو مدو سرڪار جي خوشيءَ تي منحصر هوندو. عهديدار کي اها ڳالهه واضح ڪري ٻڌائي وڃي. انهيءَ ڪم

لڏو عيديدار کي هڪ سو رپيا مهينو ملندو، مگر هن کي سرڪاري طور مقرر نه ڪيو ويندو.

توهان جو ايسر. ڊبليو. مئڊڪ.

سرڪار جو سيڪريٽري

ضميمو - ۱۱

[(۱) نائونمل جي خلاف تهت ۽ هن جي بري ٿيڻ جي باري ۾ لکپڙهه.

سند جي جج انڊو وڪيٽ کان ڪراچيءَ جي سابق ڪاردار، نائونمل ڏانهن.]

۲۴ - آگسٽ ۱۸۴۸ع

مهربان

توهان جي ۵ - تاريخ واري خط جي ۲۱ فقري، جنهن ۾ چيلي کان جي هنديون تحفيمل ۽ ريويمل خريد ڪيون هيون، تن جي باري ۾ ذڪر ڪيل آهي. انهيءَ جي جواب ۾ لکجي ٿو ته ڪمشنر صاحب جو چوڻ آهي ته فرض ڪجي ته چيلي کي هنديون سرڪار کان رعائتي اگهن تي مليون هيون، اسان سمجهي ٿا سگهون ته جيڪڏهن هن، ساڳئي اگهه تي ٻين کي وڪيون ته ان ڪري توکي ڪيئن نردوش نهرائي سگهيو؟ مان سومر ڏينهن ۱۱ بجي، پرسرام ۽ ڪيمي جو حساب - ڪتاب چڪاسيندس. ان وقت توهان حاضر رهي سگهو ٿا. پر جي پاڻ نه اچي سگهو ته ڪو عيوضي موڪلي سگهو ٿا.

(مصحح)

توهان جو ڪيٽ ينگ، ڪمپٽن

[(۲) گهوڙا باريءَ جي ڊپٽي ڪليڪٽر طرفان سين نائونمل

(ڪراچيءَ) ڏانهن.]

مهربان

۱۴ - نومبر ۱۸۴۸ع

سند جي ڪمشنر جي هدايت مطابق، هن سان گڏ بمبئي سرڪار جي اسسٽنٽ سيڪريٽريءَ مسٽر ڪورٽيءَ جو خط نمبر

۶،۸۴۰، مورخ ۱- نومبر ۱۸۴۸ع جو نقل موڪلجي ٿو، جنهن ۾ گورنر ۽ سندس ڪائونسل جي فتوا ڏنل آهي ته تنهنجي خلاف بي ايمانيءَ جي تهمت ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي ثابتي ڪانه آهي ۽ سرڪاري نوڪريءَ مان ٻر طرف ٿيڻ ڪري اوهان جي ڪردار تي ڪنهن به قسم جو داغ ڪونه ٿو لڳي.
(صحيح)

تمهنجو جي. آر. اسٽورٽ، ڪمپشن
[(۳) آر. ڪي. پرننگل، سنڌ جي ڪمشنر ڏانهن.]

مهربان

منهنجي ۽ ۱- نومبر جي خط، نمبر ۶۸۴۰ جي سلسلي ۾، توهان کي اطلاع ٿو ڪجي ته مون کي مانواري گورنر ۽ سندس ڪائونسل حڪم ڪيو آهي ته ڪراچيءَ جي اڳوڻي ڪاردار، نائونمل جي مقدمي جي باري ۾، مانواري ڊائريڪٽرن جي ڪورٽ جي خط ۶، مورخ ۴- جو اختصار (فقرو ۷) اوهان جي اطلاع ۽ هدايت لاءِ موڪلجي.

توهان جو ڊبليو. ڪورٽني.

سرڪار جو عارضي سيڪريٽري.

[(۴) مانواري ڪورٽ آف ڊائريڪٽرس جو خط نمبر ۶،

تاريخ ۴- اپريل ۱۸۴۹ع جو حوالو.]

فقرو ۷- ”هن ڪارروائيءَ جي ڪاغذن جو غور سان مطالعو ڪرڻ بعد، اسان جو خيال آهي ته نائونمل جي خلاف نوڪريءَ ۾ خيانت ڪرڻ جي جيڪا تهمت هئي، ان لاءِ ثابتي ڪانه آهي، پر جنهن صورت ۾، انهيءَ تر ۾ هن جي خاندان جو وڏو اثر ۽ رسوخ آهي، تنهن صورت ۾ اسان اها ڳالهه قبول ٿا ڪريون ته هن جو ڪليڪٽر جي دفتر ۾ مکيه ڪاردار ٿي رهڻ مناسب نه آهي. پر هن کي جيڪڏهن ڪنهن پيءُ سرڪاري ملازمت ۾ رکيو وڃي ته اعتراض نه آهي.“

ضمیمو - ۱۲

[سر بارٽل فریئر جي خانگي خط و ڪتابت.]

۷- جنوري ۱۸۶۹ع

انڊيا آفيس
مان ۹- ڊسمبر تائين تنهنجا لکيل خط پڙهي خوش ٿيس. افغانستان ۾ هلندڙ ڪاررواين جو تو چتو ۽ مسلسل نقشو چٽيو آهي، تنهن لاءِ شڪرگذار آهيان. ڪابه نئين ڳالهه ٿئي ته ان جي خبر ڏيندا ۽ ڪراچي ۽ جي پراڻن دوستن جي پڻ. شهر ۽ جهازن لاءِ پاڻي جو ڪهڙو انتظار ڪيو اٿو؟ مراد خان ۽ هن جي حب نديءَ واري منصوبي جو ڇا ٿيو؟ بلوچستان جا سردار ڇا ٿا ڪن؟ عالومل کي چئو ته مون کي لکي ته سنڌ ۾ تعليم ڪيتر ي قدر ترقي ڪري رهي آهي ۽ منهنجن پراڻن دوستن مان يا هن جي ٻارن مان ڪو اهڙو آهي، جو هن جي جاءِ پري؟ هن کي چئو ته ٽنڊي غلام علي وڃي ته منهنجي جهوني دوست مير محمد خان کي منهنجا سلام ڏئي ۽ پڇيس ته تنهنجو پوٽو ڪڏهن ٿو مون ڏي انگريزيءَ ۾ خط لکي؟

جڏهن عالومل ڪراچي ۽ موٽي اچي ته هن کان ميرن ۽ انگريزن جي اچڻ جي باري ۾ جي اڳڪٿيون ۽ ڏند ڪٿائون توهان مون کي ٻڌايون هيون، لکائي ڇڏيندا. مان اهي ڏند ڪٿائون ان وقت نهايت احتياط سان لکيون هيون، پر بدقسمتيءَ سان اهي ٻين ڪاغذن سان گڏ هڪٿي ۽ ۾ گهر ٿي ويون. منهنجي مرضي آهي ته تون هن کان سنڌ جي گذريل زماني جون يادگيريون يا جيڪي تو پنهنجي پيءُ کان ۽ جوانيءَ ۾ ٻين کان ٻڌو هو، ۽ پنهنجي گوناگون حياتيءَ جا مشاهدا انگريزيءَ ۾ لکاء. انهن موضوعن تي جيئن گهڻو لکندين، تيئن چڱو. جيڪڏهن عالومل پنهنجا لکيل مضمون، وقت بوقت، مون ڏي موڪليندو ته مان شڪرگذار رهندس.

سڀني پراڻن دوستن کي سلام- يقيناً

توهان جو ايڇ. بي. اي فريئر.

[(۲) مٿئين خط جي جواب ۾ سيٺ نائونمل تاريخ ۷-]

اپريل ۱۸۶۹ع جي هيٺ ڏنل خط موڪليو:]

”چانوٺيءَ ۽ ڪلفٽن جي وچ ۾ هڪ ٺڪري آهي. جنهن جي چوڌاري پاڻي پيهندو آهي. ڪنهن زماني ۾ انهيءَ مٿانهينءَ جاءِ تي هڪ چڱو خاعو پڪو شهر هوندو هو. اهو شهر، دلوراءِ بادشاهه اڏايو هو. ان شهر جي اتر ۾ ۽ ڪلفٽن ۽ ڪيماڙيءَ جي وچ ۾، چيني نار وهندي هئي. جڏهن وڻ ڇڙهندي هئي، تڏهن پاڻي چانوٺيءَ ۾ وهي ايندو هو. هر قسم جون ٻڙيون، چيني نار مان لنگهي شهر تائين اينديون هيون. اهو شهر چار- پنج سؤ ورهيه اڳ آباد هوندو هو. بندر سهولت وارو ۽ واپار ججهو هوس. شهر جا ماڻهو تازو پاڻي رام باغ تلاءَ ۽ چانوٺيءَ جي اتر ۾، باغ ۾ جيڪو ڪوهه آهي، تنهن مان آئيندا هئا. انهيءَ ڪوهه کي هاڻي چانوٺيءَ وارو ڪوهه چوندا آهن. مان ڏهن- پندرهن سالن جو هوس ته ڪيترن پڪن گهرن جا نشان ڏنا هئا. غريب ماڻهو برسات جي ڏينهن ۾ انهن دڙن تي وڃي، سون ۽ چانديءَ جون شيون لپي ايندا هئا. ان ڳالهه جي مون کي ذاتي خبر آهي. توهان کي ياد هوندو ته اها جاءِ مون ڪنهن وقت توهان کي ڏيکاري هئي. انگريز سرڪار اتي هڪ ننڍي پٿر جي جاءِ ٺهرائي آهي.

(۲) مان توهان کي ”واگهي در“ جو مختصر احوال

ڏنو هو. جو توهان ان وقت لکي ڇڏيو هو. واگهي در مشهور شهر هو. اڏائي سؤ يا چار سؤ ورهيه اڳ، واگهي در جي آسپاس وارو ملڪ، جوڌپور جي راجپوتن جي قبضي ۾ هو. واگهي در ۾، بڌيمل نالي هڪ شاعرو ڪار واپاري رهندو هو، جنهن پنهنجي رهڻ جي جاءِ قلعي اندر ٺهرائي هئي. شهر کي پيڻ جو پاڻي پهاڙيءَ جي چشمن ۽ ملير نئن مان ملندو هو. سانوڻ ۾، جڏهن

سمند ٽڪو ٿيندو هو ته ملتان، بهاولپور ۽ نئين سکر جون ٻيڙيون، سنڌو نديءَ مان باجهر ڪري اچي واڳهي در پهچي، ان لاهينديون هيون. (۳) سنڌ جا ڪرم تي بلوچ، اصل ڪرمٽ، (مڪران) مان آيا هئا. هو هڪ رولو قوم آهن. ٻڪريون، گهٽون، مينهون ۽ ٻيو مال هنن جي دولت آهن. اٽڪل ۱۵۰ يا ۲۰۰ ورهيه اڳ، هنن ٻروچن جو هڪ ٿولو اچي حب نديءَ تي ڏيرو جمائي ويٺو هو. هنن جي طاقت آهستي آهستي وڌندي ويئي. واڳهي در جي آسپاس ساوا چراگاهه ڏسي، هنن شهر تي حملو ڪري، پنهنجي قبضي ۾ آندو. واڳهي در جي برج وٽ سردارن کي شڪست آئي ۽ هو ساڪري پرڳڻي ۾ ڌڙج ڏانهن، جو راڻي ارجن نالي هڪ هندو سردار جي حڪومت ۾ هو، هليا ويا. انهيءَ علاقي جي راڄڌاني، ”رتي“ جي شهر ۾ هئي ۽ ڌڙج جو مکيه بندر لاهوري بندر هوندو هو. ان زماني ۾، رتو ڀڪو شهر هو. ۱۲۵ ورهيه اڳ، رتو هڪ وسندڙ جاءِ هئي.

(۴) جوکيا: جوکيا اصل ڪنگور نالي علاقي جا آهن، جو شاهه بلاول جي ڀرسان آهي. هو به هڪ خانہ بدوش قوم هئا ۽ ملير ۾، ان زماني جي حاڪمن جي ساڳي هيٺ اچي ٽڪاڻو ڪيو هئائون. هنن جي چڱي مڙس جو نالو درياءُ خان هو. انهن مان بجر نالي هڪ جوکي وڃي ٿي ۾ ڪلهوڙن جي نواب وٽ نوڪري ڪئي. ان وقت سنڌ جو اعليٰ حاڪم غلام شاهه ڪلهوڙو هو. هن، ٿي ۾ پنهنجي نائب کي حڪم ڏنو ته راڻي ارجن کي ختم ڪري، هن جي ملڪ تي قبضو ڪر. نواب اهو ڪم بجر تي رکيو. بجر، ملير وڃي ۸۰ يا ۱۰۰ جوکيا ڀڙي ڪيا. پوءِ انهن کي اتي ڇڏي، پاڻ ڪراچيءَ سِٽ ڀوڄومل (منهنجي چوڻين ۽ ٻيڙهيءَ ۾ وڏو هو) کان تياريءَ لاءِ پشما اڏارا وٺڻ ويو. آخر هو گزري بندر مان روانو ٿيو. ان وقت، راڻو ارجن اٽڪل ويهن ماڻهن سان درياءُ جي هڪ ٻيٽ تي لٿل هو. بجر راتو واهه پنهنجن ماڻهن سان وڃي مٿانن ڪڙڪيو ۽ هن

کي ۽ راڻي جي ماڻهن کي قتل ڪري ڇڏيائين. پوءِ اها خبر
ٿي جي نواب کي ڪيائين، جنهن راڻي جي علاقي تي، ماڻ
ميٺ ۾ سواءِ ڪنهن مخالفت جي قبضو ڪيو. بچر کي غلام شاه
خلعت ڏني ۽ ”جام“ جي لقب سان جو کين جو سردار مقرر
ڪيو. بچر کي مراد عليءَ نالي هڪ پٽ هو. مراد عليءَ جي
جاء تي جام مهر علي ويٺو، جو توهان جو ڏنل آهي.

(۵) برفت، نومبري ۽ ڪوٽڙيءَ جي ملڪ احمد شاه جو احوال:
ڪنهن زماني ۾ جيسلمير ماروار جا ڪي راجپوت، ملازمت ۽
دولت جي تلاش ۾ نڪتا. هو ديسان ديس گهمندي مڪران
جي گاديءَ ڪيچ ۾ اچي پهتا، جو ان وقت هڪ وسندڙ شهر
هو ۽ سپاهين جو پيشو اختيار ڪيائون. آخر سپاهين مان وڏي
جمعدار ٿيا ۽ سندن هٿ هيٺ ڪيترا سپاهي ڪم ڪندا هئا.
انهن ڏينهن ۾، مڪران جو حاڪم هڪ جابر عامر هو. هن
جي تقاضا اها هوندي هئي ته ڪيچ ۾ جنهن به عورت جي شادي
ٿئي سا نڪاح بعد، مڙس وٽ وڃڻ کان اڳ، پهرين رات هن
جي صحبت ۾ گذاري. اتفاق سان هن جي ڪنهن ڀائيجيءَ جي
شادي ٿيڻ واري هئي. هن جي ڀيڻ محسوس ڪيو ته منهنجي
ڀاءُ جي اها تقاضا نهايت غلط آهي ۽ غيرتمند ماڻهوءَ لاءِ ٻڌڻ
آهي. تنهنڪري هن هڪ راجپوت جمعدار سان صلاح ڪئي
ته ڇا ڪجي؟ هن وعدو ڪيو ته مان ملڪ کي هن آزار مان
ڇڏائيندس. وعدي مطابق راجپوت وڃي حاڪم کي قتل ڪيو.
تنهن کان پوءِ، پنهنجن زبردستن جو هڪ دستو وٺي وڃي ٻيلي
تي قبضو ڪري آزاد حاڪم ٿي ويٺو. انهيءَ واقعي کان پوءِ،
راجپوتن اسلام قبول ڪيو ۽ مسلمانن جي حلقن ۾ شامل ٿيا.
ٿوري وقت کان پوءِ، ٻين قومن، راجپوتن کي ٻيلي مان ٽڙي
ڪڍيو. تنهن کان پوءِ، هنن سنڌ ۾ اچي حيدرآباد جي ڪلهوڙن
جي حاڪم کي درخواست ڪئي ته اسان کي حيدرآباد جي
سامهون درياءَ جي هن ڀر، ٽڪرين جي هيٺان چوڪيدار ۽

واهرو ڪري رکيو. ان نوڪريءَ جي عيوض ڪلهوڙي هنن کي درياءَ جي اولهه طرف، ڪوٽڙيءَ جو ڪوئستاني علائقو جاگير ۾ ڏنو. انهن راجپوتن جو اولاد، برفت نومڙيا آهن، جي ملڪ احمد خان کي سردار ڪري مڃيندا آهن. نومڙيا، مڪران جي ماڻهن کي چوندا آهن، جو هو ”نون مردن“ جو اولاد آهن.

۴- فيبروري ۱۸۷۴ع

۲۲، پرنسز گارڊن

عزيز دوست ناٿونمل،

تنهنجو ۱۳- آڪٽوبر جو موڪليل ڪتاب (۱) ۽ پوءِ جا موڪيل خط ڏسي خوش ٿيس. ڪتاب ڏاڍو شوق سان پڙهيم. اميد ته مان سارو ڪتاب يا ان جو اختصار، ڇپائڻ لاءِ هٿ ڪو قدم کڻندس، جو اهو هن ملڪ ۾ تنهنجن قيمتي خدمتن ڏانهن ڌيان ڇڪائيندو. سنڌ ۽ سنڌ جي آسپاس واري ملڪن جون خبرون، جيڪي تو مهرباني ڪري موڪليون آهن، اميد ته تون مون ڏي حقيقتون لکندو رهندين ۽ پنهنجو، عالومل جو، پنهنجي ساري ڪتب، سنڌ ۽ ان جي آسپاس وارن ملڪن جو احوال پڻ موڪليندو رهندين. توکي خبر آهي ته مان انهن ڳالهين ۾ هميشه دلچسپي وٺندو آهيان.

خدا توکي ۽ تنهنجن ٻارن کي خوش رکي، وڏي عمر ڏئي ۽ تون پنهنجن پٽن پوٽن کي وڌندو ويجهندو ڏسين.

يقيناً، تنهنجو وفادار،

ايڇ. بي. اي فرير

ضميمو - ۱۳

[سيٽ ناٿونمل کي ملڪ معظم جي مهر سان، ”سي. ايس. آءِ“ جي خطاب ڏيڻ لاءِ ڪوٺايل درٻار ۾، سنڌ جي ڪمشنر جي تقرير.]

(۱) ”ناٿونمل جون يادگيريون.“

(۱) سنڌ جي عارضي ڪمشنر آرچبالڊ ڊيوڊ رابرٽسن، سينٽ نائونمل هوٽيچنڊ جي خدمتن جي باري ۾ هن ريت فرمايو:-
 ”مان نهايت خوشيءَ سان هي رتبو توهان جي خدمت ۾ پيش ڪريان ٿو، جنهن ۾ توهان کي مطلع ڪيو ويو آهي ته ملڪ معظم صاحب، ڪرم فرمائي، توهان جي اعليٰ خدمتن ۽ خيرخواهيه جو قدر ڪندي، توهان کي ”ستاره-هند“ جي اعليٰ تمغي سان نواڙڻ فرمايو آهي. ان کان اڳ توهان لاءِ ۱۰۰ رپيا مهيني ۾ پينشن منظور ڪئي وئي هئي ۽ وري ۱۸۱۰ع ۾ اها پينشن وڌائي ٻن پيڙهين لاءِ ڪئي ويئي هئي ۽ ان سان گڏ ۱۲۰۰ رپين (سالانه) جي جاگير پڻ توهان کي انهن خدمتن عيوض ڏني ويئي هئي.“

توهان جو خدمتون پنڄويهه ورهيه اڳ شروع ٿيون هيون. ممڪن آهي ته انهن ماڻهن، جن جو سنڌ سان تعلق تازو شروع ٿيو آهي، سي توهان جي خدمتن جي نوعيت کان غير واقف هجن. تنهنڪري، مان انهن خدمتن جو مختصر احوال ڏيندس. ”تنهنجون خدمتون ۱۸۳۹ع ۾ شروع ٿيون، جڏهن تو - بمبئيءَ جي فوجي دستي کي بنگال جي فوج سان گڏ، افغانستان ۾ شاه شجاع جي مدد لاءِ موڪليو ويو هو. وهتن ۽ ٻئي سامان مهيا ڪري ڏيڻ ۾ واهر ڪئي. ان کان پوءِ وري تو ڪابل جي ڪوس واري نازڪ زماني ۾ ڪابل جي قيدين کي رها ڪرڻ لاءِ جيڪا فوج سنڌ ۾ موڪلي وئي هئي، تنهن کي به ساڳئي قسم جي مدد ڪئي. وري ۱۸۴۳ع ۾، جڏهن سنڌ جي ميرن ۽ انگريز سرڪار جي وچ ۾ لڙائي شروع ٿي تڏهن تو پنهنجي جان ۽ مال جو کي ۾ وجهي، جانفشاني ڪري، ميرن جي ارادن ۽ منصوبن جي صحيح معلومات حاصل ڪري اسان کي پهچائي، جنهن جي وسيلي اختياريءَ وارا هنن جي منصوبن ۽ حرڪتن جو تدارڪ اڳواٽ ڪري سگهيا.“
 تنهن کان پوءِ، غدر جي اڏائي سالن واري خطرناڪ

وقت ۾ تو انگريزن جي اهڙي ئي حمايت ڪئي جهڙي تو ايستوڪ،
 بالٽجر ۽ آئوڊرام جي ڏينهن ۾ ڪئي هئي ۽ انگريز سرڪار
 جي دوستيءَ ۽ مدد جو پاڻ کي مستحق ثابت ڪيو، ان لاءِ
 جيئن مون اڳ چيو آهي، توکي زمين ۽ ٻن وڌيڪ پيڙهين لاءِ
 پيشن ڏني وئي.

”مون کي خاطري آهي ته تو جهڙو وفادار ۽ سچو شهري
 هيءَ مزيد عزت، جيڪا ملڪ ۾ تير کي بخشڻ فرمائي آهي، تنهن جو
 قدر ڪندين. خدا شال توکي وڏي ڄمار ڏئي ۽ تون اهو امتياز
 گهڻو وقت مائي سگهين.“

(۲) سيٽ نائونمل کي ”سي. ايس. آءِ“ جي تحفي ڏيڻ لاءِ،
 سر بارٽل فريئر جي ڪوٺايل درٻار جو احوال :-

۱- جنوري ۱۸۶۷ع جي ۲ سيٽ نائونمل هونچند کي
 ”ستاره - هند“ جي ممتاز تمغي ڏيڻ، ۽ ميونسپل ڪمشنرن مان
 ملائق ۽ شهر جي ممتاز هستين کي انعام اڪرام ڏيڻ لاءِ، جناب
 عاليشان سر ايڇ. جي. فريئر، جي. سي. ايس. ڪي. سي. پي،
 ڪراچيءَ جي ”فريئر هال“ ۾ درٻار ڪوٺائي.

شهر جا سڀ وڏا ديواني ۽ فوجي عملدار حاضر هئا.
 گورنر صاحب جي ايگزيڪيوٽو ڪائونسل جي ميمبر، مانواري
 جي. ايڇ. ايس. سنڌ جي ڪمشنر، مسٽر سيميونل مئسنفيلڊ، سي.
 ايس. آءِ، چيف سيڪريٽري، مسٽر ايف. ايس. چئپمن ۽ ٻئي عملي
 سان گڏ، رواجي سلامتيءَ کان پوءِ، براجمان ٿيا.

گورنر صاحب جن سامعين جي سلامتيءَ جي جواب ڏيڻ
 بعد، چيف سيڪريٽريءَ، مسٽر ايف. ايس. چئپمن ۽ ڪراچيءَ
 جي ڪليڪٽر ۽ ميجر ڊبليو. آر لامبرٽ کي ارشاد فرمايو ته
 سيٽ نائونمل هونچند جو تعارف ڪرايو وڃي. تعارف ڪن پوءِ
 جناب گورنر صاحب اٿي بيهي، ساڻس مخاطب ٿي، هن ريت فرمايو:-
 ”سيٽ نائونمل هونچند، مون کي معلي القاب وائسراءِ
 صاحب ۽ ”ستاره - هند“ جي اعليٰ طريقي جي اعليٰ آفيسر کان

هدايت ملي آهي ته توکي ملڪه معظمه جي مَهر سان ”ستاره - هند“ جي اعزاز جي سند ۽ تمغي سان سرفراز ڪريان ۽ ان سان گڏ اها به هدايت ملي آهي ته هن موقعي کي شاندار طريقي سان ملهائڻ ۾ ڪا به ڪسر نه ڇڏي وڃي. ملڪه معظمه جي ڏنل اعزاز جي نوعيت ۽ عظمت جي باري ۾، هن وقت ايتار ڪرڻ جي ضرورت نه آهي، انهيءَ اعزاز جي ذريعي توکي انهيءَ برادريءَ ۾ جڳهه ملندي، جنهن ۾ هندستان جون سڀ ممتاز هستيون، ملڪه معظمه ۽ هن جو وليعهد، هن شاندار مملڪت جو وائسراءِ ۽ بيسا سورما ۽ مدبر اعليٰ نسل ۽ ڪردار جا راجائون، جن هندستان جي مملڪت فتح ۽ حڪومت ڪرڻ ۾ مدد ڪئي آهي مشتمل آهن.

انهيءَ برادريءَ ۾ شموليت لاءِ، تنهنجن لياقتن جو هت ذڪر ڪرڻ ضروري نه آهي. تازو، هن ساڳئي ڪمري ۾، صوبي جي عارضي ڪمشنر، ملڪه جي ارشاد جو اظهار ڪندي، تنهنجي عمرپر جي وفاداريءَ ۽ خدمت جو ذڪر ڪيو هو، جن کي دهرائڻ جي هن وقت ضرورت نه آهي. پر ۱۸۵۷-۵۸ع واري مشڪل وقت، تو اسان جي نمايان مدد ڪئي، ان لاءِ تو بيشڪ ڪيرون لهڻيون. توکي پنهنجي ملڪ جي ماڻهن ۾ وڏو اثر هو ۽ توکي اتر ۽ اولهه هندستان جي هر هڪ حصي مان خبرون چارون ملنديون هيون، جي تون سڀ بنا ججهڪ جي سرڪار جي خدمت ۾ پيش ڪندو هئين. ان وقت ۾، جڏهن تنهنجا ڪيترا هم وطني خطرو ڏسي دهلجي ويا هئا ۽ سمجهيائون پئي ته هندستان ۾ انگريز سرڪار جي حڪومت جو ڏيو اجهو ٿو گل ٿئي؛ تڏهن تنهنجي وفاداريءَ ۾ لرزش بلڪل ڪانه آئي. جيڪڏهن تون انهن مجاهدن مان هجين ها، جن انگريزن جي حڪومت لاءِ جانيون قربان ڪيون آهن، ته به تون انگريزن جي فتح ۾ اهڙو يقين نه ڏيکاري سگهين ها، جيڪو تون ان وقت ڏيکاريو هو.

هن وقت جڏهن مان سنڌ، بلڪ هندستان ڇڏڻ وارو آهيان، تڏهن منهنجي لاءِ اها ڳالهه انتهائي خوشيءَ جو باعث آهي ته مون کي، سنڌ جي ڪمشنر ۽ منهنجي رفيق، مانواري جي، ايڇ. ايلس، ۽ جن صاحبن سنڌ لاءِ ايتري جفاڪشي ڪئي آهي، تن جي روبرو، توکي هي اعزاز ڏيڻ ۽ تنهنجن خدمتن جي داد ڏيڻ جو موقعو مليو آهي. مون کي اميد آهي ته سنڌ ۾ تنهنجا همملڪي هن اعزاز کي فقط تنهنجو هڪ ذاتي امتياز نه ڪري سمجهندا؛ پر ائين خيال ڪندا ته هي امتياز هن دور دراز صوبي ۽ واپاري طبقي، جنهن جو تون خاص عيوضي آهين، ان لاءِ ملڪه معظمه جي شفقت جو ثبوت آهي. مان تنهنجي هڪ خاص ڪارنامي ڏانهن ڌيان ڇڪائڻ گهران ٿو، جو ڏيکاري ٿو ته توکي انگريز سرڪار جي حڪومت جي نوعيت جي صحيح ڄاڻ آهي، ۽ جو اميد ته تنهنجا ٻيا هموطن به نقل ڪندا. تو جهڙي ڪن ٿورن ماڻهن کي خبر هوندي ته انگريزن کي فوجي طاقت ۽ واپار جي هنر ۾ ڪيتري مهارت آهي. توکي اها به خبر آهي ته هر هڪ انگريز سمجهي ٿو ته انسان جو فقط روزيءَ تي گذر نه آهي. پر لڙائيءَ ۾ فتح ۽ واپار ۾ ڪاميابيءَ کان سواءِ دنيا ۾ ٻيون به قابل قدر شيون آهن. توکي انگريزي تعليم جو بهر ڪرڻ مليو هو، تنهنڪري اها هڪ قابل قدر ڳالهه آهي ته تو پنهنجي پوٽي عالمومل تيڪمداس کي هڪ ڏورانهين (تنهنجي نظر ۾) ملڪ ۾ هندستاني يونيورسٽيءَ ۾ تعليم وٺڻ ۽ تعليم يافته انگريزن جي ڪردار ۽ اصولن سکڻ لاءِ موڪليو آهي. مون کي اميد آهي ته جڏهن مان بمبئيءَ موٽي ويندس، تڏهن تنهنجي پوٽي کي يونيورسٽيءَ جي سنڌ ملڪ جو امتياز حاصل ٿيندو. پنهنجي دعا آهي ته خدا توکي وڏي ڄمار ڏئي ته جيئن تون نه فقط پنهنجي عزت ماڻي، پر ان عزت ۾ تنهنجو اولاد اضافو ڪري.

ان کان پوءِ، جناب گورنر صاحب جن سين ناٿونمل هوتچند

کي ملڪه جي سهر سان سنڌ ۽ تمغو ڏنو. (۳) وڪٽوريا، خدا جي فضل سان گريٽ برٽن ۽ آئرلينڊ جي يونائيٽيڊ ڪنگڊم جي ملڪه، مذهب جي رکوال، ستاره - هند جي اعليٰ طريقي جي سربراھ کان، ڪراچي ۽ جي سيٽ فائونڊل ڏانهن آداب.

”اسان جي تمنا آهي ته توکي پنهنجي شاهي ڪرم جو ڪو اعڙو ثبوت ڏيکارينون، جنهن مان توکي روشن ٿئي ته اسان کي تنهنجي ذات ۽ تنهنجن خدمتن لاءِ قدر آهي. تنهنڪري اسان مناسب سمجهون ٿا ته توکي ”ستاره - هند“ جي اعليٰ طريقي جي برادريءَ ۾ شامل ڪجي ۽ اسان توکي ”ستاره - هند“ جي تمغي جو اعزاز بخشون ٿا. ۽ توکي اختياري ڏيون ٿا ته تون اعزاز سمورين رعايتن سميت ماڻ. تاريخ ۳۰ - اپريل ۱۸۶۱ ع. اسان جي حڪومت جي ۲۹ سال ۾، اسان جي آسيورن هائوس واريءَ درٻار ۾، اسان ستاره - هند جي طريقي جي مهر ۽ دستخط سان ڏنو ويو.

صحيح قبله عالم جي حڪم هيٺ،

”ڊي. گري ۽ رپن“

ضمیمو - ۱۴

ڊپٽي ايڊيوڪيشنل انسپيڪٽر، ڪراچي ۽ ڏانهن. ”راء صاحب“ عالمي ليڪچرر ۽ پوهنڊاس، بي. اي، آءِ توکي ”راء بهادر“ جو لقب ذاتي اعزاز طور عطا ڪريان ٿو. صحيح لئنڊائون

وائسراء ۽ گورنر جنرل هند

• فورٽ ولیم ۱ - جنوري ۱۸۸۹ ع

ضمیمو - ۱۵

سن ۱۸۸۸ ع جي ”ايشياٽڪ ڪنٽرولي روبرو“ جي اپريل واري شماري ۾، ”ڪراچي ۽ ان جو مستقبل“ جي عنوان

سان لکيل هڪ مضمون ۾، سر فرديريڪ گولڊسمڊ، سيٺ نائونمل جي هيٺين لفظن ۾ واکاڻ ڪئي آهي:

”مري ويلن جو ذڪر ڪندي، انهن هندستانين کي نه وسارڻ کپي، جن سخت خطري جي وقت فريئر جي اهڙي جوصلا افزائي ڪئي، جو هن فوج جي بدران انهن ماڻهن جي دلي همدرديءَ تي ڀروسو رکيو، جن کي هن مضبوط حڪومت ۽ محبت سان ڪشش ڪري پنهنجو ڪيو هو. مثال طور فقط هڪڙي ماڻهوءَ جو نالو وٺڻ هتيءَ ڪافي ٿيندو، سو آهي صراف نائونمل، جو ڪجهه وقت ٿيو ته پنهنجن هموطنين کي خيرباد چئي، هن جهان مان لاڏاڻو ڪري ويو. هن جو شروعات کان وٺي خبر رساڻ کاتي سان تعلق هو ۽ هو آخري دم تائين سنڌ جي اختياري وارن کي صحيح خبرون پهچائيندو رهيو ۽ هنن جي سهائتا ڪندو آيو. هن جون بلوچستان جي باري ۾ موڪليل خبرون خصوصاً ڪارآمد هيون؛ ڇاڪاڻ ته هن جي گماشتن کي سياسي معلومات هٿ ڪرڻ جا اهڙا ذريعا هئا، جو اهي خبرون ٻين کي ڪنهن به قيمت تي نه ملي سگهن ها. هو اهڙو وفادار هو، جو بلوچستان جي حڪومت جي مالي حالت جي باري ۾ اسان کي خبرون ڏيندو هو. هندو ٿي ڪري به هن ۾ نفاست هئي. هو محطاط هوندو هو، ۽ بعضي بعضي ڪاٺياپ نه به ٿيندو هو، جنهنڪري ڪي ماڻهو سمجهندا هئا ته هو حرفتي آهي. هن کي ڀوري مڊرن لاءِ عزت هئي. يورپي سياست جي گناهه نڪرندي هئي ته هو مرڪندو هو ڇڻ ته حڪومتن ۽ بادشاهن جي مقصدن جي رازن کان واقف هو ۽ ڇڻ يورپي سياست جي منجهيل ست کي هو آسانيءَ سان سلجهائي سگهيو ٿي. هن جو ذڪر خاص طرح هٿ ڪجي ٿو؛ ڇاڪاڻ ته جڏهن ڪراچي اوج تي هئي، تڏهن ڪراچي، سيٺ نائونمل کان جدا نه هئي.“

ضمیمو - ۱۶

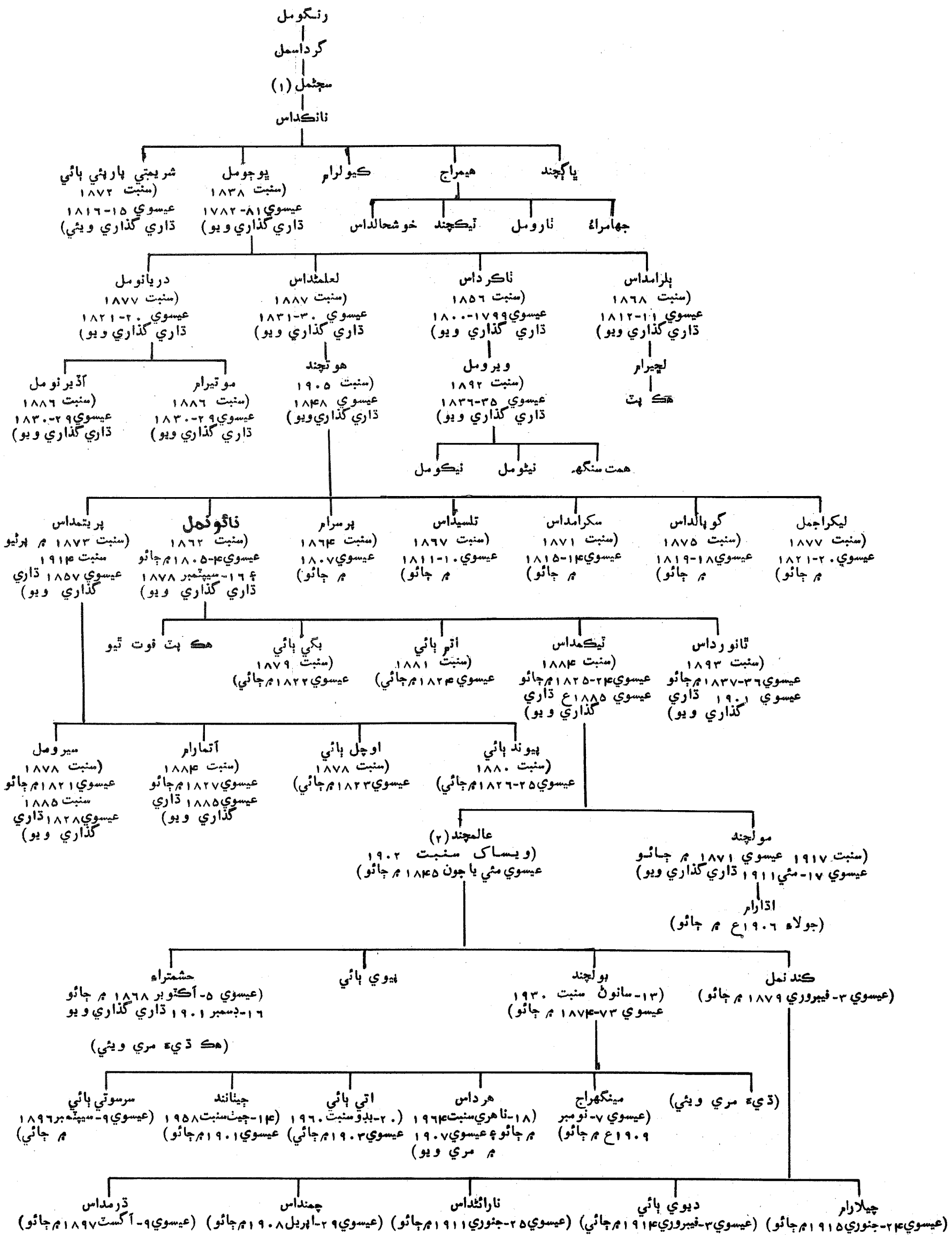
سنڌ جي هاڻوڪي خوشحاليءَ جا مثال. هيٺ ڏنل انگ اکر ڏيکارين ٿا ته سنڌ، انگريزن جي قبضي ۾ اچڻ کان پوءِ، ڪيتريقدر ترقي ڪئي آهي:

زمين جي ماليه جنهن، تي هندستان ۾ آباد زمين جي ايراضيءَ جو اندازو لڳائي سگهيو آهي. ميرن جي صاحبيءَ ۾ پنجٽيهه لک رپيا سال ۾ هوندي هئي. پر ۴-۵ اع ۱۹ ع ۾، زمين جي ڍل وڌي وڃي ۱۰۳ لک ۶ اع ۱۹۱۲ ع ۾ اٽڪل ۱۲۰ لک رپيا ٿي. انهيءَ رقم مان اٽڪل آسي لک رپيا آبپاشيءَ سان پيدا ٿيا هئا ۽ آبپاشي ٿيل زمين جي ايراضي ساڍن ٻٽيهه سؤ ايڪڙن کان به زياده هئي.

واپار جيڪا ترقي ڪئي آهي، تنهن جو اندازو ڪراچيءَ پورٽ ٿرسٽ جي ۱۳-۱۹۱۲ ع سال جي انگن اکرن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

۱۳-۱۹۱۲ ع ۾. جهازن ۲۱۸۳۰۹۰ ٽن سامان ڏيويو، جيڪو ڪراچيءَ جي بندر جي لاءِ هڪ مثال آهي. مچون ۽ بيڪار جهازن کان سواءِ، ڪراچيءَ جي بندر ۾ ۳۷۴۲ جهاز داخل ٿيا، جن سوا ۲۱۹۵۹۰۴ ٽن سامان کنيو. ۱۲-۱۹۱۱ ع ۾ ۳۷۰۶ جهاز بندر ۾ داخل ٿيا هئا ۽ انهن ۱۹۳۷۳۰۵ ٽن سامان کنيو هو. بندر ۾ ۹۹۰ آگيوٽ داخل ٿيا هئا. انهيءَ جي مقابلي ۾، اڳئين سال ۹۱۴ جهاز داخل ٿيا هئا. آگيوٽن ڪل ۲۰۴۹۲۱۹ ٽن سامان آندو هو. ان کان اڳين سال ۾ آگيوٽن ۱۱۸۰۰۵۸۱ ٽن سامان آندو هو. بندر ۾ ۵۰۰۰ ٽن جا ۱۶۱ جهاز بندر تي آيا، ان کان اڳئين سال (۱۲-۱۹۱۱ ع) ۾ ۱۳۵ اهڙا جهاز آيا هئا. شامي بحري آرٽار جا ٽي جهاز ۽ هندستاني پيڙي جا، سپاين ڪٽڻ جا ٻه جهاز بندر تي آيا ۽ ۱۵۳۱۶ ماڻهو لاڏاڻا ۽ چاڙهيا ويا. مڪي مان ٽيهتر حاجي لٿا ۽ ۲۰۱ حاجي روانا ٿي ويا.

سيٽ ٺاڻوئل جي خاندان جو شجرو

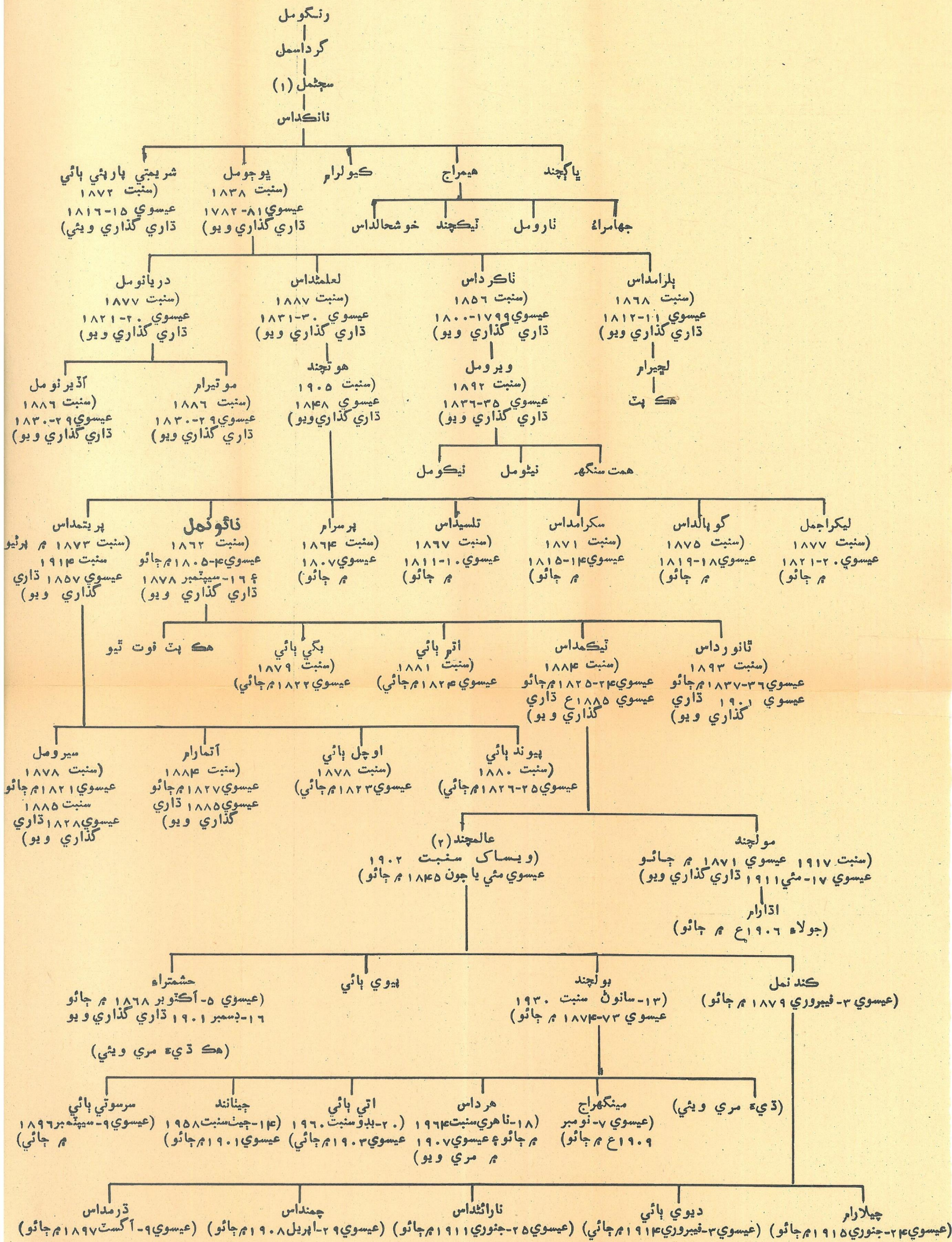

(۱) اوائلي وڏن ۾ سڀ کان مشهور: وڏو زميندار ۽ واپاري. گهڻا خيراتي ڪم ڪيائين، ۽ دولت ڪئي ڪيائين.

اتر سنڌ ۾ هن جو گهراڻو ”سچنائين“ جي نالي سان سڏبو آهي.

(۲) هن کي ”ڪاري لال“ چوڻا آهن.

سيٺ نائونمل جي خاندان جو شجرو

(۱) اوائلي وڏن ۾ سڀ کان مشهور وڏو زميندار ۽ واپاري. گهڻا خيراتي ڪم ڪيائين، ۽ دولت ڪئي ڪيائين.
 اتر سنڌ ۾ هن جو گهراڻو ”سجناڻين“ جي نالي سان سڏبو آهي.
 (۲) هن کي سرڪاري طرح عالم مل چوندا آهن.

سيٺ نائونمل هوتچند سي. ايس. آء. لاءِ مشهور آهي ته هن سنڌ سان غداري ڪري انگريزن جو چاڙتو ٿي سنڌ کي غلام بنائڻ ۾ اهم حصو ورتو. سندس لکيل هي 'يادگيريون' تصوير جو ٻيو پاسو آهن، ٽالپرن جي دؤر ۾ اقليتن تي جيڪو ظلم ٿي رهيو هو، اهو ٻڌائي ٿو ته ظلم کان ماڻهو لاچار ٿي پنهنجي ديس سان غداري ڪرڻ لاءِ به تيار ٿي وڃي ٿو. ان دؤر ۾ سيٺ نائونمل جي پيءُ هوتچند سان جيڪو ڏاڍ ٿيو، ان هوتچند کي سنڌ سان غداري ڪرڻ تي اڪسايو ته جيئن سنڌ انگريزن جي قبضي ۾ اچي ته اقليتن سان انصاف ٿئي.

سيٺ نائونمل جون 'يادگيريون' پنهنجي حياتيءَ جي دؤر 1804ع کان 1878ع جي باري ۾ پهريون ڀيرو سنڌيءَ ۾ لکيون، پر پوءِ سندس پوٽي راءِ بهادر عالم ٽيڪمڊاس پوڄواڻيءَ ان وقت جي سنڌ جي ڪمشنر سر ايڇ. ايوان، ايم. جيمس جي چوڻ تي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيون، جنهن جو مهاڳ به سر جيمس پاڻ لکيو. هي ڪتاب پهريون ڀيرو انگريزيءَ ۾ 1915ع ۾ شايع ٿيو. يادگيريون جو گهڻو تعلق 1830ع کان 1845ع واري دؤر تائين آهي، جڏهن انگريزن سنڌ فتح ڪئي.

هي ڪتاب نهايت دلچسپ نموني ۾ لکيل آهي ۽ سنڌ جي غلام ٿيڻ واري دؤر جي اندروني حالتن بابت چڱي ڄاڻ ڏئي ٿو. هي سنڌ جي انهيءَ دؤر جي سماجي ۽ اقتصادي حالتن تي اهم دستاويز آهي. هي ڪتاب اسان کي ان ڳالهه جي به اهميت ٻڌائي ٿو ته جيڪڏهن پڙهيل لکيل ماڻهو رڳو پنهنجيون يادگيريون ئي لکن ته سنڌ جي تاريخ ۽ ٻولي ڪيتري نه وڌيڪ شاهوڪار ٿي وڃي.

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لُڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، پُرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪُنڌڙ، پاڙي، ڪاڻو، ڀاڄوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل . پ ن The Reading Generation

پڙهندڙ نسل (پڻ) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڳ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پڻ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڳ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پڻ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پڻ به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پڻ ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پڻ جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پڻ پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پڻن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پڻن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

پَننَ کي گليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇاپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رُڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بَمَن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

ڄڻ ڄڻ ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا،
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهڙ چُپن ٿا،

... ..

ڪالهه هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن،
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اُٿي، هي بَم-گولو،
 جيڪي به ڪٿين، جيڪي به ڪٿين!
 مون لاءِ ٻنهي ۾ فرقُ نه آ، هي بيت به بَم جو ساٿي آ،
 جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چَم جو ساٿي آ -
 ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پڙهندڙ نسل . پ ن The Reading Generation

پَن جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَن نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَن سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَن پَن جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل . **پَن** The Reading Generation